ANDRIJA ČOLAK

JUGOSLAVIJA

ZABLUDA NAJBOLJIH

ANDRIJA ČOLAK

JUGOSLAVIJA
ZABLUDA NAJBOLJIH

Copyright 2020, Andrija Čolak

Fotografije su arhivske, sa Vikipedije i fotoreportera Stevana Kragujevića, Ive Eterovića i Matije Kokovića.

Arhiva: Arhiv Jugoslavije, Muzej istorije Jugoslavije i arhiva autora.

Knjiga sadrži 109.500 reči (713.300 karaktera), 128 fotografija i sedam faksimila dokumenata.

Redaktura i priprema Ljiljana Milanović

SADRŽAJ

UVODNE NAPOMENE
PREDGOVOR MILOJA POPOVIĆA KAVAJE
I IDEJA
II VELIKI RAT I UJEDINJENJE
III RASKOL
IV DIKTATURA I POSLEDICE
V RAT I RASPAD
VI NOVI POČETAK
VII ZAOKRET
VIII PREISPITIVANJE
IX KRIZA
X RASPAD I RAT
XI POTROŠENA IDEJA

MUKA NAJBOLJIH: *„Na čemu radite?“ upita neko gospodina K. Gospodin K. odgovori: „Mnogo se mučim, pripremam svoju sledeću zabludu.“* (Bertold Breht: *Priče o gospodinu Kojneru*).

UVODNE NAPOMENE

Prvog decembra 2018. navršilo se 100 godina od proglašenja zajedničke države južnih Slovena, koja je posle prvobitnog imena Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca (SHS), dobila ime Jugoslavija, poznato širom sveta i kao takvo ostalo zapamćeno i do danas. Sredinom 2017. navršilo se 25 godina od raspada jugoslovenske države koja je sa ratnim prekidom postojala 74 godine. O Jugoslaviji i jugoslovenstvu u čitavom periodu posle njenog nestanka pričalo se malo, najčešće sa negativnom konotacijom i ukazivanjem da je sama ideja bila pogrešna i za njene narode štetna. Ali to je najmanji problem. Daleko više treba da brine tendencija da se o jugoslovenskoj ideji ćuti, da se prepusti zaboravu, čime joj se presuđuje po kratkom postupku, jednom za svagda.

U traganju za odgovorom na pitanje šta je ova zajednica srodnih naroda značila za njihovu istoriju i zašto je dva puta propao pokušaj da ih, u nimalo prijateljskom okruženju, drži na okupu, u ovoj knjizi su korišćene validne istorijske činjenice. Ali one, same po sebi, ne bi bile dovoljne da se jugoslovenska ideja i njena realizacija sagledaju iz perspektive onih koji su tu ideju sprovodili i sa njom živeli. Otuda i želja da se ispričaju priče o ljudima i događajima koji su u jednom turbulentnom vremenu pokušavali da stvore i održe zajednicu, koja je imala svoj rezon i opravdanje, ali i lutanja i zablude i koja je završila kako je završila.

Istorija je u ovoj priči samo kontekst za sagledavanje jednog vremena, koje u istorijskom smislu nije daleko i nije dugo trajalo, jedva toliko da

pokrije životni vek jedne generacije. Ali to kratko vreme je nabijeno događajima i lomovima, koji bi mogli da pokriju i mnogo duži period i zato ga valja pamtiti i objašnjavati sa dobrom namerom i nastojanjem da slika tog vremena bude objektivna, koliko god je to moguće. Na drugoj strani, to vreme čine ljudi, naši dedovi i očevi, koji su svoje živote proveli u uverenju ili u iluziji da grade temelje jedne zajednice koja je svima potrebna, ili, opet u uverenju ili iluziji, da takva zajednica ne zaslužuje da se za nju bori, da je treba temeljno razoriti.

Ko je bio u pravu možda se nikad neće saznati, ali dobro je da se na to vreme podseti, da se ne beži od činjenice da smo nekada na ovim prostorima živeli, ili bar pokušavali da živimo zajedno. I da ispričamo priče o tom vremenu i ljudima, priče koje su ili zaboravljene, ili nikad i nisu do kraja ispričane. Te priče su zanimljive i ponekad pikantne, pa i bizarne. Za većinu današnje generacije one su potpuno nove, do sada nepoznate. Možda će u njoj pronaći neke odgovore, ili bar naslutiti kakvo je to vreme bilo. A možda će to poslužiti da formiraju svoj odnos prema tom vremenu i nekadašnjoj zajedničkoj državi, koji bi bio lišen krajnosti kakve danas uglavnom preovlađuju.

Zbog toga je pažnja posvećena i različitom odnosu prema nekadašnjoj državi i tumačenjima Jugoslavije kao zajednice koja je za neke bila *tamnica*, a za druge *fatalna zabluda*. A da li je ona mogla da bude uspešna i funkcionalna? Ili, jedno provokativno pitanje: da li se ona može vratiti i treći put? Te odgovore neka svako za sebe nađe, a ova knjiga bi možda u tome mogla da pomogne.

U Beogradu, oktobar 2018. Autor

PREDGOVOR

Danas, kada je jasno da je Jugoslavija prošlost koja se neće vratiti, ostaje pitanje: zašto se o toj prošlosti govori na način koji nimalo ne doprinosi njenom objektivnom sagledavanju? Upravo od tog pitanja polazi Andrija Čolak u ovoj knjizi, posvećenoj jugoslovenskoj ideji i njenoj neuspešnoj realizaciji, pri čemu u uvodnim napomenama i sam priznaje da nema ambiciju da odgovori na krupna pitanja, već da čitaocu ponudi zanimljivo štivo o jednom vremenu u kome su živele generacije naših dedova i očeva, pa i neki od nas koji smo zašli u ozbiljne godine.

Naravno, ova početna skromnost autora je rezultat njegovog ispravnog uverenja da se o tako krupnom pitanju, kao što je jugoslovenska ideja i njena realizacija, ne može sve reći u jednoj knjizi, čiji je osnovni cilj da čitaocu pruži zanimljivo štivo, koje će da ga informiše i podseti. Ali, iako nije istoričar, iako istoriju koristi samo kao kontekst za priče koje nam priča, Andrija Čolak, nimalo slučajno i svakako vrlo smišljeno, uz izuzetno zanimljiv način kazivanja i veštog držanja čitaočeve pažnje, daje mnoge odgovore i otvara nova pitanja oko kojih je spreman da polemiše i argumentovano brani svoje stavove. Onome ko poznaje autora to nije ništa neobično. Čolak je jedan od istaknutih predstavnika novinarske generacije, koja je stasala i radila u „drugoj“ Jugoslaviji i koji je ne samo svedok, već i učesnik mnogih prelomnih trenutaka nekadašnje zajedničke države. Uz to, on je vešt pisac, čiji je stil koncizan i precizan, koji ume da zagolica čitaoca i drži mu pažnju, vodeći ga kroz priču do same granice senzacionalizma, ali nikada ne prelazeći tu granicu.

Kao novinar, Čolak je bio, kako se to tada nazivalo politički komentator, današnjim rečnikom, analitičar ili kolumnista. Dakle, i u njegovim dosadašnjim publicističkim radovima, pa i u ovom, ta analitička crta ne izostaje, ali je vidan napor autora da svoje komentare na određena zbivanja i pojave učini zanimljivim tako što otkriva pozadinu i manje poznate detalje. To je upravo ono što daje draž čitanju i drži čitaočevu pažnju, izazivajući osećaj otkrivanja novih detalja za koje do tada nije znao.

Svestan da je novinarstvo uvek suočeno sa opasnošću da bude površno, Čolak je u svojim do sada objavljenim publicističkim knjigama nastojao i uspevao da izmakne toj zamci. Vidljivo je da je za ovaj rukopis bilo potrebno pročitati golemu literaturu – istorijsku, memoarsku, publicističku – ali on to ne koristi onako kako bi to radili istoričari, sa obiljem fusnota, već ih inkorporira u tekst kao ilustraciju, koja podupire osnovnu misao i koja vodi priču u pravcu koji je on zamislio. Posebnu vrednost knjizi daju fotografije, koje je autor s pažnjom odabrao, ne kao puku ilustraciju i ukras, već kao sastavni deo priče, jer svaka fotografija prati priču, a mnoge od njih su potpuno nepoznate široj javnosti.

Čitaoci će, između ostalog, moći da se upoznaju sa malo poznatim detaljima: o stvaranju Jugoslavije; o Vukovom i Grašaninovom „velikosrpstvu“; o zajedničkom jeziku bez imena; o tvrdnjama da su Hrvati katolički Srbi, odnosno da su Srbi pravoslavni Hrvati; o neostvarenoj abdikaciji kralja Petra Prvog; o atentatu na regenta Aleksandra na Vidovdan 1921; o stradanju Nikole Pašića; o nemom svedoku skupštinskog atentata; o „prefinjenosti“ kneza Pavla i „seljaštvu“ Vladka Mačeka; o ushićenju i zabludama Milutina Milankovića, Ivana Meštrovića i Miloša Crnjanskog; o tome kako je Pavelićeva NDH postala kraljevina; o Jugoslaviji po meri komunista; o ženidbi kralja Petra Drugog i sukobu kraljeve tašte i patrijarha; o ulozi fudbala u Tršćanskoj krizi; o podeli Jugoslavije u režiji Udbe; o Titovoj „mekoj“ diktaturi; o srpskom unitarizmu, slovenačkom konfederalizmu i „hrvatskoj šutnji“; o pravom karakteru studentskog bunta; o Memorandumu SANU; o stvarnoj i lažnoj opoziciji; o naoružanom narodu; o nepomirljivom sukobu nacionalnih elita; o reviziji istorije...

Kada govori o Bečkom dogovoru o književnom jeziku, koji se smatra kamenom temeljcem budućeg ujedinjenja, autor to saopštava kroz osnovne naznake, ne zadržavajući se mnogo na detaljima i na jednoglasnosti učesnika dogovora oko najvažnijih pitanja. Ali zato ne propušta da istakne činjenicu da, uprkos tom jednoglasju, zajednički jezik nije dobio ime, pa će biti bezimen više od jednog veka, kada je Novosadskim dogovorom 1954. određeno da se zove srpsko-hrvatski, odnosno hrvatsko-srpski, da bi pola veka posle toga jezik postao četvoroimen. U tih nekoliko podataka odražava se zapravo čitava istorija jugoslovenske ideje i njenog pada i autor je to vešto saopštio, pokazujući da naizgled sporedni detalji objašnjavaju mnogo toga. U spomenutom

primeru, to je činjenica da su u Beču prihvaćeni svi predlozi Vuka Karadžića koji se odnose na budući zajednički jezik, osim jednog – da se jezik zove srpski. A odgovor na pitanje zašto je Vuk na tome insistirao autor nalazi u spisu „Srbi svi i svuda“, sugerišući istovremeno da bi to mogao da bude i deo odgovora na pitanje zašto se prva Jugoslavija nije održala.

Još jedan primer kako vrstan publicista privlači čitaočevu pažnju manje poznatim detaljima jeste priča o čuvenom „Načertaniju“ Ilije Garašanina. Polazeći od toga da se o ovom značajnom istorijskom dokumentu gotovo sve zna, Čolak samo ovlaš spominje njegov sadržaj, da bi pažnju čitaoca skrenuo na neke manje važne (a ustvari i te kako važne) detalje: da se za taj spis prvi put saznalo pola veka posle njegovog nastanka, da je Ilija Garašanin za njegovo sastavljanje obilato koristio dokument češkog emigranta Františeka Zaha i da su se vremenom izgubila dva jedina originalna primerka, pa je javnosti predstavljen prepis koji će kasnijih godina biti dosta prepravljan. Iz ovih, široj javnosti gotovo nepoznatih detalja, Čolak zaključuje da su i oni svakako uticali na kontroverze oko Garašaninovog dokumenta, a kod mnogih stvorili uverenje da su i Garašanin i Vuk zaslužni za onu vrstu jugoslovenstva u kojoj se, kako kaže, teško usklađuju srpska shvatanja sa opštim težnjama i interesima buduće jugoslovenske zajednice.

Navedeni primeri su ilustracija kako Čolak gradi i vodi priču o jednom važnom istorijskom periodu - kroz malo poznate detalje iz kojih dobar analitičar izvlači važne, nekad i sudbonosne zaključke. On se toga dosledno drži i kada govori o ličnostima koje su obeležile period prve Jugoslavije, o kralju Aleksandru, Nikoli Pašiću, Stjepanu Radiću, knezu Pavlu, Vladku Mačeku, Antonu Korošecu, Milanu Stojadiniviću, čije portrete modeluje ne samo kroz njihove političke odluke i poteze, već i kroz ocene i mišljenja njihovih savremenika i gotovo potpuno ignoriše ocene njihovih političkih oponenata iz komunističkog perioda. To svakako doprinosi utisku objektivnosti autora koji je i sam formiran u vremenu negiranja svega što se odnosi na kraljevinu Jugoslaviju. Ali to ne znači da su njegovi sudovi o kraljevini pozitivni. Naprotiv, on ukazuje na mnoge slabosti prve Jugoslavije, na korupcionaške afere, na dvorske skandale, na međustranačke obračune, na bedu najnižih slojeva, ali nastoji da ih ne objašnjava samo na način kako se to činilo četrdeset godina posle Drugog svetskog rata.

Pišući o atentatu na hrvatske poslanike u Narodnoj skupštini, autor se ne zadržava na poznatim detaljima, već prati atentatora koji sa pištoljem izleće iz dvorane i na vratima se sudara sa ledenim pogledom čoveka koji je mirno posmatrao krvavi pir. Taj čovek će 13 godina kasnije biti odgovoran za mnogo teže i veće zločine od skupštinskog. Nastojeći da izbegne senzacionalističke zaključke koji se tako otvoreno nude, u vidu sumnje ozbiljnih istoričara, da je nalog za atentat došao direktno iz dvora, Čolak te sumnje ipak ne prećutkuje. Ali glavnu pažnju usmerava na nešto drugo, na velike demonstracije u Zagrebu posle atetntata i to ne toliko zbog samih demonstracija, već zbog čoveka koji ih je organizovao i koji će zbog toga odležati na robiji pet godina. Pa ni taj čovek, svakako, ne bi bio važan da se deset godina posle izlaska iz zatvora nije našao na čelu nove Jugoslavije.

Čolakova knjiga je podeljena na jedanaest poglavlja koja kontinuirano prate dve jugoslovenske države – kraljevinu i socijalističku republiku. One su svakako toliko različite da su mogle da budu predstavljene u posebnim delovima, ali autor je odlukom da to ne čini svakako želeo da pokaže da je jugoslovenska ideja jedinstvena i zajednička, bez obzira na političko uređenje, da ona zapravo treba da bude dominantnija od ideologije i dnevne politike. Zbog toga i prelaz iz kraljevine u republiku, koliko god to bio oštar rez, za autora predstavlja samo jednu istorijsku etapu, potaknutu svetskim ratom, koja ne znači prekid kontinuiteta. On to najbolje objašnjava rečenicom da je jugoslovenska država posle aprilskog sloma 1941. nastavila da živi, ne samo u kabinetima jugoslovenske vlade u Londonu, već i u šumama i planinama Jugoslavije u kojoj je započeo gerilski rat za oslobođenje.

U objašnjavanju tog prelomnog trenutka autor i dalje nastoji da otkriva one naizgled sporedne tokove i okolnosti: Titov boravak u skrovitoj vili na Dedinju, sa tajnim prolazima i prostorijama gde planira akciju uoči odlaska na slobodnu teritoriju, očaj Draže Mihailovića koji pred nastupajuću zimu nema čak ni dovoljno opanaka da obuje svoju vojsku na Ravnoj Gori, prvi susret dvojice vođa gerilskog otpora i šta su jedan drugom rekli. Na upečatljiv način, autor daje portrete dvojice gerilskih komandanata sa nekoliko rečenica koje su nabijene podacima i ocenama i koje su zapravo objašnjenje zašto je između njih moralo da dođe do sukoba i nepomirljivog neprijateljstva. I ne samo to, već i zašto je Titov pokret bio razuđeniji i organizovaniji, što ga je i učinilo pobednikom.

Oslobodilački rat i revolucija koji su odlučujuće delovali na stvaranje nove Jugoslavije u ovoj knjizi su samo spomenuti, kao nešto što je samo po sebi dobro poznato. Čolak se orijentiše na političlki deo stvaranja nove države i to ponajviše na one delove koji će kasnijih godina postati tema rasprava i osporavanja i tu opet pronalazi i nudi nešto što je manje poznato ili je skrivano od javnosti. Umesto da polemiše sa onima koji danas osporavaju gotovo sve što je vezano za oslobodilačku i antifašističku borbu jugoslovenskih naroda, autor čitaocu podastire nekoliko izuzetnih dokumenata iz rata, koji su, i u vreme socijalističke Jugoslavije, bili skrajnuti zbog „mira u kući“. Iz njih se vidi da je, „mrzitelj srpskog naroda“, Tito, prvim ratnim proglasom Komunističke partije, kojeg je sam napisao i po kuririma razaslao širom porobljene zemlje, izrekao hrvatskom narodu tešku osudu zbog dočeka okupatora kao oslobodilaca, odajući istovremeno priznanje srpskom narodu za njegov herojski otpor i mučeničko stradanje od ustaških zločina. A za one koji danas tvrde da je Tito radio na razbijanju Jugoslavije, autor nudi još jedan dokument – Titov članak u partijskom glasilu u kome on objašnjava zašto borba protiv okupatora mora da bude borba za Jugoslaviju.

Za deo o kraljevini autor je imao obilje podataka i priča iz mnogobrojnih memoarskih zapisa učesnika, dok se u delu koji se odnosi na period posle Drugog svetskog rata više oslanjao na štampu, ali ponajviše na lično i profesionalno iskustvo. Jer, važno je reći, autor je većinu prelomnih događaja, od šezdesetih godina, pa do samog kraja Jugoslavije, pratio kao novinar, a one uoči samog raspada i kao neposredni učesnik, s obzirom da je u periodu od 1985. do 1990. bio savetnik za medije u Predsedništvu Centralnog komiteta SKJ, iz čega je nastala i njegova izuzetna knjiga „Agonija Jugoslavije“, koja, iz ugla dešavanja u vrhu tadašnjeg Saveza komunista, prati rastakanje jugoslovenske ideje i najavljuje definitivan raspad zajedničke države.

Ne propuštajući da istakne munjeviti razvoj socijalističke Jugoslavije, koja je, od siromašne, ratom opustošene agrarne zemlje, u kratkom vremenskom razdoblju, stala u red ekonomski srednje razvijenih zemalja, a po političkom uticaju u svetu postala značajan faktor svetske politike, Čolak paralelno i, reklo bi se, sa mnogo više pažnje, prati odnose među članicama jugoslovenske federacije i to od samih početaka nove Jugoslavije, ukazujući na prve pukotine u tim odnosima, koji će

protekom godina eskalirati u nepomirljiv sukob i dovesti do raspada zajedničke države. Autor kroz mnogobrojne primere i naizgled sporedne događaje ističe jugoslovenski paradoks, da država koja je uspela da se odupre spoljnim pritiscima i da se izbori za svoj samostalan put, u kojoj njeni građani sve bolje žive, istovremeno pokazuje prve znake unutrašnjeg razdora koji će dovesti do njenog sloma. Tako se obećani komunistički raj pretvorio u pakao nesloge, o kome autor piše kroz isticanje mnoštva detalja, trudeći se da odgovornost za takav fijasko ne traži samo na jednoj strani, već da ga objasni i objektivizuje koliko god je to moguće.

Ističući da je jugoslovenska ideja bila, pre svega, rezultat interesa malih naroda da osiguraju svoju samostalnost i sačuvaju se od aspiracija velikih suseda, autor, kroz malo poznate detalje, nudi čitaocu zakjučak da jugoslovensko ujedinjenje, kao realizacija te ideje, nije bilo ishitreno, već je potpuno racionalan čin, koji je, pre svega, bio podržavan od tadašnjih južnoslovenskih elita. Ali tek kada je dobila podršku velikih svetskih sila, ideja je mogla da bude realizovana. Paradoksalno, ali obrnuto se događalo prilikom njene propasti: elite su bile te koje su najviše doprinele jugoslovenskom raspadu, a svetske sile su u tome pomogle, ili bar nisu pokušale da spreče raspad.

Da ne bude zabune, Čolak o ovako krupnim pitanjima ne donosi konačne zaključke, niti on sebe smatra merodavnim za to. On kroz mnoštvo zanimljivih priča i detalja, kroz podatke koji ponekad deluju senzacionalno i kroz suprostavljena gledišta, nudi čitaocu zanimljivo štivo i ostavlja mu da se sam opredeli. Ali, ni u jednom trenutku, ne napušta onu nit koja jugoslovensku ideju i zajedničku državu južnih Slovena prikazuje kao ozbiljan projekt, koji je imao svoje političko i istorijsko opravdanje. Onima koji ne misle tako Čolak suprostavlja ne samo istorijske argumente, već i svakodnevni život, koji je mnoge ljude u Jugoslaviji činio ponosnim što žive u državi koja je izabrala svoj samostalni put i koja svojim građanima obezbeđuje socijalnu i materijalnu sigurnost, pa i slobode kakvih nije bilo u drugim socijalističkim državama.

Ističući život današnjih državica koje su formirane posle raspada Jugoslavije, autor nije morao da se trudi u traženju dokaza da je nekadašnja zajednička država bila u civilizacijskom i svakom drugom pogledu daleko iznad onoga što je nastalo posle njenog raspada. Ali on

ne upada u zamku olakog zaključivanja. Svestan je, i to ne krije, da je čitav današnji svet nešto drugo u odnosu na svet iz druge polovine 20 veka, da su ideje o miroljubivoj koegzistenciji i saradnji, o solidarnosti i borbi protiv ugnjetavanja i siromaštva ustuknule pred naletom divljačkog neoliberalnog kapitalizma, u kome je sve podređeno profitu i u kome mali i slabi bivaju odbačeni na marginu, sa dužničkom omčom oko vrata. To je i sudbina državica, koje su nekad bile ujedinjene i čija je zajednička država Jugoslavija u svetskim okvirima bila nešto drugo u odnosu na ono što su one danas. I da zaključimo, kao i Čolak u završnoj rečenici svoje knjige: jugoslovenska ideja se završila kao zabluda, a ideja o suverenosti i samostalnosti bivših jugoslovenskih republika sve je bliže novoj zabludi. Da, tako je krug zatvoren.

Beograd, maj 2018. Miloje Popović-Kavaja, novinar i pisac

***

NAJLEPŠI DANI VELIKOG SLIKARA. U ranu jesen 1882. u jednom selu pored Beograda, okupljeni seljani, obučeni u najsvečanija odela, dočekuju svog kralja i kraljicu muzikom i kolom u koje se ubrzo uhvatiše i visoki gosti, a među njima i jedan mlađi muškarac, koji po svom odelu i držanju već na prvi pogled odaje utisak čoveka iz dalekog sveta. Trideset i pet godina kasnije taj čovek će napisati knjigu o svom životu u kome je, u potrazi za poslom i hlebom, već u ranoj mladosti proputovao gotovo ceo svet, ali epizodu iz okoline Beograda opisaće sa mnogo emocije: „Povelo se srpsko kolo, pa su i kralj i kraljica plesali sa nama. Bio sam ponosan da sam i ja dijete tog naroda“.

Mladi slikar Vlaho Bukovac posle velikog uspeha na čuvenom pariskom salonu na kome je njegova slika *La grande Iza* (Velika Iza) proglašena glavnom senzacijom, došao je u Srbiju na poziv kralja Milana da portretira kraljicu Nataliju i sedmogodišnjeg prestolonaslednika Aleksandra. Kralj Milan i Bukovac su gotovo vršnjaci, a zajedničko im je što su, svako na svoj način, za učitelja imali jednog dubrovačkog vlastelina, čoveka koji je i sam bio umetnik, konta Medu Pucića. Znanje koje je dubrovački grof preneo na svoje učenike svakako je bilo ispunjeno i lekcijama o zajedničkom južnoslovenskom poreklu i idejama koje su tada, naročito u Dalmaciji, bile ispunjene snovima o zbližavanju, pa i o ujedinjenju srodnih naroda.

Bukovac će u svojim sećanjima zapisati da su 40 dana koje je tada proveo u Beogradu bili najlepši dani u njegovom životu, jer „kud god svjetom stah, svud sam tuđin bio i tuđim jezikom govorio“, a sada je osetio da je „zaista među braćom“ i naglašava: „bio sam ponosan što je to naš narod“. Bukovac je Hrvat iz Cavtata, po očevom ocu poreklom Italijan i imenom Biađo Fađoni (*Biagio Faggoni*). Na sugestiju upravo svog zemljaka, učitelja i mecene Pucića, Bukovac će svoje italijansko prezime slovenizovati (italijanska reč *faggio* znači bukva) i sa novim imenom poći u Pariz da osvoji svet. Učiniće isto što i njegov mecena, koji je zvučno italijansko ime *Orsatto conte Pozza* zamenio slovenskim. Ali svest o pripadanju koju mu je usadio ne samo konte Medo, već i lutanja po čitavom svetu u kome se, kako sam kaže, osećao kao tuđin,

svakako su uticali na stvaranje još emotivnije vezanosti, ne samo za rodni kraj, već za sve okolne prostore u kojima se govori istim jezikom.

Vlaho Bukovac je jedan od najvećih slikara sa južnoslovenskog prostora, koji je svoj umetnički trag ostavio širom sveta, ali je ideji jugoslovenstva ostao do kraja veran, naglašavajući je i u svojim memoarima, koje je pisao u Austrougarskoj i objavio 1918, kada je ova država bila na svom zalasku i kada se ideja sa kojom su živeli on i mnogi njegovi zemljaci približila svojoj realizaciji.

I IDEJA

*Jugoslovenstvo kao ideja elite * Knez Mihailo za Veliku Srbiju, Svetozar Marković protiv * Zajednički jezik bez imena * Kako su Hrvati „gurnuti na Balkan“? * „Podvala“ Vuka Karadžića * Ante Starčević tvrdi da postoje samo dva južnoslovenska naroda – Hrvati i Bugari! * Srbija kao uzor?! * Pamflet koji je zapalio Zagreb * Dvorska tragedija ustoličila budućeg ujedinitelja * Sloveni većinsko stavnovništvo Austrougarske * Narodna zastava ujedinjenih Hrvata i Srba *

KONJANICI. Na centralnom beogradskom trgu knez Mihailo na konju pokazuje rukom prema jugu. Kuda on vodi? Kažu da podignuta kneževa ruka poziva Srbiju na pohod u još neoslobođene srpske krajeve, koji su „iskonsko srpsko tlo“. Knez u ruci kojom pokazuje na jug ne drži sablju, on nikada nije ratovao, ali je intenzivno radio na širenju Srbije pripajanjem krajeva u kojima žive Srbi. Oslanjao se na program Ilije Garašanina, pa je nošen idejom da dobije Bosnu i Hercegovinu, predložio Turcima da se, inače vazalnom području Srbije, pripoji ovaj deo Balkana. Bio je odbijen, jer su Turci odmah posumnjali da se iza ovog predloga kriju ruske pretenzije.

Na centralnom zagrebačkom trgu još jedan konjanik sa podignutom rukom i sabljom koja pokazuje pravac sever. Spomenik banu Josipu Jelačiću postavljen je u Zagrebu 16 godina pre kneževog u Beogradu, a podignuta banova ruka sa sabljom pokazivala je prema Mađarskoj.

Šta je zajedničko srpskom knezu i hvatskom banu i njihovim ispruženim rukama? To je svakako borba i jednog i drugog za samostalnost naroda, kojima su na čelu, jer i Srbija i Hrvatska imaju samo delimične slobode

u okvirima moćnih imperija Otomanske i Habzburške. I dok srpski knez tu samostalnost vidi u oslobađanju srpskih krajeva i potpunu nezavisnost od Turske, hrvatski ban nastoji da je osigura pod habzburškom krunom u čemu mu najviše smetaju Mađari koji dižu revoluciju.

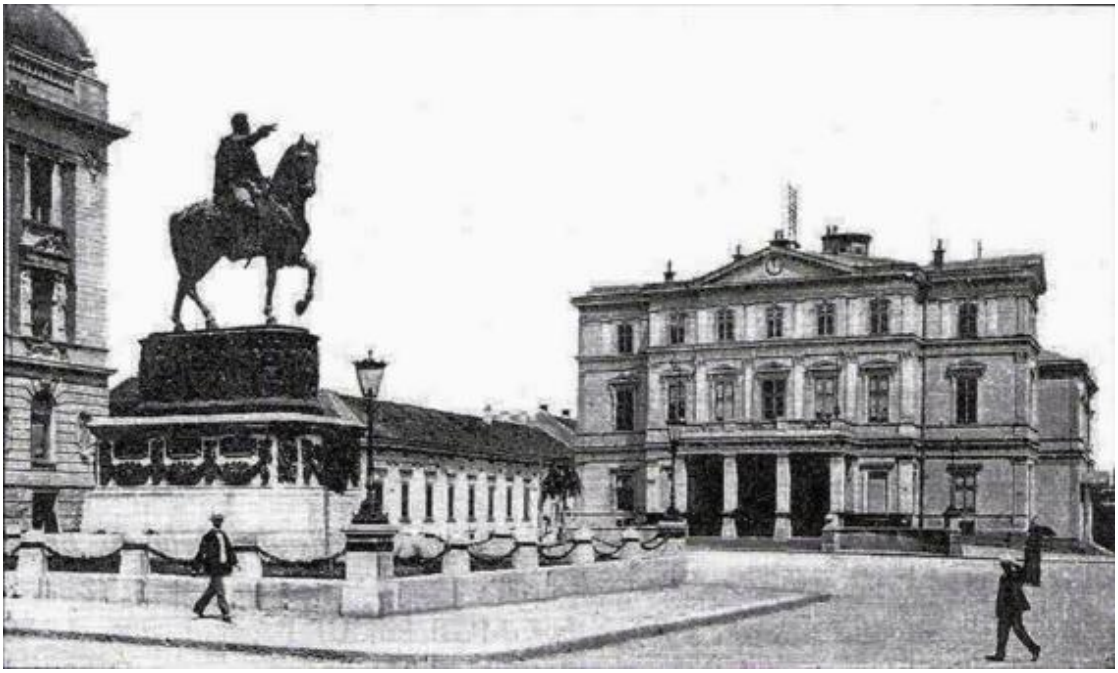

PRAVAC JUG: Spomenik kneza Mihaila u Beogradu krajem 19 veka.

PRAVAC SEVER: Spomenik bana Jelačića u Zagrebu 1880. godine.

Knez Mihailov poziv na oslobođenje južnih krajeva nije se svideo prvom srpskom socijalisti, Svetozaru Markoviću, koji je takvu borbu smatrao osvajačkom, a ne oslobodilačkom. Tvrdio je da se „revolucionarna ideja o jedinstvu srpskog naroda pretvorila u ideju štetnu po narodne interese“, da bi nova srpska država, koja bi nastala osvajanjem, postala vojnopolicijska i svoju snagu nepotrebno trošila za odbranu od spoljnih neprijatelja, umesto na kulturni razvoj. Zato se on zalaže za *Balkansku federaciju* u kojoj bi svi balkanski narodi bili slobodni i suvereni. Isto gledište će kasnije imati još jedan srpski socijalista, Dimitrije Tucović, koji se protivio međusobnom otimanju teritorija u balkanskim ratovima i zalagao za zajednicu balkanskih naroda.

Ban Jelačić, takođe, imao je oponente u svojoj sredini, jer mnogi njegovu borbu protiv revolucije u Mađarskoj vide kao dodvoravanje bečkom dvoru, što ne vodi punoj državnoj suverenosti hrvatskog naroda i sprečava prodor novih ideja koje su se posle Francuske revolucije širile Evropom.

Tako su već sredinom 19. veka prisutna i suprotstavljena dva koncepta Srbije, koja je još uvek pod formalnim otomanskom vlašću, ali koja svoje konačno oslobođenje sve više povezuje sa okupljanjem svih Srba u jednu državu. Tu su i dva koncepta Hrvatske — ili sjedinjeni sa Slavonijom i Dalmacijom pod habzburškom krunom, ili potpuna suverenost i samostalnost u svojoj državi. Ali na pomolu je još jedna ideja koja ide mnogo dalje od ujedinjenja svih Srba i svih Hrvata u svojim samostalnim državama i koja će u naredim decenijama postati dominantna. To je ideja okupljanja svih Južnih Slovena, raštrkanih po provincijama dva velika carstva, Otomanskog i Austrougarskog. Koreni te ideje su u dalekom 16. veku, kada su hrvatski pesnici, poput Petra Hektorovića, pevali o Kraljeviću Marku, a legende o ovom srpskom junaku održale su se u hrvatskim krajevima i u 18. i 19. veku. Praktični zamah ideja je dobila sredinom 19. veka pojavom *Ilirskog pokreta** (*Ilirski pokret je književni i politički pokret nastao među južnim Slovenima u Austrougarskoj tridesetih i četrdesetih godina 19. veka, sa ciljem postizanja jezičkog i političkog jedinstva.).

KNJIŽEVNI JEZIK. Bečka krčma i nije baš primereno mesto na kome su se, po jednoj verziji, u martu 1850. okupile umne glave tri srodna južnoslovenska naroda da se dogovore o budućem zajedničkom

književnom jeziku. Još manje je to skromni bečki kvartir u kome je stanovao Vuk Karadžić i u kome je, prema drugoj verziji, održan spomenuti sastanak. Ali mesto na kome je sastanak održan i nije bitno. Najvažnije je da je 28. marta 1850. održan sastanak na kome su na hrvatskoj strani pesnik i političar Ivan Mažuranić, a na srpskoj Vuk Karadžić. Uz Mažuranića su i njegov šurak, pesnik i dramski pisac Dimitrije Demeter i istoričar i književnik Ivan Kukuljević, a uz Vuka je lingvista, prevodilac i leksikograf Đuro Daničić. Tu su i Hrvati Stjepan Pejaković i Vinko Pacel, a Slovenac Franc Miklošič je medijator dogovora, što nije slučajno, jer Miklošič je visoki carski činovnik i poslanik u Bečkom parlamentu, čiji je zadatak da olakša komunikaciju austrijskih vlasti sa administracijom u južnoslovenskim provincijama, u kojima ne postoji standardni jezik, već se govori i dopisuje na mnogim narečjima.

Učesnici dogovora su smatrali da je od svih dijalekata kojima se govorilo na južnoslovenskom prostoru najbolje odabrati jedan koji bi postao *književni jezik*. Odlučili su da taj dijalekt bude južni, odnosno štokavski sa ijekavskim izgovorom koji je i inače bio u najširoj upotebi i na kome su spevane gotovo sve narodne pesme i napisana najznačajnija dela stare dubrovačke književnosti. I hrvatski i srpski pisci su se u većini priklonili ovom dogovoru, pa su se hrvatski pisci odrekli „kajkavštine“ i „čakavštine“, a srpski pisci slaveno-serbskog jezika. Sa ciljem da se približe latinica i ćirilica izvršena je i njihova reforma po fonetskom pricipu.

Rezultat koji je tom prilikom postignut ostaće aktuelan sve do danas. Hrvati i Srbi su tada dobili zajednički književni jezik. I ne samo oni, već i svi stanovnici Crne Gore i Bosne i Hecegovine. Taj jezik je doduše bezimen, a kasnije će biti nazvan srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski. Danas je on četvoroimen — srpski, hrvatski, bosanski i crnogorski, pri čemu se ne radi samo o četiri imena, već i o ozbiljnim nastojanjima da se dokaže da su u pitanju četiri jezika, čime se napor Vuka i Mažuranića i njihovih saradnika ozbiljno dovodi u pitanje.

U Hrvatskoj se Bečki dogovor danas označava kao *Bečki jugojezik* sa napomenom da je to „početak kraja klasičnoga izvornohrvatskog, zbog buduće Jugoslavije“. Dalje se tvrdi da je 1850. „pod nadzorom i uputama samoukoga polupismenog srbskog ’jezičara’ Vuka Stefanovića Karadžića sklopljen Bečki knjževni dogovor „jugofilno-unitarnih predstavnika

južnih Slavena za ujedinjeni srbohrvatski jugojezik na temelju Vukove jekavice“. Zbog toga neki u Hrvatskoj smatraju da je „ranije nebalkanska hrvatska kultura... silom prebačena na Balkan, tj. balkanska je (polu)kultura proširena sve do Kupe i Sutle...“* (*Hrvatska Metapedia)

Pre više od jednog i po veka, Vuk Karadžić je u Hrvatskoj slavljen kao malo koji velikan. U septembru 1861. grad Zagreb ga proglašava za počasnog građanina i uručuje mu povelju ispisanu ćirilicom, a Vuk uzvraća zahvalnicom napisanu latinicom. Samo koji mesec pre toga Vuk je na lečenju u Topuskom doživeo da mu prirede slavlje sa bakljadom, a neki od prisutnih su ga slavili kao sveca i ljubili njegovu drvenu nogu.

U Hrvatskoj se danas smatra da im je Vuk Karadžić podvalio i preko jezika ih „gurnuo na Balkan“, napravivši ogromnu štetu koju je teško ispraviti, jer generacije Hrvata se služe jezikom „polupismenog“ tvorca. Koliko god struka i nauka u Hrvatskoj nastoje da se ta „šteta“ popravi uvođenjem novih reči, kovanica i jezičkih novotarija, jezik i dalje ostaje razumljiv svima onima na južnoslovenskom prostoru koji se njime služe više od jednog i po stoleća. Čak ni dosledno „vraćanje klasičnom izvornohrvatskom“ ne daje ništa bolji rezultat. Gore citirani delovi iz Hrvatske Metapedie pisani su upravo tim „klasičnim izvornohrvatskim“, što priređivači s ponosom naglašavaju, a rezultat je isti - ne treba mu nikakv prevod na „bečki jugojezik“ jer je sasvim razumljiv.

Istini za volju, učesnici Bečkog dogovora su prepustili Vuku Karadžiću da obavi najveći deo posla i prihvatili su sve njegove predloge, osim da se taj jezik zove srpski. Tako je Vuk, praktično, jedini tvorac zajedničkog jezika, naravno na bazi jezika kojim se govorilo u južnim krajevima za kojeg se smatralo da je najčistiji. Već tada u Beču većina učesnika dogovora smatrala je da bi taj jezik trebalo nazvati srpsko-hrvatski ili hrvatsko-srpski, ali se tome usprotivio Vuk Karadžić. Tako je jezik zvanično ostao bezimen, odnosno samo „naški“, mada su ga i Srbi i Hrvati zvali svojim imenima. Tek *Novosadskim dogovorom* 1954. dobio je zajednički srpsko-hrvatski, odnosno hrvatsko-srpski naziv. U Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori je „Vukov jezik“ čak doslednije sproveden u praksi nego u Srbiji, jer se u Srbiji, sa manjim izuzecima, zadržala ekavica.

Ali dogovor iz bečke krčme (ili skromnog Vukovog stana) je mnogo više od dogovora o jeziku. Iako vođa Ilirskog pokreta Ljudevit Gaj nije krio

oduševljenje zbog jezika („Ponosimo se i hvalimo Bogu Velikomu, što mi Hrvati s bratjom Serbljima jedan književni jezik imamo!“), Bečki dogovor je praktično postao temelj budućeg ujedinjenja južnoslovenskih naroda. Hrvatski filolog Vatroslav Jagić će 14 godina kasnije zapisati da su Bečki dogovor postigli „najizvrsniji sinovi našega naroda, kojima se i danas domovina ponosi“. Vođen tom idejom hrvatski pesnik Vladimir Nazor krajem 19. veka piše sonete o Kosovu i Kraljeviću Marku. Početkom 20. veka veliki hrvatski vajar Ivan Meštrović stvara dela iz Kosovskog ciklusa, a na svetskoj izložbi u Rimu 1911. u okviru srpskog paviljona izlaže maketu Vidovdanskog hrama, koja je nagrađena velikom nagradom.

Ma koliko sve ovo delovalo idilično, stvarnost je ipak bila drugačija. Mnogo vremena će morati da prođe da se dogovor iz Beča pretoči u život. To vreme je ispunjeno borbom između onih koji zajednički jezik prihvataju i drugih koji ga negiraju i proglašavaju veštačkim pokušajem da se nametne jezik kojim se negira izvorni hrvatski ili se „visokoučeni“ slavenoserbski zamenjuje „prostačkim“ narodnim govorom. Otpori bečkom dogovoru, dakle, dolaze i iz hrvatskih i iz srpskih krugova i oni vremenom prerastaju stručnu polemiku o jeziku i sve više se prebacuju na politički teren i na odnose između Hrvata i Srba. Kada bi se sabralo šta je sve u toj polemici rečeno i napisano videlo bi se da su kasniji srpsko-hrvatski nesporazumi imali svoju predigru, koja po oštrini i ratobornosti nimalo ne zaostaje za onima iz kasnijih vremena.

SRBI SVI I SVUDA. Mnogo pre Bečkog dogovora, još 1836, Vuk je napisao članak, bolje reći, malu studiju o istoriji, jeziku i običajima Srba „sva tri zakona“. Pošto nije uspeo da ovu studiju štampa u Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, Vuk posle 13 godina čekanja odlučuje da je 1849. štampa u Beču pod naslovom *Srbi svi i svuda*. Proći će još 12 godina, kada je u martu 1861. u zagrebačkom listu *Pozor* objavljen polemički članak povodom ove Vukove studije, posebno povodom njenog naslova, zbog čega se Vuk obratio uredništvu zagrebačkog lista sa objašnjenjem da rečenim naslovom nije mislio da kaže „da su svuda sve sami Srbi“, već je kroz naslov nagovestio da članak govori „o Srbima svima, makar gdje stanovali“.

Već navedeni istorijat ovog članka, od 1836. kada je napisan i 1849. kada je objavljen, pa do 1861. kada je osporen, navodi na zaključak da je period koji je prethodio Bečkom dogovoru, kao i onaj posle dogovora, bio svakako ispunjen brojnim raspravama ne samo o jeziku, već i o poreklu naroda koji žive na južnoslovenskom prostoru i njihovim međusobnim odnosima, koji su neretko na ivici neprijateljstva ili bar nerazumevanja.

Šta je to Vuk napisao u osporavanom članku - studiji? Nije samo naslov ovog članka izazvao podozrenje. U podnaslovu se jasno stavlja na znanje da su Srbi „sva tri zakona“, dakle da ih, osim pravoslavaca, ima i katolika i muhamedanaca koji su promenili veru, ali su po jeziku i običajima izvorni Srbi. Kada se tako stvari postave, onda je jasno da je prisustvo Srba dominantno zaista *svuda*, od Drine do Timoka, u Bosni, Hercegovini, Zeti, Crnoj Gori i Boki Kotorskoj, u Banatu, Bačkoj i Sremu, u Slavoniji, Hrvatskoj i Dalmaciji, od Trsta do Bojane, što po Vukovoj proceni iznosi „oko pet miliona duša“. Sve to možda i ne bi bilo toliko sporno da Vuk ne smatra da i pokrštene Srbe treba zvati njihovim izvornim imenom, mada i sam sa žaljenjem konstatuje da su oni „svoje ime omrzli“. Ali, Vuk je optimista i nada se da će se *svi* oni jednog dana vratiti svom imenu, pa tako za one „rimskoga zakona“ (katolike) tvrdi da oni i „nemaju nikakvoga narodnog imena“, već se zovu Slavonci, Dalmatinci, Dubrovčani, Šokci, Bunjevci, a samo mali deo onih koji govore čakavski ili kajkavski mogao bi se nazvati Hrvatima. To je svakako i razlog što se Vuk u Beču usprotivio da zajednički jezik nosi i zajedničko ime.

Vukova studija je ipak mnogo temeljnija i složenija, a ono što je ovde navedeno samo je sažeta i pojednostavljna ilustracija koja treba da pokaže zašto je reakcija na ovaj članak bila oštra, što i nije bilo neočekivano i što će se u decenijama koje predstoje, sve do današnjih dana, smatrati kao Vukov doprinos velikosrpskim pretenzijama i ekpanzionizmu.

Mnogo pre polemičkog članka u zagrebačkom *Pozoru,* Vukovi stavovi su bili predmet oštre kritike od strane jednog mladog hrvatskog publiciste, koji će kasnijih godina postati hrvatski „otac nacije“. Ante Starčević je nadareni pisac i polemičar visokog obrazovanja i veliki borac za hrvatsku samostalnost, pa time i protivnik Austrougarske monarhije. To je svakako i bio razlog što je 1851. odbijen na konkursu za profesora filozofije i

istorije na zagrebačkoj Akademiji. Ali ostaje nejasno zbog čega je te iste godine odbijen i od strane beogradske Velike škole (Liceja) na kojoj je takođe konkurisao molbom svojeručno ispisanom i potpisanom ćirilicom. Šta god da je, Starčević nije mogao da obuzda svoje ogorčenje, pa se godinu dana kasnije u zagrebačkim *Narodnim novinama,* koje je izdavao i uređivao predvodnik Ilirskog pokreta Ljudevit Gaj, ustremio na „serbski jezik“ uz tvrdnju da Srbi uopšte i nemaju svoj jezik, jer jezik kojim se služe je ustvari hrvatski. Po Starčeviću, Srbi uopšte ne postoje, jer postoje samo dva južnoslovenska naroda - Hrvati i Bugari, a Srbi su ustvari Hrvati, dok su Slovenci tzv. Alpski Hrvati.

Starčevićevi stavovi će kasnijih godina eskalirati i pretvoriti se u otvorenu mržnju prema svemu što je srpsko, mada je i sam po majci Milici polusrbin. Od borca za nacionalno oslobođenje, Starčević se pretvorio u ekstremnog nacionalistu, čak i rasistu koji smatra da su Srbi i Jevreji „niža pasmina“. S pravom se smatra da je on rodonačelnik ekstremnog hrvatskog nacionalizma iz koga je kasnije nastao ustaški pokret.

SUDBINA NAČERTANIJA. U doba istovremenog slavljenja i osporavanja Vuka Karađića među južnoslovenskom „bratjom“, na dvoru srpskog kneza Aleksandra Karađorđevića jedan drugi spis je postao program spoljašnje i nacionalne politike srpske kneževine. Mladi i ambiciozni ministar unutrašnjih poslova kneževine, Ilija Garašanin, sastavio je 1844. program pod nazivom *Načertanije,* koji će punih 44 godine ostati potpuno nepoznat javnosti, ali koji će u vreme vladavine dva kneza, Aleksandra Karađorđevića i Mihaila Obrenovića, predstavljati okosnicu njihove spoljne politike, čiji je najvažniji cilj okupljanje svih Srba u jednu srpsku državu.

Garašaninov program je imao čudnu sudbinu. Najpre je čuvan u strogoj tajnosti, što je i razumljivo. Kada se za njega saznalo 1888. više nije bio aktuelan, a kada je, konačno, tek 1906. u celini javno objavljen, predstavljao je samo jedan istorijski dokument, čija su se dva jedina originalna primerka u tih šest decenija izgubila. Tako je javnosti predstavljen prepis koji će kasnijih godina na pojedinim mestima biti prepravljan onako kako se tadašnjim priređivačima činilo da je najbolje. Možda ponajviše zbog toga Načertanije je proglašavano ili velikosrpskim

ili jugoslovenskim programom, zavisno od toga koja strana i zbog kojih potreba to čini.

Čudnoj sudbini ovog dokumenta doprinelo je i kasnije otkriće da Garašanin nije i jedini njegov autor, da je obilato koristio jedan drugi dokument, koji je sastavio češki emigrant František Franja Zah, koji je uhlebije našao u Srbiji i postao general srpske vojske i blizak sa Garašaninom, kome je ponudio svoj *Plan slovenske politike Srbije.* Garašanin je očigledno koristio Zahov plan, čak je mnoge delove doslovno prepisao, ali ona mesta, koja su politički najdelikatnija i koja se odnose na šire objedinjavanje slovenskih plemena, ipak je prilagodio srpskim potrebama, onako kako ih je on video.

Mnogi kasniji analitičari Zahovog plana i Garašaninovog Načertanija lako su mogli da uoče razliku: Zahov plan počiva na ideji o velikoj *jugoslovenskoj* državi, dok je Garašanin ograničava na „Južne Slovene u Turskom carstvu“, očigledno izbegavajući spominjanje onih južnih Slovena koji žive pod austrijskom vlašću. Zbog čega? Da li zbog opreznosti da ne izaziva Austriju, ili Garašanin svesno pretvara Zahovu jugoslovensku ideju u velikosrpsku, jer računa i na Bosnu i Hercegovinu koje smatra srpskim zemljama? Kako god da je, Garašaninov dokument će sve do današnjih dana biti tumačen u rasponu od jugoslovenskog do velikosrpskog programa. Tako je stvoreno uverenje da su i Garašanin i Vuk Karađić postali zaslužni za onu vrstu jugoslovenstva u kojoj se teško usklađuju srpska shvatanja sa opštim težnjama i interesima buduće jugoslovenske zajednice i koja je postala osnov ujedinjenja 1918, ali i sloma 1941.

UZOR. Moraće ipak da prođe mnogo godina od Bečkog dogovora da bi jugoslovenska ideja sazrela i na tom putu će biti mnogo prepreka. Na samom početku 20. veka činilo se da je ona i blizu i daleko. Na jednoj strani, dve moćne carevine pokazuju znake posrtanja, na drugoj strani, u Srbiji i Hrvatskoj politička situacija ide u pravcu koji ne vodi približavanju dva najveća južnoslovenska naroda. Srbiju, koja je pod kraljem Milanom uspela da izbori punu samostalnost i suverenost, razjedaju unutrašnji sukobi, a u Hrvatskoj su odnosi između Hrvata i Srba promenljivi i podložni trenutnim političkim potrebama ili ličnim sujetama.

Srbija je posle Karađorđevog ustanka gotovo kroz čitav 19. vek predstavljala uzor ostalim južnim Slovenima, jer je, uz Rusiju, jedina slovenska zemlja koja ima, kakvu - takvu, svoju državu. Ali, kroz čitav taj vek ona je lutala i nikako nije uspevala da se stabilizuje. U tom veku je svaki srpski vladar, vožd, knez ili kralj, bio nasilno uklonjen: Karađorđe je ubijen, Miloš oteran, pa vraćen, Karađorđev sin Aleksandar oteran, Mihajlo prvi put oteran, a drugi put ubijen, Milan prinuđen da abdicira, njegov sin Aleksandar ubijen. To je vrh ledenog brega. Ispod njega su bune i ratovi, politički okršaji, nepomirljiva borba stranaka, dvorske afere i spletke i ojađeni narod, koji sve to trpi i kao da čeka spasenje sa neba. Svirepo ubistvo kraljevskog para u majskom prevratu 1903. u Beogradu prelilo je čašu. Čitava Evropa se zgražava nad tim divljačkim činom*. (*U noći između 28. i 29. maja 1903. po starom kalendaru grupa oficira je izvršila državni prevrat u kome su ubijeni kralj Aleksandar Obrenović i njegova supruga kraljica Draga, čime je prekinuta loza dinastije Obrenović i na presto je došla dinastija Karađorđević.)

Kome takva Srbija može da bude uzor, ko bi poželeo da se ujedini sa njom i šta je to što Hrvati, Slovenci i Srbi iz Austro - Ugarske mogu da dobiju združivanjem sa Srbijom?

Možda je najlakše odgovoriti na pitanje šta dobijaju austrougarski Srbi, jer većina njih, ali svakako ne i svi, na ujedinjenje sa Srbijom gledaju iz emotivnog ugla. Ali i njima je jasno da je takvo ujedinjenje nemoguće bez ostala dva naroda, u prvom redu ne bez Hrvata sa kojima su teritorijalno pomešani. Dakle, mora postojati politički interes, koji treba da osigura za sva tri naroda bolji život u novoj zajednici, a to znači pre svega stabilnost, ne samo političku, već i ekonomsku, zatim snažnu državu, koja je u stanju da brani svoju teritoriju i svoje interese i koja će svojim građanima obezbediti prosperitet.

SUKOB I SMIRIVANJE. Samo godinu dana pre majskog prevrata u Beogradu, u Hrvatskoj su odnosi između Hrvata i Srba na najnižoj tački zbog lukave politike jednog mađarskog grofa, bana Kuena Hedervarija, koji je banovao Hrvatskom punih dvadeset godina, od 1883. do 1903. Ustupci koje je činio Srbima postigli su cilj – izazvan je revolt kod Hrvata. Do otvorenog obračuna dolazi u avgustu 1902, kada je list *Srbobran,* glasilo Srpske samostalne stranke u Hrvatskoj, preneo iz

Srpskog književnog glasnika članak pod naslovom *Srbi i Hrvati* koji po intonaciji, pa i rečima koje koristi ima karakteristike političkog pamfleta.

Mlađani i ambiciozni Hercegovac Nikola Stojanović imao je samo 22 godine kada je napisao ovaj članak, pa bi mu se to moglo uzeti kao olakšavajuća okolnost. Ali ostaje pitanje: šta je motivisalo beogradsko uredništvo uglednog časopisa da to objavi, a posebno urednišvo zagrebačkog *Srbobrana* da taj članak prenese? A šta je napisao Stojanović? On, pre svega, tvrdi da „Hrvati niti imaju posebnog jezika, niti zajednice običaja, niti čvrstoga jedinstva života, ni, što je glavno, svesti o međusobnoj pripadnosti i stoga ne mogu biti posebna narodnost...“ Dalje Stojanović piše: „Hrvati, dakle, nisu ni pleme, ni posebna narodnost. Oni se nalaze na prelazu iz plemena u narodnost, ali bez nade da će sačinjavati ikada posebnu narodnost...“ Pri tome, Stojanović ne krije krajnji ishod, a to je da su Hrvati „na putu da postanu – srpska narodnost“, uveren da „proces pretapanja nitko ne može zaustaviti“.

Jasno je već iz ovog da mladi Stojanović pokušava da neke stavove Vuka Karadžića iz članka *Srbi svi i svuda* tumači na svoj način i jezikom koji Vuk nikad ne bi upotrebio. Jer Stojanovićev članak je „garniran“ koještarijma, kao što je tvrdnja da su Srbi, „za razliku od Hrvata, tolerantni i velikodušni“, da su „sentimentalan i častan narod“, da su „ekskluzivni protagonisti slobodarske svijesti, naprednosti, kulture i civilizacije“ i da „srpsko je mesijansko poslanje, posebno prema Hrvatima, da ih obrazuju na neki način za slobodnoumne ljude…”

I onda dolazi ono što liči na pretnju: „Ta se borba mora voditi do istrage naše ili vaše. Jedna strana mora podleći. Da će to biti Hrvati, garantira nam njihova manjina, geografski položaj, okolnosti što žive svuda pomješani sa Srbima i proces opće evolucije po kojem ideja srpstva znači napredak”. Zbog ove pretnje i spominjanja „istrage“ Stojanovićev pamflet je vremenom dobio i svoj kolokvijalni naslov *Do istrage vaše ili naše.*

Pretnja koja iza ovakvih „misli” stiže nije mogla da završi drugačije nego kako je završila. Zagrebačke ulice su poslednjeg avgustovskog dana i naredna tri dana do 3. septembra 1902. bile poprište rušilačkog pohoda mase koja se ustremila na sve što je srpsko: rušene su i paljene prodavnice, institucije, lokali, cepane zastave. Kuen Hedervari će demonstracije zaustaviti uz pomoć policije i vojske, ali će biti potrebno

mnogo truda i takta da se, bar donekle, saniraju posledice koje su nastale po hrvatsko - srpske odnose.

Ali Stojanović ne miruje. Posle rušilačkih demonstracija on, u Novom Sadu, objavljuje brošuru kao odgovor na ono što se događalo u Zagrebu, pri čemu se ne libi da za to optuži katolički kler i Jevreje. Tu su i rasističke poruke u kojima Stojanović o Srbima piše kao o „veličanstvenom narodu“, „najlepšim predstavnicima slovenske krvi“, „najlepšoj rasi evropskoj“, dok su na drugoj strani „popovi“ i „Ćivuti“ kao „glavni akteri hrvatske duštvene i političke scene“ koji idu „ruku pod ruku“ i čija je mržnja „morala jednom izbiti na površinu“, jer su „hegemonija jezuitska“ i „ćivutstvo“ uzrok „degeneracije hrvatske politike“ koja je „došla do izražaja“ u neredima u Zagrebu.

Tako se pola veka posle Starčevićevog rasisitičkog ekskluzivizma i na drugoj strani pojavio neko ko će taj ekskluzivizam pripisati svom „veličanstvenom narodu“. Jedino će „ćivuti“ ostati tamo gde su ih smestili i hrvatski i srpski rasisti.

Nikola Stojanović će 15 godina kasnije imati sasvim nove poglede na odnose Hrvata i Srba: učestvovaće na Krfu, kao član *Jugoslavenskog odbora,* zajedno sa istaknutim hrvatskim prvacima, u donošenju Krfske deklaracije, koja je predstavljala značajan korak ka ujedinjenju i stvaranju jugoslovenske države. Biće među onima na koje se Nikola Pašić požalio regentu Asleksandru da su „naši Srbi izgubili svaki karakter i postali više Jugosloveni“, na što je Stojanović u svojoj knjizi *Jugoslovenski odbor (članci i dokumenti),* koja je objavljena 1927. u Zagrebu, odgovorio: „Kao Srbin nisam mogao da budem izdajnik velikog jugoslovenskog programa“.

Da je svest o potrebi prevladavanja sporova između dva vodeća naroda u Hrvatskoj, koji su početkom 20. veka dobili zabrinjavajuće razmere, doprla i do širih narodnih slojeva, pokazuju i brojni primeri iz Dalmacije, koja je kolevka jugoslovenske ideje. Samo dve godine posle zagrebačkih rušiteljskih demonstracija usmerenih protiv Srba, u oktobru 1904. u okolini Dubrovnika, tačnije u Cavtatu, na svečani način je proglašeno osnivanje Društva hrvatsko - srpskog prijateljstva pod nazivom *“Hrvatski i Srpski dom u Cavtatu”*.

U prisustvu gotovo svih stanovnika Cavtata i okolnih mesta Konavala, na brdu Markov kamen iznad Cavtata, poboden je barjak nazvan *Narodna zastava ujedinjenih Hrvata i Srba*, koji je sastavljen od boja srpske i hrvatske zastave sa grbom u sredini na kome je prikazan stisak dve šake — hrvatske i srpske. Hor od 30 devojaka i mladića pevao je himnu posebno pripremljenu za ovu priliku.

Osnivanje ovog i sličnih društava duž dalmatinske obale govori o spremnosti predstavnika dva naroda da smire međusobne nesuglasice i uspostave saradnju i zajedništvo. Ideja o ujedinjenju je prisutna. Za sada je uvijena u formu zajedništva pod ćesarskom krunom, ali je to samo manevar bez koga bi svaka pomisao o bilo kakvoj samostalnosti bila uzaludna. Ipak, na izborima 1906. hrvatski političar Frano Supilo formira srpsko – hrvatsku koaliciju, koja odnosi pobedu, što je od strane austrijskih i mađarskih vlasti shvaćeno kao ozbiljna pretnja monarhiji.

DVOJNA MONARHIJA. Na početku 20. veka Austo - Ugarska je bila složena država, koja je na evropskoj karti zauzimala centralni deo kontinenta. Sa 51,4 miliona stanovnika bila je jedna od najvećih evropskih država, u kojoj su živeli brojni narodi sa svojim govornim jezicima. Na osnovu govornih jezika lako je uočiti da je Austro – Ugarska, najvećim delom, slovenska država, jer u njoj dominiraju stanovnici slovenskog porekla - Česi, Poljaci, Ukrajinci, Rusini, Hrvati, Srbi, Slovenci i Slovaci - ukupno nešto više od 23 miliona prema 12 miliona Austrijanaca i 10 miliona Mađara i 6 miliona ostalih naroda. Uprkos dominaciji službenih jezika, nemačkog i mađarskog, najveći broj podanika habzburške krune govorio je slovenske jezike, čak 44,7 %, prema 42,9 % stanovnika čiji je materinji jezik nemački ili mađarski.

To govori da austro - mađarska dominacija ne počiva na brojnosti vodećih nacija, već na njihovom stečenom pravu. I dok Austrija i Ugarska, upravo zbog toga, ulogu nacija potpuno ignorišu i isključuju je iz zvanične politike, dotle u ostalim krajevima carevine sve više raste nacinalna svest i borba za osamostaljenje, ili za što veći stepen autonomije, koja je bazirana na nacionalnoj pripadnosti.

Istaknuti srpski istoričar između dva svetska rata Vladimir Ćorović napisao je u svom delu Istorija Jugoslavije, objavljenom 1933, da je pitanje ujedinjenja sazrelo, jer Jugosloveni u Austro - Ugarskoj su do te

mere pocepani da se glas šest miliona ljudi gotovo nije mogao čuti. Razdeljeni su u četiri upravna područja. Svi Slovenci, kao i Hrvati i Srbi iz Dalmacije i Istre nalazili su se u sastavu Austrije i išli su u bečki parlament, a imali su i svoje pokrajinske sabore u Zadru, Trstu i Ljubljani. Srbi i Hrvati Bačke, Banata, Baranje i Međumurja bili su pod neposrednom vlašću Mađara. Hrvati i Srbi u Hrvatskoj i Slavoniji imali su kakvu-takvu samoupravu, dok su Srbi i Hrvati Bosne i Hercegovine živeli kao odvojena celina, zavisni i od Austrije i od Ugarske. Tako rascepkani nisu mogli da dođu do svog pravog izraza, ni u Beču ni u Pešti, jer i u bečkom i u peštanskom parlamentu, kao i u zajedničkim delegacijama, predstavljali su samo neznatne manjine.

Takva podela omogućavala je Austrijancima i Mađarima da ih majorizuju i iskorišćavaju i da često prelaze preko njihovih najosnovnijih prava i zahteva. Da se takvo stanje ne može trajno održati bilo je nesumnjivo. Instinkt samoodržanja tražio je da se jugoslovenska snaga ujedini, piše Ćorović i dodaje da nije bilo u narodu nijedne stranke koja to nije želela. Razilaženja je bilo samo u pitanju ko će i kako će izvesti to ujedinjenje i koje bi sve oblasti obuhvatilo. U prvo vreme, od Ilirizma i Štrosmajerova jugoslovenstva, izgledalo je da će to izvesti Habzburška dinastija, koja je od XVIII veka pokazivala težnje da prodre na Balkan i postane „osloboditelj“ balkanskih Srba od Turaka, ali i njihov novi gospodar.

Sve do sloma Austrougarske monarhije 1918, u mogućnost ujedinjenja pod habzburškom krunom verovala je većina Hrvata i Slovenaca. Čak ni svi Srbi u Austro - Ugarskoj nisu bili uvereni da je ujedinjenje pod Srbijom moguće, prosto zato što je Srbija bila mala i slaba u odnosu na veliku monarhiju, opterećena svojim problemima i unutrašnjim trzavicama. Tek dolaskom kralja Petra na presto, mogućnost ujedinjenja sa Srbijom postala je izvesnija, „u nju su počeli da veruju i oni koji su do tada bili skeptični“*. (*Vladimir Ćorović: Istorija Jugoslavije, 1933.).

SRPSKI PRESTO. Petar Karađorđević je imao skoro 60 godina kada je stupio na srpski presto. Iza sebe je imao život pun lutanja, borbe i besparice. Imao je skoro 40 godina kada se na Cetinju venčao sa kneginjom Zorkom, najstarijom kćerkom tadašnjeg crnogorskog knjaza, kasnijeg kralja Nikole, koja je prerano umrla 1890. Kada se Petar posle majskog puča pojavio u Beogradu da peuzme srpski presto doveo je sa

sobom kćerku Jelenu koja je tada imala 19 godina i sinove Đorđa, starog 16 godina i Aleksandra, koji je imao nepunih 15, kao i sinovca Pavla, dečaka od 10 godina, o kome se Petar starao. Kao unuk Karađorđev i sin kneza Aleksandra, Petar je dočekao da konačno ostvari svoje vladarske pretenzije i skrasi se u zavičaju. Zatekao je Srbiju u jadnom stanju, bolesnu od loših i samovoljnih vladara, na lošem glasu u svetu zbog svirepog ubistva kraljevskog para.

Možda Petar nije imao intelektualne sposobnosti Milana i Aleksandra Obrenovića, ali je u sebi nosio i negovao oficirsku čast i čvrstu odlučnost da Srbiju učini pravom evropskom državom, u kojoj vladaju red i, pre svega, demokratija. Ali okolnosti mu nisu išle na ruku. Na jednoj strani je pretnja Austro - Ugarske da Srbiju potpuno izoluje i nastavi ekspanziju na istok, na drugoj strani su nedovršeni poslovi Srbije na njenom jugoistočnom krilu u kojem je još uvek prisutna otomanska sila.

Kralj Petar sa porodicom i tazbinom iz Crne Gore na dan krunisanja. U prvom redu su crnogorski prestolonaslednik Danilo, njegova supruga i srpski prestolonaslednik Đorđe. U drugom redu su princeza Jelena Karađorđević i prinčevi Pavle i Aleksdandar. Iza njih su crnogorske princeze sa pratnjom.

Ali srpski presto, ko god da je na njemu, kao da je uklet. Mladi prestolonaslednik Đorđe, inače ćudljiv i „kratkog fitilja", 1909. je udario svog poslužitelja, koji je, (da li od posledica udarca, ili bolesti koju je od ranije imao, ili i zbog jednog i drugog), posle dva dana preminuo. Ova nesreća se pretvorila u novu dvorsku aferu, u trenucima kada je Srbija i sama bila potresana aneksionom krizom* (*Aneksiona kriza je nastala 5. oktobra 1908. pripajanjem Bosne i Hercegovine Austrougarskoj, čime su povređeni međunarodni ugovori i odluke Berlinskog kongresa, a Srbija se osetila ugroženom zbog učvršćivanja Austrije na Balkanu.) i zapretila je da ozbiljno uzdrma srpski presto. Mladi Đorđe je olakšao starom kralju tako što je sam zatražio da bude lišen nasleđa prestola. Za prestolonaslednika je imenovan 15 meseci mlađi Aleksandar, čiji se temperament, ali i karakter, znatno razlikovao od Đorđevog. Tako će tragičan događaj na dvoru u prvi plan izbaciti novog prestolonaslednika Aleksandra, čoveka koji će obeležiti naredno razdoblje od 25 godina.

Petar jeste demokrata, ali je i ratnik. Upušta se zajedno sa bugarskim, grčkim i crnogorskim saveznicima u prvi balkanski rat, koji Srbiji donosi proširenje i definitivni odlazak Turaka sa Balkana. Odmah zatim došlo je i do drugog balkanskog rata protiv dojučerašnjeg saveznika Bugarske, iz koga su Srbija, Crna Gora i Grčka izašle kao pobednici, ali koji je na svim stranama doneo ogromne ljudske gubitke.

Na kraju balkanskih ratova Srbija postaje dominantna sila na Balkanu, ali iscrpljena i još uvek pod pretnjom sa severozapada, koja će samo godinu dana kasnije postati realnost i dovesti do Velikog rata, kako se tada Prvi svetski rat nazivao. Kralj Petar je u tih nekoliko godina fizički sagoreo. Da li samo zbog starosti i bolesti, ili i zbog zamršenih političkih odnosa i stanja u vojsci u kojoj su pučisti iz 1903. vodili glavnu reč, čemu nije bio u stanju da se suprotstavi, Petar vlast prepušta svom nasledniku, ali i sam prolazi golgotu Velikog rata.

Aleksandar će, od časa kada je od ostarelog oca, uoči početka Velikog rata, dobio da kao regent vrši kraljevsku vlast, postati čovek koji će komandovati srpskom vojskom i dirigovati poslovima ujedinjenja, prepuštajući političarima da pregovaraju, a ostavljajući sebi da presuđuje i donosi konačne odluke. Kada je posle smrti kralja Petra 1921. i zvanično postao kralj, uz njegovo ime će uvek stajati — Ujedinitelj.

II VELIKI RAT I UJEDINJENJE

Slom austrijske ofanzive i Niška deklaracija * Muke mladog Milutina Milankovića * Formiranje Jugoslavenskog odbora * Ivan Meštrović propagira ideju * Strah od hegemonije * Proces Apisu uzdrmao ujedinjenje * Melodrama u regentovom automobilu * Krfska konferencija i masonski kongres * Pašić beži od termina Jugoslavija * Austrougarska na umoru * Josip Smodlaka - Hrvatima: „Vi niste čak ni propala firma!“ * Hrvati mole Aleksandra da pošalje trupe. * Dirljiv susret dede i unuka * Proglašenje ujedinjenja i neredi u Hrvatskoj * Austrougarski oficiri u srpskim uniformama * Sudar srednjoevropske i orijentalne tradicije i kulture * Šta bi bilo bez ujedinjenja?

Kada je 5. oktobra 1908. Austro - Ugarska objavila aneksiju Bosne i Hercegovine, a Bugarska, uz pomoć Austro-Ugarske, proglasila nezavisnost, Srbiji je postalo jasno da je i ona na meti Habzburške monarhije, koja više ne krije aspiracije da ujedini Jugoslovene pod svojom krunom i tako izoluje Srbiju. Austrija će posle tog čina pojačati propagandu, kojom je trebalo ubediti celu Evropu da Srbija ujedinjenjem Jugoslovena stvara Veliku Srbiju, koja ugrožava njene interese. To će joj šest godina kasnije biti i glavno opravdanje za objavu rata Srbiji.

MILANKOVIĆ. Mladi inženjer Milutin Milanković je u jeku aneksione krize 1909. godine napustio bezbrižan život u Beču i odazvao se pozivu Jovana Cvijića, Bogdana Gavrilovića i Mihaila Petrovića - Alasa da

prihvati mesto vanrednog profesora primenjene matematike na Beogradskom univerzitetu. Imao je samo 30 godina i doktorat Visoke tehničke škole u Beču i reputaciju uspešnog inženjera, koji je u građevinarstvo uveo matematičko modelovanje i čiji su patenti već osvojili Evropu. Odlično plaćen, vodio je život pravog bonvivana, redovni je gost Bečke opere i mesta na kojima se okuplja tamošnja elita.

Milanković je rođen u tadašnjoj austrougarskoj varošici Dalj u Slavoniji, svoje škole i univetrzitete je završio u austrijskoj i evropskoj metropoli i u Srbiji nikada nije živeo. Šta je ovog talentovanog i uspešnog mladog čoveka dovelo iz „velikog sveta“ u malenu i siromašnu Srbiju, koja mu nije ni domovina? U svojim sećanjima, koja je objavio pola veka kasnije, sam će zapisati odgovor: „Posmatrajući jedan vojnički transport u Beču, koji je išao na granicu Srbije, jasno sam osetio da se nalazim u neprijateljskoj zemlji“. Tako mu je aneksiona kriza 1908-1909 ukazala gde mu je mesto — sa svojim narodom.

Milutin Milanković iz bečkih dana.

Car Austrije i kralj Ugarske Franjo Josif II

Pod srpsku zastavu Milanković se stavio još u balkanskim ratovima, kada je zajedno sa svojim kolegama otišao na front i bio svedok Kumanovske bitke, najveće koja je vođena u Prvom balkanskom ratu i o kojoj je ostavio svedočanstvo u svom dnevniku. Ali nije imao sreću da se

na početku Velikog rata nađe izvan austrijske teritorije. Zakleti neženja, ipak je, uoči rata, „stao na ludi kamen“ i sa suprugom je otišao u rodni Dalj da je predstavi svojoj rodbini. Tako ga je rat zatekao na neprijateljskoj teritoriji i tamošnje vlasti ga sprovode u zarobljenički logor u Austriji, u kome je ostao narednih šest meseci. Zahvaljujući urgenciji njegovovih nekadašnjih profesora sa bečke Visoke tehničke škole, posle šest meseci je prebačen u Budimpeštu, u kojoj je bio pod nadzorom vlasti, ali mu je dozvoljeno da se koristi bogatom bibliotekom Mađarske akademije nauka. Tako se naredne tri godine, Milanković u izolaciji, posvetio naučnom radu iz koga je nastalo sedam radova o matematičkoj teoriji klime Zemlje i drugih planeta, koji će ga posle rata proslaviti u čitavom svetu. A kada se 1919. vratio u Beograd, postao je redovni profesor nebeske mehanike i gostujući profesor na najvećim evropskim univerzitetima.

BUDUĆE GRANICE. Pucnji u Sarajevu na Vidovdan 1914.* (*Sarajevski atentat na Vidovdan 28. juna po starom kalendaru u kome su ubijeni austrougarski prestolonaslednik nadvojvoda Franc Ferdinand i njegova supruga Sofija.) najavili su početak svetskog rata, čiji su koreni mnogo dublji i uzroci mnogo složeniji od atentata na austrougarskog prestolonaslednika. Mladom atentatoru Gavrilu Principu i njegovim drugovima osnovni cilj je borba za ujedinjenje „južnoslovenske braće“ i njihova oganizacija Mlada Bosna bila je projugoslovenska, kao što je i sam Princip za sebe rekao da je Jugosloven.

Ratna pretnja svakako je doprinela da i kod hrvatskih političara sazri uverenje da bilo kakvo ujedinjenje južnoslovenskih naroda pod austrougarskom krunom ne dolazi u obzir. Sada se unionističke težnje okreću prema Srbiji, kakva god ona bila. Uoči Prvog svetskog rata protiv Austro - Ugarske Monarhije bio je ogroman deo njenih podanika, pre svega, svi Sloveni. Čak i Poljaci, koji su se u njoj osećali bolje nego u Nemačkoj i Rusiji, nisu krili da žele da izađu iz njene zajednice.

Srpska vlada, svesna ratne pretnje i „nezgodnog“ položaja Beograda, kao graničnog grada, 25. jula 1914. je sve državne institucije prebacila 240 kilometara južno od Beograda u „rezervnu prestonicu“ Niš, u kome je 28. jula primila telegram iz Beča o objavi rata. Dve nedelje kasnije, austrougarska vojska započinje prvu ratnu operaciju protiv Srbije, koja se završava 20. avgusta pobedom srpske vojske na Ceru. Predsednik

srpske vlade, Nikola Pašić, ohrabren ovakvim razvojem situacije izjavljuje da će granica buduće države ići sve do Klagenfurta, Maribora i Segedina, polazeći od “integralnog rešavanja jugoslovenskog pitanja” i naglašavajući cilj — stvaranje „jedne nacionalne države geografski dovoljno velike, etnografski jedne, politički jake, ekonomski nezavisne, koja bi mogla samostalno živeti i razvijati se, uvek u skladu sa evropskom kulturom i progresom”.

Dve puške i frula: srpski vojnici polaze na front.

Glavnokomandujući srpske vojske - regent Aleksandar.

U oktobru 1914. u Nišu, posle razgovora sa političkim prvacima iz Bosne i Hercegovine, Nikolom Stojanovićem i Dušanom Vasiljevićem, Pašć je ocenio da bi, kao podrška jugoslovenskom programu srpske vlade, bila od koristi organizovana propaganda zajedničkih jugoslovenskih interesa u javnom mnenju Evrope, posebno u savezničkim zemljama. Tada je u Nišu sastavljeno uputstvo za osnivanje odbora, odnosno komiteta, čiji je cilj stvaranje jedinstvene jugoslovenske države, ili eventualno srpsko - hrvatske države, kojoj bi se priključila i Crna Gora. Uputstvom je predviđeno da buduća država ima karakter nove države, dakle da ne bude stvorena aneksijom jugoslovenskih

zemalja, ali sa naglaskom da je Srbija odlučujući faktor oslobođenja i ujedinjenja. Dajući instrukcije za rad Odbora, Pašić je njegovim članovima poručio: „Idite u Evropu i vičite: „Hoćemo ujedinjenje sa Srbijom“.

Kralj Srbije Petar Prvi Karađorđević

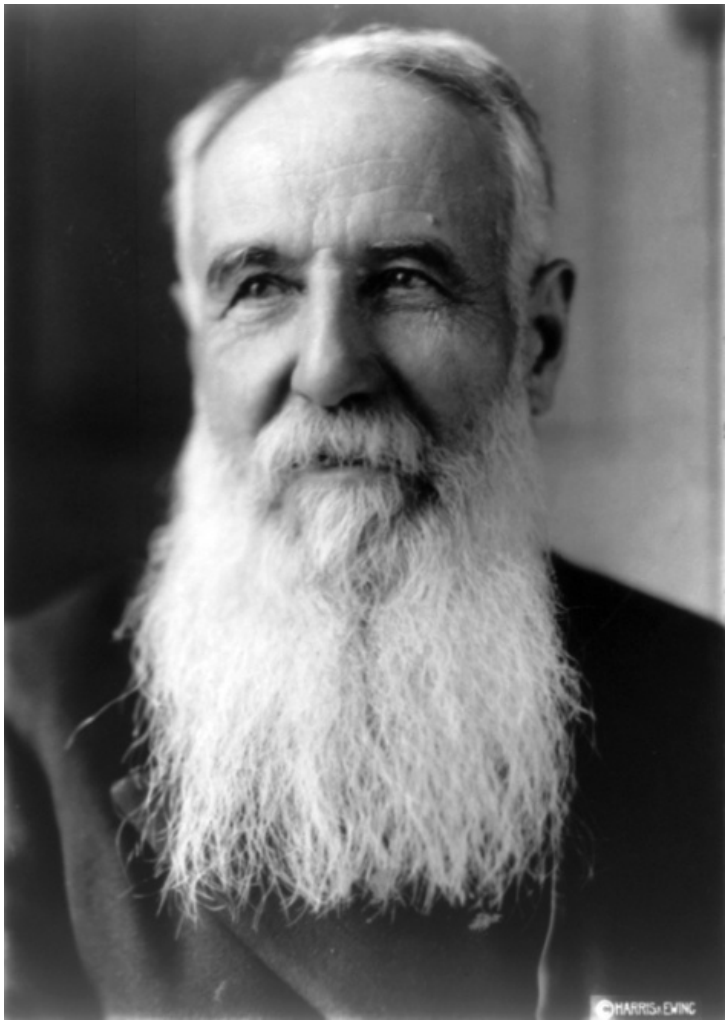

Predsednik srpske vlade Nikola Pašić

Mesec dana kasnije, austrougarska vojska kreće u novu ofanzivu: bombarduje Beograd i zauzima ga 3. decembra. Ali situacija na ratištu izvan Beograda nije bezizlazna: srpske trupe u žestokoj kontraofanzivi u čuvenoj kolubarskoj bici nanose poraz protivničkoj vojsci i 15. decembra oslobađaju Beograd. Usred austrijske ofanzive i herojske borbe srpske vojske, srpska Narodna Skupština odobrila je jednoglasno vladinu izjavu da ona smatra „kao svoj najglavniji, i u ovim sudbonosnim trenucima jedini zadatak, da obezbedi uspešan svršetak ovog velikog vojevanja, koje je, u trenucima kada je započeto, postalo ujedno borbom za oslobođenje i ujedinjenje sve naše neslobodne braće Srba, Hrvata i Slovenaca".

Okolnost da je ova izjava, poznata kao Niška deklaracija, doneta jednoglasno, da su na njenoj pripremi radili najugledniji srpski političari

i intelektualci tog vremena, poput Jovana Cvijića, Slobodana Jovanovića i Aleksandra Belića, ne umanjuje činjenicu da je u srpskim političkim krugovima bilo i drugačijih mišljenja. Tako je istaknuti srpski političar, jedan od prvaka Radikalne stranke, kasniji ministar inostranih poslova i predsednik vlade, Milovan Milovanović, još pre balkanskih ratova napisao brošuru pod naslovom Srbi i Hrvati, u kojoj analizira odnose dva naroda kroz istoriju i upozorava da je do njihovog zbližavanja došlo tek polovinom 19. veka, kada se pojavio Ilirski pokret i da je taj period „nacionalne sloge“ kratko trajao, pa je veliko pitanje da li bi njihovo eventualno ujedinjenje donelo koristan rezultat, pogotovo ako se ima u vidu da Srbi imaju sopstvenu državu, koja im omogućuje samostalan život i razvoj.

Ni na hrvatskoj strani ideja o ujedinjenju nije jednodušno prihvaćena. Frano Supilo, jedan od inicijatora ujedinjenja, priznao je da većina hrvatskog naroda nije spremna za to, uz napomenu da se to odnosi na postojeću generaciju, iz čega je lako zaključiti da Supilo računa na novu, dolazeću generaciju na koju on lično ima veliki uticaj. Želja za ujedinjenjem kod Hrvata je bila najprisutnija u intelektualnim krugovima, posebno u Dalmaciji, ali mnogi ideolozi u Hrvatskoj su upozoravali da između Srba i Hrvata postoje ogromne civilizacijske razlike koje je nemoguće prevazići. Najviše sumnji izaziva verska podela, zbog čega je prisutno i upozorenje da istorijski verski raskol između zapada i istoka mora imati odraza i u odnosima između Hrvata i Srba.

Ali na početku svetskog rata mnogi ne misle tako. Već prvog dana po izbijanju rata pojavila su se u srpskom poslanstvu u Londonu dva mlada muškarca, koji su objavu rata shvatili kao napad i na njihova ognjišta koja nisu u Srbiji, već na suprotnoj, austrijskoj strani. Božo Banac i Štefi Račić su Dubrovčani, tačnije iz malih mesta Dubrovačke župe, ali oni su, iako veoma mladi, već svetski ljudi koji se bave velikim poslovima sa svetom, posredujući kao agenti u brodarskim poslovima poznatih svetskih kompanija i zastupajući velike poslove vodećeg jadranskog brodara Iva Račića čija kompanija ima sedište u Trstu. Po ovlašćenju Iva Račića, koji je Bančev tast i Štefijev stric, u srpskom poslanstvu su zatražili za sebe srpske pasoše, a za sve brodove Račićeve kompanije, koji su se na početku rata zatekli izvan austrijskih teritorijalnih voda, stavljanje pod zastavu Kraljevine Srbije.

JUGOSLAVENSKI ODBOR. Posle Niške deklaracije obrazovan je u Rimu i jedan odbor od hrvatskih političkih izbeglica iz Austrougarske Monarhije, koji se u Parizu 30. novembra 1915, popunjen kasnije i Srbima i Slovencima i drugim Hrvatima, pretvorio u Jugoslavenski odbor* (*u srpskoj jezičkoj varijanti Jugoslovenski odbor). Prvi proglas Jugoslavenskog odbora, tačnije Memoar vladama Francuske, Rusije i Velike Britanije, objavljen je na Đurđevdan 1915. i u njemu, između ostalog, piše: „Čitav jugoslavenski narod, Srbi, Hrvati i Slovenci, svi mi očekujemo od ovoga rata ujedinjenje sviju narodnih udova i čitavog svog teritorija u jednu nezavisnu državu... Borba Srbije i Crne Gore nije borba osvajalačka za proširenjem granica, ove su dvije srpske države protagonisti u oslobađanju svih Jugoslavena, i njihova je zadaća sviju nas: zajamčiti našu narodnu egzistenciju na našem ujedinjenom zemljištu."

Ovim Memoarom Jugoslavenski odbor nedvosmisleno ukazuje koje su to teritorije koje on smatra jugoslovenskim. To su Srbija sa Makedonijom i Kosovom, Crna Gora, Bosna i Hercegovina, Dalmacija „sa otočjem“, Hrvatska i Slavonija sa Rijekom i Međumurjem, Podravina južne Ugarske i „bivša srpska Vojvodina (Bačka i Banat)“, Istra i Trst, Kranjska i Gorica, Južna Koruška i Južna Štajerska „s pograničnim predjelom jugozapadne Ugarske“. U Memoaru Jugoslavenski odbor naglašava da. „na čitavom tom zemljištu živi naš narod u kompaktnoj masi i gotovo bez primjesa drugih rasa. Ovo zemljište sačinjava jednu etničku jedinicu. Njegov geografski položaj temelj je ekonomskoj vezi tih zemalja.“

Na čelu Jugoslavenskog odbora bio je advokat iz Splita i predsednik splitske opštine, jedan od najuglednijih hrvatskih političara Ante Trumbić. Od Srba tu su bili iz Bosne i Hercegovine Dušan Vasiljević, Nikola Stojanović i Milan Srškić, a nešto kasnije se priključio i Vojvođanin, poznati pisac Veljko Petrović. Od Srbijanaca jedini je Pavle Popović, profesor jugoslovenske književnosti sa beogradskog Univerziteta, koji je odranije imao mnogo veza sa ljudima izvan Srbije.

Frano Supilo je, svakako, bio jedan od najaktivnijih i najkreativnijh članova Jugoslavenskog odbora. Koristeći svoje novinarske veze i sposobnosti, neumorno je putovao u Bordo, London i Petrograd pokušavajući da objasni ideje Odbora i obezbedi podršku najmerodavnijih evropskih faktora. Nije krio svoje ideje, pogotovo one

sa kojima se Nikola Pašić nije slagao. Smatrao je da zajednička država treba da bude federacija koju bi sačinjavale: Srbija sa granicama iz 1913. i sa Makedonijom i Vojvodinom; zatim Hrvatska sa Slavonijom i Dalmacijom; Slovenija, Bosna i Hercegovina i Crna Gora. Ustvari, takav federalni projekt je praktično dualistički, sa vodećom ulogom Hrvata i Srba u svojim interesnim sferama.

Slovenci kao da zbog toga nisu bili mnogo uzbuđeni. Činjenica je da svojim položajem u Austro - Ugarskoj, kao i ostali južnoslovenski narodi, nisu bili zadovoljni, pa su bila normalna njihova očekivanja da će im biti bolje u manjoj državi sastavljenoj od saveza naroda koji su govorili jezikom sličnim njihovom i s kojima su se osećali kulturno povezani. Njihovo stanovište je bilo jasno: stvaranje jugoslovenske države u zajednici sa Srbijom trebalo je da zaštiti slovenačku naciju, a ne da je ugrozi. Vladimir Ćorović piše da su Slovenci „ušli u novu državu bez ikakvog državno-pravnog balasta. Posleni, svikli na organizovan rad, pozitivni, oni su se brzo snašli i svoju 'deželu' razvili su u jednu od najnaprednijih jugoslovenskih oblasti. Oni nisu gledali na oblik nego na sadržaj; osećali su da je nova narodna zajednica za njih jedini uslov da se održe prema Nemcima sa severa i Talijanima sa juga. I oni su, u većini, želeli da očuvaju svoju nacionalnu individualnost u okviru autonomije, ali od tog nisu nikad pravili krizu"*. (*Vladimir Ćorović Istorija Jugoslavije, 1933.)

Dok se ideja o ujedinjenju u Sloveniji i Hrvatskoj u početku razvijala više kao vid nacionalnog preporoda, u Srbiji je ona, išla ka praktičnom formiranju jake balkanske države, koja bi jednom zauvek rešila ne samo pitanje nacionalnog preporoda, već i nacionalnog suvereniteta, koji bi bio u stanju da se odupre svakom nasrtaju sa strane. Jer, pored Austro - Ugarske, i Italija je veliki protivnik stvaranja jugoslovenske države, pre svega zbog pretenzija na istočnu obalu Jadrana i njeno zaleđe, što joj je od strane sila Antante* (*Antanta je sporazum o razumevanju između Rusije, Francuske i Velike Britanije potpisan 1907, kasnije dopunjen sporazumima sa Japanom i Portugalijom, kao protivteža trojnom savezu Nemačke, Austrougarske i Italije.) obećano tajnim Londonskim ugovorom 1915. ukoliko napusti savez sa Nemačkom i Austrougarskom i priključi se Francuskoj, Britaniji i Rusiji.

Ovaj ugovor je sklopljen 26. aprila 1915, ali je mesec dana pre toga, 30. marta, Frano Supilo iz ruske prestonice poslao alarmantan telegram srpskoj vladi, u kome je obaveštava da je saznao da se u Londonu pregovara o ustupcima Italiji, „u kojima aktivno učestvuju glave E, R i

Italije“ i da je u pitanju „more Jadransko sa Dal.“* (*Iza skraćenica u telegramu jasno je da se misli na Englesku, Rusiju i Dalmaciju.). Kao vrstan novinar, Supilo je uspevao da uspostavi kontakte sa važnim ličnostima i od njih izvuče željene informacije. Tako je i ovog puta uspeo da sazna nešto što je rađeno u velikoj tajnosti, a izvor mu je bio lično ministar spoljnih poslova Rusije Sergej Sazonov. Ali u završnici ovog telegrama iz Petrograda, u kojem je boravio u funkciji Pašićeve poruke „Idite u Evropu i vičite...“, Supilo je političar: „Za slučaj da vas neko od dplomata upita za naše raspoloženje o koncesiji Italiji, recite da ne možemo činiti koncesiju na račun našeg plemena, nego da tražimo etnografske, tj. nacionalne granice.“

MEŠTROVIĆ. Božo Banac i Štefi Račić će se, zajedno sa svojim prijateljem, već svetski poznatim vajarom Ivanom Meštrovićem, priključiti Anti Trumbiću i Franu Supilu i postati članovi Jugoslavenskog odbora, a njihovi brodovi će prevoziti srpsku vojsku i srpske izbeglice između luka u Grčkoj, Albaniji, Italiji i Francuskoj. Oni će biti i glavni organizatori finansijske potpore Jugoslavenskom odboru i mnogobrojnih akcija koje su srpska vlada i Jugoslavenski odbor provodili na putu ka ujedinjenju.

Njihov prijatelj Ivan Meštrović, uz veliku pomoć u organizaciji koju mu je pružio Frano Supilo, u junu 1915. priređuje u Londonu veliku izložbu svojih dela u prestižnom Muzeju Viktorije i Alberta. Malo je trebalo da ova izvanredna akcija propagiranja jugoslovenske ideje propadne zbog tadašnjeg srpskog poslanika u Londonu Mate Boškovića, koji je zahtevao da na plakatu izložbe Meštrović bude označen kao srpski umetnik, a ne jugoslovenski. Kao posrednik između Meštrovića i Boškovića morao je da se umeša Jovan Cvijić, kome je Meštrović tada rekao: „Vi znate, gospodine Cvijiću, da je meni u srcu svejedno i da nisam nikad davao ispravka kad je pisalo ’srpski’, ali kad se Bošković protivi jugoslavenskom, onda bih ja mogao samo onako napisati, kako jest - hrvatski! S ovim ’jugoslavenski’ htio sam reći jedno i drugo, to jest, da smo jedno“* (*Ivan Meštrović: Uspomene na političke ljude i događaje, Buenos Aires 1962, Zagreb 1969.). I Cvijić je presudio: ostao je plakat na kome je Meštrović označen kao jugoslovenski umetnik i izložba je bila u znaku jugoslovenstva, a umesto poslanika Boškovića, koji je demonstrativno odbio da prisustvuje otvaranju izložbe, iz Pariza je doputovao jedan od vodećih srpskih diplomata i ambasador u Francuskoj Milenko Vesnić.

Na londonskoj izložbi su prevladavala Meštrovićeva dela iz kosovskog ciklusa sa skulpturama koje su sačinjavale monumentalni Vidovdanski hram, za koji je četiri godine ranije na svetskoj izložbi u Rimu Meštrović dobio Veliku nagradu. Izložba u Londonu je imala izuzetan odjek, pa je Meštrović krajem iste godine pozvan da organizuje izložbu u Lidsu. Na otvaranju su sa njim bili tada mladi jeromonah, kasnije vladika i episkop žički i ohridski Nikolaj Velimirović, predsednik Kraljevske srpske akademije Jovan Žujović i avangardni pesnik Dimitrije Mitrinović. Na otvaranju se rektor Univerziteta u Lidsu obratio Meštroviću rečima: „U vama i vašim drugovima mi pozdravljamo predstavnike jugoslovenskog plemena“, a Meštrović je u svom govoru istakao: „Moj život ima svoje opravdanje ako je moja zamisao i moj umjetnički rad izraz ujedinjenog jugoslavenstva i ako to slavenstvo, ujedinjeno, bude humano i u evropskom duhu“.

Nikolaj Velimirović i Meštrović su tada, preko britanske štampe, uputili zajednički apel saveznicima za pomoć u oslobađanju „svih neoslobođenih Jugoslavena... kako se ne bi ponovilo Kosovo na kome je knez Lazar ostao bez pomoći Evrope, koja je kasno spoznala za opasnost koja preti i njoj“.

IDEJA U KRIZI. Kada je 12. oktobra 1915. Bugarska objavila rat Srbiji, srpskoj vladi je bilo jasno da je dalji ostanak u Nišu neodrživ. Zbog toga se vlada seli u Kruševac, a potom u Kosovsku Mitrovicu, a situacija na bojištu je sve teža za srpsku vojsku. Šesnaestog oktobra, posle herojskog otpora, ponovo pada Beograd, a srpska vojska je primorana na povlačenje prema jugu. U decembru 1915. ratna situacija za Srbiju i njenu vojsku bila je gotovo bezizlazna. Tada srpska komanda donosi odluku da se vojska povuče preko Albanije.

Okupacija 1915: austrougarski vojnici u Prizrenskoj ulici u Beogradu

Poznati istoričar iz perioda druge Jugoslavije Branko Petranović piše da se početkom 1916. u srpskim redovima „pojavilo klonuće, nastupila malaksalost volje, manifestovala depresija i osvojilo osećanje da je stvar propala”* (*Brano Petranović *Istorija Jugoslavije*, Prva knjiga). Razlog tome je albanska golgota u kojoj je srpska vojska za tri meseca povlačenja preko Albanije izgubila 72.000 ljudi, a prema zvaničnom izveštaju ministra vojnog, generala Božidara Terzića, srpski gubici od početka rata iznosili su preko 240.000 ljudi, računajući sve poginule, umrle, nestale i zarobljene. Postaje sve neizvesniji opstanak same Srbije. U tom smislu je indikativno saopštenje nemačke Vrhovne komande na početku povlačenja preko Albanije i Crne Gore, u kome stoji: „Pošto srpska vojska više ne postoji, već postoje samo njeni bedni ostaci koji su se razbegli u divlje albanske i crnogorske planine, gde će bez hrane po ovoj zimi naći svoju smrt, to su prekinute dalje operacije i neće se više izdavati izveštaji sa balkanskog ratišta”.

Ono što je srpska vojska doživela povlačeći se kroz Albaniju u pravom smislu je golgota. Ali ta golgota nije završena dolaskom na Krf, jer saveznici nisu imali dovoljno vremena da se pripreme za prihvat iscrpljene srpske vojske. Nije bilo dovoljno hrane, odeće, ogreva i šatora, pa je vojska, već na ivici snaga od povlačenja preko Albanije, masovno

umirala gladna, gola i bosa na ledenoj kiši bez šatora. Za dva meseca je na Krfu pod ovakvim uslovima umrlo još 5.000 srpskih vojnika.

Albanska golgota: Srpska vojska se povlači kroz albanske gudure

Iscrpljeni srpski vojnici po dolasku na Krf

Kada je nastupio slom Srba, Jugoslavenski odbor je 11. februara 1916. uputio depešu regentu Aleksandru, izražavajući u njoj nadu da „ona

domovina koja će uskrsnuti iz strašnoga meteža, kojemu smo svedoci, neće više biti obnovljena Srbija, pa ne ni povećana, nego ona treba da zahvati čitav jugoslavenski narod i čitavo njegovo narodno zemljište, ujedinjeno u jednu državu, pod slavnom dinastijom Vašega uzvišenoga oca.“ Aleksandar, iskreno oduševljen jugoslovenskom idejom, posle povratka sa puta po savezničkim zemljama, uputio je 7. aprila 1916. proglas preporođenoj srpskoj vojsci, naglašavajući da su „naši saveznici voljni da nas u ovoj velikoj borbi snažno pomognu da Srbiju stvorimo velikom, te da obuhvati sve Srbe i Jugoslovene, da je učinimo silnom i moćnom Jugoslavijom, koja će opravdati do sada prinete žrtve i odgovoriti zahtevima novoga doba.“

Ali Nikola Pašić ne igra samo na jednu kartu. Nije prošlo ni mesec dana od regentovog proglasa, a predsednik srpske vlade za italijanski list Korijere dela Sera daje izjavu u kojoj naglašava da između Srbije i Italije nema ozbiljnijih nesporazuma i da Srbi ne negiraju pravo Italije na jadransku obalu, već samo žele „jedan ekonomski izlaz“ na more. Ova izjava je u Italiji primljena sa velikim odobravanjem i naglašavanjem ogromne razlike između Srba i Jugoslovena, misleći pri tom na Hrvate i Slovence.

Naravno da je Pašićeva izjava izazvala buru u Jugslavenskom odboru i protumačena kao srpska nespremnost da u budućoj zajednici Hrvati i Slovenci budu ravnopravni sa Srbima. Ali u ovom odboru sede i predstavnici Srba, pa su među članovima odbora nastale žustre polemike, koje je Ante Trumbić nastojao da smiri, jer mu je najvažnije bilo da se Jugoslovenski odbor održi. Za razliku od njega, Frano Supilo nije krio svoju ogorčenost, jer je ujedno video da zbog Trumbićevog taktiziranja nema ništa od ideje da ustrojstvo buduće zajedničke države bude na federalnom principu. Supilo je zbog toga, na sednici Odbora 15. juna 1916. dao ostavku i napustio Odbor. To mu njegov najbliži prijatelj Ante Trumbić nikad neće oprostiti. Ipak, nije s njim raskidao lične veze, iako je govorio „u politiku neću s njim nikako, jer je Supilo anarhista u svakom korisnom poslu”. Pred polazak na Krf, Trumbić je posetio Supila u Londonu, a posle rata u svojim sećanjima će tvrditi da je Supilo bio slomljen, „plakao je i rekao da se promenio, da će slušati, da se napatio mnogo…”. Trumbić je stekao utisak da je „bolest kod Supila već uhvatila maha” i da ga progone dve ideje—„megalomanija i strah od gonjenja”.

Tako je Frano Supilo, izložen ogromnim fizičkim i psihičkim naporima, doživeo nervni slom i završiće u londonskoj psihijatrijskoj bolnici u kojoj umire od moždanog udara 25. septembra 1917. Imao je 47 godina. Urna sa njegovim pepelom ostala je zaboravljena u londonskom krematorijumu sve do 1927, kada je preneta najpre do Sušaka, gde je bila svečano izložena, a potom u Dubrovnik, gde je pohranjena u gradskoj većnici. Jedna beogradska ulica na Zvezdari nosi njegovo ime. Počasti koje su mu učinjene posle smrti, govore da je priznat kao jedan od zaslužnih za stvaranje Jugoslavije, bez obzira što je istupio iz Jugoslavenskog odbora.

SOLUNSKI PROCES. Paralelno sa poslovima ujedinjenja odvijao se i čuveni Solunski proces protiv pukovnika Dragutina Dimitrijevića Apisa i grupe oficira, optuženih da su pripremali pobunu u vojsci i prevrat u državi i za tobožnji pokušaj atentata na regenta Aleksandra, iza čega se, po mnogima, ustvari skrivao obračun regenta i Pašića sa opozicijom u vojsci. Upravo u vreme održavanja Krfske konferencije, doneta je u Solunskom procesu konačna presuda Velikog vojnog suda i izvršeno streljanje Apisa i još dvojice, osuđenih na smrt, majora Ljubomira Vulovića i dobrovoljca iz Bosne Rada Malobabića.

Solunski proces: suđenje Apisu i drugovima

Jedan od vodećih članova Jugoslavenskog odbora dr. Hinko Hinković, u svojim uspomenama objavljenim 1927. posebno se zadržao na naporima da se osuđeni na smrt u Solunskom procesu pomiluju:

„Pratili smo taj spor s velikim uzbuđenjem, želeći, dakako, pomilovanje pukovnika Dragutina Dimitrijevića (nazvanog Apis) i njegovih na smrt osuđenih drugova. Ne gledeći na čovječansku stranu tragedije, bili smo svi tvrdo uvjereni da će izvršenje smrtnih osuda odjeknuti porazno i na veliku štetu za naše državne ciljeve i u istim savezničkim narodima"*. (*Hinko Hinković: Iz velikog doba: moj rad i moji doživljaji za vrijeme svjetskog rata, Zagreb 1927.)

Iz citiranog se vidi stav članova Jugoslavenskog odbopra prema presudama, donetim na solunskom procesu i prema samom procesu. Međunarodno javno mnjenje, takođe, nije imalo razumevanja za ishod procesa i smrtne presude. Tako je na sugestije „određenih engleskih krugova" predsednik Odbora Ante Trumbić otišao 24. juna kod regenta Aleksandra da ga obavesti na kakav je odjek naišao solunski proces u Londonu i Parizu i da ga moli za pomilovanje osuđenih. Zanimljiva je pojedinost da je razgovor sa regentom vođen u regentovom automobilu za vreme dvočasovne vožnje po Krfu.

Poznati istoričar Dragoslav Janković u svojoj studiji Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917. godine, objavljenoj 1967, navodi zanimljive detalje iz Trumbićeve beleške o razgovoru sa regentom Aleksandrom. Prvo je regent Trumbiću opširno ispričao predistoriju sudskog procesa, počev od 1903. kada je izvršen Majski puč protiv kralja Aleksandra Obrenovića i svirepo ubijeni kralj i kraljica Draga. Jedan od glavnih aktera puča je bio upravo Apis i njegova družina iz organizacije Crna ruka* (*Crna ruka, tajno udruženje koje je osnovano u Srbiji 1910. pod imenom Ujedinjenje ili smrt, ali je delovalo i pre toga i učestvovalo u Majskom puču.). Regent se žalio Trumbiću da su se oficiri stalno mešali u politiku, iako im je to on zabranio i da su se povezali sa bosanskim komitama, koje se bave razbojništvom i otimačinama, pa je u jednom trenutku uzviknuo: „Razbojnici, ubice, oficiri generalštapski!"

Aleksandar je zaključio da je nepatriotski i nelojalno zauzimati se za Apisa, ali Trumbić ga je upoznao sa utiskom koji je presuda izazvala u Londonu i antisrpsko raspoloženje povodom presude. Pokušao je da odobrovolji regenta isticanjem ugleda srpske dinastije, koji se ne bi smeo dovoditi u pitanje zbog ove presude. U Trumbićevoj belešci piše da je

regentu još rekao: „Dinastičko pitanje rešeno je za Srbiju i za nas* (*Misli na Jugoslovene van Srbije.). Za srpsku dinastiju je sav narod, uključujući i katolički kler, ona je politički i moralni kapital. Za me ništa drugo nema nego to pitanje: hoće li eksekucija pomračiti imalo to svijetlo, hoće li taj moralni kapital biti umanjen. Još ste pred prestoljem, niste uzašli na nj" - upozorio je Trumbić regenta.

Trumbić dalje piše da je Aleksandar na ove reči dobio „gnevni izražaj u licu, a naročito u očima, počeo je besno da grdi političke vođe i intelektualce u Srbiji. Aleksandar je dalje nastavio da hvali narod i da mu se divi, da se čudi kako 'taj plemeniti narod ima tako rđavu inteligenciju'…" Regent je, piše Trumbić, „odigrao jednu melodramu", stalno mu je grčevito i s emocijama stiskao ruku, bio je zanesen, „dramatski prizor nezaboravan".

Razgovor o Apisu: regent Aleksandar i Ante Trumbić prilikom vožnje Krfom

Regent ipak nije obećao pomilovanje, a u svojim sećanjima Hinković piše da se Trumbić sa ovog razgovora vratio „pun nade". Šestorica oficira, kojima je zajedno sa Apisom suđeno na Solunskom procesu su pomilovani, ali za Apisa i još dvojicu nije bilo milosti. Dva dana posle Trumbićevog razgovora sa regentom Aleksandrom, streljani su Apis i još

dva osuđenika. Hinković se seća da su glasovi o izvršenoj presudi uticali na članove Jugoslavenskog odbora porazno, a još jedan član Odbora, dr Bogumil Vošnjak je izjavio da je izvršenje presude „učinilo na sve nas jedan neizmerno mučan i težak utisak".

Tadašnji ađutant regenta Aleksandra, major Panta Draškić će mnogo kasnije, kao brigadni general, u svojim sećanjima zabeležiti:

„Prestolonaslednikov ugled je tada dostigao kulminaciju do koje retko dolaze smrtni ljudi. Sve do Solunskog procesa niko u Srpstvu nije mogao da se meri sa njegovom slavom i popularnošću. Tim procesom je potamnio i njegovu i našu veliku slavu. Oni koji su ga na to naveli, učinili su i njemu i narodu lepu uslugu, a njega odveli u Marsej."* (*Misli se na Marsejski atentat 9. oktobra 1934. u kojem je ubijen kralj Aleksandar.).

Najistaknutiji srpski političar u Hrvatskoj, Svetozar Pribićević u svojoj knjizi „Diktatura kralja Aleksandra", koju je napisao posle razlaza sa Aleksandrom, piše:

„U kakvom je bednom materijalnom položaju živela porodica Karađorđević, četiri godine pre dolaska na presto, po ubistvu poslednjeg Obrenovića, vidi se iz pisma koje je pretendent knez Petar Karađorđević uputio ruskom ministru finansija grofu Viteu* (*U kome moli za finansijsku pomoć.)... Iz navedene očajne situacije, dinastija je spasena oficirskom zaverom, na čijem je čelu bio Apis s prijateljima. Prema tome, dinastija Karađorđević morala je imati toliko obzira i pažnje prema čoveku, kom mora zahvaliti što je mogla zameniti očajnu bedu, kraljevskim sjajem i nije smela dopustiti njegovo smaknuće posle izmišljene optužbe. Pogotovu Aleksandar koji je znao da je taj atentat bio izmišljen."

Slobodan Jovanović, poznati istoričar i pravnik, koji je na Krfu bio šef Presbiroa pri Vrhovnoj komandi svedoči:

„Na Krfu sam prvi put pozvan kod Aleksandra. Krio je svoje misli, ali ne i osećanja. Odmah mi je bilo jasno da ne trpi ni Pašića, ni Apisa. On nije pristajao da, kao njegov otac 'kraljuje', a ne i da vlada... Pitao me šta mislim o Apisu. Rekao sam da je za premoć Apisovu u Vojsci kriv kralj Petar i radikali... Prestolonaslednik je rekao da je stanje u vojsci bolesno i da izvor tog stanja leži samo u jednom čoveku, u Apisu. Imao sam utisak da je Aleksandru najvećma smetala Apisova popularnost, koja je njemu, budućem kralju, umanjivala značaj. Na Krfu mi je rekao kako mu

je dostavljeno da Apisa zovu drugi prestolonaslednik. Ostaje čudno kako se Aleksandar od njegovog prijatelja izmetnuo u ljutog neprijatelja...”

Nije ni Pašiću bilo lakše, jer su do njega došli glasovi o nepovoljnim međunarodnim reakcijama na izvršenje presude u solunskom procesu. Srpski poslanik u Petrogradu, Miroslav Spalajković je javio da ruski ministri „ne kriju svoje razočaranje i bol što njihova molba nije na Krfu saslušana”. Spalajković dalje piše da su ruski ministri na sednici vlade govorili „kako bi se srpska vlada odmah odazvala na jednu reč carevu za pomilovanje osuđenih, a na molbu slobodne Rusije* (*Vlast posle februarske revolicije i abdikacije cara.) se i ne obazire“. Ali jedna od najznačajnijih posledica solunskog procesa po Pašićevu vladu je kriza vlade, zbog ostavke trojice ministara, koalicionih partnera iz redova samostalaca. Zbog toga je regent Aleksandar ukazom postavio novu, čisto radikalsku, vladu, što je u prvom trenutku zbunilo i zabrinulo članove Jugoslavenskog odbora, zbog neizvesnosti koja se nadvila nad očekivani dogovor o ujedinjenju.

Oporavljena srpska vojska kreče na Solunski front

MASONI. U junu je ipak započela Krfska konferencija sa ciljem da se konačno izradi dokument o ujedinjenju. S jedne stane je srpska vlada na čelu sa Nikolom Pašišem, na drugoj strani je Jugoslavenski odbor, predvođen Antom Trumbićem. Dragoslav Janković smatra da je

učesnicima krfske konferencije svakako od pomoći bio i zaključak Kongresa masona u Parizu, koji je održan istovremeno kada i krfska konferencija. Iako je i u srpskoj vladi, a posebno u Jugoslavenskom odboru bio priličan broj istaknutih masona, pariski kongres je održan bez njihovog prisustva, upravo zbog paralelnog održavanja konferencije na Krfu.

Među članovima Jugoslavenskog odbora masoni su bili Hinko Hinković, Franko Potočnjak, Bogumil Vošnjak, Dinko Trinajstić, Ivan Meštrović, Niko Županić, Nikola Stojanović, Milan Srškić i Veljko Petrović. Po tvrdnji Bogumila Vošnjka, francuska masonska loža je još 1916. godine, na inicijativu nekoliko jugoslovenskih masona, donela rezoluciju, kojom je jugoslovenski nacionalno - politički problem „postavljen na mesto i u svetlost koja mu pripada". Član Odbora Franko Potočnjak je u januaru 1917. pokušao da preko Veća slobodnih zidara Srbije utiče na masone Italije da se Italija odrekne londonskog ugovora iz 1915, ali bez uspeha. I sam Pašić je preko poznatih srpskih masona Đorđa Vajferta, Dragoslava Stevanovića i Vase Jovanovića nastojao da utiče na to da se masonske lože založe za jugoslovensko ujedinjenje.

Ovo isticanje uloge evropske masonerije u rešavanju važnih političkih pitanja u ratom zahvaćenoj Evropi nije bez razloga, jer masoni su u to vreme imali ogroman uticaj na politička zbivanja i njihova moć je bila zaista respektabilna, za razliku od kasnijih vremena, kada je od masonerije ostala uglavnom intrigantna istorija i tajni rituali koji golicaju maštu radoznalih. S obzirom na istovremeno održavanje kongresa masona u Parizu i konferencije na Krfu, verovatno je i ta okolnost uticala da se masonski kongres pozabavi i pitanjem ujedinjenja, a zaključci kongresa su svakako bili u prilog onome što su političari na Krfu priželjkivali. Tako je kongres, kao uslove mira, pored vraćanja francuskog Alzasa i Lorena, uspostavljanja nezavisne Poljske i nezavisne Češke, usvojio i zaključak o oslobođenju i ujedinjenju „svih narodnosti u Austro - Ugarskoj koje su danas pokorene, bilo politički bilo administrativno, stvarajući od njih nacionalne države, prema plebiscitu samoga stanovništva".

Zaključak masonskog kongresa primljen je u jugoslovenskim krugovima sa izrazitim zadovoljstvom, nasuprot reagovanju i negodovanju u Italiji, koja za ovakav stav optužuje „jugoslovensku zmiju". Na ovom pitanju je došlo i do velikog raskola između francuske masonske lože i italijanskih

masona, pa je konges italijanskih masona, održan nekoliko meseci kasnije, odbio da ratifikuje sve odluke pariskog kongresa, upravo zbog zaključka koji se odnosi na osamostaljenje i ujedinjenje svih naroda u Austro - Ugarskoj i na plebiscite stanovništva. Tako je masonski kongres u Parizu, zbog ovakvog odjeka u Italiji, izazvao u krugovima srpske vlade i Jugoslavenskog odbora, pored zadovoljstva, i zabrinutost.

KRFSKA DEKLARACIJA. Posle svih peripetija, na Krfu je 20. jula 1917. doneta Krfska deklaracija, koja je zadržala polazište o jednom troimenom narodu. Ovu formulaciju je, ipak, mnogo više isticao Jugoslavenski odbor, nego srpska vlada. Još više je to izraženo kod termina Jugoslavija i jugoslovenstvo. Sam izraz je nastao u Hrvatskoj, ali na Krfu je prevladalo uverenje da zajednička država treba da bude imenovana prema nazivima „tri plemena jednog naroda“. Time su svi ostali (Makedoncni, Bošnjaci, Crnogorci) mogli za sebe da nađu mesto samo u jednom od ponuđenih imena. Ipak, i pored Pašićevog očiglednog izbegavanja naziva Jugoslavija, regent Aleksandar je u već citiranoj naredbi srpskoj vojsci 1916. godine naglasio da Srbiju treba učiniti „silnom i moćnom Jugoslavijom”. Za ime Jugoslavija su „navijali” i brojni iseljenici u Americi i drugim krajevima sveta.

Zanimljivo objašnjenje o jednom narodu sa tri imena dao je na jednoj od sednica na Krfu član Jugoslovenskog odbora Franko Potočnjak, što prenosi Dragoslav Janković u svojoj studiji: „Hrvati, Slovenci, Srbi, nijedno to ime nije označilo čitav narod jedinstveno. Ovo su partikularistična imena. Ja ne diferenciram imena. Nacionalno, ja nisam ništa više Hrvat, no što sam Srbin ili Slovenac. Samo kad se imade taj osjećaj, može se shvatiti šta to znači jedinstvena nacija. Ovo mora ući u krv i meso svih nas. Osjećaj ne može drukči biti. Kad me je tko pitao jesam li Srbin, kazao sam da jesam, kao što bih potvrdno odgovorio da li sam Hrvat ili Slovenac. Ova takoreći dogma nacionalna, da je jedan isti narod s tri imena i da se tim imenima svaki služi po svojoj volji, treba da uđe u Ustav.”

U konačnoj verziji Deklaracije, u njenom uvodu se ističe: “Pre svega, predstavnici Srba, Hrvata i Slovenaca ponova i najodsudnije naglašavaju, da je ovaj naš troimeni narod jedan i isti, po krvi, po jeziku, govornom i pisanom, po osećanjima svoga jedinstva, po kontinuitetu i celini teritorije, po kojoj nepodvojeno živi, po zajedničkim životnim interesima

svoga nacionalnog opstanka i svestranog razvitka svoga moralnog i materijalnog života".

Već na prvi pogled je jasno da tu ima i netačnosti, kao što je izjednčavanje slovenačkog jezika sa srpsko - hrvatskim i zanemarivanje razlika između nabrojanih naroda koje su rezultat posebnih istorijskih prilika, ekonomske razvijenosti, vere, pa i kulture.

Ali i to ima svoje razloge. Jedan od njih, svakako najjači, je u odnosu prema velikim silama, od kojih je u najvećij meri i zavisilo da li će do ujedinjenja doći. Trebalo je, naime, uveriti vlade velikih saveznika da Srbi, zajedno sa drugim jugoslovenskim narodima na teritoriji Austro - Ugarske, predstavljaju jedan jedinstven narod, koji kao takav ima pravo da sam odredi svoju sudbinu, a to znači i da obrazuje svoju jedinstvenu nacionalnu suverenu državu, onako kako su predviđala međunarodna pravila, koja su diktirana od strane velikih. Posebno je to bilo sudbonosno za Jugoslavenski odbor, koji je predstavljao one delove „jednog naroda", čija je samostalnost ugrožena, sada više ne od Austro - Ugarske koja je na umoru, već pre svega od Italije i od Londonskog pakta, koji je Italiji obećavao velike koncesije na račun Hrvata i Slovenaca, pa i na račun Srba koji žive u tim krajevima.

Koliko je Pašić zazirao od termina Jugoslavija i jugoslovenski, najbolje pokazuje i epizoda sa jedne od krfskih sednica na kojoj se Ante Trumbić zalagao za ime Jugoslavija, a Pašić je jedva pristao da se to samo uzgred spomene, bez širih objašnjenja, kako bi se izbeglo da se ovim terminima izazove „kod našeg sveta nezadovoljstvo i traženje naziva Velika Srbija". Pašić je to propratio opaskom: „Sve se to može objasniti u jednoj knjizi, ali ne u jednom zvaničnom aktu." Tako je u prvom stavu Deklaracije to sasvim ovlaš naznačeno: „Država Srba, Hrvata i Slovenaca, poznatih i pod imenom južnih Slovena ili Jugoslovena, biće slobodna, nezavisna Kraljevina…" itd. Jedan od vodećih srpskih političara, Stojan Protić, bio je još oštriji prilikom diskusije o imenu Jugoslavija: „Narod istočnih krajeva ne mari ga. Ono je stvoreno na zapadu kao napereno protiv srpskog imena".

Predstavnici Jugoslavenskog odbora, shvativši da će morati da prihvate ime buduće države sastavljeno od imena tri naroda, kao da su nastojali da se uteše prognozom da će vremenom, ipak, ime zajedničke države biti promenjeno. Tako je Potočnjak rekao da ime Jugoslavija neće prestati da

živi i veruje da će usvojeni naziv biti ubrzo zamenjen. I Hinković je izrazio mišljenje da će naziv Jugoslavija ovladati, a Trumbić je, prihvatajući naziv Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca, izrazio želju da se taj naziv ne prihvati kao definitivan, jer „ime Jugosloveni ima realnu vrednost za nas. Ono nije da bi se isključilo ime Srba, Hrvata i Slovenaca, no da im se da jedno ime…"

Iznenađujuće deluje i jednodušna opredeljenost članova Jugoslavenskog odbora protiv federativnog uređenja zajedničke države. Ali to je samo privid iza koga se krije strah gotovo svih članova Odbora, a naročito Trumbića, od centralističkog unitarizma. Trumbić je, na kraju, dobio uveravanja o decentralizovanom unitarizmu kao rešenju. Ali zašto su se Slovenci i Hrvati izjašnjavali protiv federalizma? Dragoslav Janković smatra da je to strah od federacije u kojoj će postojati jedna moćna Srbija, kao najjači deo te zajednice, koja bi u tom federalnom uređenju bila uvek u privilegovanom položaju. Zato su insistirali na većem stepenu samostalnosti i autonomije pojedinih delova unitarne države. Tako je Trumbić insistirao na zakonodavnoj samostalnosti, čime se, ustvari, odbacuje ideja Pašića i članova njegove vlade da se odredbe srpskog Ustava prošire i na novu državu.

Na Trumbićevo protivljenje, Pašić je u početku reagovao naizgled pomirljivo, ali je ipak na kraju direktno zapretio stvaranjem Velike Srbije kao rešenjem: „Srbi žele da se sjedine sa Srbima, pa ma jeli suvog jela. Nikakve slobode u tuđoj zemlji ne zadovoljavaju. Nacionalno čuvstvo u Srba je jače razvijeno, zbog toga je i istaknuta Srbija kao centar ujedinjenja." Pašiću se pridružio i Stojan Protić uveravanjem da „nikakve opasnosti za Hrvatsku i hrvatski narod nema ako ostane princip da zakonodavnu vlast imaju Kralj i Narodna Skupština". U jednom trenutku, u žaru diskusije, Protić je malo i podviknuo: „Retko je kad koji narod i deo naroda šire i liberalnije shvatio ideju narodnog jedinstva kao Srbija. I kad ona ništa naročito za sebe ne traži, onda niko drugi nema pravo da to traži. A ako i ona što za sebe bude tražila otići ćemo daleko od ideala kome treba da težimo… Srbija ništa ne traži. Kad se traži nešto zasebno onda se radi protiv jedinstva."

Trumbić je na vreme osetio da diskusija ide u neželjenom pravcu, pa je ublažio svoje zahteve, uveravajući da i on misli kao i ostali, ali se razlikuju u putu koji predlažu, jer njegov put je „ne rešavati odmah teškoće pri kojima se može razbiti glava". Po sistemu vruće - hladno,

Trumbić ipak odgovara na Pašićevu pretnju Velikom Srbijom, rekavši da bi se „pri sadašnjim prilikama lakše mogla stvoriti nezavisna Hrvatska no ova nova država" ali da oni to ne žele, dodajući da je „Hrvatska čvor u kojem se vežu svi razni konci i našeg jedinstva", jer „ujedinjenja može biti samo ako Hrvatska uđe".

Moglo bi se reći da su to bili do tada najdramatičniji trenuci u sučeljavanju srpske vlade i Jugoslavenskog odbora u zajedničkom nastojanju da formulišu osnovne parametre nove države i suživota „jednog troimenog naroda". Još dramatičnije je bilo kada je na red došlo pitanje donošenja Ustava u Ustavotvornoj skupštini kvalifikovanom većinom. Predlog o kvalifikovanoj većini obrazložen je potrebom da se izbegne nadglasavanje i da se pruže garancije manjinama. Ali upravo ovakvo obrazloženje o kvalifikovanoj većini je na Konferenciji izazvalo do tada najošrtiju podelu između Pašića i Trumbića, pa je izgledalo da će se Konferencija razići neobavljena posla.

Što je najčudnije, predlog o kvalifikovanoj većini je sačino uži odbor sastavljen od obe strane, ali su ga sa podjednakim neodobravanjem primile, takođe, obe strane. Problem je nastao u raspravi koja je tim povodom usledila i koja je pokazala ogromna razilaženja u samom tumačenju većine, pri čemu se, na kraju, ispostavilo da se Trumbić zalaže za plemensku većinu, što znači da izglasavanje svake odluke bitne za funkcionisanje cele države zavisi od pojedinačnog glasanja svakog dela troimenog naroda, što nije ništa drugo nego federalizacija protiv koje su svi jednodušno bili.

Pašić je ponovo zapretio: „Ako se rešimo za federativnu plemensku državu, onda će drukše da razgovaramo. Onda moramo da tražimo linije razgraničenja između plemena... Mi hoćemo ujedinjenje, a u isto vreme hoćemo da vodimo računa o svakom provincijalnom sitnom interesu. Rastrgućemo se. Ako usvojimo plemensko glasanje, onda je to raspad. Kad mi ovde ne možemo da dođemo do sporazuma, kako će doći do sporazuma u jednom telu, gde će biti nekoliko stotina ljudi?"* (*Dragoslav Janković: Jugoslovensko pitanje i Krfska deklaracija 1917 godine, Beograd 1967.)

Na kraju je odlučeno da se usvoji samo brojno kvalifikovana većina i taj stav je ušao u Deklaraciju. Trumbić će osam godina kasnije napisati u Hrvatskoj slozi, koja je izlazila u Splitu, da se na Konfereniji borio protiv centralizma za koji se zalagao Pašić i da je tada ustvari iznosio shvatanja

federalizma. Ali Trumbić zaključuje: „Bilo bi politički pogrešno i besvesno da smo se na Krfu tada razišli zbog pitanja o unutrašnjem uređenju”.

Trumbićev bliski saradnik Hinko Hinković, međutim u svojim sećanjima tvrdi da je Pašić tada ozbiljno pripretio, navodeći njegove reči: „Ako vi Hrvati i Slovenci niste zadovoljni slobodno vam je ne ući u državu, a mi ćemo Srbiju zaokružiti i stvoriti za se(be) državu koja će obuhvatiti Srbiju sa Crnom Gorom, Vojvodinom, Sremom, Bosnom i Hercegovinom, te južnom Dalmacijom.“* (*Hinko Hinković Iz velikog doba, Zagreb 1927.)

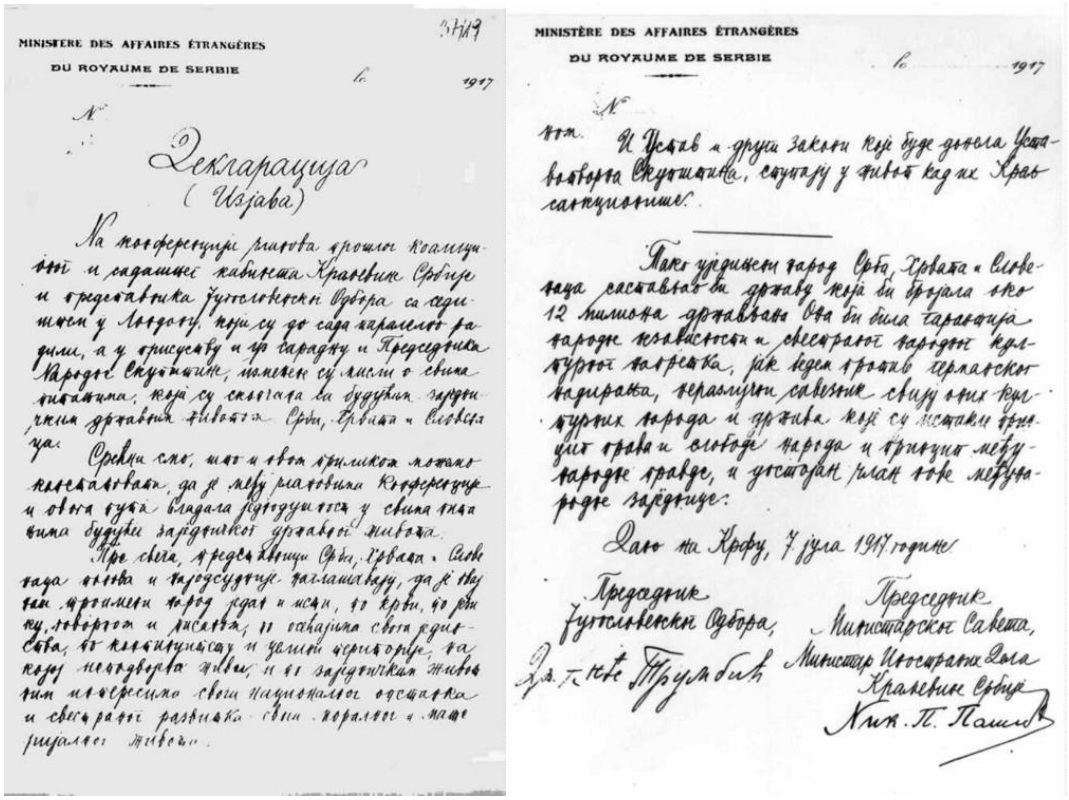
MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
DU ROYAUME DE SERBIE

Декларација
(Изјава)

MINISTÈRE DES AFFAIRES ÉTRANGÈRES
DU ROYAUME DE SERBIE

Krfska deklaracija: prva i poslednja stranica, rukom pisane i sa potpisima Nikole Pašića i Ante Trumbića ćirilicom

Krfska deklaracija je, svakako, jedna od najvažnijih etapa na putu ka ujedinjenju i stvaranju zajedničke države. Ali biće potrebno još mnogo napora i vremena da bi se do nove države konačno i došlo. Polovinom 1918. ipak je nastupio povoljan trenutak za Jugoslavenski odbor, kada su sile Antante odustale od nastojanja da se posle rata zadrži Austrougarska

Monarhija i odlučile se za njeno rušenje. Istovremeno je srpska vojska sa francuskim divizijama probila Solunski front i nagovestila konačnu pobedu za oslobođenje, posle koga treba da usledi i ujedinjenje.

Koliko su ti trenuci bili dramatični pokazuje i jedno pismo Ivana Meštrovića Anti Trumbiću. Njih dvojica su, inače, u redovnoj prepisci, pa tako 8. januara 1918, povodom neizvesnosti šta će saveznici odlučiti u pogledu dalje sudbine Habzburške monarhije posle rata i moguće odluke da program ujedinjenja propadne, zbog politike velikih sila, Meštrović iz Pariza piše svom prijatelju:

„Ironija nam je sudbine da je to tako baš u času kada naši moćni saveznici bacaju ranije toliko naglašavane principe, te nas prepuštaju uviđavnosti Habzburga neka sa svojom stokom raspolažu prema nahođenju...Ne znam što ti misliš, ali se meni čini da baš sada kada su sve maske pale, treba naša vlada zajedno sa odborom da izda jednu izjavu, kao protest i poruku saveznicima i protivnicima, u kom bi se energično naglasilo da za naše zemlje ima samo jedno riješenje - ujedinjenje po svaku cijenu.“

Oslobodioci: ulazak srpske vojske u Zagreb

TREĆI ČINILAC UJEDINJENJA. Zanimljiva su dešavanja u Sloveniji, koja se za čitavo vreme rata, držala prilično po strani i poslove

oko ujedinjenja, uglavnom, prepuštala istočnoj braći Hrvatima. Malo je verovatno da su Slovenci očekivali materijalnu korist od saveza južnih Slovena, jer je većina budućih jugoslovenskih zemalja ekonomski gledano funkcionisala u polufeudalnim modelima. Uz to, rat je potpuno uništio Srbiju i desetkovao njenu populaciju. Činjenica da su vodeći slovenački političari voljno ušli u savez sa svojim južnoslavenskim susedima pokazuje da su u to vreme Slovenci smatrali da imaju mnogo više zajedničkog sa Srbima i Hrvatima nego s Austrijancima.

Kako se bližio kraj rata i pobeda sila Antante, tako su bile sve vidljivije i aktivnosti unutar jugoslovenskih zemalja koje su pod Austro - Ugarskom. Poslovi oko ujedinjenja sve više su preuzimani od Jugoslavenskog odbora i pebacivani na teren unutar Monarhije. Slovenačke stranke u avgustu 1918. osnivaju Narodni savet za Sloveniju i Istru, kao i pokrajinske i lokalne savete. U Zagrebu se u oktobru formira Narodno Vjeće Slovenaca, Hrvata i Srba sa programom ujedinjenja pripadnika sva tri naroda sa teritorije Austro - Ugarske u nezavisnu državu Slovenaca, Hrvata i Srba.

Za to vreme Austro - Ugarska je pucala po svim šavovima. Svakako nije ni mogla, ni smela da uđe u petu zimu rata, jer je bila iznurena i dobrim delom izgladnela. Uz to, primer ruske revolucije delovao je u narodu i plašio vlastodršce. Novi austrougarski car Karlo, koji je u novembru 1916. posle smrti cara Franje Josifa nasledio austrijsku i mađarsku krunu, pokušavao je, po svaku cenu, da okonča rat i spase što se moglo spasiti, pa je vlada u Beču uputila javni poziv za mir već 1. septembra 1918, na koji su predstavnici organizacija Hrvata, Srba i Slovenaca odgovorili da Beč nema više prava da govori u njihovo ime, odbacujući ponudu da se sva tri naroda nađu u novoj organizaciji Austrije kao samostalna jedinica.

Ponuda Jugoslovenima iz Austrougarske da u novoj državnoj organizaciji postanu samostalna jedinica, nije došla slučajno. Car Karlo, koji je ubrzo posle preuzimanja austrijskog prestola, 30. decembra 1916. u Budimpešti krunisan za mađarskog kralja, u oktobru 1918. je proglasio ujedinjenje hrvatskih zemalja (Dalmacije, Hrvatske i Slavonije) u posebnu državu unutar trojedne Austro – Ugarsko - Hrvatske Monarhije. Ovom proglašenju su kumovali vođe pro-monarhističke Čiste stranke prava, tzv. Frankovci* (* Ime su dobili po svom nekadašnjem vođi Josipu Franku, 1844-1911).

Budimpešta 30. decembra 1916: krunisanje Karla za mađarskog kralja

Narodno Vjeće, u koje su ušli predstavnici svih stranaka, osim frankovaca, kao i predstavnici svih narodnih političkih organizacija, ističe da je osnovna tačka njegovog programa ujedinjenje svih Hrvata, Srba i Slovenaca u slobodnu državu. Za predsednika Vjeća je izabran Slovenac, katolički teolog i vođa Slovenske ljudske stranke dr Anton Korošec, a za potpredsednike Svetozar Pribićević i poslanik u Hrvatskom saboru dr Ante Pavelić - Zubar. Hrvatski sabor je 29. oktobra raskinuo vezu Hrvatske, Slavonije i Dalmacije sa Austrougarskom Monarhijom.

Tako se na političkoj pozornici jugoslovenskog ujedinjenja pojavio i treći činilac, koji je u znatnoj meri oslabio uticaj Jugoslavenskog odbora, jer je imao dublje korene u nacionalnom tlu i stranačkom grupisanju.

Narodno vjeće je zasedalo 10. novembra 1918. i sednica je bila neočekivano burna, jer su se na njoj pojavila dva gledišta o budućem ustrojstvu zajedničke države. Čak je šest članova Vjeća glasalo za republikanski oblik države, ali među njima nije bio nijedan Srbin, niti Hrvat iz Dalmacije. Da ne bi došlo do totalnog raskola, potrudili su se dalmatinski Hrvati. Poslanik Dalmatinskog sabora dr. Josip Smodlaka

obratio se članovima Vjeća koji su glasali protiv monarhije oštrim rečima: „Vi hoćete da pravite ortakluk sa jednom slavnom firmom i ulazeći u ortakluk vi hoćete da postavljate uslove, vi koji niste ni propala firma". Ove reči dr. Smodlake svakako su uticale da se ubrza donošenje odluke o ujedinjenju sa Srbijom i Crnom Gorom.

Novoformirana Država SHS* (*Misli se na Slovence, Hrvate i Srbe sa područja Austrougarske, što ne treba mešati sa nazivom kasnije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca.), koja nije imala nikakvo međunarodno priznanje, niti vojnu silu, bila je lak plen za ostvarenje italijanskih težnji, jer nije imao ko da brani granicu, a u samoj unutrašnjosti te privremene države je zavladalo rasulo i haos zbog odmetničkih bandi tzv „zelenog kadra", odbeglih vojnika iz austrougarske vojske, koji su lutali po selima, harali i pljačkali. U takvoj situaciji Narodno Vjeće poziva Srbiju da pošalje svoje trupe da zavedu red i brane zapadnu i severnu granicu. Tako je Država Slovenaca, Hrvata i Srba, iako međunarodno nepriznata, postala državno pravni subjekt i zakoniti predstavnik Jugoslovena iz Austro-Ugarske.

U Novom Sadu je 25. novembra 1918. Velika narodna skupština Srba, Bunjevaca i ostalih Slovena u Vojvodini donela Rezoluciju o priključenju Vojvodine Srbiji, a dan kasnije, 26. novembra, Podgorička Velika skupština odlučila je da se kralj Nikola Petrović Njegoš i njegova dinastija zbace sa crnogorskog prestola, da se Crna Gora ujedini sa Srbijom u jednu državu pod dinastijom Karađorđevića i stupi u zajedničku državu Srba, Hrvata i Slovenaca.

CRNOGORSKO PITANJE. Ideja o srpsko-crnogorskom ujedinjenju stara je koliko i moderna srpska država, koju je počeo da stvara Karađorđe. Kroz čitav 19. vek ona je bila ideja vodilja dve bratske države i njihovih naroda za koje se tada smatralo da je jedan i jedinstven. Težnja za ujedinjenjem je naročito pojačana 1866. potpisivanjem političkog ugovora između dve kneževine kojim se pitanje njihovog sjedinjenja i zvanično otvara. Uoči Velikog rata 1913. i 1914. počeli su pregovori o stvaranju srpsko - crnogorske federacije ili konfederacije, koji su prekinuti izbijanjem rata.

Čin podgoričke skupštine trebalo je, dakle, da predstavlja krunu višedecenijske obostrane težnje, ali njemu je prethodio poremećen odnos između dve države posle kapitulacije crnogoske vojske u januaru 1916. godine. Obe vlade su u izgnanstvu, srpska na Krfu, crnogorska u

Francuskoj. Na Krfu se pregovara o ujedinjenju južnoslovenskih naroda i priprema se donošenje Krfske deklaracije, ali kralja Nikolu niko ne kontaktira, što budi sumnju crnogorske strane da Srbija, pregovarajući sa Jugaslavenskim odborom o ujedinjenju bez ikakvih konsultacija sa crnogorskom stranom, ustvari namerava da Crnu Goru jednostavno anektira i tako je bezuslovno uvuče u novu državnu zajednicu.

Crna Gora je zavičaj regenta Aleksandra, jer su i kćerka Jelena i oba sina kralja Petra i njegove supruge, kneginje Zorke, rođeni u Cetinju, u dvoru svoga dede po majci, crnogorskog knjaza, docnijeg kralja Nikole i tu su živeli sve do polaska na školovanje u Švajcarsku i Rusiju. U januaru 1916. regent Aleksandar je imao jednu hiruršku intervenciju, koja je obavljena u Skadru i posle operacije trebalo je brodom da se prebaci natrag u Drač, gde je bila stacionirana srpska vojska. Milan Nedić, tadašnji generalštabni potpukovnik, bio je komandant pristaništa u San Đovaniju (Medova). Posle više od dve decenije, 1937. je objavio knjigu Srpska vojska na Albanskoj Golgoti u kojoj je zapisao da je kralj Nikola došao sa svitom u San Đovani 21. januara 1916. u zoru, a tri sata kasnije fijakerom je stigao i regent Aleksnadar. Susret je bio sasvim slučajan, jer svako je od njih dvojice išao „svojim poslom“.

Ali trenutak njihovog susreta je bio krajnje dramatičan. Kralj Nikola je upravo krenuo u izgnanstvo posle ulaska austrougarskih trupa u Cetinje i prodora prema Podgorici, čime je crnogorskoj vojsci odsečeno odstupanje prema Albaniji.

Nedić piše da je susret „đeda i unuka bio dirljiv. Đedo je zagrlio obema rukama svoga unuka i duže ga zadržao u zagrljaju. Oči su mu bile pune suza... Između njih se odigra jedna istorijska scena koja beleži granicu dva sveta. Sedeći kraj carinarnice, dugo su razgovarali. S vremena na vreme, osećalo se da razgovor uzima življi tok. Lice regenta bi se smračilo, koža mu se na čelu nabirala, blede usne podrhtavale. Nešto se krupno događalo između deda i unuka. Dan beše prekrasan... Regent me dozva rukom: ’Pitajte komandanta torpiljera šta mu je naređeno u pogledu mog prevoza za Drač!’ Oba se kralja* (*Ovde Nedić i regenta Aleksandra naziva kraljem.) pridigoše i pođoše ka barci, spremnoj za njihovo ukrcavanje do torpiljera.“

Nedić opisuje mali incident, jer za Aleksandra je određen brod, koji bi ga zajedno sa Nikolom odvezao u Brindizi umesto u Drač. Regent se

naljutio i povikao da on ne ide nigde nego u Drač kod svoje vojske. Nedić dalje piše: „Đedo ga umirivaše. Govoraše da je bolje po njega i njegovo zdravlje da ode u Italiju, gde će se oporaviti na miru, pa docnije, kad bude potrebno da se može pridružiti svojoj vojsci...“ Aleksandar je na to, kako Nedić piše, odgovorio: „’Đedo, hvala i tebi i italijanskom kralju. Ali se od svojih vojnika rastavljati neću. Sudbina njihova je i moja sudbina’. Zagrlili su se i pojubili. Đedo je plakao. Kao da je predosećao da se nikada više neće videti. I tako se rastaše deda i unuk. Jedan da se skine sa istorijske pozornice, a drugi je ostao da se na tu pozornicu popne, još mnogo više...“

Tadašnji potpukovnik Milan Nedić, potonji armijski đeneral i ministar vojni, koji je i sam doživeo tešku sudbinu u Drugom svetskom ratu, kada se priklonio saradnji sa okupatorom i za to platio životom, opisujući gornji događaj izričito naglašava: „Bio sam u sredini događaja, te su otuda moje zabeleške i uspomene i tačne i verodostojne.“

Susret dede i unuka u San Đovaniju se odigrao prilikom odlaska kralja Nikole u egzil, a samo nekoliko dana kasnije, 25. januara, crnogorska vojska je kapitulirala, što je predstavljalo i kraj crnogorske države. Nikola se više nikad neće vratiti u zavičaj.

Dve i po godine posle susreta u San Đovaniju, Aleksandar će prema dedi imati sasvim drugačiji stav. Ako je verovati Dragutinu Milutinoviću, tadašnjem pukovniku, potonjem generalu, kada je u oktobru 1918. polazio da preuzme komandu nad tzv. Jadranskom vojskom, sa kojom je trebalo da uđe u Crnu Goru, Aleksandar mu je navodno rekao: „Pri radu u Crnoj Gori, nemojte biti meka srca. Kralju Nikoli treba zabraniti dolazak u Crnu Goru po svaku cenu, pa ma upotrebili i krajnja sredstva“.

Šta je to što je u tolikoj meri suprotstavilo dedu i unuka? Mnogi su skloni da njihov raskol objasne Aleksandrovim uverenjem da je crnogorska vojska sramno kapitulirala, za razliku od srpske, koja je prošla albansku golgotu i nastavila da se bori. Ali, ne može se zanemariti činjenica da je upravo crnogorska vojska svojim herojskim otporom kod Mojkovca omogućila srpskoj vojsci povlačenje prema Albaniji, tako što je onemogućila Austrijance da joj preseku odstupnicu.

Glavnokomandujući crnogorske vojske Janko Vukotić je posle Mojkovca tražio dalju borbu i bio spreman da se, kao i srpska vojska, povuče preko

Albanije i time izbegne kapitulaciju, ali je kralj Nikola, navodno, odugovlačio sa odlukom. Kada su Austrijanci prodrli do Podgorice i presekli odstupnicu, za povlačenje je bilo kasno. Tako je Crna Gora, koja je u rat ušla kao savezn̈ička država, odlukom o kapitulaciji u januaru 1916. izgubila status savezničke države i na kraju rata je tretirana kao poražena država pod savezničkom okupacijom.

Kralj Nikola je važio za pobornika jedinstvene srpske države, pa i jugoslovenskog ujedinjenja, ali se nije mirio da ostane bez krune. Pred kraj rata, kada je bilo jasno da će doći do jugoslovenskog ujedinjenja, crnogorska vlada u egzilu je užurbano radila na tome da se problem između dve dinastije nekako reši. Predsednik crnogorske vlade u egzilu Andrija Radović je 18. avgusta 1916. u vidu memoranduma predložio kralju Nikoli da abdicira u korist regenta Aleksandra, ali Nikola je to odbio. Navodno je bilo i pokušaja da se Nikola privoli na kompromis, tako što bi se najstariji muški članovi obe dinastije smenjivali na prestolu buduće zajedničke države, ili da Crna Gora ujedinjenjem dobije status posebne kneževine u okviru Srbije, odnosno Jugoslavije, kako bi dinastija Petrović zadržala kakvu takvu vladarsku poziciju. Ali, kralj Nikola se ni na ovakve predloge nije osvrtao.

Nikola Pašić je, posle ulaska Italije u rat na strani sila Antante, postao veoma sumnjčav prema kralju Nikoli (koji je tast ne samo kralju Petru, već i italijanskom kralju), verujući da ovaj, uz pomoć Italije, planira da posle rata teritorijalno proširi Crnu Goru i izbegne ujedinjenje sa Srbijom i time Italiji pomogne da razbije ideju o jugoslovenskom ujedinjenju. Pašić je sve činio kako bi Nikolino okruženje očistio od pristalica samostalne Crne Gore i protivnika ujedinjenja sa Srbijom, smatrajući da time sprečava nastojanje Italije da onemogući jugoslovensko ujedinjenje. Svoje stavove Pašić nije krio i crnogorskoj strani je jasno poručio: „Sjedinjenje Crne Gore sa Srbijom mora se izvršiti, pa bilo Jugoslavije ili ne“.

Ovakva odlučnost srpske strane svakako je doprinela da se u crnogorskom političkom vrhu shvati da je pitanje ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom urgentno i da se više ne može čekati na pristanak kralja Nikole. Crnogorski premijer Andrija Radović, zbog upornog odbijanja kralja Nikole da se reši pitanje ujedinjenja, podnosi ostavku i u martu 1917. formira *Crnogorski odbor za narodno ujedinjenje*. U Parizu je 14. marta 1917. Crnogorski odbor utvrdio program ujedinjenja u kome se

naglašava da je „rad zvaničnih predstavnika Crne Gore uperen protiv zavjetnih ideala te zemlje“ i zahteva „da se Crna Gora ujedini sa Srbijom i ostalim srpskim, hrvatskim i slovenačkim zemljama u jednu jedinu nezavisnu državu.“

Kralj Nikola je na formiranje Crnogorskog odbora i poziva na ujedinjenje reagovao onako kako se i očekivalo - upornim odbijanjem da razgovara o ujedinjenju, a još manje o svojoj abdikaciji. Kada je u julu objavljena Krfska deklaracija, Crnogorski odbor je iz Pariza uputio javnosti svoju deklaraciju kojom prihvata Krfsku deklaraciju i naglašava „da Crna Gora ovim ratom završava svoju ulogu kao zasebna srpska država i da joj, kao takvoj doslijedno svemu, predstoji samo ulazak u Kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca“.

Posle proboja Solunskog fronta kontrolu nad Crnom Gorom su privremeno preuzele srpske i savezničke snage do izbora na kojima su se nadmetale dve liste – bela i zelena (po boji glasačkih listića). Takozvani *bjelaši* su bili za bezuslovno ujedinjenje, a *zelenaši* su zagovarali uslovno ujedinjenje, najpre sa Srbijom, kao posebna kneževina sa naslednom dinastijom Petrovića na čelu, a zatim i ujedinjenje u veliku jugoslovensku zajednicu. Dakle, sukob između jednih i drugih nije bio nacionalni već dinastički, a kao dokaz bi trebalo da posluži zelenaška zastava koja je bila srpska trobojka sa dvoglavim belim orlom i lavom na štitu.

Kralj Nikola se oglasio tek u oktobru 1918, kada je već bilo jasno da je ujedinjenje dobilo legitimitet i da se natrag ne može. U proglasu punom patetike, Nikola tvrdi da je u julu 1914, kada je objavio rat Austriji rekao: „Tržem mač za ujedinjenje Jugoslovena“. Sada kada je ujedinjenje tu Nikola poručuje: „Evo me, braćo, danas kao vazda s vama i uz vas“ i izražava želju: „da i naša mila Crna Gora bude sastavni dio Jugoslavije, da časno uđe u jugoslovensku zajednicu, kao što je časno i do kraja za nju ratovala i stradala“. Posle ovih reči dolazi ono najvažnije. Kralj Nikola saopštava kako on zamišlja buduću zajednicu: „Želim da se složimo i bratski uredimo u jugoslovensku konfederaciju, u kojoj će svak sačuvati svoja prava, svoju vjeru, uredbe i običaje i u kojoj niko neće smjeti nametati prvijenstvo, već da svi budemo jednaki u čedrim njedrima majke Jugoslavije...“ Jasno je da su Nikoline želje usmerene na što labaviju konfederalnu zajednicu u kojoj on svakako očekuje-zadovoljenje svojih vladarskih pretenzija. Ali bilo je već kasno.

Posle pobede na izborima 24. novembra 1918. „bjelaši“ su konstituisali *Veliku podgoričku narodnu skupštinu* koja je 26. novembra kralja Nikolu lišila prestola i zabranila mu povratak u zemlju. Nema sumnje da su izbori posle kojih je formirana Velika skupština sprovedeni na brzinu, a po nekim tumačenjima i mimo važećeg crnogorskog ustava i izbornih zakona. Kasnije će i Milovan Đilas, Crnogorac i komunistički funkcioner, napisati da je sam početak ujedinjenja Crne Gore sa Srbijom bio velika prevara. Današnji crnogorski zvaničnici smatraju da su odluke podgoričke skupštine rezultat državnog prevrata, izvedenog u srpskoj režiji, kojim je ugašena crnogorska nezavisnost i dinastija.

Milan Stojadinović, jedan od najznačajnijih političara Kraljevine, u knjizi svojih uspomena piše o jednom zanimljivom događaju koji se zbio u vreme kada je Aleksandar neprikosnoveno vladao svojim kraljevstvom:

„Prilikom prenošenja Njegoševih moštiju u obnovljenu kapelu na Lovćenu bio je prisutan i kralj… Na Cetinju, u bašti dvorca, kralj je održao svoj glavni govor, služeći se rečima, stilom i pravim crnogorskim naglaskom da su se svi topili od miline… Posle ručka, jedan stari Crnogorac priđe kralju sa prekornim pitanjem što u beogradskoj vladi ne sedi nijedan Crnogorac.”

Stojadinović tvrdi da je kralj odgovorio: „Šta će vam ministar, kad imate kralja” i da je ovakav odgovor „oduševio sve prisutne, čak su se i setili da se kralj tu nedaleko od bašte, u dvorcu, i – rodio.”

Kralj Aleksandar je imao ne samo potrebu, već i valjane razloge da ističe svoje crnogorske korene. On se u dvorcu na Cetinju rodio, u njemu je proveo detinjstvo i naučio materinji jezik. Jedini sačuvan filmski tonski zapis kralja Aleksandra, na kome je prikazan u razgovoru sa čehoslovačkim ministrom Robertom Filderom na terasi Aleksandrove vile na Bledu, pokazuje da je, i pored proteka godina, Aleksandar zadržao crnogorski naglasak.

Rođačke veze: crnogorski kralj Nikola sa unukom srpskim prestolonaslednikom Aleksandrom i sinovima Danilom, Mirkom i Petrom na dan Nikolinog krunisanja 1910.

PROGLAŠENJE. Primer Vojvodine i Crne Gore slede Bosna i Dalmacija. Svi su u žurbi da se ujedinjenje što pre obavi zbog složene međunarodne situacije i opasnosti da jugoslovenski prostor ne dobije nove gospodare. Zbog toga su i zahtevi za federativnom formom zajedničke države, za autonomnim statusima i druga sporna pitanja postali beznačajni. Važno je bilo što pre ostvariti ujedinjnenje.

Tako je 1. decembra 1918. regent Aleksandar proglasio ujedinjenje Srbije sa zemljama nezavisne Države Slovenaca, Hrvata i Srba u jedinstveno Kraljevstvo Srba, Hrvata i Slovenaca sa dinastijom Karađorevića na čelu* (*Vidovdanskim ustavom od 28. juna 1921. zajednička država će se zvati Kraljevina umesto Kraljevstvo). Proglašenje zajedničke države obavljeno je u Beogradu, na Terazijama, u staroj gospodskoj kući Krsmanovića, gde se nalazio privremeni regentov stan. Kuća bogate trgovačke porodice Krsmanovića na Terazijama broj 34 u Beogradu sagrađena je 1885. u neobaroknom stilu po projektu jednog od najboljih srpskih arhitekata tog vremena Jovana Ilkića i bila je dovoljno reprezentativna da bi u njoj privremeni boravak našao i budući jugoslovenski vladar, dok se ne obnovi dvor koji se nalazi takoreći preko puta i koji je u ratu znatno

oštećen. Tu je Aleksandar saslušao Adresu izaslanstva Narodnog Vjeća SHS, koju je pročitao dr. Ante Pavelić - Zubar* (*Zbog kasnijeg postojanja još jednog Ante Pavelića, uz ime odanog Jugoslovena obično se stavljalo „Zubar“ ili „Stariji“.) i u prisustvu članova srpske vlade dao mu svoj istorijski odgovor. Prestonica zajedničke države postao je Beograd.

Zanimljivo je da u Adresi, koja je trebalo da predstavlja prigodno svečano obraćanje vladaru u istorijskom činu ujedinjenja, ipak nije propušteno da se upozori „da su veliki dragoceni delovi našeg narodnoga područja okupirani od četa kraljevine Italije“ i da se izrazi nada „da će se Vaše Kraljevsko Visočanstvo zajedno sa celim našim narodom zauzeti da se definitivne granice naše države označe tako da budu u skladu sa etnografskim našim granicama“. Regent je u svom odgovoru obećao da će prvi zadatak vlade biti „da se granice naše države podudaraju s etnografskim granicama celokupnog našeg naroda“ i da očekuje da će „u osećanjima našeg prijateljstva i dobroga susedstva italijanski narod naći više pravog dobra i bezbednosti, nego u ostvarenju odredaba Londonskog ugovora, potpisanog bez nas i od nas nikada priznatog“.

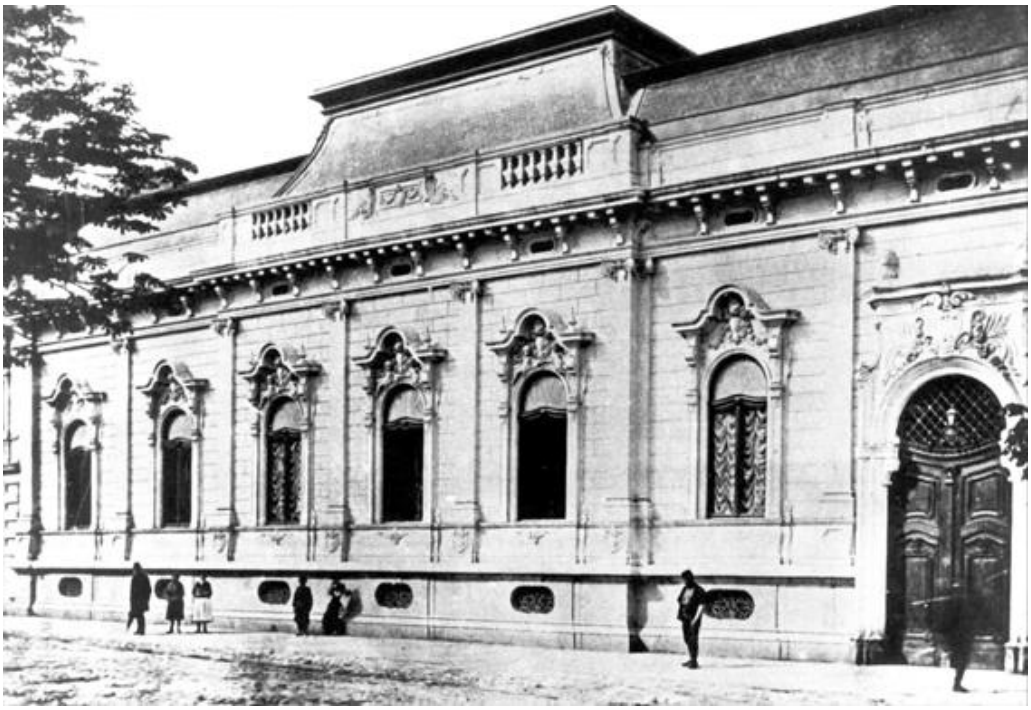

Kuća Krsmanovića u Beogradu u kojoj je proglašeno ujedinjenje

Ujedinjenje: regent Aleksandar sluša govor Ante Pavelića-Zubara u kući Krsmanovića u Beogradu 1. decembra 1918.

Kasnije će dr Ante Pavelić-Zubar istaći da je pitanje stvaranja zajedničke države sa Srbijom bilo više u interesu Hrvatske nego Srbije, koja je svoju državu već imala. „Šta više, kad Srbija ne bi htjela sjedinjenje, mi bismo Hrvati i Slovenci morali upravo to uporno zahtjevati, ponajviše u našem interesu. Sjedinjenjem sa Srbijom, Hrvatska se više ne smatra neprijateljskom teritorijom i pošteđena je plaćanja ratne štete, mi smo bratstvom sa Srbijom dospjeli do pobjeditelja.”* (*Dr. Ante Pavelić – Zubar: *Stvaranje Narodnog vjeća u Zagrebu*, Zagreb 1935.)

Jugoslavenski odbor je svoju oproštajnu sednicu održao u Parizu 16. marta 1919. u vreme mirovne konferencije i javnosti uputio poruku iz koje izbija ponos njegovih članova što je glavni cilj borbe – rušenje Austro - Ugarske i ujedinjenje Južnih Slovena u zajedničku državu – konačno postignut. U ovoj oproštajnoj poruci Odbora naglašavaju se i glavni ciljevi: „Uređenje naše jedinstvene države Jugoslavije, stapanje Srba, Hrvata i Slovenaca u jednu jedinstvenu naciju i stvaranje naše nacionalne jugoslovenske kulture... Stare težnje, da se jedno pleme jugoslovensko nametne drugome, nemoćne su da zadrže silan pokret jugoslovenski, koji ide na to da otkloni sve razloge prvašnjim sporovima, da briše sve razlike, da ukida sve privilegije i tako da od našeg troimenog naroda stvori jednu homogenu cjelinu jugoslovensku“.

KRVAVI OBRAČUN U ZAGREBU. Istorijski čin proglašenja zajedničke države Južnih Slovena imao je i svoju manje svetlu stranu. Na Jelačićevom trgu u Zagrebu 5. decembra progovorilo je oružje. To nije bilo slavljeničko pucanje, već pravi oružani okršaj u kome je smrtno stradalo 15, a ranjeno 20 ljudi. Potpukovnik srpske vojske Dušan Simović* (*Kasniji general i posle martovskog puča 1941. predsednik jugoslovenske vlade.), koji je 1918. određen za delegata srpske vlade i Vrhovne komande kod Narodnog vijeća Slovenaca, Hrvata i Srba u Zagrebu, uputio je Vrhovnoj komandi spske vojske alarmantnu depešu u kojoj izveštava da su delovi dva bivša austrijska puka, koji su bili smešteni u kasarnama na Ilici, izašli sa oružjem iz kasarni i na Jelačićevom trgu demonstrirali protiv kraljevine, uzvikujući „Živela Republika“.

Simović javlja da se zbog toga „desio krvav sukob između njih i trupa vernih Narodnom veću“, koje su bile sastavljene od odreda mornara iz Pule i pripadnika sokolske organizacije. Veći sukob su sprečile „naše trupe“, posle čijeg dolaska su se vinovnici obračuna dali u beg, ali neki su ipak razoružani i pohapšeni. Simović na kraju depeše ne krije svoju zabrinutost i moli da se „radi bezbednosti“ ceo sedmi puk srpske vojske odmah uputi u Zagreb.

Ali Simović u svojoj alarmantnoj depeši ne navodi okolnosti pod kojima se sukob dogodio, pa izlazak iz kasarni naoružanih pripadnika bivše vojske deluje čudno i zbunjujuće. Međutim, ništa nije slučajno. Tog dana u Zagrebu je Narodno vijeće SHS organizovalo proslavu ujedinjenja. Građani su od ranog jutra u organizaovanoj povorci prolazili centralnim gradskim ulicama, a u zagrebačkoj katedrali je održana misa u čast ujedinjenja. Kao reakciju na ovu proslavu, protivnici ujedinjenja pozivaju bivše austrijske vojnike da krenu na centralni gradski trg na kome su već bili manifestanti, među njima i pripadnici sokolske organizacije i mornari iz Pule, takođe naoružani. Posle parola protiv monarhije, koje su izvikivali demonstranti, došlo je do sukoba o kojem Simović izveštava. Tako je tragični događaj na centralnom zagrebačkom trgu, samo pet dana posle svečanog proglašenja zajedničke države, nagovestio ono što tu državu tek čeka – neizvesnu budućnost koja će se vremenom pretvoriti u nepomirljivi sukob.

Zagreb, 5. decembar 1918: manifestacije ujedinjenju koje su se pretvorile u oružani sukob

Nije se pucalo samo u Hrvatskoj. Posle Podgoričke skupštine, na kojoj su bjelaši odneli pobedu, protivnička strana, zelenaši, 6. januara 1919. organizuje oružanu pobunu. Kako to obično biva u balkanskim obračunima, kasnija tumačenja ovog „Božićnog ustanka“ se kreću u rasponu od „terorističkog čina potpomognutog od strane Italije“, do „oslobodilačke borbe crnogorskog naroda protiv okupatora i tlačitelja“. Tako će ostati i u narednih sto godina, koje će biti obeležene raskolom među Crnogorcima i podelom ne bjelaše i zelenaše, na četnike i partizane, na Srbe i Montenegrine.

HRVATI I SLOVENCI U SRPSKIM ŠINJELIMA. Razne procene istoričara govore da je, uoči ujedinjenja, na prostoru Hrvatske i Slovenije bilo između 15 i 25 hiljada oficira i vojnika, ostataka austrougarske vojske, od kojih je Narodno vjeće pokušavalo da napravi kakvu takvu odbrambenu formaciju za svoju tek uspostavljenu Državu Slovenaca, Hrvata i Srba. Pregovori Narodnog vjeća sa najvišim časnicima ove vojske rezultirali su pozivom vojnicima da se priključe novoj državi, koja je zatim demobilisala one koji su imali svoja redovna zanimanja, dakle većinu regrutovanog kadra. Profesionalni vojnici, a to je starešinski kadar, sačekali su ujedinjenje da se u zajedničkoj državi reši i

njihov budući status. Tako je posle ujedinjenja obavljen vrlo osetljiv posao pretvaranja nekadašnjih neprijateljskih oficira u starešine nove vojske zajedničke države.

Posao je potrajao sve do 1923, ali 90 odsto je završeno u prvoj godini posle rata, uz detaljne provere svakog pojedinca, njihove stručnosti, posebno njihovog držanja za vreme rata. Javnost u Srbiji je ovaj čin dočekala sa neodobravanjem. Mnogi nisu mogli da shvate, niti da prihvate, da će dojučerašnji nepijatelji stati rame uz rame sa njihovim vojnicima, koji su krvarili na ratištu, boreći se upravo protiv tih ljudi, koji sada treba da budu jednaki sa njima, a mnogi i da komanduju toj pobedničkoj vojsci.

Zvanično objašnjenje vojnih vlasti bilo je da je srpska vojska u ratu desetkovana i da vojsci nove države nedostaje komandni kadar. To je objašnjenje temeljeno na realnom stanju u vojsci koja je prošla sve strahote rata, a nova država sa novom, daleko većom teritorijom, traži i mnogobrojniju vojsku i komandni kadar kojeg iscrpljena Srbija nema. Konačno, ako bi odbrambena moć cele teritorije nove države počivala isključjčivo na pobedničkoj, dakle srpskoj vojsci, postavlja se pitanje da li je to onda ujedinjenje ili okupacija novopriključenih krajeva. Tome u prilog ide i okolnost da su srpske jedinice koje su, uoči ujedinjenja, pozvane da intervenišu u Hrvatskoj i zavedu red često nailazile na nesporazume sa domaćim stanovništvom, jer se, navodno, vojska ponašala kao osvajač, a ne kao oslobodilac.

Kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca je, posle ujedinjenja i završetka primanja u svoje redove hrvatskih i slovenačkih časnika, imala ukupno nešto preko 6.500 oficira, tačnije 3.500 oficira bivše srpske vojske, 2.590 bivših časnika austrougarske vojske, 469 iz bivše crnogorske vojske, 12 carskih ruskih oficira i 4 oficira iz Esad pašine albanske vojske. Među novim oficirima Kraljevine tako su se našla i tri austrougarska generala, dva admirala 13 pukovnika, 59 potpukovnika, 118 majora, 292 kapetana prve klase. Najveći broj austrougarskih oficira u novoj vojsci je u činovima od potporučnika do kapetana.

GRANICE. Austrougraska Monarhija je krajem 1918. nestala sa mape Evrope, a njene nekadašnje teritorije su se našle u sastavu devet država:

Austrije, Mađarske, Italije, Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, Rumunije, Ukrajine, Poljske, Češke i Slovačke.

Jugoslovenska država prostirala se na 246.666 kvadratnih kilometara. Srpski političar Dragoljub Jovanović je jednom prilikom rekao da je ljudima u Srbiji u svesti vekovima granica bila na Savi i Dunavu, a onda odjednom 1. decembra 1918. ta se granica pomerila nekoliko stotina kilometara na zapad i izbila na Karavanke, a nekada važni granični gradovi Zemun i Šabac, preko kojih je išla trgovina sa svetom, ostali su u dubokoj unutrašnjosti. Istočna jadranska obala, dugačka takođe nekoliko stotina kilometara, sada je novu državu povezivala sa celim svetom.

Granice nove države bile su duge preko 3.000 kilometara, a od svih evropskih država samo je Nemačka imala više zajedničkih granica od Kaljevine SHS. Osim sa Grčkom, Kraljevina SHS nije imala zadovoljavajuće odnose ni sa jednom drugom susednom državom. Sa Rumunijom su se odnosi stabilizovali tek posle razgraničenja u Banatu. Bugarska je ostala trajni neprijatelj zbog aspiracija u Makedoniji, a od Mađarske se strahovalo zbog eventuanog njenog revanšizma. Stalni izvor opasnosti bila je Albanija zbog italijanskih pretenzija, a sama Italija posle Mirovne konferencije i propasti Londonskog ugovora nije se mirila sa gubitkom istočne obale Jadrana i svrgavanjem dinastije Petrović u Crnoj Gori.

Istovremeno, nova država nije uspela da objedini sve pripadnike naroda koji su se ujedinili. Izvan Kraljevine SHS ostalo je preko pola miliona Hrvata i Slovenaca u Italiji. Plebiscit u Koruškoj ostavio je u sastavu Austrije koruške Slovence, u Mađarskoj su ostale značajne hrvatske i srpske manjine, dok se deo srpskog naroda i oko 14.000 Hrvata našao u sastavu Rumunije nakon podele Banata. Makedonija je još posle balkanskih ratova podeljena na tri dela Vardarsku, Pirinsku i Egejsku, dakle između Srbije, Bugarske i Grčke.

Uoči balkanskih ratova najveći srpski grad je bio Beograd sa 90.000 stanovnika, drugi je Niš sa 25.000, treći Kragujevac sa 18.500 stanovnika. Ali posle balkanskih ratova drugi i treći grad su „konzulski grad“ Bitolj sa 60.000 i Skoplje sa 50.000 stanovnika, a tu je negde i Prizren za koji se procenjuje da je imao između 40 i 50.000 stanovnika. Osnivanjem zajedničke države sada su Zagreb sa 83.000 i Ljubljana sa 70.000 stanovnika odmah iza Beograda. Ali najveći grad u novoj državi

nije Beograd, već Subotica, koja je u Jugoslaviju ušla sa 101.000 stanovnika! To je prvi grad na jugoslovenskom prostoru koji je premašio broj od 100.000 stanovnika i to je istovremeno bio i najveći hrvatski grad, jer je u njemu živelo više Hrvata nego u Zagrebu. Vrlo brzo će, međutim, Subotica početi da zaostaje, jer broj njenih stanovnika je u narednim decenijama stagnirao, dok su Beograd i Zagreb enormono rasli. Tako će Beograd do 1931. godine više nego udvostručiti broj stanovnika i na popisu te godine će dostići 239.000. I Zagreb će pratiti taj trend, pa će na popisu 1931. broj njegovih stanovnika iznositi 185.000. Ljubljana će iste godine dostići 80.000 stanovnika, ali ni ona nije bila najveći slovenački grad. To je bio Trst u kome je tada živelo više Slovenaca nego u Ljubljani.

STANOVNIŠTVO. Ukupan broj stanovnika Kraljevine iznosio je 1921. godine 12,055.715, od toga Srba 4,704.876 (39%), Hrvata 2,889.102 (23,9%), Slovenaca 1,023.588 (8,5%), Muslimana 759.656 (6,3%), Makedonaca 630.000 (5,3%), Nemaca 512.207 (4,3%), Mađara 472.079 (3,9%), Albanaca (Arbanasa, Arnauta) 483.871 (4%), Rumuna 183.563 (1,6%), Turaka 143.453 (1,2%), slovenskih manjina (Slovaci, Ukrajinci, Česi, Rusini i dr.) 198.857 (1,6%), Italijana 11.630 (0,1%) i ostalih 42.756 (0,3%). Crnogoraca u ovom popisu nema, jer su očigledno priključeni uz Srbe, dok su Makedonci izraženi u okruglom broju, što govori da su podaci o nacionalnoj pripadnosti dobijeni ukrštanjem veroispoveti i materinjeg jezika, što je prilično nepouzdano, ali drugih pokazatelja nema. Na drugoj strani, podaci o Muslimanima i Makedoncima nepouzdani su sa aspekta nacionalne pripadnosti, jer u novoj državi oni nisu tretirani kao posebne nacije. Muslimani su označavali versku pripadnost, a Makedonci regionalnu.

U novoj državi samo su Slovenci i Makedonci živeli kompaktno na svojim teritorijama, dok su Srbi i Hrvati izmešani u Hrvatskoj i Dalmaciji, kao i u Bosni i Hercegovini, u kojoj su i muslimani brojna kategorija, ali nepriznati kao nacionalnost, zbog ćega su i pisani malim slovom. Za Srbe se može reći da su skoro kompaktni na teritoriji Srbije u granicama pre balkanskih ratova - 98,4%. U Bosni i Hercegovini Srba je bilo 43,9%, u Banatu, Bačkoj i Baranji 30%, u Hrvatskoj 24,1% i u Dalmaciji 17%. Hrvata je u Hrvatskoj bilo 72,7%, u Dalmaciji 82,8% i u Bosni i Hercegovini 23,5%. Muslimana je u Bosni i Hercegovini bilo

31,3%, a u Banatu, Bačkoj i Baranji Mađara je bilo 27,7%, a Nemaca 23,8%, dok su Albanci u ukupnom broju stanovništva Kosova i Metohije i Makedonije učestvovali sa 28,4%. Ovde se jasno vidi da su Makedonija i Kosovo i Metohija tretirani kao srpske teritorije, dok se Crna Gora i ne spominje kao zasebna teritorija. Upravo ovi rezultati, onako kako su tada predstavljeni, pokazuju da teritorijalne podele zajedničke države zapravo i nema u klasičnom smislu, već samo u tradicionalnom označavanju pojedinih balkanskih regiona koji su, osim Srbije i Crne Gore, sve do ujedinjenja bili samo delovi teritorija velikih imperija - Austrougarske Monarhije i Otomanskog carstva.

Tako su se u jednoj državi našli narodi koji, uprkos međusobnih veza u daljoj i bližoj prošlosti, nisu dobro poznavali jedni druge, koji su, kako zaključuje istoričar Branko Petranović, „vekove proveli u sastavu tuđih kultura, regionalno zatvoreni na periferijama velikih carstava, sa različitim državnim sistemima i ustanovama, nacionalno deljeni i suprotstavljani, razdvojeni verom, obrazovanjem, životnim iskustvom i pogledima na svet“. Dakle, na jedinstvenom državnom području započinjali su zajednički život narodi koji su, u neposrednoj prošlosti, bili samo teritorijalno bliski, ali u svakom drugom pogledu bili su toliko udaljeni kao da dolaze iz potpuno različitih svetova.

A tu su još i različiti poreski sistemi, železnički sistemi, školski planovi i programi, različite valute, upravni sistemi iz različitih vremena i kultura koji su suprotni jedni drugima. Od zvaničnih državnih organa do svakodnevnog života prepliću se dve suprotstavljene tradicije - srednjoevropska i orijentalna. U jednoj vlada birokratski red, u drugoj javašluk i korupcija. Sve je to trebalo izjednačiti i preobraziti u jedinstveni sistem, što nije bilo nimalo lako.

Evropa: Novi Sad pre ujedinjenja

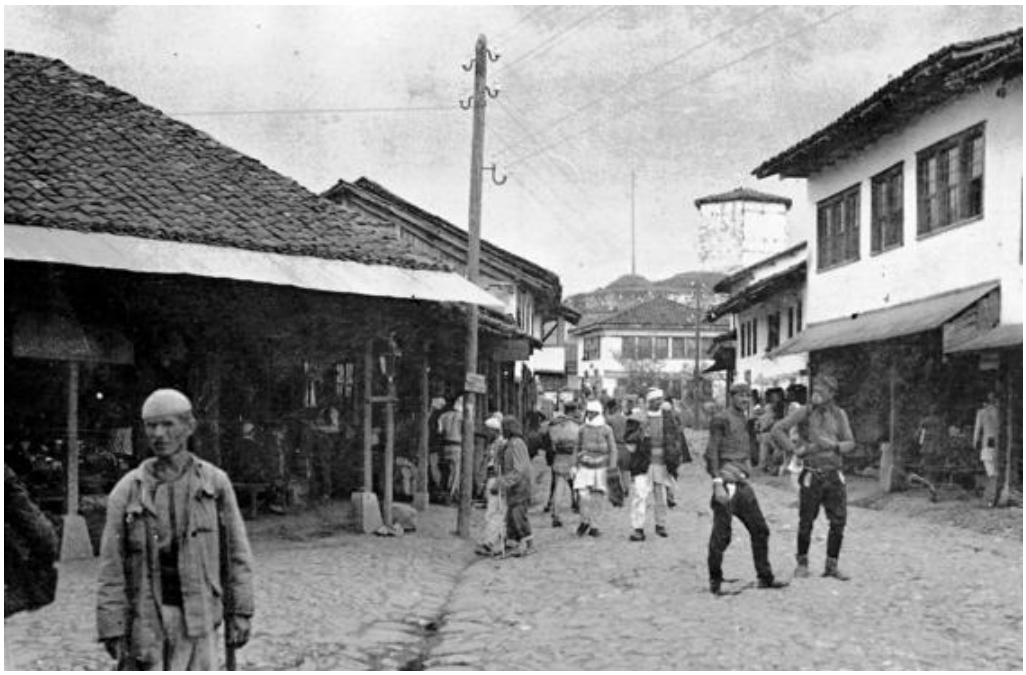

Orijent: Novi Pazar posle ujedinjenja

Jedan od prvih, najtežih i najsloženijih problema sa kojima se suočila vlada Kraljevine SHS bilo je pitanje unifikacije i zamene zatečenih valuta. U momentu stvaranja države u opticaju se nalazilo pet vrsta novca, dinar u Srbiji, perper u Crnoj Gori, nemačka marka i austrougraska kruna u pokrajinama bivše Austro - Ugarske i bugarski lev na teritoriji Istočne Srbije. Posle ujedinjenja, dominirale su dve valute: dinar kojeg je posedovala jedna trećina stanovnika i austrougarska kruna koju je posedovalo skoro dve trećine stanovnika. Kada je bečka centralna banka krajem 1918. počela nekontrolisano da štampa novac, sa identičnim obeležjima monete kakva je bila u bivšoj carevini i koja se još uvek nalazila u opticaju u zapadnim krajevima Kraljevine SHS, nastao je veliki problem, jer je zapretila strašna inflacija. Tada je Kraljevina SHS pokušala da žigoše i markira novčanice, što je omogućilo velike zloupotrebe. Trebalo je, dakle, hitno preći na zajedničku monetu i štampati nove novčanice.

Jugoslovenska kruna: novčanica od 100 dinara iz 1919. koja je vredela 400 kruna

Postojanje pet poreskih sistema prouzrokovalo je otvaranje tzv. „poreskog pitanja“, koje je postalo osnov mnogih kasnijih političkih sporova. Ovo pitanje prvi su pokrenuli hrvatski i vojvođanski opozicioni krugovi i ono je direktno uticalo na srpsko - hrvatske odnose, a time i na stabilnost države. U severozapadnim delovima zemlje stvaralo se uverenje o ekonomskom zapostavljanju i eksploataciji njihovih krajeva. Zvanični podaci su pokazivali da Vojvodina sa 9% stanovništva Kraljevine i 8% teritorije, u budžetu nove države učestvuje sa četvrtinom ukupnih poreskih izdvajanja, što je u prvom redu posledica otplate dugova bivše monarhije, sa čime „prečani“ nisu mogli da se pomire. Tako je zbog ove poreske „nepravde“ stvoren politički „prečanski front“, kao posledica otpora ovakvoj poreskoj politici.

Kolike su dimenzije ovih razlika u novoj državnoj zajednici pokazuju i podaci o pismenosti stanovništva 1921. godine: od svih osoba iznad 10 godina starosti 51.5% bilo je nepismeno. Razlika između pojedinih regiona bila je ogromna: od 8,8% nepismenih u Sloveniji do 83,8% u Makedoniji.

HAOTIČAN POČETAK. Dva balkanska rata i Prvi svetski rat doneli su Srbiji i Crnoj Gori velika razaranja i ogromne ljudske gubitke. Iz rata je Srbija izašla bez četvrtine svog stanovništva. U ratnim dejstvima je izgubila 370.000 vojnika, a u zemlji, zarobljeničkim logorima i u internaciji živote je izgubilo još 630.000 ljudi. Velika epidemija pegavog tifusa u zimu 1914. proredila je borački sastav i stanovništvo. Iz rata je izašlo 240.000 invalida, a preko pola miliona dece je ostalo bez hranitelja. Crna Gora je takođe iz rata izašla sa proređenim stanovništvom, izgladnelim narodom i sa skoro deset hiljada interniranih građana, koje su okupacione vlasti držale po logorima i kazamatima.

Mobilisano stanovništvo jugoslovenskih zemalja pod Austro - Ugarskom ginulo je na frontovima u Galiciji i na Karpatima, na srpskom i crnogorskom frontu, na italijanskom ratištu, u Rumuniji, na Solunskom frontu, a vlasti su nemilosrdno progonile Srbe i jugoslovenski orijentisane građane. Broj izgubljenih života u Prvom svetskom ratu među jugoslovenskim narodima u Austro - Ugarskoj procenjuje se na blizu 300.000, tako da su svi jugoslovenski narodi udruženi u novu državu, iz rata izašli sa velikim gubicima.

Kada se sve to ima u vidu, reklo bi se da je nova država svoj život započela u haosu kog je iza sebe ostavio Veliki rat i nemirenje gubitnika sa novom podelom Evrope. U južnim delovima Kraljevine punih pet godina vladao je stvarni haos. Komite iz Bugarske upadale su u Makedoniju, a kačaci iz Albanije na Kosovo i Metohiju i zavodile teror među lokalnim stanovništvom. Iza jednih i drugih stajale su Bugarska i Italija.

Čitav prostor nove države i njegovi stanovnici izašli su iz rata „goli i bosi”, iscpljeni četvorogodišnjim ratom i mobilizacijom najaktivnije radne snage. Ratna razaranja u Srbiji i Crnoj Gori bila su neuporedivo veća nego u bivšim krajevima Austro - Ugarske, ali razlike su i bez toga ogromne, ako se ima u vidu stepen ekonomske razvijenosti Srbije, Crne

Gore i Makedonije u odnosu na Hrvatsku, Dalmaciju i Sloveniju. Otuda je i ekonomska politika zajedničke države bila pred teško premostivim zidom spajanja različitih delova države u jednu celinu. Da bi se, koliko toliko, te razlike ublažile, Kraljevina je posegla za zajmovima od velikih sila, u prvom redu od Francuske i SAD. Trebalo je stabilizovati dinar, obezbediti novo naoružanje vojske, pokriti rashode uprave, jednom rečju, popuniti kasu države za opšte potrebe, a tek na drugom mestu je ulaganje u industrijalizaciju i saobraćaj. Kraljevina je ubrzo postala najzaduženija država posle Grčke i njen javni dug je 1925. iznosio 25 milijardi dinara, da bi do 1937. narastao na 45 milijardi dinara.

U takvim okolnostima već na početku života zajedničke države došlo je do nesuglasica. Na jednoj strani se građanstvo Srbije poziva na ratne zasluge i žrtve, na drugoj strani Slovenci i Hrvati, pa i Srbi sa prostora bivše Monarhije, se pozivaju na ono što su uneli u novu državu, podsećajući da su u prethodnoj državi živeli bolje. Ta će priča biti prisutna, i sa jedne i sa druge strane, za sve vreme trajanja Kraljevine.

ŠTA BI BILO BEZ UJEDINJENJA? Kako bi jugoslovenski prostor izgledao da se u decembru 1918. nije ujedinio? Da li bi Srbija, kao pripadnik pobedničke strane u ratu, dobila značajne koncesije i proširenje svoje teritorije i postala Velika Srbija? Šta bi bilo sa zapadnim delovima, sa Slovenijom, Hrvatskom, Dalmacijom i najvećim delom Bosne i Hercegovine i sa Srbima koji žive izmešani sa Hrvatima i Muslimanima? Da li bi Hrvatska i Slovenija, koje su bile na strani poraženih, dobile svoje samostalne države, ili bar jednu zajedničku? Koje su to teritorije koje je Srbija mogla da dobije kao nagradu za svoj doprinos pobedi sila Antante?

Nema sumnje da je Srbija na kraju Velikog rata, zbog značajnog doprinosa savezničkoj borbi, zbog ogromnih gubitaka i žrtava koje je podnela, bila u prilici da za sebe zahteva i dobije određene koncesije. Ona se, međutim, opredelila za ujedinjenje. Da li je takva odluka bila državnički i politički opravdana i racionalna ili je to, kako mnogi i danas misle, najveća greška regenta Aleksandra i Nikole Pašića?

U Londonu je 26. aprila 1915. zaključen sporazum između vodećih sila Antante – Britanije, Francuske i Rusije, na jednoj i Italije na drugoj strani o uslovima ulaska Italije u rat protiv Nemačke i Austro - Ugarske.

Italija, koja se u početku rata kolebala na koju će stranu, uslovljavajući svoje uključivanje teritorijalnim koncesijama na istočnoj obali Jadrana, prihvatila je u Londonu da se uključi u rat na strani sila Antante, jer su one nudile više od njenih dotadašnjih saveznika, tzv. Centralnih sila (Austro - Ugraske i Nemačke). Italiji je, londonskim ugovorom, obećana Istra i veliki deo teritorije Dalmacije sa jadranskim ostrvima, među kojima su i najveća - Hvar, Pag, Korčula, Mljet, Vis, Lastovo, i dr., kao i delovi teritorije u Albaniji.

Londonskim ugovorom je predviđeno i da neki delovi istočne jadranske obale i ostrva budu neutralizovani, a na kraju člana 5, koji se odnosi na spomenute ustupke Italiji i na neutralizovane delove, dodata je i primedba (opaska) koja glasi: „Četiri velike sile saveznice dodeliće Hrvatskoj, Srbiji i Crnoj Gori sledeće teritorije...“ Sledi nabrajanje teritorija: hrvatsko primorje sa Rijekom i Karlobagom i ostrvima Krk, Rab, Prvić, Grgur i Goli za Hrvatsku, a teritorija Južnog Jadrana, sa Splitom i Dubrovnikom sve do Ulcinja i ostrva kao što su Šolta, Brač i Koločep, za Srbiju i Crnu Goru.

Ono što prvo pada u oči je da se ovde Hrvatska tretira kao država, a da se teritorije koje će biti dodeljene Srbiji i Crnoj gori tretiraju kao zajedničke. Šta god to značilo, jedno je sigurno: koncesije koje se daju Italiji i određivanje neutralizovane teritorije temelje se na čvrstim odredbama člana 5. Londonskog sporazuma, dok se teritorije koje se odnose na Hrvatsku, Srbiju i Crnu Goru spominju uzgredno sa naznakom „primedba“ ili „opaska“, što deluje prilično neodređeno. I konačno, ono što je u celoj stvari možda najvažnije je da član 16. londonskog sporazuma izričito naglašava: „Ovaj dogovor držaće se u tajnosti“.

Tajnu je, kako smo videli, prvi „provalio“ Frano Supilo prilikom boravka u Petrogradu mesec dana pre potpisivanja ugovora, dakle dok su pregovori sa Italijom još trajali. Zahvaljujući tome, vest o pripremanju londonskog sporazuma je došla i do srpske vlade, ali dobro čuvani detalji sporazuma su obelodanjeni tek sa početkom Oktobarske revolucije u Rusiji, pošto je lično Lenjin sporazum stavio na uvid javnosti uz kritiku tajne diplomatije i zakulisnih igara koje se vode među velikim silama. Nikoli Pašiću i srpskoj vladi, dakle već 1915, kada je Supilo javio vest o tajnim pregovorima savezničkih sila sa Italijom, bilo je jasno da će saveznici dobar deo jadranske obale i ostrva obećati Italiji i da će bilo kakva koncesija na Jadranu za Srbiju, ako je uopšte bude, morati da se

plati na drugoj strani. Jer već tada srpska vlada je bila pod stalnim pritiskom Fancuske, Britanije i Rusije da ustupi deo Makedonije Bugarskoj i da se odrekne aspiracija na Banat u korist Rumunije, kako bi se ove dve države privukle na stranu Antante.

U pozadini Londonskog sporazuma je ne samo budući položaj država koje ratuju na strani Antante, već i sudbina ratnih protivnika koji moraju da budu poraženi i kažnjeni oduzimanjem pojedinih teritorija, ali ne i potpuno likvidirani. U drugoj godini rata sile Antante su kalkulisale sa brzim završetkom rata i sklapanjem mira kojim bi bila izvršena preraspodela određenih teritorija, ali nikako i ukidanje Austrougarske monarhije, koja bi i dalje ostala prisutna na Balkanu. U takvim okolnostima jugoslovenska ideja bi bila daleko od realizacije i o njoj saveznici nisu upšte razmišljali sve do samog kraja rata i posle velikog pritiska kojeg su izvršili srpska vlada i Jugoslavenski odbor, uz veliku pomoć američkog predsednika Tomasa Vudro Vilsona. Tek sa odlukom da se posle rata evropska karta potpuno izmeni ukidanjem Austrougarske monarhije, jugoslovensko ujedinjenje je pred sobom imalo otvorena vrata.

Kada je obelodanjen Londonski ugovor poslovi oko ujedinjenja Srba, Hrvata i Slovenaca daleko su odmakli. Doneta je Krfska deklaracija, Bugarska se svrstala na stranu Nemačke i Austro - Ugarske, a Rumunija je ušla u rat na strani Antante tek krajem avgusta 1916. Bilo je sasvim izgledno da srpska strana više ne mora da čini ustupke u Makedoniji i da će joj pripasti bar deo Banata. Ali pitanje Dalmacije i cele istočne obale Jadrana i jadranskih ostrva i dalje je otvoreno. U takvoj situaciji i pred srpskom vladom i pred Jugoslavenskim odborom nametnuo se izbor: ili maglovita mogućnost koju nagoveštava „primedba“, odnosno „opaska“ iz Londonskog ugovora, ili ujedinjenjem dobiti celu istočnu obalu Jadrana i jadranska ostrva. Dakle, nije samo Srbija pred sobom imala privlačnu, ali neizvesnu mogućnost, da dobije sopstvenu teritoriju na Jadranskom moru, već je i Hrvatska imala istu takvu mogućnost da dobije sopstvenu državu.

Kod presuđivanja ko je pogrešio može da se postavi pitanje: da li bi bilo mudrije da je Srbija tada, tri godine posle Niške deklaracije kojom je nagovestila ujedinjenje „južnoslovenske braće“ i u času kada je zajedno sa Jugoslavenskim odborom usvojila Krfsku deklaraciju, trebalo da odustane od ujedinjenja i upusti se u neizvesnost realizacije „primedbe“

iz tajnog Londonskog ugovora? Ili: da li je hrvatska strana, takođe trebalo da odustane od ujedinjenja, jer joj maglovita odredba iz „primedbe“, na član 5. Londonskog ugovora „priznaje“ pravo na sopstvenu državu, ali je ostavlja bez velikog dela Dalmacije koji se ustupa Italiji? I konačno, gde je tu Slovenija?

Dalji razvoj događaja do završetka rata i rezultati Mirovne konferencije u Parizu pokazali su da čak ni mnogo čvršća obećanja, kao što su ona iz Londonskog sporazuma koja se odnose na Italiju, nisu ostvarena. Londonski sporazum je jednostavno isključen „iz igre“, a ideja o ujedinjenju Jugoslovena je u savezničkim krugovima, uz teške muke, ipak uspela da se probije i dobije legitimitet. Time je dalja priča o Londonskom sporazumu postala bespredmetna i ako je neko trebalo da žali za njim to je bila jedino Italija.

Ali tu su i druga obećanja, koja su tokom Velikog rata dolazila sa raznih strana, u raznim prilikama i ratnim etapama, čiji je cilj da se privuče što više saveznika. To su obećanja bez papira i potpisa koja nikog i ničim ne obavezuju. Takve su i priče o ustupanju Bosne i Hercegovine Srbiji koje nisu utemeljene nikakvim dokumentom, ali koje se i danas koriste kao „dokaz“ da je Srbija mogla da dobije velike teritorije i bez ujedinjenja, da je ta mogućnost prokockana jugoslovenskom idejom.

Svaka strana koja je prihvatila ideju o ujednjenju imala je svoje razloge: cilj Srbije je okupljanje svih Srba u jednu državu, Hrvatske i Slovenije zaštita od teritorijalnih pretenzija i preteće asimilacije, koje su dolazile od strane velikih i moćnih suseda. Ali njihov realni položaj prilikom ujedinjenja nije jednak, zbog činjenice da je Srbija ratni pobednik, a Hrvatska i Slovenija su bile na gubitničkoj strani. Za Hrvatsku i Sloveniju to je bio razlog više da prihvate ujedinjenje i tako ublaže posledice svog položaja u tek završenom ratu. Gotovo je sigurno da je srpska strana, imajući to u vidu, očekivala da će u novoj zajednici imati dominantan položaj, što je u trenutku ujedinjenja delovalo mnogo primamljivije od ideje o Velikoj Srbiji.

Sa Makedonijom i Kosovom dobijenim u Balkanskim ratovima, sa Bosnom i uskim pojasom na južnoj jadranskoj obali, Velika Srbija bi bila još dublje na Orijentu i dalje od Evrope, pritisnuta Bugarskom koja se ne miri sa gubitkom Makedonije, sa nerešenim pitanjem Albanije, koja je u italijanskoj sferi uticaja, i sa italijanskim pretenzijama na Kosovo.

Ovakva Velika Srbija bi i ekonomski bila u mnogo lošijem položaju u odnosu na Jugoslaviju, jer skoro da nije ni imala bilo kakav industrijski potencijal, a što se tiče ljudskog potencijala, od otomanskog carstva je nasledila uglavnom nepismeno stanovništvo.

Da li bi dvadesetogodišnji period između dva rata bio dovoljan da se Srbija približi Evropi, da uhvati korak sa Slovenijom i Hrvatskom, ma kakav bio njihov status posle rata? Kako god bilo, ujedinjenje je za Srbiju predstavljalo veliki civilizacijski iskorak koji je uvodi u Evropu na velika vrata. Da nije bilo njega ostala bi još dublje na Orijentu sa nerazvijenom ekonomijom i nepismenim stanovništvom.

Ako je ujedinjenje posle Velikog rata bilo potreba diktirana realnom situacijom u kojoj se ceo region nalazio i ako je predstavljalo racionalan izlaz za Slovence i Hrvate da posle vekova života bez svojih država konačno dobiju suverenitet, a za prečanske Srbe da ostvare san o zajednikoj državi sa svojim istočnim sunarodnicima, šta reći za situaciju u kojoj bi se ove nacije našle da nije bilo ujedinjenja?

Gotovo sa sigurnošću bi se moglo zaključiti da bi sve do Drugog svetskog rata jugoslovenska ideja opstajala kao realna i privlačna za većinu naroda na ovim prostorima. Podsetimo se na ideje Frana Supila i na reči Ante Trumbića na Krfu prilikom izrade Deklaracije o ujedinjenju. I jedan i drugi su tada imali u vidu i mogućnost formiranja samostalne hrvatske države, koja bi se potom ujedinila sa Srbijom. Jednostavno, sa bilo kog aspekta da se posmatra, ujedinjenje je predstavljalo u potpunosti racionalan čin. To što je tu bilo i emocija i zaklinjanja na bratske odnose tri plemena jednog naroda, sve je to sporedno i u službi propagiranja ideje o ujedinjenju.

Naravno, postojala je sa srpske tačke gledišta i mogućnost klasičnog osvajačkog prodora u zapadne krajeve, pa koliko se zahvati i koliko veliki saveznici odobre, jer rat je rat i u njemu jedni dobijaju, a drugi gube. Ali od tako skrojene države bila bi slaba vajda, jer bi morala da počiva na represiji i stalnom vanrednom stanju.

Ideja o Velikoj Srbiji bi mogla da bude legitimna kao i svaka druga (Velika Hrvatska, Velika Albanija, Velika Bugarska, Velika Mađarska i dr.), ali problem je što sve te ideje ciljaju na iste ili bliske teritorije, iz čega se rađa neminovan sukob, koji traje i kome nema kraja. Teritorije se

ne dobijaju na tanjiru, za njih se valja boriti, uz velike ljudske gubitke i razaranja. Istorija je pokazala da ratna osvajanja teritorija ne predstavljaju dugoročno rešenje, jer ratna sreća je varljiva, a kada je u pitanju prostor Balkana najčešće sve zavisi od onih koji kroje sudbinu Evrope. Sve je to odavno poznato i jasno, ali uprkos tome, uvek ima i, nažalost, uvek će biti onih kojima je opcija osvajanja novih teritorija privlačna, ma koliko koštala.

To je možda ponajbolje objasnio Dimitrije Tucović kada je, povodom Drugog balkanskog rata i ogromnih ljudskih gubitaka na obe zaraćene strane, napisao:

„Neprirodne pretpostavke dovode nas u neprirodan položaj. Svaka balkanska državica htela bi sve ono što samo u zajednici može dobiti. I mesto jedne logične težnje da se putem zajednice i ide, balkanska buržoazija stvara ratne situacije i gura u propast narode, zbog svoje strahovite nesposobnosti da se uzdigne na visinu smelih pregnuća koja istorija iziskuje. Nikada jedna klasa nije bila kratkovidija! Hoće svi pristaništa, svi dovoljno teritorija, svi *Solun*, svi *Vardarsku* dolinu, jer je sve to tako važno - a ne vide da to svi mogu imati samo u zajednici.“

III RASKOL

Prvi izbori i prvi otpor monarhiji * Ustav izglasan glasovima Srba * Vlade se ruše i sastavljaju u dvoru * Bombom na regenta * Komunisti poslati u ilegalu * Stjepan Radić otvara „hrvatsko pitanje“ * Centralizam u interesu Evrope * Podvig pilota Sondermajera * Kobni 20. jun 1928. u Skupštini * Da li je atentant režiran? * Kralj nudi Hrvatima otcepljenje * Masovne demonstracije u Zagrebu * Jedan metalski radnik ulazi u istoriju

VIDOVDANSKI USTAV. Glavne političke stranke u novoj državi su Demokratska stranka, koja je formirana od više liberalnih stranaka iz cele države, Narodna radikalna stanka, raširena uglavnom u srpskim krajevima, Hrvatska republikanska seljačka stranka, koju su osnovali braća Antun i Stjepan Radić, Slovenska ljudska stranka, kao politička organizaija slovenačkog katoličkog pokreta i Jugoslovenska muslimanska organizacija. Pod uticajem Oktobarske revolucije, na tlu nove države niču i razni radnički, socijalistički pokreti, a u aprilu 1919. u Beogradu je održan tzv. Kongres ujedinjenja na kome je osnovana Socijalistička radnička partija Jugoslavije (komunista) na čelu sa Filipom Filipovićem, koja će, godinu dana kasnije na kongresu u Vukovaru, promeniti ime u Komunistička partija Jugoslavije. Tako su komunisti prvi prihvatili ime Jugoslavija, uprkos zvaničnom nazivu države (Kraljevina SHS) koje će biti promenjeno tek u oktobru 1929.

Generalno rečeno, sve stranke u novoj državi bile su čvrsto vezane za određenu naciju, čak i onda kada su se predstavljale kao jugoslovenske i kada je njihov radijus trebalo da preraste nacionalne okvire. Jedina stranka koja je izlazila iz tog okvira bila je Komunistička partija, koja je sebe videla kao opštejugoslovensku stranku, u čijem programu

nacionalna i državnopravna pitanja imaju značajno mesto, ali bez favorizovanja bilo koje nacije.

Prvi izbori u novoj državi održani su 28. novembra 1920. i na njima je trebalo da se izabere Ustavotvorna skupština. Pošto su žene bile bez prava glasa, a starosna granica 21 godina, registrovano je ukupno 2,480.623 birača, od toga je glasalo 1,607.265, ili 65%. Demokratska stranka i Narodna radikalna stranka dobile su ubedljivo najveći broj glasova i osvojile najviše mandata, Demokratska stranka 92, a Narodna radikalna stranka 91. Na treće mesto se neočekivano probila Komunistička partija Jugoslavije sa 58 mandata, dok je Hrvatska republikanska seljačka stranka osvojila 50 mandata.

Vladajuće monarhističke krugove je zapanjilo jačanje antimonarhističkih stranaka – Hrvatske republikanske seljačke stranke i Komunističke partije. Sa ovima drugima stvari su se iskomplikovale zbog njihove preterane revnosti da organizovanjem štrajkova i pobuna dokažu da je režim „nenarodni" i da ga treba rušiti. Odgovor vlasti je ubrzo stigao donošenjem tzv. Obznane, kojom je Komunistička partija privremeno zabranjena, a jedina aktivnost koja joj je dozvoljena bilo je angažovanje u Ustavotvornoj skupštini.

Novi Ustav je proglašen na Vidovdan 1921. i za njegovo usvajanje je glasalo ukupno 223 poslanika (184 Srbina, 18 Muslimana, 11 Slovenaca i 10 Hrvata). Protiv je glasalo 35 poslanika, dok je 158 poslanika apstiniralo, a neki među njima nisu se ni pojavili na glasanju. Ovakav rezultat glasanja dovoljno govori sam za sebe i ukazuje na ono što tek čeka novu državnu zajednicu, koja je život započela ovakvim raskolom.

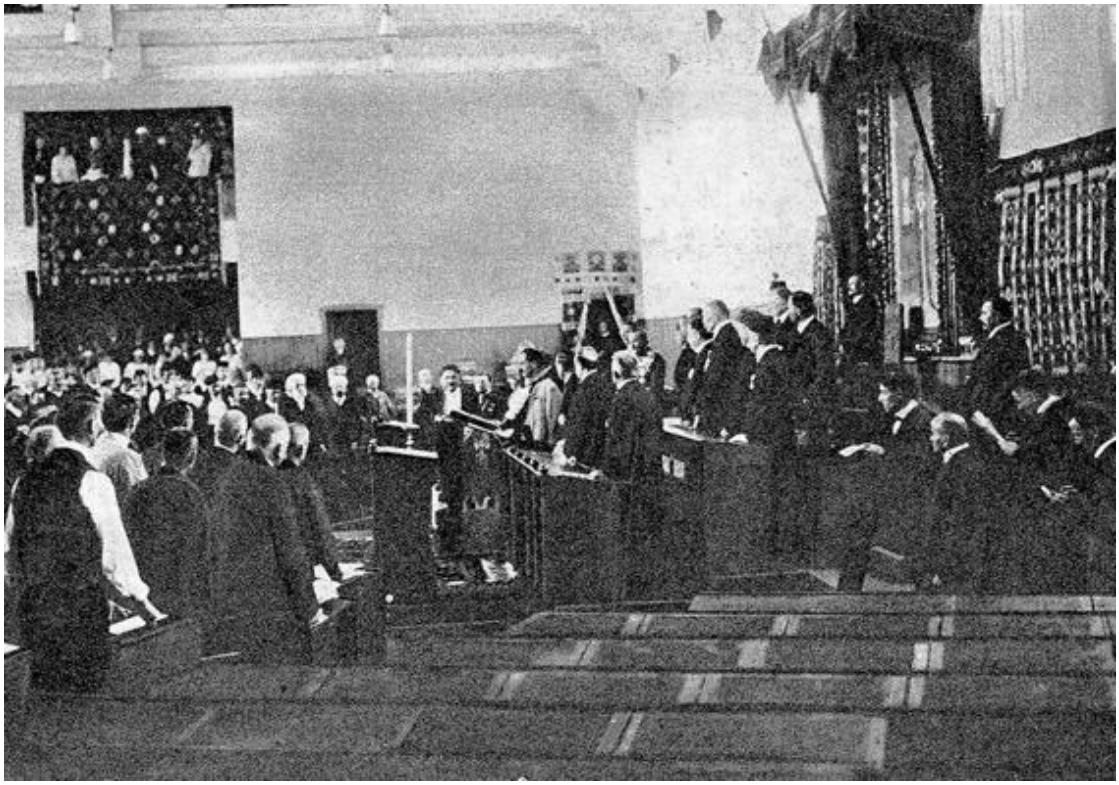

Regent Aleksandar polaže zakletvu na Vidovdanski ustav. U prvom planu desno su prazne klupe hrvatskih poslanika

Usvajanjem Ustava prevagnulo je gledište da samo centralistički organizovana država obezbeđuje unutrašnju čvrstinu, a istovremeno je i interes saveznika nalagao da se na ivicama Srednje Evrope i na Balkanu nalazi jedna jedinstvena, stabilna država. Država je definisana kao ustavna parlamentarna i nasledna monarhija u kojoj nije teško prepoznati elemente kompromisnog nacionalnog unitarizma - od kombinovanog grba i zastave do himne čije tri strofe označavaju tradiciju tri naroda, pa čak i službenog jezika, koji je označen kao srpsko – hrvatsko - slovenački, što svakako predstavlja veštačku formulaciju. Država je podeljena na 33 oblasti – županije na čijem čelu su bili veliki župani, koje je iimenovao kralj.

Iako je Ustav trebalo da počiva na trodeobi vlasti, kralj je ipak bio glavni činilac, pošto nije bio obavezan da poštuje stavove skupštinske većine. Zbog toga su se vlade rušile i sastavljale uglavnom na dvoru. Za osam godina, od 1921. do 1929. bilo je ukupno 23 ministarske krize. Svetozar Pribićević u svojim memoarima tvrdi da je Skupština izazvala samo dve krize, dok su ostale došle iz dvora. Sama Skupština u tom periodu

nijednom nije ispunila četvorogodišnji mandat. Izbori su se raspisivali svake druge godine - 1923, 1925. i 1927, što govori da je stanje u novoj državi bilo daleko od stabilnog, bez obzira na uveravanja da je centralizam garancija stabilnosti.

У ИМЕ
ЊЕГОВОГ ВЕЛИЧАНСТВА
ПЕТРА I.
ПО МИЛОСТИ БОЖЈОЈ И ВОЉИ НАРОДНОЈ КРАЉА СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА
МИ
АЛЕКСАНДАР НАСЛЕДНИК ПРЕСТОЛА
ПОТВРЂУЈЕМО
УСТАВ
КРАЉЕВИНЕ СРБА, ХРВАТА И СЛОВЕНАЦА

28 јуна 1921. године
у Београду.

Министар Припреме за Уставотворну Скупштину и Изједначење Закона

Председник Министарског Савета
Министар Иностраних Дела

Министар Припреме за Уставотворну Скупштину и Изједначење Закона

Видео и ставио државни печат,
Чувар Државног Печата,
Министар Правде

Министар Унутрашњих Дела

Министар Грађевина

Министар Просвете

Министар Правде

Vidovdanski ustav sa potpisima regenta Aleksandra, Nikole Pašića i članova vlade

Na drugoj strani, Vidovdanski ustav je pokazao i svoju progresivnu stranu odredbama o ličnim slobodama, o slobodi vere, slobodi savesti i slobodi štampe, o pravu na udruživanje i pravu „zbora i dogovora“. Ukinuti su feudalni odnosi, a kmetovi su bez odštete postali vlasnici državne zemlje. Ustavom je ukinuto plemstvo i njihove titule i garantovana je puna ravnopravnost građana nepriznajući „ikakva preimućstva po rođenju“. Tako je zajednička jugoslovenska država, stvorena borbom u Velikom ratu, život započela ukidnjem ostataka feudalizma, dakle mirnom „buržoaskom revolucijom“, doduše jedan i po vek posle Francuske revolucije. Krajevi u kojima je bio nužan ovaj preobražaj nalazili su se na onoj strani koja je smatrana civlizacijski naprednijom, što je svojevrstan paradoks, jer seljačka i orijentalna Srbija je svoju revoluciju izvela još pod Karađorđem, dakle samo 15 godina posle velike Francuske revolucije.

KOMUNISTIČKA BOMBA. U vreme donošenja Ustava kralj Petar je bolovao u usamljenoj vili na Topčiderskom brdu i bio je u takvom stanju da najverovatnije nije ni znao šta se tog dana dešava u Skupštini. Nepuna dva meseca kasnije će umreti. Ali na taj vidovdanski dan odigraće se nešto što je moglo da okrene točak istorije i dinastiju Karađorđević potpuno obezglavi.

Usvajanju Ustava prisustvovao je regent Aleksandar koji je položio zakletvu na Ustav i na povratku iz skupštine u dvor doživeo i srećno preživeo pokušaj atentata. Skupština se tada nalazila u današnjoj ulici kraljice Natalije, preko puta Vaznesenske crkve. Nekoliko desetina metara deli skupštinski ulaz od raskrsnice sa ulicom Kneza Miloša u koju je kraljevska kočija skrenula. U trenutku skretanja odjeknula je snažna detonacija. Konji su poskočili, a kočijaš ih je naterao u galop i odmakao prema ulici Kralja Milana. Ostali su u čudu pogledali prema gore odakle se čula detonacija i ugledali oblak dima.

Bilo je jasno da je eksplozija neposredno povezana sa prolaskom regenta i njegove pratnje, a eksplozivna naprava je bačena sa tek dograđenog trećeg sprata zgrade ministarstva građevine koja se nalazila na uglu ulica

Masarikove i Kneza Miloša i koja i danas postoji kao zgrada Privrednog suda. Pošto je regentova kočija odmakla prema dvoru, počeo je lov na atentatora. Pronađen je u dvorištu u rupi punoj blata, u kojoj je pokušao da se sakrije, pa je trebalo truda i vremena da se utvrdi njegov identitet. Blatnjavi čovek je bio Spasoje Stejić, zvani Baćo, ali daleko je važnije da je on član zabranjene Komunističke partije i učesnik Oktobarske revolucije.

Bomba, zapravo zapaljeni štapin dinamita koji je Stejić bacio, odbio se od jedne bandere i ekplodirao u vazduhu pre nego što je pao na zemlju. Ta srećna okolnost je svakako doprinela da regent i Nikola Pašić koji se nalazio sa njim u kočiji prođu nepovređeni. Ipak, desetak ljudi koji su se nalazili u blizini, među njima i dvojica gardista, lakše je povređeno.

Stejić je osuđen na smrt, ali mu je presuda zamenjena kaznom od 20 godina robije. Osuđeni su i mnogi vodeći ljudi Komunističke partije, među njima i generalni sekretar Filip Filipović na dve godine. Stejić se na suđenju branio da nije želeo da ubije regenta, već da samo skrene pažnju na težak položaj radničke klase. Takva odbrana deluje naivno, ali ako se ima u vidu da su Stejića branili vrsni advokati nije bez osnova verovanje da je Stejić stvarno hteo da napravi predstavu za javnost, a ne da ubije. Tome u prilog govori i činjenica da je kraljevska kočija bila prilično daleko od mesta sa koga je Stejić bacio eksploziv, da su povređeni samo oni koji su se nalazili pored same zgrade sa čijeg je prozora bačen dinamit i da su te povrede bile lake. Stejiću je smrtna kazna zamenjena dvadesetogodišnjom robijom, navodno na molbu mlade kraljice Marije.

Samo nepun mesec kasnije, 21. jula, Stejićevu grešku „ispraviće“ njegov partijski drug Alija Alijagić atentatom na ministra unutrašnjih poslova Milorada Draškovića, autora Obznane, kojom je zabranjena Komunistička partija. Bio je to povod da se, pored Obznane, donese i Zakon o zaštiti države, kojim je svaka komunistička aktivnost tretirana kao teško kriminalno delo.

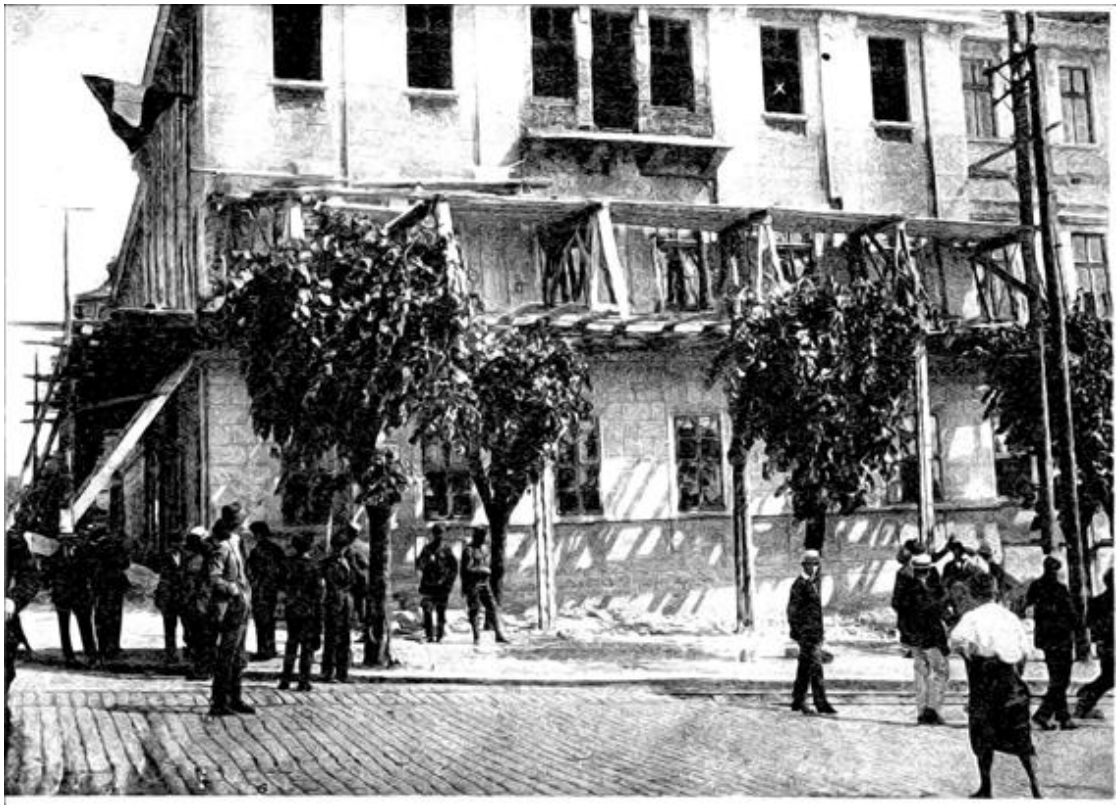

Bombom na regenta: zgrada i prozor na trećem spratu kroz koji je bačena eksplozivna naprava

Posle atentata na ministra Draškovića, Komunistčka partija je svojim članovima uputila oštro upozorenje da se neće tolerisati idividualni teror kao metod borbe, jer on šteti ugledu i ciljevima partije i da takve aktivnosti moraju odmah da prestanu. Nastavljajući da deluje iz ilegale, Komunistička partija će se povremeno oglašavati svojim stavovima o ustrojstvu i funkcionisanju nove države. Za nju je Kraljevina SHS „država u kojoj vladajujća klasa jedne nacije ugnjetava ostale nacije“, a „hegemnonistička politika velikosrpske buržoazije“ je „stub balkanske kontrarevolucije i glavna prepreka za stvaranje Balkanske federacije“.

Komunisti smatraju da je osnovni uzrok nacionalnih suprotnosti u Jugoslaviji „nasleđe kolonijalne politike srpske buržoazije iz balkanskih ratova u Makedoniji i protiv Albanije“ i njena „hegemonistička politika“ u novoj državi. U Rezoluciji KPJ o nacionalnom pitanju od 25. novembra 1924. između ostalog se kaže da je dužnost Partije da se bori za pravo svake nacije na otcepljenje, odnosno da pomaže pokrete ugnjetenih nacija u cilju formiranja nezavisnih država, kako Hrvatske,

Slovenije, Makedonije i Crne Gore, tako i radi oslobođenja Albanaca. KP je smatrala da je jedino istinsko rešenje nacionalnog pitanja na Balkanu stvaranje Balkanske federativne republike.

Videli smo da ove ideje o pravu svake balkanske nacije na svoju samostalnu državu, koje bi se ujedinile u balkansku federaciju, potiču još od Svetozara Markovića, a kasnije ih prihvata i Dimitrije Tucović. Jugoslovenski komunisti na čelu sa Srbinom Filipom Filipovićem ovakav stav smatraju kao jedini put koji bi obespavljenim malim narodima na Balkanu doneo slobodu i samostalnost. Ovo je važno naglasiti zbog kasnijih pokušaja da se takve ideje proglase antisrpskim i da se jugoslovenski komunistički pokret označi kao pokret koji je, radeći protiv Jugoslavije, radio ustvari protiv srpskih interesa. Ali zabuna nastaje kada se „srpski interesi“ poistovećuju sa interesima srpskog naroda, jer komunisti se protive interesima srpske vladajuće klase – buržoazije, kako je oni nazivaju – i smatraju da pravi interes srpskog naroda ne može da počiva na hegemonističkoj politici vladajućih srpskih krugova.

Tako se posle definitivnog raspada Jugoslavije 1992. upozorava da je na Četvrtom kongresu KPJ 1928. u Drezdenu izrečena presuda versajskoj Jugoslaviji, a time i srpskim interesima, samo zato što je ponovljen stav o pravima balkanskih nacija na samostalnost. Pri tome se, svesno ili ne, prenebregava činjenica da je ovakav stav podrazumevao „cepanje“ i drugih balkanskih država, poput Bugarske i Grčke, u kojima su Makedonci živeli kao obespravljena manjina, pa čak i Italije, na čijem severoistoku živi značajna hrvatska i slovenačka manjina.

Sredinom tridesetih KPJ ublažava stav po pitanju opstanka Jugoslavije, smatrajući da je moguće njeno preuređenje na federalnim osnovama, što će se i dogoditi na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, u jeku Drugog svetskog rata, kada je stvoren koncept upravo takve Jugoslavije, sa otvorenom mogućnošću da se posle rata proširi na ostale balkanske zemlje.

NOVI KRALJ U BOLESNIČKOJ POSTELJI. Godine 1921. umrla su dva kralja: 2. marta u Francuskoj u Antibu završio se život crnogorskog kralja Nikole, a 16. avgusta umro je u Beogradu kralj Petar. Smrću tasta i zeta, koji su silom političkih prilika postali protivnici, završena je jedna

istorijska etapa u kojoj je tast u odsudnim trenucima „izgubio politički kompas”, a zet u svom narodu obezbedio visoko poštovanje zbog svojih „jasnih demokratskih i slobodarskih načela” (*Vladimir Ćorović, Istorija Jugoslavije, 1933.).

Na vest o smrti kralja Petra Narodna Skupština je održala sednicu, a vlada je izdala proklamaciju kojom je narodu objavljena kraljeva smrt i stupanje na presto novog kralja Aleksandra Prvog. Zanimljiva je okolnost da je novi kralj bio odsutan, jer se nalazio na lečenju u Parizu. On je odmah posle pokušaja vidovdanskog atentata otputovao i ostao na lečenju četiri meseca, pa je predsednik vlade Nikola Pašić obavestio skupštinu da „kralj Aleksandar leži bolestan u postelji“ i da mu „bolest ne dopušta ni da se kreće u samom krevetu, a kamoli da hoda i da putuje“, pa prema tome „nije u mogućnosti da položi propisanu zakletvu u Ustavom određenom roku“. Istovremeno se Aleksandar oglasio iz Pariza objavom narodu da je stupio na presto i preuzeo kraljevsku vlast i da, zbog bolesti, ovlašćuje Ministarski savet da ga zastupa do povratka u otadžbinu.

Kralj Aleksandar je bio krhkog zdravlja. Osim trbušnog tifusa, čije je posledice osećao čitavog života, on je na početku 1916. imao i jednu hiruršku intervenciju u Skadru. Radilo se o upali mošnica, koja se pogoršala prilikom povlačenja srpske vojske preko Albanije. Posle završetka rata i ujedinjenja očigledno je njegovo zdravlje i dalje bilo loše, pa je doneta odluka da ode na lečenje u Francusku. Tek kada se vratio sa lečenja položio je kraljevsku zakletvu, ali nikada nije krunisan.

Aleksandar je mogao da postane kralj još u martu 1919, kada je njegov otac u Kastelu kod Atine 11. marta 1919. potpiso akt kojim se odriče prestola u korist Aleksandra. Ovoj odluci je prethodila prepiska između kralja Petra, vlade i prestolonaslednika, koja je rezultirala dogovorom o kraljevoj abdikaciji, ali, osim kraljevog potpisa, na aktu o abdikaciji nema drugih potpisa, niti datuma. Mnogi to tumače namerom da akt o abdikaciji bude obnarodovan u pogodnoj prilici, možda prilikom zasedanja Privremenog narodnog predstavništva, što se nije dogodilo. Tako je do smene na prestolu došlo tek posle smrti kralja Petra.

Kralj Petar na oporavku u Kastelu u Grčkoj kada je potpisao akt o abdikaciji

KRALJ SE ŽENI. Nepunih deset meseci posle smrti kralja Petra, 8. juna 1922, Beograd je za trenutak postao evropska metropola, u kojoj su se okupili predstavnici najmoćnijih vladarskih dinastija i druge viđene ličnosti da prisustvuju kraljevskoj svadbi između Aleksandra i njegove izabranice, rumunske princeze Marije. Marijin otac, kralj Rumunije Ferdinand, iz čuvene loze Hoencolerna koja je Evropi podarila nekoliko krunisanih glava, važio je tada za jednog od najbogatijih ljudi u Evropi.

U trenutku ženidbe, Aleksandar je, bar po ondašnjim merilima, bio već „matori momak". Imao je 34 godine. Od ratovanja nije imao vremena da razmišlja o ženidbi. Tek po završetku vojevanja i sređivanja poslova oko ujedinjenja, počeo je da razmišlja o koraku koji nije sudbonosan samo za njega intimno, već još više za državu, na čijem je čelu i kojoj treba obezbediti naslednika prestola. Jedva da je prošlo mesec dana od proglašenja ujedinjenja, kada su počeli prvi kontakti sa rumunskim dvorom. Otpravnik poslova u Bukureštu je 6. januara 1919. izvestio tadašnjeg predsednika vlade Stojana Protića o razgovoru sa

predstavnicima rumunskog dvora o ženidbi jugoslovenskog prestolonaslednika sa jednom od rumunskih princeza i prenosi navodnu izjavu rumunskog kralja da bi bio najsrećniji kada bi mu zet bio Aleksandar Karađorđević.

Proći će skoro tri godine od tog prvog kontakta sa rumunskim dvorom kada će Aleksandar, sada već kralj, upoznati svoju izabranicu. Taj period od tri godine bio je ispunjen mnogobrojnim poslovima koje je tek uspostavljena država morala da obavi kako bi profunkcionisala i stala na noge. A tu je i bolest regentova koja je zahtevala ozbiljnu lekarsku intervenciju i dugotrajno lečenje i odsustvovanje od redovnih poslova. Tako je, tek na Božić 1922. kralj Aleksandar došao u privatnu posetu rumunskom dvoru koja je 9. januara krunisana veridbom sa rumunskom princezom Marijom, a 20. januara je u kraljevskom dvorcu u Bukureštu obavljen i crkveni obred veridbe.

Dvanaest godina mlađa Aleksandrova izabranica je vrlo visokog porekla. Njena baba po majci bila je sestra ruskog cara Aleksandra Trećeg, a deda po majci bio je sin britanske kraljice Viktorije, što znači da je bila u rodbinskim odnosima sa svim evropskim kraljevskim kućama. Marija svog budućeg supruga nikad pre toga nije videla. Kada su joj pokazali njegovu fotografiju, navodno je odmah pristala.

Svadbena ceremonija obavljena je pet meseci posle veridbe, 8. juna u beogradskoj Sabornoj crkvi, pod vođstvom srpskog patrijarha Dimitrija, a ceo Beograd je bio svečano ukrašen i domaćin brojnim gostima i novinarima iz sveta, ali i onima koji su iz unutrašnjosti pohrlili da vide nešto što će pamtiti celog života. Procenuje se da je tog dana u Beogradu, koji je imao jedva 100.000 stanovnika, bilo još 20.000 ljudi koji su došli da vide kraljevsko venčanje.

Ali ovaj događaj je mnogo više od svetkovine. Beograd je tog dana bio mesto susreta zapadne i istočne Evrope, a londonski list Dejli kronikl je naglasio da venčanje jugoslovenskog kralja i rumunske princeze „simbolizuje oživljavanje civilizacije koja je vekovima bila gažena od Turaka i tutorstva od stranih sila“. Sada su i Rumunija i Kraljevina SHS deo evropskog društva, što je za Kraljevinu SHS, čiji su jugostočni delovi donedavno bili orijetalna provincija, od posebnog značaja. A tu je za Aleksandra i motiv lične prirode. Postoji, naime, priča da je ovom ženidbom jugoslovenski monarh došao do prvog velikog kapitala, jer je

rumunska princeza bila najbogatija evropska udavača tog vemena. Navodno je Aleksandar kao miraz od rumunskog kralja Ferdinanda dobio novac, čija je tadašnja vrednost procenjena na 12 miliona dolara, što bi u današnjim razmerama bilo bar 20 puta više!

Povodom glasina o basnoslovnom mirazu proširila se tvrdnja da je Aleksandar za to ipak platio tako što je deo Banata sa Temišvarom prepustio Rumuniji, što je malo verovatno, jer jugoslovensko - rumunski spor oko Banata na kraju Velikog rata rešavan je na način kako to velike sile inače čine. Podelile su spornu teritoriju tako da nijedna strana ne bude do kraja zadovoljna, ali ni preterano nezadovoljna. Tako je Jugoslavija ostala bez srpskog Temišvara, ali i Rumuni bez Vršca, Kikinde i Bele Crkve, za koje su smatrali da bi trebalo da pripadnu njima. Na jugoslovenskoj strani posle ove podele ostalo je 60.000 Rumuna, a na rumunskoj 100.000 Srba. Ali, ako se ima u vidu da je na kraju rata između tek uspostavljene Kraljevine SHS i Rumunije zbog Banata skoro zavladalo ratno stanje, ovakvo rešenje je dobrodošlo, što potvrđuje i zbližavanje dve zemlje čiji su se vladari orodili.

Verenici: Kralj Aleksandar sa balkona starog dvora predstavlja svojim podanicima buduću kraljicu

Svadbeno veselje: kraljica sa dairama

VRATOLOMIJE STJEPANA RADIĆA. Vidovdanski ustav je optuživan često i nepravedno, jer je kruto primenjivan i sa preteranim i nepotrebnim centralizmom, pa je tako kompromitovano i sve ono što je u njemu moglo da bude dobro. Za to su ponajviše odgovorni nesposobni kadrovi, bez dovoljno stručnih kvalifikacija, odabiranih po partijskoj pripadnosti i odanih više svojim partijama nego državi. Iz današnjeg ugla gledano to je uobičajeno, kao što su i posledice, koje iz toga proizilaze, i danas potpuno iste. Jer partije su štitile svoje ljude na položajima i opraštale im grehove, pa i prljava i kriminalna dela. Zavladala je korupcija, ne samo među nesposobnim činovnicima, nego i među nekim članovima vlade.

Parlamentarizam je u takvim okolnostima ponajmanje služio za donošenje kapitalnih odluka, usmerenih na razvoj države i društva. Pretvorio se u nešto što i danas gledamo - u beskonačno prepucavanje izmedju vlasti i opozicije, iz čega su se rađale krize, padale vlade, sklapale nove koalicije da bi se i one raspadale. I tako u krug. Skupštinska govornica se pretvorila u pljuvaonicu sa koje se seju uvrede na račun političkih protivnika, ali i na račun čitavih naroda.

Stjepan Radić se, posle neuspešnih pokušaja da za stanje u Kraljevini zainteresuje strane sile i dobije od njih podršku, odlučuje na riskantan korak: učlanjuje svoju Hrvatsku republikansku seljačku stranku u tzv. Seljačku internacionalu, čije je sedište u Moskvi i koja je zapravo ogranak Treće internacionale* (*Treća internacionala -- komunistička internacionala, poznatija po skraćenici Kominterna, osnovana je 1919. na Lenjinovu inicijaticu, sa ciljem objedinjavanja komunističkih radničkih partija Evrope, bila je međunarodna revolucionarna proleterska organizacija, aktivna sve do 1943.). Odgovor vlasti na ovakav Radićev potez bio je munjevit: na novu godinu 1925, pozivajući se na Zakon o zaštiti države, vlada donosi odluku koju potvrđuje i kralj, o raspuštanju i zabrani svake aktivnosti Radićeve stranke. Nekoliko dana kasnije, 6. januara uhapšeno je i vođstvo stranke na čelu sa Radićem.

Mesec dana kasnije vlada raspisuje nove skupštinske izbore i dozvoljava da, uprkos zabrani, Radićeva stranka ipak istakne svoju kandidatsku listu. Vladalo je uverenje da je stranka razbijena i obezglavljena i da više nema nikakav politički uticaj. Pokazalo se, međutim, da je ova procena bila pogrešna, jer je Radićeva stranka, sa svojim šefovima u zatvoru, osvojila na ovim izborima 67 mandata, što je više nego na prethodnim izborima. Nije bilo druge nego da stari Pašić krene u pregovore sa zatvorenikom Radićem, koji ne samo da prihvata pregovore, već i popušta u svojim zahtevima i pristaje na saradnju sa vladajućom garniturom.

Pred poslanicima Narodne skupštine u Beogradu, Radićev sinovac Pavle Radić pročitao je poruku koju je Stjepan poslao iz zatvora i kojom priznaje Vidovdanski ustav i monarhiju, a svojoj stranci daje novo ime - HSS (Hrvatska seljačka stranka), dakle iz imena stranke izbacuje njeno republikansko opredeljenje. Posle ovoga Radić je, naravno, na slobodi i ne samo to – on je uvaženi učesnik novih pregovora i dogovora oko formiranja vlade, koji su završeni stvaranjem nove koalicije između njegove stranke i najjače srpske stranke - Narodne radikalne stranke Nikole Pašića. Tako je sredinom jula 1925. stvorena vlada „narodnog jedinstva“, u narodu poznata i kao RR vlada (radikali i radićevci), za razliku od ranije, tzv. PP vlade (Pašić – Pribićević).

Radićeva stranka u novoj vladi je imala četiri ministarska mesta, ali sam Radić nije bio u njoj. Komotnije se osećao u ulozi šefa druge stranke po važnosti u zemlji, koji je u svako doba poželjan sagovornik, ne samo predsednika vlade, već i samog kralja. Tako je u decembru 1925. primljen kod kralja sa kojim je proveo u razgovoru puna tru sata, a posle

toga je bio gost u kući Nikole Pašića. Ubrzo posle ovih poseta Radić ipak prihvata ministarsko mesto, i to ministra prosvete. U ulozi ministra, Radić je putovao zemljom i govorio na skupovima koji su ličili na stranačke. Trudio se, doduše, da bude umeren, ali ponekad je izlazio iz okvira člana vlade i govorio i o odnosima dva najveća jugoslovenska naroda. Tako je u Bosni na jednom skupu rekao: „Ako ležeš pred Srbinom, pregazit će te, ali ako ustaneš, poljubit će te“.

Početkom februara 1926. ministar Radić je govorio u Dubrovniku i tog puta se najviše udaljio od svoje funkcije. Oborio se na „srpske aspiracije i svojatanje“ Dubrovnika, a za dubrovačke Srbe katolike rekao da u gradu „imaju svu vlast, iako su manjina“, zamerivši im što se „u svemu povezuju sa Beogradom, zapostavljajući Zagreb“. Za Srbe je rekao: „Mi ih najviše volimo kad nam kažu da su Srbi. Čim počnu ’jugovati’, mi velimo da su počeli ’ludovati’, jer se bojimo prevare. Oni će govoriti da su Jugoslaveni, a ipak će srbovati. Mi hoćemo čist račun, vi Srbi, a mi Hrvati. Jugosloveni možemo biti u pravoj Jugoslaviji, zajedno s Bugarima“. Ipak, na kraju svih svojih govora na turnejama po Hrvatskoj, Dalmaciji i Bosni, Radić veliča kralja i predlaže da se „Njegovom Veličanstvu“ pošalje pozdravni telegram.

Radićeve turneje i govori nisu promakli njegovim partnerima u vlasti – radikalima, koji su ih ocenili kao izraz Radićevog hrvatskog nacionalizma. Beogradski list „Vreme“ piše da se ne sme dozvoliti da se „sa ministarskog položaja, o državnom trošku i pod zaštitom policije, izazivaju plemenska trvenja i sprovodi plemenska politika“. Radić na to odgovara da je postojeća Narodna skupština izabrana „pod Obznanom“ i da bez slobodnih izbora ne može biti ni kraljevog krunisanja pred ovakvom skupštinom koja nije „ogledalo naroda“.

Stjepan Radić govori na mitingu u Splitu. Desno dole je njegov koalicioni partner, vođa Srpske demokratske stranke Svetozar Pribićević

Radić se posle ove turneje sastao sa Nikolom Pašićem i objasnio svoje govore željom da se kulturno i ekonomski ojačaju zaostali krajevi, kao što su dalmatinsko zaleđe i Bosna i Hercegovina, a Pašić je posle toga otišao kod kralja da ga informiše o situaciji koja je nastala posle Radićevih govora. U Skupštini je Radić takođe bio pomirljiv i istakao potrebu da koalicija sa radikalima bude produžena i učvršćena. Rekao je: „Treba da se sa Srbima izmirimo, i to ne samo kao ljudi nego i kao prava braća, jer je došao momenat da ćemo i mi i oni propasti i stradati“. Usledila je zatim i sednica vlade koja je zaključila da je situacija „regularna“ i da vlada može nesmetano da nastavi politiku koju je do tada vodila.

Ali i to je kratko potrajalo, jer je nepoverenje na obe strane bilo jače od želje za saradnjom, a napadi na Pašića od strane njegovih protivnika iz Srbije postali su žešći nego ikada i u kampanju protiv njega uključili su i afere njegovog sina Radomira, koji je bio je nezaobilazni mešetar tog vremena, o kome je Milan Stojadinović u svojim memoarima napisao da je bio “mondenski tip, besprekorno obučen, uvek u društvu lepih žena, pa se na njegovim večerama okupljao krem beogradskih lepotica, udatih

i neudatih...“ Stojadinović je još dodao da je Pašićev sin, koga su svi zvali Rada, „imao veoma razvijen smisao za poslove. Sva ona oštrina intelekta njegovog oca...bila je kod sina usredsređena jedino na pravljenje trgovačkih i finansijskih poslova... Lako je dolazio do para i još lakše trošio...“

Sam Radić se pridružio napadima opozicije zbog zloupotreba u državnim nabavkama i zapretio da će svi ministri njegove stranke dati ostavke. Starom Pašiću nije preostalo ništa drugo nego da 4. aprila 1926. podnese ostavku. Radićevci ostaju u novoj vladi, ali njihov šef nastavlja u svojim javnim nastupima da napada centralizam, posebno korupciju za koju optužuje svoje koalicione partnere iz vlade.

Takva vlada i pod takvim optužbama, koje dolaze iz nje same, nije mogla dugo da opstane. Koalicija radikala i Radićeve stranke se raspala, a Radić je, posle toga, na svojim turnejama po zapadnim krajevima zemlje mogao komotno da govori šta god mu se prohte. Često su ti govori i u hrvatskoj štampi ocenjivani negativno, jer Radić nije mnogo birao reči, a neka njegova obećanja delovala su naivno i neostvarljivo. Ali efekat kod masa nije izostao i njegova popularnost u hrvatskom narodu je bivala sve veća.

ODLAZAK NIKOLE PAŠIĆA. Nikola Pašić je, međutim, suočen sa ozbiljnom optužbom da je i sam učestvovao u mahinacijama svog sina. Neposredan povod je bilo pojavljivanje nekog čeka na 20.000 franaka kojeg je jedan francuskii novinar dobio, navodno od Rade Pašića, jer na poleđini čeka je zaista potpis mlađeg Pašića. Faksimil čeka je objavljen u štampi sa tvrdnjom da novac potiče direktno iz državne blagajme, zbog čega Skupština formira anketni odbor koji će ispitati ceo slučaj. Rad anketnog odbora se odužio, jer ček, sam po sebi, nije bio nikakav dokaz, što je radikalima dobro došlo da sa starog Pašića skinu svaku sumnju i podrže ga u nameri da ponovo postane predsednik vlade.

U takvom raspoloženju Pašić odlazi 9. decembra 1926. kod kralja da ga upozna sa odlukom Radikalskog kluba da ponovo preuzme vođstvo vlade, ali kraljeva reakcija je bila surova: „Vi ste pod anketom. Dokle god se ne operete od optužbi u vezi sa aferama vašeg sina, vi ne možete biti na čelu vlade“. Ovakav kraljev odgovor je toliko potresao starog Pašića da mu je iste večeri pozlilo. I dok se lekar koji je hitno pozvan

nalazio pored Pašića, stiže lično ministar dvora Dragomir Janković koji mu prenosi kraljevo izvinjenje: „Njegovo veličanstvo kralj žali što je upotrebio one izraze, jer nije imao nameru da vas vređa“. Ali to nije moglo da uteši Pašića, jer iza ove rečenice sledi i druga: „Kralj povlači svoje reči, ali ne i odluku koja vam je poznata.“

Pašić je umro te noći u snu, a kralj je pred podne došao u njegovu kuću u tadašnjoj Pozorišnoj, danas Francuskoj ulici i dugo stajao pred beživotnim telom čoveka sa kojim je zajedno stvarao istoriju. Pašićevom smrću nestala je najmarkantnija politička ličnost Srbije, koja je na čelu stranke i državne uprave, sa povremenim prelaskom u opoziciju, bila skoro pola stoleća. Njegov nesumnjiv talenat za politiku, njegov autoritet i snaga nisu imali zamenu. Bar ne u Srbiji.

Jedna druga politička ličnost je ostala da u naredne dve godine dominira jugoslovenskom političkom scenom, bez obzira što nije na vlasti. To je predsednik najjače hrvatske stranke koji se poslednjih godina pretvorio u vođu celog hrvatskog naroda - Stjepan Radić.

Porodični portret: Nikola i Đurđina Pašić sa kćerkom Pavom, sinom Radomirom - Radom (stoji u sredini), zetom Štefijem Račićem i unucima.

Snimljeno u Cavtatu u leto 1926. Krajem te godine Nikola Pašić je preminuo

NEBESKI PODVIG. Ali svakodnevni život ide svojim tokom i pokušava da prati svetske trendove, ili bar da započne nešto što je u razvijenom svetu uveliko prisutno. U novoj državi otvaraju se prve emisione radio stanice: u Zagrebu 1926, u Ljublljani 1928, u Beogradu 1929. godine. Broj radio pretplatnika se sa 47.880 koliko je iznosio 1931, povećao 1938. na 135.132. Zanimljiv je i podatak da je u Beogradu 1924. registrovan samo 61 radio prijemnik, a krajem 1938. bilo ih je 86.080. U Jugoslaviji je 1938. registrovano 11.561 putničkih automobila i 936 autobusa. Tu je i ukupno 12 putničkih aviona koji se do 1938. prevezli 16.000 putnika.

Za razvoj aviosaobraćaja koji je u godinama između dva svetska rata u čitavom svetu smatran kao uslov i pokazatelj ekonomskog napretka, Jugoslavija u prvom redu treba da zahvali preduzimljivim pojedincima koji su nastojali da prate svetske trendove. Tako je Beograđanin inženjer Tadija Sondermajer, pilot i rezervni kapetan sa Solunskog fronta, zajedno sa svojim kolegom ruskim emigrantom Leonidom Bajdakom poleteo 27. aprila 1927. iz Pariza za Bombaj, kako bi pokazao da je aviosaobraćaj najbrži i siguran vid prevoza i time propagirao akciju prikupljanja sredstava za osnivanje jugoslovenske aviokompanije. Sondermajerov i Bajdakov let u dvokrilcu „Potez 25“ od Pariza do Bombaja i natrag do Beograda u dužini od 14.800 kilometara trajao je u etapama 11 dana. Let je izveden tri nedelje pre čuvenog leta Čarlsa Lindberga preko Atlantika i u svetu je odjeknuo kao senzacija i svrstan je u red prvih transkontinentalnih letova u istoriji.

Tako je Kraljevina SHS, zahvaljujući ovom podvigu, dospela na naslovne sranice svih vodećih svetskih listova, a uskoro je uspešno krenula prodaja akcija za prvu nacionalnu avio kompanuju Aeroput, čiji prvi direktor je bio upravo Tadija Sondermajer. Od prvog leta u februaru 1928. do Drugog svetskog rata Aeroput je u svojoj floti imao ukupno 28 aviona, od „Poteza 29“ koji je mogao da primi pet putnika, do „Lokid Elektre“ sa deset putničkih mesta. Neki od ovih aviona su sklapani u industrijskim pogonima u samoj Jugoslaviji, koja je tako razvijala i sopstvenu avio industriju. Aeroput je, pored domaćih linija između Beograda, Zagreba, Ljubljane, Skoplja i Dubrovnika održavao i redovne

linije sa Austrijom, Čehoslovačkom, Italijom, Rumunijom, Bugarskom, Grčkom i Albanijom.

Podvig pilota: Tadija Sondermajer (sedi) sa kopilotom Leonidom Bajdakom

ATENTAT U SKUPŠTINI. U političkom životu svađe i uvrede postale su uobičajen način rada i mučne scene ponavljale su se na svakom skupštinskom zasedanju. Vladimir Ćorović vrlo kratko opisuje ono što se u Skupštini dogodilo kobnog 20, juna 1928: „I jednog dana dogodila se nesreća. U razdraženju, zbog jedne lične uvrede, poslanik Puniša Račić pucao je u Skupštini iz revolvera, pa je teško ranio Stjepana Radića, a smrtno pogodio druga dva hrvatska predstavnika, Pavla Radića i dra Đuru Basaričeka“.

Ni Branko Petranović ovaj događaj ne opisuje mnogo detaljnije od Ćorovića, ali dodaje jedan detalj kojim se pitanje povoda za ovako bezuman čin u Skupštini znatno udaljuje od „razdraženja” atentatora i približava mogućoj senzacionalnoj pozadini. Petranović doslovno piše: „Svedočanstvo Stanka Majcena, šefa kabineta Antona Korošca, otkriva da je Korošec dan pre atentata primio ubicu - Punišu Račića. Pozadina

atentata traži da se ovo svedočanstvo ne mimoilazi, jer je Korošec bio poverljiva ličnost kralja Aleksandra, ministar unutrašnjih poslova, u delu javnosti optuživan da je ‘režirao’ ubistvo, pa i da nije trpeo Radića”*. (*Branko Petranović, Istorija Jugoslavije, Prva knjiga, Beograd 1988.)

Petranović priznaje da se navedenim svedočenjem Korošecovog šefa kabineta ne može rešiti pitanje inspiratora i donosioca odluke o ubistvu, ali ukazuje da se daljim analizama istoričara ovo pitanje ne sme zapostaviti, naglašavajući „saznanje da je kralj bio zainteresovan za neki dramatični događaj koji bi opravdao njegove nesumnjive namere za zavođenje lične vlasti i ukidanje parlamentarizma”.

Iako to deluje mutno i nedorečeno, aluzija je jasna - atentat u Skupštini je možda planirao lično kralj. Ova teška optužba biće lakše shvaćena ako se ima u vidu da je Petranović, inače odličan istoričar i poznavalac jugoslovenske istorije, ipak bio istoričar komunističke škole, koja je na kralja Aleksandra gledala kao na krivca za sve što se događalo u prvoj Jugoslaviji, kao na apsolutistu koji je šestojanuarskom diktaturom pokidao i ono malo demokratskih niti i doprineo njenom krahu.

Ono što je nesumnjivo jeste da je radikalski poslanik Puniša Račić toga dana u 11.25, posle burne svađe sa poslanicima iz Hrvatske i teških uvreda izrečenih sa obe strane, zapucao iz pištolja. Prvi metak je pogodio Pernara u grudi, a drugi Đuru Basaričeka, koji je pokušao da interveniše. Pucanje je nastavljeno: pogođeni su Stjepan Radić, Ivan Ganđa i Radićev sinovac Pavle Radić. Smrtno su stradali Pavle Radić i Đuro Basariček, a Stjepan Radić, Ivan Pernar i Ivan Granđa su ranjeni. Posledice atentata nije preživeo Stjepan Radić, koji je u Beogradu odmah operisan i čiji je oporavak u Zagrebu izgledao uspešan, pa je mogao da prima i novinare, ali je zbog komplikacija izazvanih dijabetesom umro 8. avgusta.

Po nekim izvorima* (*Milan Stojadinović u knjizi „Ni rat ni pakt“) jedan čovek je celu ovu skupštinsku dramu mirno posmatrao naslonjen na dovratak ulaza u skupšinsku salu. Kada je Puniša Račić posle surove egzekucije krenuo iz dvorane pogled mu se zaustavio na ovom posmatraču. Još je u ruci držao oružje iz kojeg je pucao. Pogledi su im se sreli, a Račić u prolazu mu kaže: „Ne brini doktore, neću tebi ništa…” Doktor je Ante Pavelić, poslanik Hrvatske stranke prava i kasniji poglavnik Nezavisne države Hrvatske. Iste večeri Pavelić seda u voz za Zagreb, a nekoliko dana kasnije odlazi u Bugarsku kod Vanče Mihajlova vođe

reakcionarnog dela VMRO koja će u marsejskom atentatu na kralja Aleksandra imati izvršnu ulogu.

Jedan detalj i dve verzije tog detalja vraćaju priču o atentatu u Skupšini na ono što je Branko Petranović izneo kao sumnju u moguću pozadinu. Navodno je Puniša Račić sa pištoljem „koji se još pušio“ uleteo u kabinet predsednika parlamenta u kome je sedeo i ministar unutrašnjih poslova Anton Korošec. Šta je sa njim razgovarao, ne zna se, kao što se ne zna da li se u ovu verziju uopšte može verovati. Po drugoj verziji, Račić je zahtevao da se preda lično Korošecu, što je ovaj navodno odbio, pa ga je razoružao upravnik grada. Kako god da je, ličnost Antona Korošeca je u opticaju.

Mesto atentata: Skromna zgrada Narodne skupštine, na uglu ulica Kraljice Natalije i Kneza Miloša, snimljena 1928, godinu dana pre atentata

Suđenje za atentat u Skupštini: Puniša Račić, vojvoda Dragutin Lune Jovanović i Toma Popović

KRALJEVA PONUDA. Svetozar Pribićević u svojim memoarima, koje je napisao posle razlaza sa kraljem i objavio u emigraciji, opisuje svoj prvi susret sa kraljem posle atentata u Skupštini. Navodno mu je kralj tom prilikom rekao: „Gospodine Pribićeviću, čujem da gospodin Radić sutra odlazi u Zagreb. Poručite mu s moje strane, da sutra u Zagrebu može proglasiti rascep. Mi više ne možemo ostati zajedno sa Hrvatima, pa je zato bolje rastati se u miru, kao Švedska i Norveška. Ako Radić prihvata moj predlog, sutra može proglasiti otcepljenje. Mi ćemo otuda povući naše trupe, ostavićemo tamo samo nekoliko jedinica na granici, da se ne može reći kako smo te krajeve ostavili Italijanima. Pa, kad tamo bude uređena narodna odbrana, povući ćemo i te jedinice…”

Pribićević je bio frapiran ovakvim kraljevim stavom, pa ga je upitao da li je o tome razgovarao sa vladom, na šta je kralj odgovorio da se i vlada slaže sa tim, jer „drugog izlaza nema…” Pribićević pita šta na to kaže Korošec, a kralj odgovara: „On ćuti”. Pribićevič, kao da se malo pribrao, reaguje: „Veličanstvo, veoma mi je teško poverovati u to. Ali, ako se slažu, to je veleizdaja. Treba ih sve pohapsiti”. Kralj ostaje pri svome: „Ja neću federaciju, pre sam za podelu”. Pribićević polemiše: „A šta ako narod hoće federaciju? Vi se ne možete postaviti iznad naroda. Kralj je organ naroda, a ne njegov gospodar”. Kralj zaključuje razgovor: „Velika većina Srba ostaće u svojoj državi, koja će biti manja, ali homogenija i

mnogo jača nego današnja".* (*Svetozar Pribićević: Diktatura kralja Aleksandra, Pariz 1933, Beograd 1952.).

Da li je ovaj kraljev predlog uopšte saopšten Zagrebu? Pribićević o tome ne govori, već samo zaključuje davanjem karakteristike kralja kao „megalomana zadojenog carističkim duhom, čoveka koji nikad ne drži reč i nosioca režima koji se služi ubistvima i lažju." Ali hrvatski izvori i danas smatraju da je ovakav razgovor između kralja i Pribićevića vođen i da je kralj tada saopštio kako on zamišlja tu „amputiranu" Hrvatsku. Ona bi, naime, zauzimala prostor zapadno od linije Virovitica-Karlovac-Senj, što hrvatski izvori tumače kao želju da se ostvari „stari srbijanski plan o Velikoj Srbiji za koju su se srbijanski vladari i političari zalagali još od sredine XIX stoljeća".

Hrvatski izvori, međutim, ne negiraju da je Stjepan Radić za vreme oporavka dao nekoliko intervjua, u kojima je izjavio da Hrvatsku on i dalje vidi u zajedničkoj državi pod krunom Karađorđevića, ali zajednička država mora biti transformisana i sa federalnim uređenjem. U javnosti tog doba je kružila i navodna Radićeva izjava da posle svega što se dogodilo „preostaju samo kralj i narod". Ovu izjavu su različite strane različito tumačile, a sam kralj i njegove pristalice iskoristili su je kada je Aleksandar pola godine kasnije uveo diktaturu.

Najžešća reakcija na zločin u skupštini bila je, kako se i moglo očekivati, u Zagrebu. Masovne demonstracije protiv „beogradske" vlasti započele su 21. juna, ali na njihovom čelu nisu prvaci HSS, već sindikat metalaca, iza koga se krije zagrebački Mesni komitet zabranjene Komunističke partije i njegov agilni sekretar metalski radnik Josip Broz. Na ulicama Zagreba tog dana demonstriralo je više desetina hiljada građana kojima je deljen „Proglas radnicima, seljacima i siromašnim građanima", u kome sindikat metalaca, a ustvari Komunistička partija, poručuje: „Ovi događaji jasno su pokazali da politikom prosjačenja i politikom sporazuma radnog naroda sa buržoazijom ne možete postići vaše zahtjeve. Samo radnička klasa u savezu sa seljacima i siromašnim građanima u revolucionarnoj borbi može doneti nacionalno oslobođenje i socijalnu pravdu".

Na ulicama Zagreba tog i narednog dana podizane su barikade, a u pucnjavi i obračunu između najratobornijih demonstranata i policije poginula su tri demonstranta, više njih je ranjeno i preko 100 je

uhapšeno. Vlasti su shvatile da ove demonstracije imaju najmanje veze sa atentatom u Skupštini, da su one uperene ne samo protiv „srbijanske dvorske klike“, već protiv klasnog neprijatelja ma gde on bio, dakle i protiv hrvatske buržoazije. Zbog toga se krenulo u poteru za organizatorima demonstracija koja je završena hapšenjem Josipa Broza i njegovim izvođenjem pred Sudbeni stol u Zagrebu na kome mu je suđeno za terorizam, a on prkosno izgovorio čuvenu rečenicu da ne priznaje sud države, već samo sud svoje partrije. Dobio je pet godina robije koje je odslužio u Lepoglavi i Mariboru. Na slobodu je izašao obogaćen teorijskim znanjem, koje je pokupio na zatvorskim kružocima i iz knjga koje je u zatvoru pročitao. Krenuo je u avanturu koja će od njega, deset godina po izlasku sa robije, napraviti tvorca nove Jugoslavije, kojeg pristalice uzdižu do božanstva, a protivnici proklinju kao crnog đavola.

Zločin u Skupštini je izazvao zgražanje u čitavom svetu, a u Hrvatskoj je malo ko bio spreman da ga prihvati kao bezuman čin pojedinca. Jasno je da je on posledica postojećih odnosa u zajedničkoj državi, a mnogi su uvereni da je bio planiran i smišljeno izveden. Posle žestokih demonstracija u režiji komunista, više nikome u državi nije stalo da dalje raspiruje strasti, jer svako je imao razloga da se plaši nesagledivih posledica. Tako se posle smrti Stjepana Radića nastojalo da ceremonija sahrane prođe bez incidenata i dostojanstveno.

Ali teške posledice za srpsko-hrvatske odnose su tu i vremenom će biti sve prisutnije i sve teže. Predstavnici hrvatske koalicije napustili su Beograd ne želeći da nastave saradnju u takvoj skupštini u kojoj su im ugroženi životi. Umesto da se slavi jubilarna deseta godišnjica postojanja zajedničke države, svi su suočeni sa nepremostivim jazom između dva vodeća naroda koji preti potpunim razjedinjavanjem. Uzaludni su pokušaji da se nešto promeni. Na čelo vlade dolazi Anton Korošec, ali je trebalo samo nekoliko meseci da se shvati da promena vlade ništa ne menja. Hrvatska koalicija koja je teško nastradala u skupštini i koja ne želi da učestvuje u političlkom životu zemlje, dok se ne izvrše radikalne promene, zahteva nove izbore, ali vladina većina to odbija uz obrazloženje da bi izbori u takvoj atmosferi mogli da izazovu nove i još teže sukobe.

POGREŠNO ZAKOPČAN PRSLUK. Krajem 1928. godine dolazi do krize vlade, ali jaz između stranaka vlasti i opozicije je toliki da nije bilo moguće pokrenuti se sa mrtve tačke. Tada kralj poziva stranačke prvake u dvor. Radićev naslednik Vladko Maček i Svetozar Pribićević, ispred hrvatske koalicije, i Ljuba Davidović i Aleksandar Aca Stanojević, ispred srpskih demokrata, dolaze na poziv kralja u audijenciju za koju Petranović kaže da je bila „dvorska farsa", koja je trebalo da pokaže da kralj traži demokratski izlaz iz situacije. Na ovim konsultacijama hrvatska koalicija pored izbora traži i reviziju Ustava. Zanimljivo je Mačekovo objašnjenje ovakvog zahteva. Citirao je misao koju je caru Franji Josipu svojevremeno uputio mađarski političar Ferenc Deak: „Ako se prsluk krivo zakopča, nema druge nego ga opet cjelog raskopčati i iznova zakopčati". Time je dao na znanje da je ujedinjenje 1918. započelo sa krivo „zakopčanim prslukom" i da je jugoslovenskoj zajednici potrebna temeljna reforma, što će reći raskopčavanje i ponovno zakopčavanje.

Posle Nove godine, 5. i 6. januara 1929, Maček je na kraljev poziv ponovo došao u dvor. Navodno je to bio poslednji pokušaj kralja da sa hrvatskom stranom nađe zajednički jezik. Maček ponavlja zahtev da se donese novi Ustav po kome bi kraljevina bila podeljena na sedam administrativnih jedinica sa svojim skupštinama, koje bi mogle da donose zakone o trgovini, unutrašnjim poslovima, obrazovanju i finansijama. Možda bi sve to nekako i prošlo, ali na zahtev da administrativne jedinice imaju i svoje vojske, kralj je već iste večeri 6. januara odgovorio proglašavanjem diktature, koja je očigledno već ranije bila pripremljena.

Vladimir Ćorović o tome piše: „U težnji da spase narodno i državno jedinstvo kralj Aleksandar je 6. januara 1929. ukinuo ustav, raspustio skupštinu i uzeo svu vlast u svoje ruke. Novu vladu obrazovao je general Petar Živković tada komandant Kraljeve garde. Ali ta mera nije donela željene rezultate…"

Petranović, međutim, naglašava da je 6. januara kralj zaveo apsolutističku vlast, da je to zapravo državni udar koji je opravdan „najvišim narodnim i državnim interesima". Ali on smatra da taj prelaz na „otvorenu diktaturu" nije bio izveden naglo, već posle dužih priprema, još pre skupštinskog atentata, da je u pitanju dobro smišljena i pripremljena akcija.

Suspendovanjem Vidovdanskog ustava Aleksandar je raspustio parlament i zabranio sve stranke koje imaju verska ili nacionalna obeležja. Svoj potez je pravdao krizom parlamentarizma i potrebom da se pred spoljnim neprijateljom, u prvom redu pred Italijom, manifestuje jedinstvo kroz razvijanje jugoslovenske ideje. Kralj je sebi odredio da bude nosilac celokupne vlasti, zapovednik vojne sile i donosilac zakona. Reakcije na suspendovanje ionako krhke demokratije bile su i spolja i iznutra gotovo neprimetne. Narod je osećao posledice velike svetske ekonomske krize i naivno je verovao da će mu posle kraljeve odluke biti lakše, dok su najbliži jugoslovenski prijatelji Francuska i Čehoslovačka mudro ćutale i gledale da što bolje zaštite kapital koji su uložile u jugoslovensku ekonomiju.

IV DIKTATURA I POSLEDICE

* Novo ime – Jugoslavija * Kralj o diktaturi: „Presekao sam ono zlo stanje“ * Kod Srba sazreva uverenje da je ujedinjenje greška * Marsej 9. oktobar 1934. * Šta je kralj napisao u testamentu devet meseci pre pogibije? * Knez Pavle sa kraljevskim ovlašćenjima * Kneževa „prefinjenost“, Stojadinovićev „populizam“ i Mačekovo „seljaštvo“ * Kako je u „srpskom delu naroda“ primljen sporazum sa Hrvatima? *

NOVI USTAV, STARA DIKTATURA. Kralj je 3. oktobra 1929, umesto dotadašnjeg imena Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, odredio da novi službeni naziv države bude Kraljevina Jugoslavija, obrazloživši to željom da se ojača jugoslovenska ideja i narodno jedinstvo, na kojima je trebalo da bude zasnovana zajednička država. Time je sa zakašnjenjem od 12 godina ispunjena želja Jugoslovenskog odbora, čiji su se predstavnici na Krfu sa mnogo emocija zalagali da zajednička država nosi ime Jugoslavija. Izmenjene su i granice starih istorijskih oblasti i umesto njih je uvedeno devet banovina, a na sve strane niču organizacije i udruženja sa nazivom jugoslovenski. U propagandi jugoslovenstva traženo je da se ne ističe ono što razdvaja Srbe, Hrvate i Slovence, već ono što ih spaja, a režimska štampa je kralja Aleksandra nazvala „carem svih Jugoslovena”.

Kralj Aleksandar 3. oktobra 1929. proglašava novo ime – Jugoslavija. Prvi desno iza kralja je predsednik vlade Petar Živković

Najbliži jugoslovenski saveznici, u prvom redu Francuska i Čehoslovačka, imali su razumevanja za kraljevu odluku da zavede diktaturu, ali su insistirali da takvo stanje što kraće traje. Njima je bilo prihvatljivo da ukidanje političkih sloboda bude u službi stabilnosti države, ali istovremeno su morali da vode računa o širem kontekstu u kome se države zapadne demokratije ne mire da u srcu Evrope postoji režim bez političkih sloboda.

Na kraju je pronađeno rešenje: u Jugoslaviju se formalno vraća parlamentarizam, ali lični kraljev režim ostaje. Tako je 3. septembra 1931. u dvoru održana sednica vlade na kojoj su ministri upoznati sa

Ustavom, koji je napisan po kraljevom diktatu i u kome nema odredbi o građanskim pravima i slobodama, pa čak ni odrednice o kraljevini kao parlamentarnoj državi, već samo da je ona nasledna i ustavna monarhija sa Narodnom skupštinom i Senatom. Političke stranke su i dalje zabranjene, a u drugom stavu člana 35 Ustava se naglašava: „Kraljeva je ličnost neprikosnovena. Kralju se ne može ništa u odgovornost staviti, niti kralj može biti tužen...“

Kralj je sa ove sednice uputio proklamaciju u kojoj je naglasio svoje uverenje da su sazreli uslovi „da se pristupi ostvarenju i definitivnoj organizaciji onih ustanova i onog državnog uređenja koje će najbolje odgovarati narodnim potrebama i državnim interesima“ i da je zbog toga odlučio „da dosadašnji rad i izvođenje nacionalne i državne politike“ postavi „na širu osnovu neposredne narodne saradnje.“

Tako je diktatura zvanično ukinuta 3. septembra 1931. donošenjem tzv. Oktroisanog ustava, odnosno ustava kojeg je doneo lično kralj da bi njime okončao ličnu diktaturu. Osmog novembra 1931. održani su izbori za Narodnu skupštinu, a 3. januara naredne godine obavljen je i izbor senatora. Pošto nije bilo političkih partija, građani su birali između 678 kandidata, koji su konkurisali za 305 poslaničkih mesta. Tek svaki treći izabrani bio je ranije narodni poslanik.

Sedmog decembra 1931. u Manježu, nekadašnjoj konjičkoj školi, a docnije pozorištu u ulici kralja Milana, prvi put posle zlokobnih hitaca u Skupštini 1928, okupili su se narodni poslanici. Svima je stalo da se jednom zauvek zaboravi ono što se dogodilo u skupštini tri godine ranije, pa je tako i staro skupšinsko zdanje u ulici Kraljice Natalije zamenjeno zgradom Manježa. Pošto je Skupština konstituisana, poslanici oba doma su se okupili mesec dana kasnije, 18. januara 1932, da bi zajedno sa članovima Senata saslušali kraljevu besedu, u kojoj je monarh izložio osnovne linije svog režima.

Kralj Aleksandar, koji gotovo nikad nije oblačio civilno odelo, i ovog puta je došao u svečanoj uniformi okićenoj brojnim ordenjem. Dočekali su ga predsednik Narodne skupštine Kosta Kumanudi i predsednik Senata Ante Pavelić Zubar, koji su naizmenično predsedavali sednicom. Kralj je u svojoj besedi rekao da Vidovdanskim ustavom 1921. nacionalna misao države nije dobila „svoj pravi izraz i snagu jedne organizavane nacionalne celine“ i da se teško izlazilo „iz uskih

plemenskih okvira“, zbog čega je on 6. januara 1929, kako kaže, „presekao ono zlo stanje“, naglasivši da je to bila njegova „dužnost pred nacijom i istorijom“ i da je tada kraljevina „raskinula sa vidnim tragovima prošlosti, onim veštačkim granicama upravne podele, koje su postale istorijske u tragičnom deljenju i razdvajanju naših plemena“.

Završavajući svoju besedu, kralj je naglasio da načela novog Ustava „daju sve mogućnosti zdravom nacionalnom i socijalnom poretku i normalnom razvoju društva“ i da ta načela moraju biti „lojalno primenjivana... van svake diskusije, u decentralizovanoj unitarnoj državi jedan slobodan ravnopravan, nacionalno nedeljiv narod, pun poštovanja i ljubavi za veru, svestan svoje velike dužnosti...“

Ovom besedom kralj je praktično ponovio principe šestojanuarske diktature, a adresa Narodnog predstavništva koju je pročitao Ante Pavelić Zubar ne dovodi u sumnju lojalnost takvim principima: „U tim sudbonosnim časovima, kada je unutrašnja razjedinjenost bila na vrhuncu i kad se usled političke i idejne poremećenosti nije moglo naći nikakvo drugo rešenje, objavljen je Manifest od 6. januara 1929. nadahnut mudrošću državnika, hrabrošću junaka i toplinom iskrenog rodoljuba.“* (*Ferdo Čulinović: Jugoslavija između dva rata, Zagreb 1961.).

Završni čin ove ceremonije mnoge je podsetio na svečano proglašenje Kraljevine SHS, koja se odigrala 12 godina ranije, nekoliko stotina metara dalje u kući Krsmanovića, kada je regent Aleksandar saslušao adresu izaslanstva Narodnog vjeća Slovenaca, Hrvata i Srba, koju je pročitao upravo Ante Pavelić Zubar. I ovog puta je Pavelić stao pred kralja sa papirom u rukama iz koga je pročitao odgovor narodnog predstavništva na kraljevu besedu. Moglo je to da deluje kao poruka da zajednička država, baš kao i prilikom njenog osnivanja, zna kuda ide i da je u dobrim rukama.

Zgrada Manježa u kojoj je zasedala Narodna skupština Kraljevine Jugoslavije od 1931. do 1936. godine

Ante Pavelić-Zubar daje odgovor na kraljevu besedu

BUĐENJE I STRADANJE OPOZICIJE. Ali 1932. vođstva zabranjenih građanskih stranaka u tajnosti pokušavaju da se organizuju, kako bi pružili otpor novoj, odnosno produženoj staroj diktaturi. Prvaci hrvatske Seljačko demokratske koalicije (SDK) Vladko Maček i Svetozar Pribićević iniciraju sastanak sa uglednim predstavnicima Srba iz Hrvatske i Vojvodine, kao i sa drugim istaknutim hrvatskim političarima. Sedmog novembra 1932. u Zagrebu se sastaju hrvatski opozicioni političari, među njima i umereni Ante Trumbić i ekstremni Mile Budak, a tu su i ugledni Srbi iz Hrvatske i Vojvodine - prota Dušan Kecmanović, Sava Kosanović i Dušan Bošković. Sastanak je vodio Vladko Maček, pošto je Svetozar Pribićević bio „opravdano odsutan“, jer je uoči sastanka uhapšen. Učesnici sastanka donose Rezoluciju, koja je kasnije postala poznata kao Punktacije SDK, kojom je, između ostalog, osuđena „srbijanska hegemonija” i zaključeno da je potrebno pristupiti preuređenju državne zajednice, kako bi se isključila prevlast jednih nad drugima i osigurala slobodna volja svih njenih članova.

Zagrebački primer su sledili i drugi: ubrzo su donete Ljubljanske i Sarajevske punktacije i Novosadska rezolucija sa sličnim stavovima. Vlast je na to reagovala hapšenjima i internacijom, pozivajući se na zakon o zaštiti države i proglašavajući ovakve aktivnosti protivustavnim činom. Vođa Hrvatske seljačke stranke, Vladko Maček, osuđen je od suda za zaštitu države i u zatvoru je proveo naredne tri godine. Svetozar Pribićević je interniran pod Kopaonik, u Brus, da bi mu kasnije, na intervenciju čehoslovačkih i francuskih državnika, bilo dopušteno da emigrira u Čehoslovačku iz koje je prešao u Francusku zbog lečenja i tu na francuskom jeziku objavio knjigu „Diktatura kralja Aleksandra“ koja predstavlja obračun sa vladarom. Po povratku u Prag umro je 1936. godine.

Sličnu sudbinu su doživeli i opozicioni prvaci iz Srbije i Slovenije: Dragoljub Jovanović, vođa zemljoradničke levice u Srbiji je takođe osuđen na zatvorsku kaznu, a Anton Korošec, dugogodišnji verni sledbenik kralja i njegovog režima, zbog ljubljanskih punktacija konfiniran je sa još nekoliko prvaka svoje Slovenske ljudske stranke na Hvar. Prvaci Hrvatske seljačke stranke August Košutić i Juraj Krnjević na vreme su se otisnuli u emigraciju sa zadatkom da se bore protiv diktature, žaleći se između ostalog i Društvu naroda u Ženevi da je „srpski kralj uskratio hrvatskom narodu pravo na grb, zastavu i istorijski državni naziv, istisnuo hrvatski jezik i zapostavio katoličku veru”. Većina

njih će se kasnije vratiti u zemlju i aktivirati u politici, a neki od njih će imati i sudbonosni uticaj na dalja zbivanja u njoj.

Ali među onima koji su svojevoljno napustili Jugoslaviju je i Ante Pavelić sa svojim najbližim saradnicima, koji će se čvrsto povezati sa bugarskim istomišljenikom Vančom Mihajlovim. Iz Sofije će Pavelić otići u Carigrad, a 1929. fašistička vlast u Italiji odobrila je njemu i njegovim saradnicima, ne samo politički azil, već i finansijsku i svaku drugu pomoć u pripremanju stvaranja jedne nove države na hrvatskom tlu, kada za to dođe vreme.

Tako je mit o jedinstvenoj jugoslovenskoj naciji i jedinstvenom tipu Jugoslovena, izazvao suprotne posledice -- još žešći otpor jugoslovenskoj ideologiji i nacionalnom izjednačavanju kao napadu na sopstveni nacionalni identitet i integritet.

SLOVENAČKI VETROMER. U čitavom razdoblju, od ujedinjenja do zavođenja diktature, u prvom planu su odnosi između Hrvata i Srba. Ostali kao da ne postoje. Ćorović za Slovence kaže: „Prihvatali su postepeno, bez glasnih izjava, sve što se moglo; dobili su svoje škole, svoj univerzitet, svoju upravu; odstranili su iz Slovenije skoro sve neslovenačko činovništvo, a celu su zemlju poplavili svojim ljudima; razvili su saobraćaj do idealne mere; svakom mestu dali su po neku ustanovu. Dok su se Srbi i Hrvati trgli oni su radili: za svaku vladu i za svaki režim oni su imali po jednog svog predstavnika.”

Alfa i omega slovenačke politike u Kraljevini SHS i Jugoslaviji za sve vreme njenog postojanja bio je Anton Korošec. Vladimir Ćorović ovog katoličkog teologa ovako opisuje: „Dr. Anton Korošec čovek nesumnjivo mudar i zaslužan, ali bez ikakve političke načelnosti i doktrinarizma, pravi izdanak stare jezuitske škole, najpouzdaniji politički vetromer, vršio je čak najmoćniji uticaj u državi”. Ali „vetromeru“ Korošecu se omaklo da 1932. napravi grešku koja će ga, zajedno sa nekoliko stranačkih drugova, oterati u internaciju. Doduše, njegova internacija je bila na sunčanom Hvaru, ali sloboda političkog delovanja za njega je privlačnija od prirodnih čari jadranskog ostrva. Na drugoj strani, kralju je, ako već nikako ne može da ima „svog Hrvata“, potreban bar Slovenac kakav je Korošec, koji je svoju političku fleksibilnost i lojalnost dvoru toliko puta dokazao.

Proći će skoro dve godine kako je Korošec u luksuznoj izolaciji, kada se na Hvaru pojavljuje čovek čija je politička zvezda u usponu. Milan Stojadinović, do tada spretan ministar finansija, ovog puta je u delikatnoj političkoj misiji: potrebno je Korošeca vratiti, na stari put lojalnosti i saradnje sa dvorom. Stojadinović uverava Korošeca da su kralj i vlada raspoloženi da menjaju „dotadašnji pravac državne politike“ i da bi u tom smislu on dobrodošao u staro društvo onih koji će slediti „novu politiku“. Nudi mu da potpiše već pripremljeno pismo kralju i predsedniku vlade u kome kralja uverava u svoju lojalnost, a vladu da pristaje na „novu politiku“. Ključna rečenica u tom pismu glasi: „Ako bi se naša saradnja želela mi smo voljni staviti se na raspoloženje Njegovom Veličanstvu Kralju radi sudelovanja u radu u tom pravcu“. Korošec se malo nećkao, ali je na kraju potpisao pismo. Nije bar morao da se muči oko njegovog sastavljanja.

BRODOVI BOŽE BANCA. Uprkos svemu, privredna aktivnost u zajedničkoj državi, zahvaljujući preduzimljivim pojedincima nastoji da ide koliko toliko u korak sa svetom. Jugoslavija je pomorska zemlja u kojoj se, između dva rata, intenzivno razvija brodarstvo, u čemu prednjače preduzimljivi dubrovački brodovlasnici, među kojima se ističu dva rođaka iz one priče s početka Velikog rata, koji su u srpskom poslanstvu u Londonu zatražili srpske pasoše -- Štefi Račić i Božo Banac. Štefi Račić je ženidbom sa Petrosavom Pavom Pašić, kćerkom Nikole Pašića, pored uspešnih brodarskih poslova, razvio i političku aktivnost kao jedan od prvaka Pašićeve Radikalne stranke. Božo Banac je osnovao Jugoslavenski Loyd, u čijoj floti su najveći jugoslovenski brodovi. U martu 1931. na velikoj svečanosti u Dubrovniku je dočekan najveći putnički brod tadašnje države, koji je dobio ime „Kraljica Marija“, a svečanost je uvećana i prisustvom same kraljice.

Za ono vreme brod je grandiozan: dugačak 158 metara, širok 21 metar, dubina gaza 7 metara, visina iznad mora 22 metra, deplasman 17.560 tona, dok su dotada najveći jugoslovenski prekookeanski trgovački brodovi „Triglav“ i „Avala“ imali po 10.800 tona. Kada ga je Banac kupio brod je imao kapacitet za 1.200 putnika, ali je preuređen za bogatu klijentelu, dakle pretvoren je u luksuzno plovilo za 400 putnika i za 180 članova posade. Dvorane, restorani, šetalište, biblioteka, bioskop, mala

bolnica, frizerski i kozmetički saloni, bežična radio veza, bazen, dva orkestra, sve je to za ono vreme bilo izuzetno luksuzno.

Cene krstarenja dovoljno govore kome je to bilo namenjeno. Krstarenje od 12 dana koštalo je od 3600 do 7000 dinara po osobi, zavisno od veličine i opremljenosti kabine, što je iznosilo nekoliko dobrih tadašnjih mesečnih plata. Krstarilo se od Venecije duž jadranske obale i jadranskih ostrva do Grčke. Posebna ponuda je bila tronedeljno kružno putovanje po Mediteranu, koje je više bilo namenjeno stranim turistima, jer je putovanje počinjalo i završavalo u Veneciji, a obuhvatalo je posete Splitu, Rodosu, Larnaki, Bejrutu, Haifi, Aleksandriji i Dubrovniku, sa obilaskom Jerusalima, Kaira i Luksora.

Ova priča o grandioznom brodu je ilustracija težnje da se ide u korak sa svetom i u načinu života, bar kada su imućni građani u pitanju, ali i potencijala ove kompanije, najveće koju je Jugoslavija imala i koja će do Drugog svetskog rata u svojoj floti imati pripadnike kraljevske dinastije: pored „Kraljice Marije“ i brodove „Karađorđe“, „Kralj Aleksandar“, „Prestolonaslednik Petar“, „Princeza Olga“ i još 18 velikih prekookeanskih trgovačkih brodova čija imena, poput već spomenutih „Triglava“ i „Avale“, govore o njihovom poreklu.

Krstarenje: Luksuzni brod „Kraljica Marija“na prospektu Jugoslavenskog lojda

SUMNJE U OPRAVDANOST UJEDINJENJA. Dok ekonomija ide svojim tokom, političke razmirice ne jenjavaju. Miloš Crnjanski u časopisu „Ideje“ 1935. piše: „Sa stalnom tendencijom da se ograde zidom, bio to jezik, bila to književnost, bio to partijski život svih nijansa, u Ljubljani su se nalazili u pozi onog koji jednako traži, ali ništa ne daje. Dok su majstorski stvorili pijacu za svoju industriju u srpskim krajevima, i za jeftin uvoz žita, dok su na desetine hiljada plasirali svoje činovništvo u svim krajevima, oni su stalno obrađivali svoje mase idejama da ništa dobila nije, da treba da ostane opkoljena zidom, kineskim zidom, i kada se tiče administracije, činovništva i katolicizma i škola…“

Da Crnjanski ne misli samo na Slovence, pokazuje i nastavak teksta u časopisu „Ideje“: „Treba li reći da je isti odnos već petnaest godina, između našeg i zagrebačkog stanovišta? i da bi se i u toj diskusiji ova situacija izmenila kada bi se pojavila politika koja bi bila nimalo nametljiva, nimalo nasilna, ali čisto srpska.” Tekst ima naslov „Do toga mora doći - kako stvari stoje sa srpskog stanovišta“. Taj broj „Ideja“ je zabranjen, da li zbog Crnjanskog, da li zbog narastajuće opasnosti od fašizma, a „Ideje“ su svrstavane u taj korpus. Crnjanski na kraju svog teksta zaključuje: „Nek budem danas jedini, ali sam uveren da će nas skoro biti milionima koji će reći sve je to lepo i krasno, i čast svakome, ali ostavimo se nebuloza. Pogledajmo kako stvari stoje sa čisto srpskog interesa.”

Tako u Srbiji sve više sazreva uverenje da je ujedinjenje greška. Javlja se Srpski kulturni klub, čiji je osnivač Slobodan Jovanović, koji smatra da je zajednička država nefunkcionalna i da treba obnoviti velikosrpsku ideju, a to podrazumeva „amputaciju Hrvatske“, i to u suženim granicama, tako što bi bila „lišena srpskih krajeva“. Nešto slično onome čime je, po navodima Svetozara Pribićevića, kralj Aleksandar zapretio posle atetata u Skupštini.

U takvim kombinacijama Slovenija se ne spominje. Kao da je nema. Niko se ne bavi pitanjem kako je moguće „amputirati“ Hrvatsku, a da Slovenija ostane u Jugoslaviji. Vladko Maček u svojim memoarima piše da mu je vođa Slovenske ljudske stranke Anton Korošec svoju saradnju

sa režimom i dinastijom obrazložio činjenicom da su Slovenci tek u Kraljevini SHS prvi put dobili škole i univerzitet na slovenačkom jeziku i mogli slobodno da oblikuju svoj nacionalni identitet, za razliku od Hrvata koji su i u Austrougarskoj imali autonomiju.

Makedonija je u Kraljevini samo srpska provincija pod nazivom Stara Srbija. Ali u njoj sve vreme ključa. Ističe se Unutrašnja makedonska revolucionarna organizacija (VMRO) koja je, od prvobitno nacionalne organizacije Makedonaca, čiji je cilj da ujedini sve makedonske krajeve, prerasla u nacionalističko - terorističku organizaciju, koja se stavila u službu ostvarivanja bugarskih ciljeva na Balkanu. Vlasti Kraljevine su, zbog aktivnosti ove organizacije, bile u permanentnom sukobu sa raznim makedonskim i probugarskim bandama, koje su od borbe za nacionalno oslobođenje prešle na teror od koga nije bilo pošteđeno ni lokalno stanovništvo.

MARSEJSKI ATENTAT I KRALJEV TESTAMENT. Kao što je Srbija Makedonce smatrala Srbima, Bugarska ih je smatrala Bugarima, pa je obilato pomagala VMRO u akcijama protiv srpskih vlasti. Potpisivanjem ugovora o Balkanskom savezu između Jugoslavije, Rumunije, Turske i Grčke u februaru 1934. započelo je i približavanje Bugarske ovom savezu i razvijanje bliže saradnje sa Jugoslavijom. Bugarska tada razoružava naoružane bande i raskida saradnju sa VMRO i, u atmosferi prividnog popuštanja napetosti na Balkanu, kralj Aleksandar u oktobru 1934. odlazi u posetu Francuskoj. Devetog oktobra u 16 sati i 15 minuta u Marseju odjekuju pucnji, koji su definitivno raspršili san o jugoslovenskom ujedinjenju i balkanskoj saradnji. Kralj Aleksandar je pogođen revolverskim mecima atentatora Vladimira Georgijeva, zvanog Vlado Černozemski, pripadnika VMRO. Smrtno je ranjen i francuski ministar spoljnih poslova Luj Bartu, koji je sedeo u automobilu pored kralja Aleksandra. Atentator je pogođen sa više metaka i isečen sabljom od strane pripadnika obezbeđenja i izdahnuo je u prostorijama marsejske policije.

Vest o atentatu i pogibiji kralja Aleksandra stigla je u dvor 9. oktobra predveče. U ono vreme telefonske veze Beograda sa svetskim metropolama nisu bile direktne, već su prespajane preko drugih velikih evropskih gradova, tako da je trebalo dosta vremena dok se uspostavi željena veza. Te večeri na beogradskim ulicama su kolporteri uzvikivali

naslove iz vanrednog izdanja lista „Pravda“ o „veličanstvenom dočeku kralja u Marseju“. Agilni dopisnik iz Marseja jedan od braće Sokić, vlasnika „Pravde“, u želji da preduhitri konkurenciju, poslao je izveštaj na osnovu protokolarnog programa kraljevog boravka, a ne stvarnih događanja koja su usledila posle slanja novinskog izveštaja.

I dok su Beograđani na ulicama čitali o kraljevom dočeku u Marseju, onako kako je on planiran, tadašnji ministar spoljnih poslova Bogoljub Jevtić, koji je bio u kraljevoj pratnji, javlja u dvor tragičnu vest. U odsustvu kraljice Marije, koja je u trenutku atentata bila u Švajcarskoj, na putu za Francusku, gde je trebalo da se pridruži kralju u Parizu, i maloletnog naslednika Petra, koji je na školovanju u Engleskoj, vest prima kraljev najbliži odrasli rođak knez Pavle Karađorđević.

Poštarina plaćena u gotovu

Čekovni račun Broj 53.002

ПОЛИТИКА

Direktor: VLADISLAV SĆ. RIBNIKAR

PRIMERAK 1 DIN.

Beograd, sreda 10 oktobar 1934
Broj 9482 — Godina XXXI

PRETPLATA ZA JEDAN MESEC

RUKOPISI SE NE VRAĆAJU

POLITIKA

ПОГИНУО ЈЕ КРАЉ АЛЕКСАНДАР I

ПОСЛЕДЊЕ ЊЕГОВЕ РЕЧИ БИЛЕ СУ: „ЧУВАЈТЕ ЈУГОСЛАВИЈУ!"

Краљевска влада која је заседавала целу ноћ, најзад је у току ноћи упутила народу ове гласе:

Југословенском народу

Наш велики Краљ Александар I пао је као жртва мучког атентата 9 октобра у четири часа по подне у Марсељу.

Својом крвљу Краљ-Мученик запечатио је дело мира ради кога је и кренуо на пут у савезничку Француску.

На престо Краљевине Југославије, а према чл. 36 Устава, ступио је Његов преузвишени Син, Његово Величанство Краљ Петар II.

Краљевска влада, војска и морнарица положили су заклетву верности Његовом Величанству Краљу Петру II.

Влада Краљевине Југославије, вршећи привремено краљевску власт на основу чл. 45 Устава, сазвала је народне представнике у заједничку седницу за једанаести октобар, ради полагања заклетве у смислу чл. 59 и 42 Устава.

Последњим Својим речима, које је једине стигао да изговори умирући, Блаженопочивши Краљ у Своме неизмерном родољубљу оставио је народу аманет: „Чувајте Југославију!"

Краљевска влада позива целокупан југословенски народ, да овај свети аманет испуни верно и доследно.

9 октобра 1934 године у Београду

Председник Министарског савета, Мин. Т. Живковић. Министар иностраних и државних послова, Др. Дим. С. Нинчић. Министар правосуђа, Др. М. Шубашићевић. Министар војске и морнарице, армијски ђенерал Ђ. Марковић. Министар финансија, Др. Вој. Р. Кујовић. Министар трговине, Др. Стојан Спаић. Министар унутрашњих послова, Мин. А. Јевтић. Министар грађевина, Др. Фран Новак. Министар вера и просвете, армијски ђенерал Мин. М. Милошевић. Министар пољопривреде, Др. М. Ившић. Министар саобраћаја, Огњен Крижановић.

АКТ О НАСЛЕЂУ ПРЕСТОЛА

Рађено у Краљевском Двору на Дедињу 9 октобра 1934 г. у 20 сати

На основу Његовог Краљевског Величанства Краља Петра, дошли су у Двор: Председник Министарског Савета г. Никола Т. Живковић, управник града Београда г. Милојко Л. Лазаревић и командант Краљеве гарде, армијски ђенерал г. Петар Р. Живковић, и пунктуа је и пред њима Његово Величанство Краља затражени ђенерал г. Милан Н. Јечменић.

Његово Краљевско Величанство Краљ Павле саопштио је присутнима да је од страног министра иностраних послова г. Б. Јевтића и Маршала Двора, ђенерала г. А. Дмитријевића из Марсеља кривични телеграфски извештај о извршеном атентату на Његово Величанство Краља Александра I и да је Његово Величанство Краљ Александар погинуо.

Из овога саопштења Његовог Краљевског Величанства Краља Павла кренуо је председник Министарског савета г. Узуновић — у пратњи извесног — једну књигу, са натписом „Ово је сопственоручни акт, који сам написао на основу чл. 42 Устава Краљевине Југославије од 3 септембра 1931 год.

Александар

Председнику Министарског Савета

А."

Ова је књига затворена и запечаћена са два печата од црвеног воска, на којима је утиснут грб Краљевског Дома.

Председник Министарског савета г. Н. Узуновић, у присуству Њ. Краљевског Величанства Краља Павла и осталих присутних, отворио је пакет и у њему нашао на врху коверат, на коме је Његовом руком написано: „Рађено 9 октобра 1934 на Бледу. По слободној вољи и одлуци највећем умиљењу, да овим случајем најбоља интересима моје мисли и љубави, Краљевини Југославији, мога драгог Народа, као и моме Краљевском Дому. За ово основу чл. 42 Устава Краљевине Југославије, одређујем да за случај да Наследник Престола не уврши ни једанаести у чл. 61 Устава ни мисли да врши Краљевску власт, односно власт врши: 1) Њ. Кр. В. Павле Карађорђевић, Ђ. г. Радивој Стојановић, пешадијски генерал у Министарству грађевина, др. Њ. К. Пирочанац, Бан Савске бановине.

Ово завештање Краља Павла одобрили армијски ђенерал Војислав Танкић, командант Београдског, као самосталан за г. Радивоја Стојановића одређује Јову Благојевића, сенатора, као заменика г.

Vest o atentatu na kralja Aleksandra u Politici

Na beogradskim ulicama nastaje trka za kolporterima od strane uprave „Pravde", kako bi što više primerka novina bilo povučeno sa ulica i uništeno i kako bi se smanjila bruka zbog pogrešnog izveštaja. Iste večeri knez Pavle poziva u dvor predsednika vlade Nikolu Uzunovića, ministra vojske i mornarice generala Petra Živkovića, komandanta kraljeve garde generala Milana Ječmenića i upravnika grada Beograda Manojla Lazarevića i saopštava im vest o atentatu na kralja. Predsedniku vlade Uzunoviću knez uručuje koverat na kome je kraljevom rukom napisano:

„Ovo je svojeručni akt, koji sam napisao na osnovu člana 42. Ustava Kraljevine Jugoslavije od 3. septembra 1931. god. Aleksandar – gospodinu ministru predsedniku – A.“

Uzunović otvara koverat i čita prisutnima testament kojeg je kralj svojeručno napisao: „Rađeno 5. januara 1934. na Bledu. Po slobodnoj volji i svome najboljem uverenju da ovim služim najbolje interesima moje mile Otadžbine, Kraljevine Jugoslavije, moga dragog naroda, kao i moga kraljevskog doma – Ja, na osnovu člana 42. Ustava Kraljevine Jugoslavije, određujem da za slučaj da naslednik prestola iz uzroka nabrojanih u čl. 41. Ustava ne može da vrši kraljevsku vlast – Namesničku vlast vrše: 1) Nj. K. V. Knez Pavle Karađorđević, 2) Dr. Radenko Stanković, senator i min. prosvete, 3) Dr. Iv. I. Perović*,(*Ivo Perović) ban Savske banovine. Kao zamenika za kneza Pavla određujem arm. đenerala Vojislava Tomića, komandanta Beograda. Kao zamenika za Dr. Radenka Stankovića određujem Jovu Banjanina, senatora. Kao zamenika za Dr. Perovića određujem Dr. Zeca*, (*Petar Zec) senatora. Ovaj akt napisao sam i potpisao svojeručno u dva originalna primerka, od kojih će jedan čuvati Nj. V. Kraljica, a drugi Predsednik Min. Saveta. Ova dva primerka ovog akta kovertirana su i zapečaćena su mojim pečatom. Aleksandar Karađorđević Kralj Jugoslavije“.

Tekst citiranog testamenta je objavljen već 11. oktobra u Službenim novinama. Ali kasnije interpretacije sastanka u dvoru i otvaranja testamenta govore da je tom prilikom nastala rasprava između kneza Pavla i Nikole Uzunovića, koji je izrazio iznenađenje zbog imena namesnika, jer je navodno postojao neki raniji kraljev testament sa imenima drugih ličnosti za namesnike. Knez Pavle je, uz podršku generala Petra Živkovića, ovakav razgovor presekao rekavši da je to poslednja kraljeva volja i da postoji i drugi primerak istog teksta kod kraljice Marije. Docnije će u publicistici biti dosta pokušaja da se oko kraljevog testamenta ispredaju razne priče, ali one su uglavnom usmerene na senzacionalizam i pikanterije koje treba da zagolicaju maštu čitalaca.

Zamešateljstu sa kraljevim testamentom dobim delom je doprineo i Milan Stojadinović, koji u svojim memoarima tvrdi da mu je princ Pavle priznao da nije imao pojma o bilo kakvoj oporuci, već je iste noći posle vesti o atentatu na kralja, preturajući u dvoru po kraljevim hartijama, pronašao „jedan listić plave boje gde su bila zabeležena imena trojice

namesnika i njihovih zamenika“. Tek uz pomoć „komandanta kraljeve garde generala Petra Živkovića“ Pavle zaključuje „šta onaj listić treba da bude“, pa je pozvan predsednik vlade Uzunović. Stojadinović potencira prisustvo „komandanta kraljeve garde“ kao veoma važno, jer svako protivljenje od strane predsednika vlade da onaj listić prizna kao testament bilo bi izazivanje intervencije moćne garde koja je sada u službi prvog namesnika.

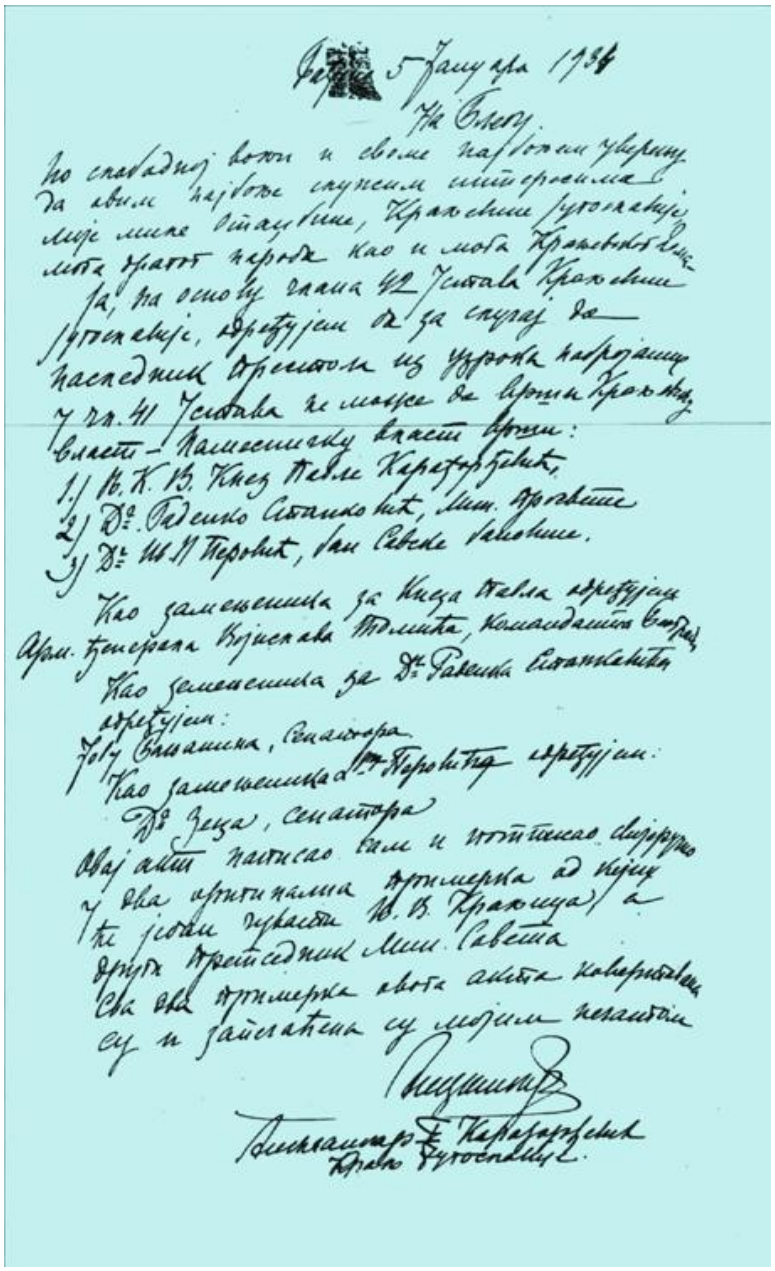

Testament kralja Aleksandra

Ovakvo Stojadinovićevo tumačenje sadrži dosta netačnosti. Uz sasvim verovatnu mogućnost da je prisustvo komandanta kraljeve garde bilo veoma važno, kako bi se predupredili eventualni nesporazumi, netačno je da je general Petar Živković u vreme marsejskog atentata bio komandant kraljeve garde. General Živković je, naime, ministar vojni, a komandant garde je general Milan Ječmenić. Ipak, Stojadinovićevo svedočanstvo ima svoje razloge, koji će biti jasni kada se Stojadinović i knez politički i lično raziđu pet godina kasnije. Od tog vremena, pa sve do pisanja svojih memoara, Stojadinović će u knezu videti najvećeg krivca za sve što se sa Jugoslavijom događalo posle smrti kralja Aleksandra i ta njegova slepa mržnja prema knezu ići će toliko daleko da će do kraja tvrditi da „mali listić plave boje“ nikada nije iznet pred oči šire javnosti, da ga ni on sam nikada nije video, pa je za njega ostala misterija „zašto je ovaj istorijskii dokument ostao tako skriven“.

Nema sumnje da je Aleksandar sastavljajući ovaj testament postupio tačno po Ustavu i članovima 41. i 42. na koje se poziva. Ali, daleko interesantnije je pitanje šta ga je navelo da u svojoj vili na Bledu, devet meseci pre marsejskog atentata, odluči da sastavi ovu oporuku. Sudeći po blizini datuma, to je najverovatnije bio planirani pokušaj atentata u Zagrebu 17. decembra 1933, kada su pripadnici ustaške tajne organizacije Petar Oreb i Ivan Herenčić otkriveni i uhapšeni kao potencijalni atentatori. Dve nedelje posle ovog incidenta kralj na Bledu sastavlja svoj politički testament.

Aleksandrov naslednik Petar Drugi imao je samo 11 godina kada je postao kralj. Prema Ustavu i prema navedenom testamentu kraljevsku vlast vrši Namesništvo od tri člana koje će vladati u ime maloletnog kralja. Prvi član Namesništva je knez Pavle iz loze Karađorđevića, sin mlađeg brata kralja Petra Prvog, Arsena Karađorđevića. Druga dva člana su dr. Radenko Stanković, univerzitetski profesor i dr. Ivo Perović, bivši ban Savske banovine, koji su ipak bili samo formalne figure u Namesništvu, u kome je knez Pavle de fakto bio nosilac kraljevske vlasti. Njegov položaj prvog namesnika bio je nesporan, jer od svih punoletnih Karađorđevića samo je on bio sposoban da bude na kormilu države, s obzirom na dugogodišnje lečenje u duševnoj bolnici Aleksandrovog brata Đorđa, a Pavlov otac Arsen, koji uopšte nije živeo u Srbiji, bio je star i nezainteresovan za vršenje kraljevske vlasti.

Pavle je od dečačkih dana bio blizak sa Aleksandrom, iako su se po temperamentu i interesovanjima znatno razlikovali. Pavle je završio studije savremene istorije i istorije umetnosti na Oksfordu i veliki je ljubitelj umetnosti, posebno slikarstva. Govorio je sve važnije svetske jezike. Aleksandar je cenio obrazovanje i prefinjenost svog rođaka i provodio sa njim u razgovoru dosta vremena, slušajući od njega o umetnosti, a prenoseći mu svoja iskustva o politici. Otuda je i izbor Pavla za prvog namesnika sasvim razumljiv, jer je uživao veliko kraljevo poverenje.

Kako to obično biva, posle ovakvih dramatičnih događaja i ubistava državnih vođa počinju spekulacije i nagađanja o pozadini i nalogodavcima. Na suđenju zaverencima koji su pohapšeni kao pomagači marsejskog atentatora, nepobitno je utvrđena veza između ustaša i VMRO. Ali specijalni komitet Društva naroda* (*Pandan današnjim Ujedinjenim nacijama.) došao je do zaključka da nema nikakvih dokaza o učešću stranih vlada u atentatu. Ipak, dokumenti koji su kasnije postali dostupni nedvosmisleno govore da su u atentat na kralja Aleksandra ozbiljno umešane Italija i Mađarska, koristeći kao izvršioce ustaše i VMRO.

KRALJEVE VRLINE I MANE. Kralj Aleksandar je posle atentata proglašen mučenikom koji je poginuo za Jugoslaviju. Njegov doprinos ujedinjenju je nesumnjiv. Ali kada je trebalo novu državu razvijati pokazalo se da uspešan ratnik i komandant iz tri rata nije imao dovoljno sluha za složene poslove oko razvoja jedne heterogene državne zajednice. Mislio je da centralističkim upravljanjem i čvrstom rukom može razrešiti složene odnose među narodima, zaveden tvrdnjom zaslepljenih idealista da je to jedan narod. Bio je žrtva ideje koja se, umesto da bude razvijana pažljivo i sa mnogo takta, pretvorila u zabludu.

Život kralja Aleksandra je tragična kombinacija patriotizma i slepog verovanja da je Jugoslaviju moguće učiniti jedinstvenom i složnom pomoću čvrste volje i još čvršćeg vladanja. U tome je sagoreo, zbog toga je i život izgubio. Pred kraj je i sam postao svestan da je lična diktatura bila uzaludna, da je ona bila pogrešan način građenja snažne i jedinstvene države. Patrijarh Gavrilo Dožić je u svojim memoarima napisao da mu se kralj mesec dana pred pogibiju žalio da šestojanuarski režim nije uspeo i da je nameravao da stiša razbuktale političke strasti

izmenom dotadašnjeg državnog programa. Taj nameravani zaokret osujetili su meci u Marseju.

Ironija sudbine je odredila da upravo kada je i sam shvatio da su svi njegovi dotadašnji potezi vodili u ćorsokak i da je potrebno da se izvrše suštinske reforme, da se „prsluk do kraja raskopča i ponovo zakopča“, Aleksandar je pošao u Marsej u susret mecima koji su presudili i njemu i Jugoslaviji. Pred polazak za Marsej uputio je emisara Ivana Šubašića u Sremsku Mitrovicu u kojoj je tamnovao Maček i poručio mu da će po povratku iz Marseja biti oslobođen i da će se sa njim, kao i sa ostalima akterima jugoslovenske drame o svemu dogovoriti. Ivan Meštrović je kasnije tvrdio da je već tada Aleksandar imao u vidu podelu Jugoslavije na dve polovine – srpsku i hrvatsku. Neki istoričari to ne shvataju ozbiljno, ali šta god da je, jedno je sigurno – kralj je bio svestan da mora da menja i sebe i zemlju kojom vlada.

Njegova ličnost i njegovo delo izazivaće sve do danas mnogo kontroverzi, mnogo oprečnih ocena i mišljenja: od hvalospeva za sve što je činio do potpunog negiranja njegovog dela, od opšteg obožavanja podanika do neskrivene mržnje. Sve se to svalilo na pleća jednog čoveka, koji je imao nesumnjivu ambiciju da vlada najvećim delom Balkana, vladara koji se nije štedeo, ali ni popuštao svojim kritičarima i koji je na kraju tragično završio. Ni posle više od osam decenija od smrti kralja Aleksandra, još uvek se ne vidi njegovo pravo mesto u istoriji, koja ni do danas nije uspela da na pravi način oceni i vrednuje njegove zasluge i njegove greške. Izvan Srbije ga smatraju za apsolutistu i diktatora, koji im je ujedinjenjem podvalio, jer je pod plaštom Jugoslavije stvarao Veliku Srbiju, dok u Srbiji misle suprotno - da je zaustavio širenje i razvoj Srbije stvaranjem veštačke tvorevine koja je bila čist promašaj.

Aleksandrovi savremenici su ga, posle oduševljenja nakon ratnih pobeda i uspešnog ujedinjenja, kovali u zvezde. Solunski proces je pretio da sruši taj mit, ali tek posle ujedinjenja, kada su počele nesuglasice i razmirice među političarima, u kojima se kralj postavljao kao vrhovni arbitar, počela je da opada njegova popularnost. Šestojanuarskom diktaturom kralj je konačno od sebe odbio mnoge koji su mu verovali i od njega očekivali da bude stožer okupljanja i saradnje različitih političkih opcija.

Jedan od njih je i Svetozar Pribićević: „Uvek sam cenio srpske besprimerne žrtve u toku svetskog rata, ali nikada nisam mogao podneti tezu da je Srbija svojim pobedama oslobodila naš narod u Austriji od austrijske i nemačke dominacije. U toku dramatične audijencije kod kralja Aleksandra, noću između 7. i 8. jula 1928. kralj mi je kazao da se prilikom organizacije države mora voditi računa o činjenici da je Srbija oslobodila SHS iz Austrougarske. Odgovorio sam da je to nemoguća teza... Hrvati i ostali imali su velike političke slobode u Austrougarskoj i smešno je tvrđenje Srba da su ih oni oslobodili".

Slobodan Jovanović pokušava da oslika i Aleksandrov karakter: „Docnije se zapazila opšta vladarska nesposobnost Aleksandrova za dublja i trajnija prijateljstva. Broj ljudi sa kojima je duže ostajao u prisnim odnosima bio je neobično mali. Mogao je za čas da okrene čoveku leđa i to bez vidnog povoda."

Profesor Milorad Mile Pavlović, iako je bio blizak sa kraljem, u svojim beleškama ga ne štedi, naročito kada se bavi njegovim psihološkim profilom: „Uopšte, njegova sujeta bila je neograničena. Verovao je da je viši od svih ostalih, koji su mu bezmerno laskali, što je njega opijalo, pa je i verovao da je najbolje ono što on smisli, što su te udvorice koristile. Vera u sebe i u svoju mesijansku ulogu u stvaranju lepše budućnosti naroda, ta vera bila je najizrazitiji osećaj koji je sve stavljao u zaleđe."

BASNOSLOVNO BOGATSTVO. Aleksandar Karađorđević je bio pravi asketa. Malo je jeo, malo spavao i mnogo pušio. Kada je neposredno posle atentata u Marseju izvršena lekarska ekspertiza njegovog beživotnog tela prisutni su bili zapanjeni stanjem njegovog organizama. Nije imao ni 50 kilograma, a zaključak je da je kralj već bio ozbiljno bolestan od kancera. Inače je bio sitne građe i narušenog zdravlja još od 1910, kada je jedva preživeo trbušni tifus i posle toga stalno patio od stomaka. Žustrih i nervoznih pokreta, nije se štedeo i trošio je svoju energiju u tolikoj meri da je sa 46 godina, koliko je imao u trenutku atentata, izgledao kao starac.

Ćorović smatra da je kralj Aleksandar imao puno razloga da bude ponosan na sve što je učinjeno i postignuto u vreme njegove vladavine i prvenstveno njegovim angažovanjem. Ali njegovim uspesima su doprineli i drugi „s kojima se on nije rastao u ljubavi". Ćorović misli da

je „zbog takve crte lakog odbacivanja ljudi“, kralj Aleksandar „u svojoj vladavini sve više skretao ka autokratizmu i morao je da prima odgovornost i za stvari koje su po prirodi njegovog položaja morale da ostanu van njegovog domašaja.”* (*Vladimir Ćorović: Istorija Srba, Beograd 1989.)

Za razliku od svojih predaka koji su najčešće bili praznih džepova, Aleksandar je, u relativno kratkom vremenu svog vladanja, stvorio ogromno lično bogatstvo. Reklo bi se da je svoje finansijsko carstvo gradio spretnije i uspešnije od države kojom je upravljao. Samo mesec dana posle kraljeve pogibije londonski list „Dejli mejl“ je napisao da je Aleksandar Karađorđević najbogatiji čovek u Evropi. Navodno je samo u gotovom novcu posedovao tadašnjih šest miliona zlatnih funti (sterlinga) i još veću vrednost u zlatu i srebru.

Već citirani profesor Mile Pavlović izneo je o kralju vrlo nepovoljno mišljenje kada je u pitanju novac i gomilanje bogatstva: „Jedna od najružnijih odlika bila mu je gramzivost. Nikakv zelenaš nije bio toliko pohlepan na novac kao on. On je još kao prestolonaslednik uvrteo sebi u glavu da mora biti veoma bogat.”

A Milan Stojadinović piše u svojim uspomenama: „Kralj je svojevremeno na račun civilne liste dobijao 24 miliona dinara. Negde 1921. zatražio je da mu se četvrtina isplaćuje u francuskim francima i, kako je zvanični kurs bio al pari, on je primao 6 miliona franaka pored 18 miliona dinara. Međutim, 1922. kada je dinarski kurs jako opao kralj je izjavio da je voljan da onih šest miliona franaka ustupi državi. Kako je francuski franak tada vredeo sedam dinara, on je tražio da mu se ti franci prevedu u 42 miliona (dinara), pa mu se tako civilna lista povećala na 60 miliona dinara”.

Aleksandar Ujedinitelj je iza sebe ostavio državu, koju nije uspeo stvarno da ujedini i lično bogatstvo koje je, navodno, ostalo van domašaja njegovih naslednika, jer niko nije uspeo da otkrije šifru švajcarskog sefa u kome je ono pohranjeno. Priča o izgubljenom bogatstvu jugoslovenskog kralja, koliko god deluje senzacionalistički, nije bez osnova. S jedne strane je činjenica da je Aleksandar nesumnjivo bio vrlo bogat, što je bilo dobro poznato ondašnjoj ne samo jugoslovenskoj, već i svetskoj javnosti. Na drugoj strani je tužna okolnost da su njegovi naslednici posle Drugog svetskog rata, kada im je

bio zabranjen povratak u Jugoslaviju, živeli jedva sastavljajući kraj sa krajem.

Dokaz da je jugoslovenska komunistička vlast imala ozbiljno saznanje o postojanju zarobljenog kraljevog bogatstva i da je pokušavala da se domogne kraljevog sefa je dopis s početka 1984. godine, kojim tadašnji savezni javni pravobranilac upozorava saveznu vladu da se te godine navršava 50 godina od smrti kralja Aleksandra i da ističe rok u kome se nešto može preduzeti na otkrivanju sefa i blaga u njemu. Trebalo je, dakle, hitno nešto preduzeti. Ovaj dopis istovremeno pokazuje da je ranijih godina nesumnjivo bilo pokušaja od strane jugoslovenskih vlasti da se dođe do kraljeve zaostavštine, ali isto tako da se na tome već dugo nije ništa radilo. Pa i samo upozorenje javnog pravobranioca došlo je u poslednji čas. Da li je nešto moglo da se uradi u tako kratkom roku? Pokušaj da se akcija usmeri na sudski put nije urodio plodom. Pokazalo se da je i upozorenje javnog pavobranioca ipak kasno došlo.

KONCEPT MILANA STOJADINOVIĆA. Iako je još pre pogibije kralja Aleksandra bilo nekih naznaka da se sprema zaokret u dotadašnjoj politici nasilnog jugoslovenstva u korist većih prava nacionalnih zajednica i njihovoj autonomiji, dolaskom Namesništva i kneza Pavla, kao i nove vlade na čelu sa Milanom Stojadinovićem, ipak se nije odmah krenulo u tom pravcu. Stojadinović će udruživanjem svoje Jugoslovenske radikalne zajednice sa slovenačkim i muslimanskim strankama pokušati da napravi svejugoslovensku političku stranku kojom bi rešio hrvatsko pitanje, pa je i na osnivačkoj skupštini nove stranke izrazio nadu da će se „stvoriti atmosfera međusobnog poverenja, u kojoj će se ipak lakše moći da reši i hrvatsko pitanje“.

Ispostaviće se da je to bio samo manevar, jer je Stojadinović, udruživanjem sa slovenačkim i muslimanskim strankama, pokazao da želi da izoluje Hrvate, ali time je doprineo da u Hrvatskoj glavna politička stranka - Hrvatska seljačka stranka, postane i jedina politička snaga, a njen vođa Vladko Maček neprikosnoveni vođa hrvatskog naroda.

Vladko Maček je tek u ranu jesen 1936. imao priliku da lično bolje upozna kneza Pavla koji ga je pozvao da ga poseti u njegovom dvorcu na Brdu kod Kranja. U svojim memoarima Maček opisuje ovaj susret, posebno utisak koji je na njega ostavio knez:

„Ja sam prosudio da je čovjek, iako s jakom natruhom aristokratizma, apsolutno kulturan u europskom smislu te riječi. Vidio sam odmah da, za razliku od svog pokojnog bratića Aleksandra, nema ni trunka srpskog šovinizma. Štoviše, opazio sam kod njega čak i neku stanovitu nesklonost prema srbijanskim političarima. Kad smo primjerice razgovarali o prednostima monarhije i republike, nisam ja ni najmanje tajio svoga republikanstva, ali sam koncedirao da ja, pa ni ostali Hrvati, ne bismo imali ništa protiv monarhije britanskog tipa. On se nasmiješio i rekao: 'Budite uvjereni da je i meni najsimpatičniji britanski tip monarhije, ali vas pitam da li su - i sada je naveo nekoliko srbijanskih političara – „da li su to Britanci?'"* (*Vladko Maček: Memoari, Njujork 1957, Zagreb 1992.)

Videli smo kakav je utisak knez Pavle svojim aristokratskim manirima ostavio na Mačeka. Ali knez nije napisao memoare, pa ne znamo kakav je utisak Maček ostavio na njega. Tu se potrudio Milan Stojadinović, koji u svojim memoarima tvrdi da mu je knez posle susreta sa Mačekom ispričao kako mu je trebalo mnogo strpljenja da do kraja izdrži Mačekovu posetu. Kneza je posebno iritiralo što je Maček, s vremena na vreme, otvarao svoju kutiju sa duvanom, vadio paketić cigaret papira, polako savijao cigaretu i, pošto bi je prevukao levo i desno preko jezika, zalepio je i počeo da puši. „Te njegove gestove mi je bilo najteže da posmatram", žalio se tobože knez Stojadinoviću „sa očiglednim izrazom gađenja".

Stojadinoviću je, očigledno, najviše stalo da istakne tobožnju Mačekovu „seljačku prostotu", pa tako komentariše i deo iz Mačekovih memoara o susretu sa knezom: „Dr. Maček koji je uglavnom živeo između Zagreba i Kupinaca, koji nikad van zemlje nije putovao, niti ikada imao prilike da upozna kako uistinu izgledaju aristokrati u svetu, imao je hrabrosti da napiše takve karakterne crte Kneza Namesnika".* (*Milan Stojadinović: Ni rat ni pakt, Buenos Aires 1963, Rijeka 1970.)

Nekoliko meseci kasnije, u januaru 1937, Maček se, na insistiranje kneza, prvi put sastaje i sa Milanom Stojadinovićem. U svojim memoarima Maček je o tom susretu zapisao da mu je Stojadinović naširoko razlagao svoju spoljnu politiku, naglašavajući važnost prijateljstva sa susednim državama, sa čime se Maček složio. Ali čitav razgovor o unutrašnjoj politici se sveo na Stojadinovićevo nagovaranje Mačeka da uđe u njegovu vladu. Kada su se rastajali Stojadinović mu je,

navodno rekao, da je šteta što se njih dvojica ne mogu složiti u unutrašnjoj politici kao što se slažu u spoljnoj. Maček za sebe zaključuije kako nije imao vremena da mu kaže da se ni u spoljnoj politici baš ne slažu mnogo.

Stojadinović u svojim memoarima o susretu s Mačekom, međutim, piše mnogo opširnije, iz čega bi se moglo zaključiti da je razgovor bio mnogo sadržajniji od onog što Maček prikazuje. Kraj njihovog razgovora Stojadinović ovako opisuje:

„Izlazeći iz male sobe prepune dima od Mačekovih cigareta, koje je on savesno i polako pravio, savijao i lizao papirić, tačno onako kako mi je to ranije Knez Namesnik opisao, rekoh mome sagovorniku: „Čini mi se da se nas dvojica mnogo više slažemo u pogledu moje spoljne politike, nego li unutrašnje“. „Da, tako se i meni čini“ - odgovori on smešeći se“. Ali o ponudi Mačeku da uđe u vladu ni reči.

Predizborni miting pristalica Milana Stojadinovića na Pozorišnom trgu u Beogradu 1938.

Milan Stojadinović svoj populizam ističe na čestim narodnim zborovima sa ikonografijom i rečnikom koji podsećaju na fašističke zborove u Italiji i Nemačkoj, sa organizovanim odredima u zelenim košuljama i sa fašistički uzdignutim rukama u znak pozdrava. Istovremeno, vođstvo Hrvatske seljačke stranke osniva Hrvatsku građansku zaštitu u gradovima i Hrvatsku seljačku zaštitu u selima, čiji je zadatak da tobože osiguravaju političke skupove od neistomišljenika. U početku su naoružani drvenim štapovima, ali će vremenom dobiti pravo i na oružje, uz opravdanje da služe kao ispomoć policijskim organima.

Ovakav vid fašizacije samo je posledica jednog šireg pokreta u čitavoj Evropi, po uzoru na Italiju i Nemačku. Atmosfera u odnosima između vlasti i hrvatske opozicije je takva da su mnogi incidenti dobijali tragične dimenzije i prerastali u krvave sukobe, ne samo između vlasti i opozicije, već i između pripadnika različitih političkih grupa i struja.

Možda Maček lično i nije bio sklon usijavanju ionako vrele atmosfere u odnosima sa vlastima u Beogradu, ali njegove pristalice se nisu ustručavale da otvoreno pokažu svoju zagriženost i netrpeljivost prema suprotnoj strani. Na proslavi Mačekovog rođendana, koja se pretvorila u demonstraciju tvrdog antijugoslovenstva, isticane su i izvikivane parole poput „Dole Jugoslavija, kralj, Srbija, krvavi Beograd", ili „Živeo kralj Maček", „Živela hrvatska vojska", „Živela samostalna Hrvatska" i slično.

HRVATSKO PITANJE RUŠI VLADU. Stojadinovićevo koketiranje sa fašizmom, pa i uvođenje nekih spoljnih obeležja i metoda agitacije i političke borbe, ozbiljno su zapretili fašizacijom čitavog jugoslovenskog društva, koja se i nad Evropom nadvila kao zla kob. U zemlji niču i fašističke organizacije, poput „Zbora" Dimitrija Ljotića, koji je imao i svoj ogranak u Sloveniji, dok se u Hrvatsku vraćaju ustaše iz Italije, ohrabrene povoljnom klimom za delovanje i verovanjem Stojadinovića da je, zbog dobrih odnosa sa fašističkim režimima u Nemačkoj i Italiji, Jugoslavija izvan opasnosti od najekstremnijeg hrvatskog nacionalizma.

Ovakva situacija u Jugoslaviji nije nimalo odgovarala Britancima koji su kneza Pavla smatrali svojim čovekom i na njega vršili pritisak da se reši hrvatsko pitanje. Kao glavnu prepreku za rešavanje tog pitanja Britanci su smatrali upravo Stojadinovića i njegovu politiku prijateljske

neutralnosti prema Italiji i Nemačkoj, koja mu je omogućila da se ne obazire na hrvatske zahteve. Siguran u svoju snagu, Stojadinović odlučuje da ne čeka izbore predviđene za april 1939, već ih sprovodi ranije, u decembru 1938. Knez Pavle pristaje na ranije održavanje izbora, verujući u prognozu Vladka Mačeka da će Stojadinović na tim izborima loše proći.

Mačekov optimizam bio je najviše podgrejan načinom na koji je primljen u Beogradu u avgustu, dakle četiri meseca uoči izbora, kada se udružio sa srbijanskom opozicionom strankom samostalnih demokrata. Evo kako on to opisuje:

„Na kolodvoru i po ulicama do kuće, koja mi je bila određena za stan, bilo je bez pretjerivanja preko stotinu tisuća ljudi, i to ne samo na ulici, nego i na svim prozorima kuća, pa i na krovovima. S balkona kuće gdje sam odsjeo, morao sam uz prvake opozicije i ja govoriti nekoliko puta, jer su se slušatelji izmjenjivali, kako se povorka polagano pomicala naprijed stisnuta između obiju strana dosta široke ulice. Boravio sam u Beogradu dva dana, a kad sam ga treći dan ostavio, bio sam pun optimizma, jer sam držao da je Srbija posve zrela, iako još ne za jedan pravedan sporazum sa Hrvatima, a ono barem za to da jednom za svagda sruši sve diktatorske režime.“* (*Vladko Maček: Memoari).

Knez i Maček su bili u pravu, ali samo delimično. Stojadinović je na izborima prošao mnogo lošije nego što je očekivao, sa tesnom većinom u odnosu na opozicionu listu na kojoj je i Maček, ali odredbe izbornog zakona su takve da mu omogućuju apsolutni primat u parlamentu. Iako je izgubio tesnom većinom, Maček je to teško primio. U svojim sećanjima je zapisao: „Već nakon 4. mjeseca pokazao se taj moj optimizam ipak pretjeranim, jer je Beograd, dakle oni isti ljudi koji su me tako oduševljeno dočekali, glasovao većinom za listu režima.“

Za Stojadinovića to je ipak bila Pirova pobeda, jer je knez već doneo odluku da ga se reši, a priliku za to mu je dao sam Stojadinović, koji je samo mesec dana posle izbora ugostio italijanskog ministra spoljnih poslova, inače Musolinijevog zeta, grofa Galeaca Ćana u lovu na državnom dobru u Belju. Ali, osim lova vođeni su i ozbiljni politički razgovori koji su na kraju začinjeni bogatom večerom i terevenkom, uz prisustvo „odabranih dama“ i Stojadinovićevom zdravicom koja je

održana na stolu punom đakonija, a završila ispod stola koji je popustio pod korpulentnim jugoslovenskim premijerom.

Stojadinović će kasnije u knjizi svojih sećanja tvrditi da je Ćano prvi započeo ozbiljan razgovor tako što je pitao da li bi Jugoslavija bila saglasna da Italija pripoji Albaniju, jer je to „u interesu apsolutne bezbednosti na Jadranu“, pri čemu je svom sagovorniku ponudio Skadar i teritoriju oko njega, kako na Jugoslaviju ne bi pala nikakva „kritika agresivnog akta prema jednom od svojih suseda“.

Stojadinoviću to nije bilo novo, ali se pravio iznenađen i zatečen, što je opet iznenadilo Ćana, koji je očekivao da predlog bude oberučke prihvaćen, pa je povećao svoju ponudu i delom egejske obale i Solunom, što je Stojadinovića istinski uplašilo, pa je, brže bolje, prihvatio ponudu da deli Albaniju, bez Soluna, ali da Ćano o tome prvo razgovara sa knezom Pavlom. Stojadinović tvrdi da je jugoslovenski generalštab na tu temu već nešto analizirao i zaključio da, ako ne može da se izbegne da Italijani zauzmu Albaniju, onda bi Jugoslavija morala da se postara da Italijani tamo ne budu sami, već da i ona uzme za sebe jedan deo.

Zanimljiv je odnos prema Skadru. Stojadinović piše da je o tome razgovarao i sa patrijarhom Gavrilom Dožićem, koji je oduševljeno odgovorio: „Ah, to bi bilo slavno! Mi Crnogorci smo izgubili toliko ljudi u jurišima na Taraboš* (*Taraboš, tvrđava na brdu iznad Skadra sa koje je turska vojska u Prvom balkanskom ratu šest meseci branila prodor crnogorske vojske u grad.) da bismo osvojili Skadar, ali nam ga saveznici ne dadoše, a o njemu se uz gusle pjevalo. Ja bih u tom slučaju na čelu naših trupa ušao u negdašnju prestonicu Iva Crnojevića. Kamo sreće junačke da se to jednom ostvari“, navodi tobožnje patrijarhove reči Stojadinović u svojoj knjizi.

Lov:Milan Stojadinović i grof Galeaco Ćano na Belju

Ćano je u pratnji Stojadinovića sledeće noći kraljevskim vozom krenuo u Beograd, gde ga je sutradan primio knez Pavle, ali o razgovorima u Beogradu Stojadinović ništa ne govori u svojoj knjizi, kao što ne spominje ni najvažniji deo svog razgovora sa Ćanom, o „hrvatskom pitanju“. Ali verovanje da je tom prilikom zapravo najinteresantniji deo razgovora bio posvećen upravo tom pitanju prisutno je u mnogim, naročito kasnijim interpretacijama Stojadinovićeve politike. Po tim tumačenjima, grof Ćano se nije ustručavao da svom prijatelju predloži da napusti zapadne krajeve i za uzvrat dobije Veliku Srbiju, baš onako kako je to i kralj Aleksandar želeo, kada je posle skupštinskog atentata predlagao amputaciju Hrvatske. Vladko Maček u svojim memoarima piše da je saznao da je između Stojadinovića i Ćana sklopljen tajni ugovor prema kome bi, u slučaju svetskog rata, Italija dobila deo Gorskog kotara i veliki deo istočne obale Jadrana „sve do ispod Splita“, a zauzvrat bi sva ostala teritorija Jugoslavije bila priznata kao Velika Srbija.

Sam Stojadinović je smatrao da versajska Evropa praktično više ne postoji i da „srpski narod gubi energiju u Jugoslaviji“. Zato ga Ćanov predlog, ukoliko ga je bilo, nije iznenadio, već je bio blizak njegovim idejama. To bi značilo prihvatanje ideje o „amputaciji Hrvatske“ i

uspostavljanje nove zapadne granice. Teritorija koju su većinski naseljavali Hrvati bila bi podeljena između Italije i Nemačke. Naravno da je takva mogućnost u Londonu izazvala veliku buru, koja je rezultirala kampanjom protiv Milana Stojadinovića, jer Britancima nikako nije odgovaralo širenje Italije i Nemačke, pogotovo jačanje nemačkog prisustva na Jadranskom moru.

Saznavši za susret Stojadinovića sa Ćanom, Britanci su još više pritisnuli kneza Pavla, koji je u februaru, uz pomoć ostavki petorice ministara, izazvao krizu vlade i od Stojadinovića iznudio ostavku i mandat za sastav vlade dao Dragiši Cvetkoviću. Najkraća dijagnoza Stojadinovićevog greha: nije imao razumevanja za rešavanje hrvatskog pitanja i hteo je da fašizira zemlju. Na kraju je sve to morao da plati odstranjivanjem iz vlasti.

SLIČNE SUDBINE KNEZA I STOJADINOVIĆA. Kneza Pavla i Stojadinovića je, bar prema onome što Stojadinović tvrdi, vezivalo dugogodišnje prijateljstvo. Za prestanak tog prijateljstva Stojadinović razloge traži na sasvim drugoj strani: na odsustvu njegove podrške ambicijama kneževskog para da se domognu kraljevske krune. Da li je ta ambicija zaista postojala teško je reći, ali izvesno je da se o tome još u ono vreme po kuloarima često pričalo, pa se time bavi i Stojadinović, koji u svojim memoarima tvrdi da je to „bila česta tema u svim beogradskim krugovima“.

Tako je jednom prilikom, početkom 1938. knez Stojadinoviću navodno rekao da maloletni kralj, u čije ime vlada namesništvo, nema prestolonaslednika. Stojadinović se potrudio da kod vodećih pravnika proveri da li postoji takva ustavna praznina i dobio potvrdan odgovor, odnosno da Kraljevina teoretski nema prestolonaslednika i da je veliki propust što ustavom nije predviđena situacija koja se nametnula posle smrti kralja Aleksandra i dolaska maloletnog Petra na presto.

Stojadinović je zaključio da knez, a naročito kneginja, pokazuju ambiciju da se domognu prestola, što bi podrazumevalo da maloletni kralj ili ne doživi punoletstvo, ili da zbog bolesti bude trajno nesposoban da vrši kraljevsku vlast. Veruje da je knez računao na ovu drugu mogućnost i za to mu je bila potrebna podrška vodećih političara. Istini za volju, ponašanje mlađanog kralja u nekim situacijama, kada je zbog mladalačke nepromišljenosti dovodio svoj život u opasnost vratolomnim vožnjama

automobila ili skokovima sa broda u pokretu, osim strahovanja za njegov život, znatno je doprinelo i sumnjama u njegovo mentalno zdravlje. Ali kralj ima i dva mlađa brata, pa je čudno da Stojadinović špekuliše kneževim tobožnjim ambicijama, ne vodeći računa da, po prirodi stvari, u naslednom redu posle najstarijeg sina kralja Aleksandra su dva mlađa direktna muška potomka, bez obzira na propust da se to i formalno reguliše.

Sve u svemu, Stojadinović sažeto prikazuje sutuaciju na dvoru: „Tako je situacija u Kraljevskom domu, posle pogibije kralja Aleksandra bila ovakva: otvoren rat između Kraljice Majke i princeze Olge, podzemni rat Knežev protiv Kraljice, potajna želja Pavla i Olge da se njihov privremeni položaj produži i ustali, na ovaj ili onaj način“.

Reklo bi se - kakva država takav i dvor. Ali teško je poverovati Stojadinovićevim tvrdnjama o kneževoj aspiraciji na presto, pogotovo ako se ima u vidu da je knez nimalo nežno zaustavio Stojadinovićeve ambicije da postane „jugoslovenski Musolini“.

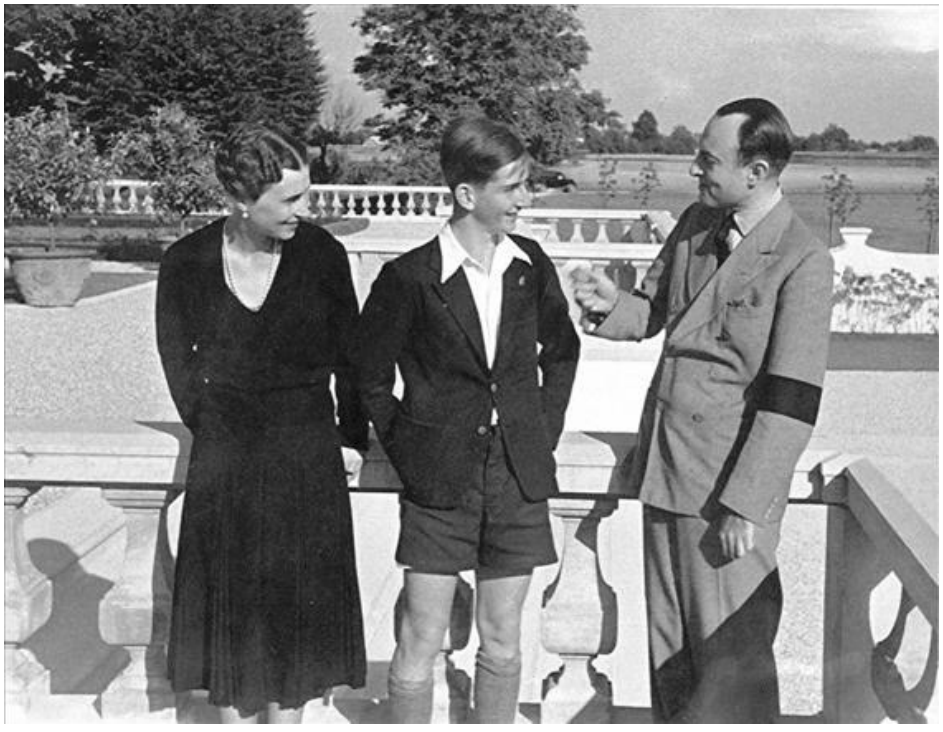

Kralj Petar II sa knezom namesnikom Pavlom i kneginjom Olgom

Za Stojadinovićev pad ipak je verovatnije da je presudio njegov odnos prema „hrvatskom pitanju“. Kneza Pavla, po svemu sudeći, nije interesovala Velika Srbija. On je čovek iz sasvim drugog sveta i drugačijih nazora. Svi relevantni činioci u tadašnjem jugoslovenskom vrhu smatrali su ga anglofilom i čovekom koji je Srbima naklonjen ništa više nego Hrvatima i Slovencima. Vrlo često i rado je boravio na krajnjem zapadu države, u Sloveniji, na svom imanju Brdo kod Kranja. Tamo se više osećao kod kuće nego na beogradskom Dedinju. Kralj Aleksandar se bavio mišlju da se u Zagrebu sagradi dvor i da se tamo ustoliči knez Pavle, koji bi bio neka vrsta kraljevog pomoćnika, odnosno vicekralja za zapadne krajeve zemlje. Miloš Crnjanski je u „Embahadama“ zapisao da mu je Slobodan Jovanović u proleće 1938. rekao „da je Maček velika kneževa nada“. To svakako dovoljno govori o načinu kako je knez Pavle mislio da reši hrvatsko pitanje.

Godinu dana posle smenjivanja 18. aprila 1940. Stojadinović je interniran iz Beograda zbog navodnog „kompromitujućeg materijala“ pronađenog u sedištu njegove novoformirane Srpske radikalne stranke. Narednih skoro godinu dana, do marta 1941, boravio je u internaciji na Rudniku i Ilidži kod Sarajeva, da bi 18. marta bio prevezen u Grčku i u Solunu predat Britancima, koji ga interniraju na daleki Mauricijus. Internacija je došla kao posledica straha od Stojadinovićevog pristupanja Nemcima u slučaju napadu na Jugoslaviju. Na isti način sudbina se poigrala i sa knezom Pavlom, kada je 27. marta 1941. proteran u Grčku i u Atini izručen britanskim vlastima, koje su ga poslale u internaciju u Keniju, a kasnije u Južnu Afriku.

Posle rata 1946. Stojadinović je oslobođen, a od 1948. živeo je u Argentini u kojoj je umro 1961. Ko je ustvari bio Milan Stojadinović? Nesumnjivo on je najmarkantnija politička figura Kraljevine posle Nikole Pašića, za kojeg je s ponosom često naglašavao da je njegov učitelj. Izuzetno obrazovan, vrstan finansijski stručnjak, komunikativan i ekstrovertan, sa ličnim šarmom i harizmom, Stojadinović je za četiri godine svoje vlasti imao svakako zavidne rezultate.

S pravom se ocenuje da je on prvi političar u Jugoslaviji, koji je imao modernu ekonomsku viziju kojom i unutrašnju i spoljnu politiku stavlja u službu ekonomije. Po uzoru na Ruzveltov „Nju dil“ s početka tridesetih i on prednost daje javnim radovima, gradeći pruge, puteve, nove luke, obaloutvrde i kanale, električne centrale i dalekovode, na kojima je

zaposleno preko 150.000 radnika. Istovremeno je sitnim i srednjiim seljacima ukinuo veliki deo dugova, povećavajući tako njihovu kupovnu moć. Forsirao je izgradnju industrije i za vreme njegove vlade u Jugoslaviji je podignuto 111 novih fabrika i osnovano oko sto velikih industrijskih preduzeća, najvećim delom sa domaćim kapitalom, kao i veliki broj električnih centrala i novih dalekovoda. U rudnicima bakra i olova Bor i Trepča otvorene su savremene topionice, proširene su i osavremenjene topionice i livnice u bosanskim rudnicima gvožđa, udareni temelji hemijske industije u Zorki iz Šapca i proizvodnje aluminijuma kod Šibenika, otvoreni pogoni avioindustrije u Zemunu i autoindustrije u Rakovici, a 1938. godine njegova vlada donosi prvi šestogodišnji plan privrednog razvoja zemlje.

U spoljnoj politici je nastojao da Jugoslaviji otvori nove puteve, da proširi tradicionalno vezivanje samo na Francusku. Zato se najviše približava Nemačkoj, posebno u privrednoj saradnji i uvozu najsavremenijih tehnologija, kao i Italiji, sa željom da tradicionalno neprijateljstvo zbog jadranske obale pretvori u dobrosusedsku saradnju. Naravno, u pitanju su velike sile sa kojima treba imati što bolje odnose. Radi ustvari na približavanju sa svima onima koji imaju pretenzije na oderađene delove Jugoslavije, kao, naprimer, sa Bugarskom, ali slučaj sa Italijom u vezi Skadra i podele Jugoslavije pokazuje da je bio spreman i na mnogo oštije rezove.

Stojadinović tvrdi da se u momentu njegove ostavke „Jugoslavija nalazila na vrhuncu svog ugleda u inostranstvu“ i objašnjava: „Ekonomsko stanje je bilo na zavidnoj visini. Industrija, trgovina i poljoprivreda su cvetale. Radnici su bili zadovoljni sa osiguranim minimalnim nadnicama i obilnom zaštitom modernog socijalnog zakonodavstva. Nacionalna moneta bila je apsolutno stabilna. Sa dinarskim banknotama u džepu moglo se putovati kroz celu Evropu i menjati po istom kursu u svim zemljama bez ikakve promene“.

Ali Stojadinović je i čovek koji je svoj politički položaj i uticaj, uz nesumnjive lične sposobnosti, obilato koristio za lično bogaćenje, pa je smatran za jednog od najbogatijih ljudi u Jugoslaviji, čiji je kapital uoči Drugog svetskog rata procenjen na tadašnjih 700 miliona dinara. Po prirodi hedonista, ljubitelj dobre hrane i lepih žena, često je to koristio i u političkim kontaktima, gradeći tako i prijateljstva sa uticajnim

političarima tog vremena, kao što je slučaj sa grofom Ćanom, sa kojim je imao zajedničke sklonosti.

Okretanje saradnji sa Nemačkom i Italijom donelo je Jugoslaviji korist, pre svega, na ekonomskom planu, ali i opasnost od fašizacije kojoj je i sam Stojadinović bio sklon, iako u svojim memoarima tvrdi da su takve optužbe na njegov račun neutemeljene i krajnje proizvoljne. Ali i njegov prijatelj grof Ćano je u svom dnevniku, koji predstavllja vrlo važan izvor za istoriju, zapisao da je Stojadinović fašista: „Ako i nije to po partiji, on je to po shvatanju države i života... Već je označen kao diktator, a ima znakova da će ubuduće to još više biti... Ima neobuzdanu, čvrstu volju i vedrog je duha“.

Ima jedna često prepričavana anegdota, koja najbolje pokazuje šta su Stojadinovićevi protivnicu mislili o njemu i kakva ga je reputacija pratila u najširoj javnosti. Prilikom posete Nemačkoj obišao je fabriku automobila „Mercedes“. Pokazan mu je najnoviji model, koji je izazvao njegovo divljenje, pa mu je direktor fabrike pompezno saopštio da mu poklanja skupoceni automobil. Stojadinović na to još pompeznije odgovara da on, kao predsednik vlade, ne može da prihvati takav poklon, jer to nije u saglasnosti sa njegovim shvatanjem morala, što bi danas rekli da je u sukobu interesa. Onda mu domaćin velkodušno nudi da kupi automobil, a cena je jedan dinar. Stojadinović kaže da je to već u redu i iz džepa vadi metalnu dvodinarku, ali direktor fabrike kaže da nema da mu vrati kusur, na šta Stojadinović, navodno najozbiljnije, odgovara da mu umesto kusura daju još jedan automobil.

Politički protivnici su mu posle lansiranja ove priče dali nadimak „Mercedes“, a što je još zanimljivije, u dosijeima Titove tajne policije, koja je pratila aktivnost emigracije, Stojadinović je vođen pod šifrom „Mercedes“. S obzirom na njegovu korpulentnost i energiju koju je posedovao, nadimak mu je dobro pristajao i bez navedene priče.

USTUPCI HRVATIMA. Fašizam u Evropi je već počeo prodor, koji će se pretvoriti u najkrvaviji rat u istoriji čovečanstva. Pad Stojadinovića je knezu Pavlu jasno ukazao na hitnost rešavanja hrvatskog pitanja i u predvečerje rata u Jugoslaviji se pojavila kakva takva spremnost da se federalizacijom pokuša da spreči njen raspad. Vrlo brzo će se, međutim, pokazati da je bilo kasno.

Maček u svojim memoarima piše da mu je knez Pavle, još pre nego je Stojadinović primoran na ostavku, po dr. Ivanu Šubašiću poručio da i „dalje stoji na stanovištu da ne može dozvoliti nikakve promjene ustava, ali da je voljan učiniti sve da se Hrvati barem donekle zadovolje na temelju postojećeg ustava“. Maček dalje piše da je na njega delovala težina „vanjske situacije“ i da je „uviđao u kako teškom položaju se nalazi hrvatski narod ako u slučaju rata bude izručen na milost i nemilost hegemonističkim srpskim krugovima“, pa je poručio knezu da je voljan da pristupi sporazumevanju „na bazi da se za sada tri banovine, tj. Savska, Primorska i Vrbaska, te grad i kotar Dubrovnik spoje u jednu hrvatsku banovinu, koja u Jugoslaviji ima dobiti separatan položaj“.

Maček tvrdi da je knez na ovaj predlog oduševljeno odgovorio. „Verujte mi, danas ću opet posle dugo vremena mirno spavati“. Izgleda da knez ipak nije mirno spavao, jer je posle nekoliko dana u ponovnom susretu sa Šubašićem morao da podvikne svom ministru dvora Antiću, koji se pobunio zbog Vrbaske banovine, a posebno zbog priključenja Dubrovnika. Na spominjanje Dubrovnika knez je svom ministru navodno odvratio: „Molim vas, prestanite! Barem za Dubrovnik ne možete reći da nije čisto hrvatski!“

U avgustu 1939. razgovori sa Cvetkovićem, uz saglasnost kneza, završeni su sporazumom o novim principima državnog uređenja, kojim su, umesto „narodnog jedinstva”, stvarno priznata tri naroda – srpski, hrvatski i slovenački, a centralizam zamenjen federacijom. Prva je osnovana Banovina Hrvatska u koju su ušle Savska i Primorska banovina i neki srezovi Vrbaske, Zetske, Drinske i Dunavske banovine. Izuzev vojske, inostranih poslova, saobraćaja, trgovine i pošta, koji su ostali zajednički, sve druge kompetencije prenose se na nove banovine, od kojih je konstituisana samo Hrvatska, dok je rešavanje srpskog i slovenačkog pitanja ostavljeno za kasnije, što pokazuje u kolikoj žurbi se to radilo i sa koliko ustupaka hrvatskim zahtevima se prišlo. Hrvatska strana u pregovorima oko teritorije nove hrvatske banovina pokazala je velike apetite tražeći i Boku Kotorsku, Srem, deo Bačke i još neke delove Bosne i Hercegovine. Davanju teritorijalnih koncesija u Bosni najoštrije se suprotstavio muslimanski prvak Mehmed Spaho, kao i političke stranke koje su okupljale Srbe u Bosni.

U kolikoj žurbi je bila Cvetkovićeva vlada pokazuje i to da su pregovori oko ovako krupnih stvari završeni u rekordnom roku - već 26. avgusta

1939. Samo nekoliko dana pre napada Nemačke na Poljsku (1. septembar 1939.), čime je označen početak Drugog svetskog rata, u Jugoslaviji je zaključen sporazum o formiranju nove banovine Hrvatske, sa novim oblastima: Dubrovnik, Šid, Ilok, Brčko, Derventa, Gradačac, Travnik i Fojnica. Ali to nije sve. Ostavljeno je da se konačan obim i granice banovine Hrvatske naknadno odrede, što je trebalo da znači nove ustupke, posebno u Bosni i Hercegovini, u kojoj hrvatska strana traži 13 srezova i „velikodušno“ nudi da se ono što ostane posle pripajanja tih 13 srezova konstituiše u posebnu autonomnu jedinicu Herceg - Bosnu, čime bi bili zadovoljni Muslimani, ali ne i Srbi, koji smatraju da Bosna i Hercegovina u novoj državnoj podeli treba da pripadne budućoj srpskoj jedinici.

Mihailo Konstantinović, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu i ministar u Cvetkovićevoj vladi, koji je učestvovao u pravljenju Sporazuma, zapisaće u svom dnevniku da mu je Slobodan Jovanović rekao: „Bolje da si se sporazumeo sa Nemcima, nego sa Hrvatima“. Sam Maček je na kraju obraćanja hrvatskom narodu posle zaključenja sporazuma uzviknuo: „Živjela federativna Jugoslavija! Živjela nikada i od nikoga pokorena Hrvatska!“

Vladimir Ćorović u svom kapitalnom delu „Istorja Srba“ naglašava da je „u srpskom delu naroda” sporazum sa Hrvatima primljen vrlo negativno, ne zbog napuštanja ideje o integralnom jugoslovenstu, jer je ta ideja počela da bledi mnogo ranije, već zbog osećanja da su uzalud izgubili 20 godina u državi za koju su oni, kako smatraju, „žrtvovali mnogo više nego iko drugi u njoj”.

Ćorović nije protivnik federalizma, naprotiv, i sam je više puta ukazivao da je to jedini način da se očuva jugoslovenska zajednica, ali način kako se to na brzinu i jednostrano postupilo sa Hrvatskom nije mogao da prećuti i ne podvrgne oštroj kritici. Ipak on se nada: „Jedina je nada da će teške pouke iz najnovije svetske krize otvoriti oči svima malim narodima da vide da njihovi interesi nisu u cepanju i izdvajanju, nego u pribiranju svih srodnih i zajedničkim potrebama povezanih naroda“.* (*Vladimir Ćorović: Istorija Srba, knjiga treća, Beograd 1989).

Ova upozorenja su na mestu, ali kao da i njihov autor ne oseća da je vreme za „otvaranje očiju“ isteklo i da se svetska kriza pretvara u kataklizmu u kojoj će nestati jedan svet, da bi na njegovim ruševinam,

posle godina ratovanja, pokušalo da se napravi novi i bolji. Tako je bilo i sa Jugoslavijom, koju su u ratu i na ruševinama stare Evrope stvarali kralj Aleksandar, Nikola Pašić, Ante Trumbić, Anton Korošec i ostali, da bi nestala u novom ratu, uz ogromne ljudske žrtve, koje su u većini nastale u sukobima dojučerašnje „braće po krvi".

Tragična sudbina je zadesila i samog Ćorovića, koji je na početku aprilskog rata stradao u padu jednog od aviona, koji su sa nikšićkog aerodroma prevozili kralja, članove vlade i druge visoke zvaničnike u Grčku. Avion u kome se nalazio Ćorović pao je na planinu Olimp, a tek završen rukopis „Istorija Srba" ostao je kod izdavača u Beogradu, da bi prvi put bio objavljen skoro pola veka kasnije.

NEZAVRŠENA FEDERALIZACIJA. Ali ni u Srbiji ne sede skrštenih ruku. Srpski kulturni klub, na čijem čelu je Slobodan Jovanović, inicira akciju za stvaranje Srpske banovine, koja ima veliki broj pristalica i u Cvetkovićevoj vladi. Samo mesec dana posle sporazuma sa Hrvatskom u Beogradu je obrazovana komisija na čelu sa Mihailom Konstantinovićem koja je trebalo da predloži Uredbu o Srpskoj zemlji, kao i nacrt Uredbe o Banovini Sloveniji. U Srbiji smatraju da je njihova teritorija od Subotice do Đevđelije i od Timoka do Jadranskog mora kod Šibenika. Jedan od prvaka Demokratske stranker Milan Grol smatra da je linija Dunav-Morava-Vardar "kičma srpskog nacionalnog organizma".

Poznati crnogorski separatista Sekula Drljević smatra da Crna Gora treba da dobije status posebne federalne jedinice i da joj bude pripojena i Bosna, za koju je Crna Gora „dva puta ratovala" i Hercegovina na osnovu „istorijske tradicije i etničke istovetnosti". Ta želja da Bosnu i Hercegovinu, ili bar deo ovih teritorija, dobiju čak i oni koji još nemaju ni svoju federalnu jedinicu, nagoveštavala je da bi dalje rasprave o novoj teritorijalnoj podeli federalne države mogle da se rasplamsaju i dovedu do velikih konfrontacija.

Srpska banovina, pod nazivom Srpske zemlje, trebalo je da obuhvati sve teritorije izvan Hrvatske i Slovenije, a to su dotadašnje banovine Vrbaska, Drinska, Dunavska, Moravska, Zetska i Vardarska, koje bi u novoj srpskoj banovini postale oblasti sa sedištima u Banjaluci, Sarajevu, Novom Sadu, Nišu i Cetinju, a sedište banovine bilo bi u Skoplju. Ovakav plan pokazuje da se odustalo od najavljivanih pretenzija na deo

jadranske obale koji je već pripao hrvatskoj banovini, pa je srpska banovina morala da se zadovolji Bokom Kotorskom i obalom južno od nje. Pripremljen je nacrt uredbe po uzoru na uredbu kojom je osnovana Banovina Hrvatska. Nadležnosti ove nove banovine bile bi, slično kao i u Hrvatskoj, u oblasti industrije, poljoprivrede, trgovine, rudarstva, socijalne politike, pravde, prosvete i unutrašnje uprave, dok bi vojska, spoljni poslovi, međunarodni pravni saobraćaj i spoljna trgovina bile zajedničke na celoj teritoriji Kraljevine, na kojoj zakonodavnu vlast vrše kralj i Skupština. Najmanje problema bi bilo sa stvaranjem banovine Slovenije koja je i do tada pod nazivom Dravska banovina postojala u svojim istorijskim granicama.

Kako se vidi, problem oko granica i jedinica koje treba da sačinjavaju novu, federativnu jugoslovensku zajednicu svodi se na razgraničenje između Hrvatske i Srbije. Slovenija je oduvek kompaktna i tu nema problema, ali apetiti i srpske i hrvatske strane se protežu na one teritorije koje bi, po prirodi stvari, trebalo i same da dobiju svoju autonomiju, pa i posebnu federalnu jedinicu. Ali to će da sačeka neka druga vremena i Jugoslaviju koja će vaskrnuti posle drugog svetskog rata. Za sada su i dalje u opticaju samo tri naroda i teritorijalna podela između njih.

Razgraničenje između Hrvatske i Srbije, kako je zamišljeno sprazumom o hrvatskoj banovini, ostavlja otvoreno pitanje sudbine velikog broja i Srba i Hrvata koji će ostati izvan granica svojih banovina. Naime, već na startu stvaranja federalnih jedinica bilo je jasno da razgraničenje nije rešilo pitanje kompletnog „sabiranja“ Srba i Hrvata u svojim federalnim jedinicama. Neke prve procene su pokazale da će i posle razgraničenja u Hrvatskoj ostati 800.000 Srba, a u projektovanoj srpskoj jedinici 600.000 Hrvata.

Dalji koraci na federalizaciji zaustavili su se 26. avgusta 1939. godine osnivanjem banovine Hrvatske, ali ne i njenim ratifikovanjem. Početak svetskog rata, iako još uvek nije prisutan na jugoslovenskim prostorima, stavio je državno preuređenje u drugi plan. Tako je Kraljevina Jugoslavija dočekala svoj raspad kao potpuno neuređena država sa samo jednom federalnom jedinicom u začetku, sa kojom nisu bili zadovoljni ni Srbi ni oni Hrvati koji su sporazum smatrali izdajom hrvatskih interesa i koji su želeli izdvajanje Hrvatske iz sastava Jugoslavije. Sa ratom koji je započeo na jugoslovenskom prostoru ostvariće se želja ovih drugih - dobiće svoju “samostalnu i nezavisnu” državu.

RAZVOJ I SIROMAŠTVO. Za nepune 23 godine postojanja Kraljevine SHS, odnosno Kraljevine Jugoslavije, uprkos ogromnim razlikama u razvijenosti i velikog siromaštva u pojedinim, naročito jugoistočnim delovima, kao i kasnije svetske ekonomske krize, napravljeni su značajni pomaci u privredom razvoju: nove saobraćajnice, električne centrale, proizvodni industrijski pogoni, modernizacija poljoprivredne proizvodnje. Sve je to prisutno i sve je to usmereno na dostizanje razvijenih evropskih zemalja, jer Jugoslavija je u trenutku svog osnivanja bila jedna od privredno najzaostalijih država u Evropi.

Najveći ekonomski napredak zabeležen je, kako smo videli, u periodu 1935.-1939, za vreme vlade Milana Stojadinovića. Ipak, Jugoslavija je bila i ostala agrarna zemlja sa usitnjenom i nerazvijenom poljoprivredom, sa najvećim procentom seoskog stanovništva, koje je mahom živelo u velikoj bedi i na nivou 19. veka. I dok su veliki gradovi dobijali evropski izgled, a u njihovim predgrađima se formirala klasa industrijskih radnika, u provinciji se malo šta menjalo, a u zabitim selima gotovo ništa u odnosu na vreme pre ujedinjenja. Brojne električne centrale građene posle ujedinjenja uspele su da osvetle samo mali deo naselja izvan gradova, a elektrika je i dalje smatrana velikim luksuzom.

Ipak, napor da se ide, koliko toliko, u korak sa svetom vidljiv je i prisutan u mnogim oblastima. U septembru 1937. na levoj obali Save otvoren je kompleks beogradskog sajmišta, čija je arhitektura na nivou najmodernijih evropskih dostignuća. Beograđani, ali i mnogi gosti iz drugih delova Jugoslavije i iz Evrope mogli su da vide izložbene eksponate, koji su došli iz čitavog sveta. Do 1941. godine sajam će za kratko vreme postati simbol ne samo privredne aktivnosti, već i prodora glavnog grada na drugu obalu Save, čime je najavljeno širenje Beograda koje će u godinama posle drugog svetskog rata postati stvarnost.

Koliko su Beograđani bili željni da makar zavire u taj razvijeni svet pokazuju i kolone radoznalih građana koji peške hrle preko mosta Kralja Aleksandra na drugu obalu Save da vide šta je sve izloženo na sajmu. I ne samo Beograđani, tu su i žitelji okolnih sela, obučeni u svečane narodne nošnje, kojima je to životna prilika da vide, bar na trenutak, kako izgleda moderni svet o kome su do tada mogli samo da slušaju.

Svi na sajam: Na mostu kralja Aleklsandra

Posle jesenjeg sajma 1937. na prolećnom sajmu 1938. glavna atrakcija su bili najmoderniji automibili vodećih svetskih firmi, koji su bili izloženi u posebnima sajamskim paviljonima i sa statusom međunarodnog salona automibila. Na otvaranju je govorio jugoslovenski premijer Milan Stojadinović, koji se požalio da Jugoslavija trenutno raspolaže samo sa 12.000 putničklih automobila „i to većinom neispravnih i za ozbiljnu upotrebu nesposobnih“, a potrebe su najmanje 150.000 automobila. Zanimljivo je da su već prvog dana prodati najskujplji izloženi automobili, među njima i američki „Kadilak“ i „Bjuik“.

Glavna atrakcija beogradslog salona automobila bila je ipak poseta kraljevske porodice na čelu sa mladim monarhom Petrom. Tu je i kraljica majka Marija, koja je važila za najboljeg ženskog vozača automobila u Evropi. Tu su i mladi prinčevi Tomislav i Andrej, koji ne skrivaju divljenje gledajući najmodernije automobile, kakvih u njihovoj zemlji još uvek nema. Kralj Petar ima tek 15 godina, ali već ima iskustvo sa vožnjom automobila po dvorskom kompleksu, koje će se narednih godina proširiti i izvan dvora i zbog čega će njegovi staraoci izražavati

veliku brigu, jer je mlađani kralj pokazivao veštinu za volanom, ali i sklonost ka enormnim brzinama. Dve godine kasnije, na poslednjem salonu automobila uoči rata, kralj će sesti za volan belog sportskog kabrioleta „Mercedes“ i pred posetiocima i predstavnicima štampe demonstrirati svoje vozačko umeće.

Kralj Petar i princ Tomislav razgledaju najnoviji Mercedes na beogradskom sajmištu

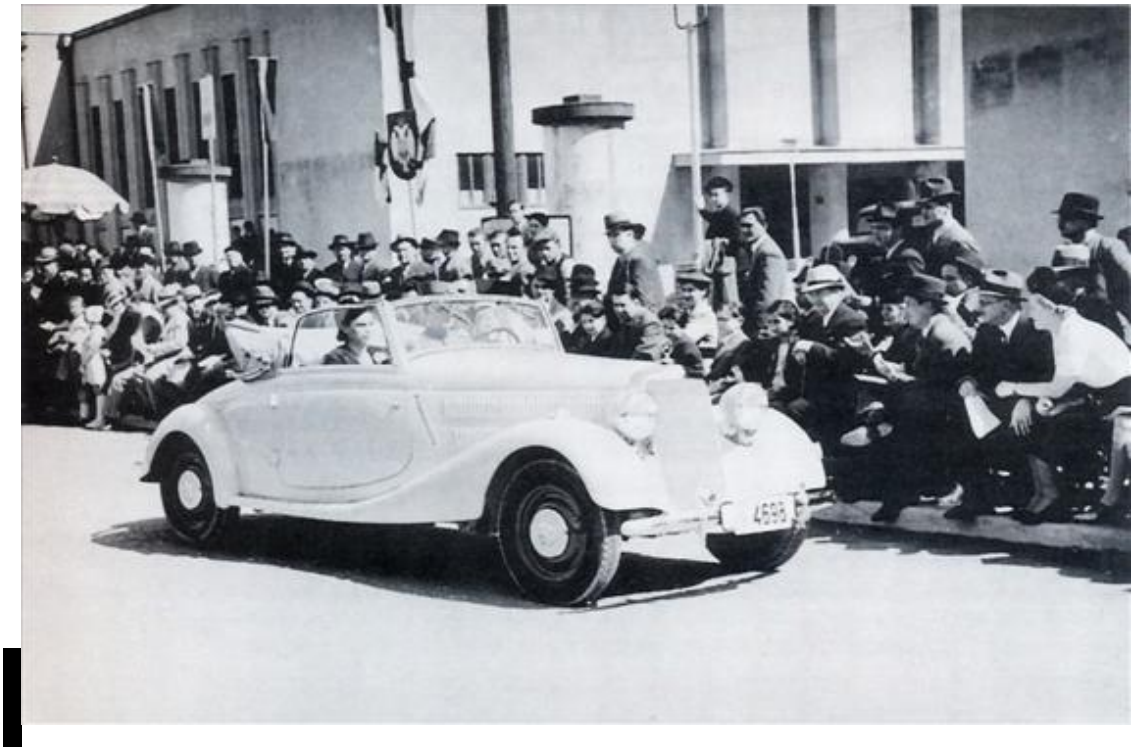

Kralj Petar za volanom belog Mercedesovog kabrioleta na stazi sajmišta

Gotovo istovremeno u Zagrebu je 1937. na novoj lokaciji u blizini gradskog centra, na Savskoj cesti, izgrađen novi sajamski kompleks izuzetne arhitektonske i građevinske vrednosti. Ističu se francusli i italijanski paviljoni. Prva sajamska manifestacija, pod nazivom Zagrebački zbor je, kao i u Beogradu, privukla veliki broj izlagača i posetilaca. Dve godine kasnije će poznata holanska firma Filips, posle uspešnog predstavljanja u Beogradu, prikazati i u Zagrebu pokretni televizijski studio u kojem je uživo prenošen muzički program. Za ono vreme, to je, naravno predstavljalo prvorazrednu senzaciju koja je, nažalost, kratko potrajala, jer su Holanđani zbog zategnute situacije uoči izbijanja svetskog rata, prekinuli svoje učešće na sajmu pre njegovog završetka.

Novi sajamski kompleks u Zagrebu. U prvom planu je ulaz u francuski paviljon, desno u pozadini je italijanski paviljon

Uprkos sajamskom sjaju i težnji da se dostigne razvijeni svet, kada se samo malo odmakne od gradskih centralnih delova, svako je mogao da se uveri da je ogromna beda prisutna ne samo u udaljenim selima, već i u gradovima. Gradska sirotinja je živela u užasnim uslovima, u sklepanim kućercima, bez struje i vode, a često i bez hleba. Te ogromne socijalne razlike, koje na udaljenosti od samo nekoliko stotina metara pokazuju velelepne i moderne građevine i sirotinjske udžerice, prisutne su na svakom koraku. Na jednoj strani je novi sloj bogataša, koji su bogatstvo sticali preko noći, najčešće korupcijom i pljačkom, na drugoj sirotinja o kojoj je malo ko vodio računa.

Srednji sloj kao da ne postoji. Njegovi zameci se tek naziru u retkim novim gradskim kvartovima, u kojima se podižu skromne porodične kuće kreditima koje su od države dobijali državni činovnici, profesori, lekari i drugi visokoobrazovani stručnjaci, koji su potrebni državi i poslodavcima. Ali zato je izrazito prisustvo jednog novog ćiftinskog sloja koji na gradskim obodima jeftino kupuju zemljište, parcelišu ga i na

njemu podižu kućerke koje daju pod kiriju sirotinji. Gradilo se po takozvanom "vagon sistemu", što je podrazumevalo izduženo usko dvorište sa čije se obe strane nižu kućerci sa sobom i kuhinjom, a na sredini dvorišta je zajednička česma. Ostaci ovakve „stambene politike" u mnogim gradovima su opstali sve do kraja 20. veka, a ponegde se mogu videti i danas.

Nacionalni dohodak Kraljevine SHS je 1920. bio 66 dolara po stanovniku, dok je istovremeno u Mađarskoj iznosio 79, u Čehoslovačkoj 115, Austriji 145, Francuskoj 196, Engleskoj 329, i u SAD 510 dolara. A deceniju kasnije, na kraju 1929. godine, nacionalni dohodak po stanoviku u Kraljevini SHS je 86 dolara, u Mađarskoj 115, Čehoslovačkoj 181, Austriji 223, Francuskoj 296, Engleskoj 372 i SAD 637 dolara. Sve to pokazuje da, uprkos naporu da se postigne napredak, razlike između Kraljevine SHS i njenih suseda, a posebno najrazvijenijih zemalja, ne smanjuju se, već se uvećavaju.

Srbija je u Prvi svetski rat ušla sa spoljnim dugom od 953 miliona zlatnih dinara. Posle rata je do kraja 1928. otplaćeno samo 18 % ovog duga, a u međuvremenu je ukupni državni dug Kraljevine SHS narastao na 30 milijardi dinara, što je zajedničku državu dovelo na drugo mesto po zaduženosti u Evropi, odmah iza Grčke.

Posle pada Stojadinovića, pred početak Drugog svetskog rata, Jugoslavija nekontrolisano emituje novac, što dovodi do hiperinflacije i skoka cena osnovnih namirnica. Porast novčane mase iznosio je 43,3 odsto, po čemu je Jugoslavija opet druga u Evropi, ovog puta posle Turske.

Poslednji popis stanovništva Kraljevine Jugoslavije sproveden je 1931. godine i tada je Jugoslavija imala 14,543.000 stanovnika, a statističari su na osnovu očekivanog prirodnog priraštaja izračunali da bi 1939. Jugoslavija imala 15,596.000 stanovnika. Godinu dana uoči rata i raspada, 1940. u Jugoslaviji je bilo zaposleno samo 1,032.244 industrijskih radnika, ili 7,1% od ukupnog broja stanovnika, što je tipično za nerazvijenu agrarnu zemlju. To pokazuje i podatak da je broj radnika koji su radili na selu, tzv. seoski proletarijat, iznosio oko 4 miliona.

Tako je Jugoslavija, uprkos očiglednom ekonomskom napetku, u odnosu na stanje pre ujedinjenja, ipak i dalje zaostajala za Evropom i ubrajala se u najsiromašnije države kontinenta. A ostale su i večite razmirice o tome ko koga eksploatiše. Odmah posle ujedinjenja centralna vlast je uvela visoke carine na uvoz industrijskih proizvoda, ali i izvozne carine za poljoprivredne proizvode. Želja je bila da se podstakne razvoj domaće industrije, ali to je rezultiralo prelivanjem dohodka iz poljoprivrede u industriju, a to znači iz nerazvijenih u razvijene regione, pa su Slovenija i Hrvatska praktično bile favorizovane.

Zanimljivo je da su istraživanja ekonomista pokazivala da je Hrvatska postigla u Kraljevini Jugoslavji razvoj daleko brži od onog koji je postizala u Austrougraskoj, ali nezadovoljstvo i surevnjivost oko pitanja ekonomskog razvoja i ko daje, a ko dobija, opterećivali su političke odnose u Kraljevini sve do njenog kraja.

Zaostalost Kraljevine Jugoslavije u odnosu na druge evropske zemlje najvidljivija je kada se pogledaju podaci o pismenosti njenog stanovništva. Već je rečeno da je prvi posleratni popis 1921. godine pokazao da je od 12 miliona stanovnika nove države više od polovine (51,5%) stanovnika starosti preko 10 godina nepismeno. Deset godina kasnje broj pismenih je u celoj državi povećan za 6%, ali razlike između pojedinih regiona su i dalje ogromne. Popis iz 1931. godine pokazuje da su Slovenci (Dravska banovina) gotovo stoprocentno pismeni (99,4%), dok je broj pismenih u Vardarskoj banovini (Makedonija) 29,1% i Vrbaskoj banovini (istočna Bosna) 27,4%.

Za nepune 23 godine postojanja Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije, otvoren je veliki broj škola u kojima je nastava izvođena na srpskohrvatskom jeziku, a u Sloveniji na slovenačkom, dok su samo one manjine koje su uživale međunarodnu zaštitu (nemačka, mađarska i rumunska) dobile pravo da otvore odeljenja za nastavu na maternjem jeziku. Univerziteti u Zagrebu i Beogradu postojali su i pre ujedinjenja, a 1920. svoj univerzitet dobija i Slovenija pod nazivom Univerza Kraljevine SHS v Ljubljani. Neki gradovi, kao Subotica i Skoplje dobijaju prve fakultete (pravni i filozofski). Nacionalna struktura studenata Beogradskog univerziteta školske 1939/40. pokazuje da je ovaj univerzitet bio u nekom smislu jugoslovenski, jer je na njemu, osim Srba i Crnogoraca studirao, veliki broj Bosanaca, Hrvata, Makedonaca i Slovenaca, a bilo je i Bugara, Rusa, i Mađara.

Od 1922. do 1939. u Jugoslaviji je diplomiralo ukupno 29.080 studenata. U istom periodu je promovisano 3.083 doktora nauka, ali više od polovine (1.761) su diplomirani studenti medicinskih fakulteta, koji su automatski posle diplomiranja dobijali titulu doktora.

ZAMAH KULTURE I UMETNOSTI. Čini se da je u zajedničkoj državi, opterećenoj mnogim političkim i ekonomskim problemima, kultura bila ona oblast koja je najbrže i najvidljivije napredovala. Nema sumnje da je i sama država činila, koliko su joj mogućnosti dopuštale, da preko kulture podigne opšti nivo razvoja i napretka, ali je svakako presudno što su se u razdoblju postojanja kraljevine pojavile snažne ličnosti čiji je talenat i sposobnost bio presudan.

Knez Pavle je bio čovek istančanog ukusa, veliki ljubitelj umetnosti, posebno likovne, koji je svoje bogatstvo neštedimice trošio na kupovinu umetničkih predmeta, posebno slika najvećih slikara koje je ostavio svom narodu. Osnovao je 1929. muzej savremene umetnosti sa umetničkim delima visokog dometa, koji je 1935. testamentarnom odlukom kralja Aleksandra dobio svoje stalno mesto u Novom dvoru u Beogradu, pa je glavni grad Jugoslavije mogao da se pohvali zbirkom u kojoj su zastupljeni najveći svetski slikari - Vlamenko, Utrilo, Šagal, Modiljani, Van Gog, Modrijan, Gogen, Renoar, Pisaro, Matis. Do 1933. muzej je posedovao 443 slike i 58 skulptura, od čega je 224 slike i 5 skulptira kupio knez lično.

Ljubitelj umetnosti: Knez Pavle na otvaranju izložbe u muzeju koji nosi njegovo ime

Uprkos opštem siromaštvu i političkoj razjedinjenosti, Jugoslavija nije bila na periferiji. Sva svetska dostignuća u nauci, tehnologiji, ekonomiji, umetnosti, imala su odjek u gotovo svim gradskim centrima zemlje i probila su se i u one oblasti, koje su pod otomaskom vlašću bile duhovno i mentalno van Evrope. Tako su rušene granice izolacije i oblikovan novi način mišljenja koji je trebalo da otvori perspektive humanijeg života.

Država se u tome angažovala koliko su joj mogućnosti dopuštale i na način koji govori da je umela da ceni doprinos ljudi koji su podizali njen ukupni kulturni i civilizacijski nivo. Možda najuočljiviji primer je činjenica da je dve trećine stvaralačke elite, posebno iz redova pisaca i publicista, bio u državnoj službi. Dobro je poznato da su u diplomatiji radili Ivo Andrić, Jovan Dučić, Branislav Nušić, Milan Rakić, Rastko Petrović, Stanislav Vinaver, Miloš Crnjaski i drugi. Kralj Aleksandar, uprkos verovanju da je teško sklapao a lako raskidao prijateljstva, bio je do kraja u bliskom prijateljskom odnosu sa jednim od najvećih umetnika tog vremena Ivanom Meštrovićem

LOŽA U MAŽESTIKU. Sa razvojem vazdušnog i pomorskog saobraćaja, Jugoslavija postaje i značajna destinacija na turističkoj mapi Evrope u kojoj, između dva svetska rata, turistička putovanja postaju obavezni deo svakodnevnog života, u prvom redu dobrostojećeg sloja građana. Niču veliki luksuzni hoteli duž jadranske obale, a glavne gradske centre Beograd, Zagreb i Ljubljanu sve češće posećuju poslovni ljudi iz čitavog sveta, što daje zamah razvoju hotelijerstva.

U Beogradu je 1936. sagrađen prvi hotel savremenog tipa u kome kitnjaste fasade ustupaju mesto najnovijim konstruktivnim rešenjima i funkcionalnoj udobnosti. Hotel Mažestik, podignut u najužem gradskom centru, ubrzo postaje mesto u čijim se restoranima i salonima sa udobnim foteljama i ložama obloženim tamnocrvenim plišom, okupja kulturna i umetnička elita. Tu redovno odseda Miroslav Krleža, čije se drame izvode u obližnjem Narodnom pozorištu, a glumci i reditelji imaju svoje lože u čuvenoj hotelskoj kafani, u kojoj se svakodnevno okupljaju akademici, pisci i umetnici jugoslovenske metropole.

U jednoj od kafanskih loža, svakog dana u podne, sede Slobodan Jovanović, Miloš Crnjanski i penzionisani diplomata burne biografije Živojin Balugdžić, koji redovno piše za „Politiku“. Uz njih je i najpoznatiji beogradski knjižar Geca Kon, čija je izdavačka kuća u neposrednoj blizini na početku Knez Mihailove ulice. Sa zida iznad lože društvo im pravi Vlaho Bukovac, čija velika slika devojke u konavljanskoj nošnji predstavlja jedan od najvrednijih eksponata u luksuzno opremljenoj kafani. Vode se ozbiljni razgovori o političkoj situaciji, koja tih godina već nagoveštava velike svetske lomove, ali se i neobavezno ćaska o raznim beogradskim dogodovštinama, u čemu je Slobodan Jovanović pravi majstor, koji ne krije svoje uživanje dok se prepričavaju razni tračevi iz beogradskog visokog društva.

Miloš Crnjanski te dane i sedeljke u Mašestiku opisuje u Embahadama sa nostalgijom, ali i sa duhovitim opaskama koje dočaravaju kafansku atmosferu onog vremena. Čini se da je u tom društvancetu glavna razbibriga bio Geca Kon, koji je zabavljao društvo svojim neprestanim molbama Slobodanu Jovanoviću da mu izdejstvuje da postane član Srpske kraljevske akademije, jer je srpsku kulturu zadužio stotinama knjiga koje je izdao, a među njima su i sabrana dela samog Jovanovića, ali i „Seobe“, remek delo Miloša Crnjanskog.

Sećajući se sedeljki u Mažestiku, Crnjanski sa posebnim pijetetom piše o Živojinu Balugdžiću, Balugi, kako ga on iz milošte zove. Kao veliki protivnik kralja Aleksandra Obrenovića, Balugdžić je zbog jednog članka, čiji naslov „Rušite dvor“ dovoljno govori, bio primoran da emigrira iz Srbije 1894. godine. U Ženevi je završio pravne nauke i vratio se u Srbiju posle Majskog puča 1903. da bi postao sekretar kralja Petra i šef Pres biroa. Službovao je u diplomatiji u Carigradu, Bitolju, Skoplju, Solunu, baveći se ustvari obaveštajnim radom, a posle ujedinjenja bio je jugoslovenski poslanik u Atini, Rimu i Berlinu. Nepune dve godine, 1928. i 1929, Crnjanski je proveo u Berlinu na svojoj prvoj službi u diplomatiji kao „ataše za kulturnu propagandu“ u jugoslovenskom poslanstvu u kome je Baluga bio poslanik. On je na Crnjanskog ostavio izvanredan utisak i kao šef i kao čovek, zbog čega će Crnjanski prema njemu gajiti veliko poštovanje. Svakog dana posle sedeljki u Mažestiku Crnjanski bi ispratio Balugdžića do Pozorišnog trga, pomogao mu da uđe u tramvaj i kada tramvaj krene jedan drugom bi mahnuli u znak pozdrava.

Uskoro će Crnjanski otići u Rim na novu diplomatsku dužnost koja će završiti u vihoru rata i emigracijom, a u svojim sećanjima će sa setom pisati o poslednjem ispraćaju Balugdžića na tramvaj. Taj ratni vihor će i Slobodana Jovanovića oduvati u emigraciju, a Gecu Kona u nemački konclogor u kome će on i njegova porodica završiti život. Jedino je Baluga, koji je tako dobro poznavao Nemačku i Nemce, dočekao da se u okupiranom Beogradu upozna sa njihovim drugim licem i uveri se da ih ipak nije dovoljno poznavao. Umreće pet meseci posle tog gorkog otkrića u septembru 1941.

SPORTSKI PODVIZI. Većina sportskih disciplina u Jugoslaviji između dva svetska rata bile su tek u povoju. Fudbal je bio najpopularniji, kao uostalom u čitavom svetu. Ali, zahvaljujući jednom izuzetnom sportisti iz Slovenije, zastava Jugoslavije i njena himna videle su se i čule na tri olimpijade. Gimnastičar Leon Štukelj osvojio je ukupno šest olimpijskih medalja, od toga tri zlatne, jednu srebrnu i dve bronzane. Na olimpijskim igrama u Parizu 1924. osvojio je dve zlatne medalje, u Amsterdamu 1928. jednu zlatnu i dve bronzane i na Olimpijadi u Berlinu 1936. srebrnu medalju.

Da nije propustio olimpijadu u Los Anđelesu 1932, na kojoj Jugoslavija nije učestvovala zbog finansijskih razloga, Štuklej bi svoju zbirku olimpiskih medalja sigurno još uvećao. Ali i bez toga je svakako jedan od najuspešnijih jugoslovenskih sportista svih vremena koji je, osim na olimpijadama, učestvovao na još četiri velika svetska takmičenja na kojima je osvojio još pet zlatnih, pet srebrnih i četiri bronzane medalje. Takav borac sa tolikim brojem najviših sportskih odličja, oborio je još jednan rekord: doživeo je osnivanje i raspad obe Jugoslavije, Kraljevine i socijalističke, jer je poživeo 101 godinu, mnogo duže od obe Jugoslavije zajedno. Rođen je 12. novembra 1898. u Novom Mestu, a umro 8. novembra 1999. u Mariboru.

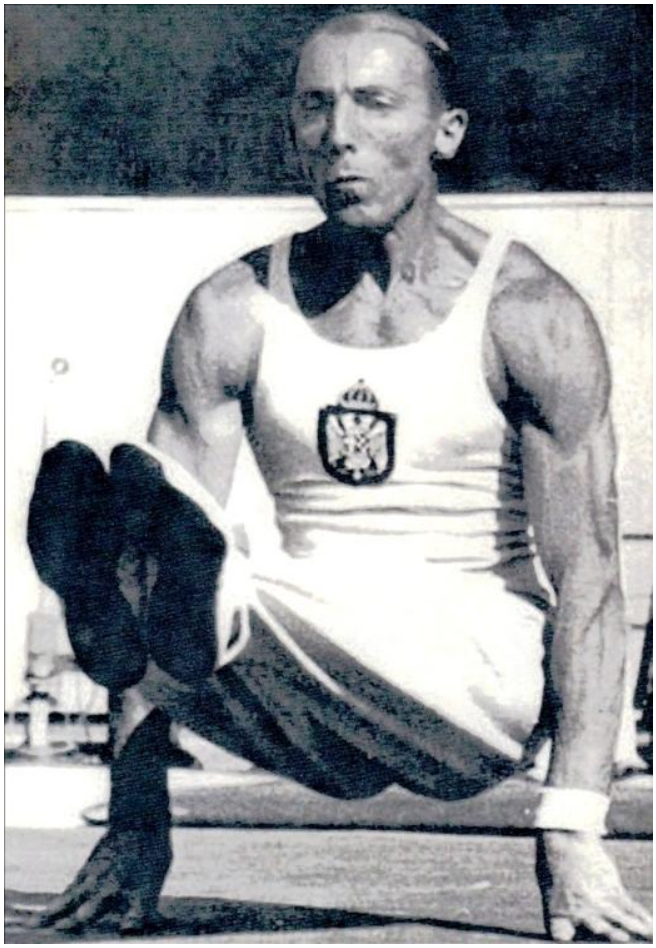

Najbolji jugoslovenski sportista: Slovenac Leon Štukelj sa jugoslovenskim grbom na grudima

Prirodno je da je čovek koji je, takmičeći se sa grbom Kraljevine SHS i Jugoslavije na grudima, osvojio toliko svetskih odličja i koji je odlikovan visokim ordenima Kraljevine, osećao pripadnost jugoslovenskoj zajednici dublje i iskrenije nego mnogi njegovi sunarodnici. Otuda i ne čudi što je odmah po okupaciji Jugoslavije Štukelj pristupio ravnogorskom pokretu Draže Mihailovića za kojeg je u tom trenutku verovao da se bori za jugoslovensku stvar. U Sloveniji je taj pokret nazvan Plava garda i nije se kompromitovao saradnjom sa okupatorom, za razliku od Bele garde koja se od samog početka okupacije opredelila za kolaboraciju. Ova četnička aktivnost najuspešnijeg jugoslovenskog sportiste dugo je posle rata skrivana od javnosti, a sam Štukelj je bio gotovo prepušten zaboravu, da bi tek 1968. bio proglašen za počasnog građanina njegovog rodnog grada Novog Mesta, čime je komunistička vlast skinula „zabranu“ sa njegovog imena. Kasnije su usledila mnoga priznanja, ali za sve vreme SFRJ o njegovoj ulozi tokom rata nije se javno govorilo.

Da se sport, od takmičenja ko će više, bolje i brže, odavno pretvorio ne samo u biznis, nego i u politiku, pokazuju i zbivanja u najpopulrnijoj sportskoj disciplini onog vremena, u fudbalu, odnosno nogometu. Zagreb je posle Prvog svetskog rata bio nogometni centar Kraljevine SHS sasvim opravdano, jer je ovaj sport u Hrvatskoj nasledio srednjoevropsku tradiciju Austrije, Mađarske i Čehoslovačke koje su smatrane svetskim fudbalskim velesilama. Rivalitet sa Srbijom u početku je bio na strani Hrvata, ali za samo jednu deceniju i u Srbiji je ova igra dostigla nivo kvaliteta i popularnosti ravan onom u Hrvatskoj. Umesto zdravog rivalstva počele su političke igre koje su kulminirale raskolom u martu 1930, kada je sedište jugoslovenskog saveza iz Zagreba premešteno u Beograd, što je za posledicu imalo bojkot državne reprezentacije od strane hrvatskih nogometaša. Tako je fudbalska reprezentacija Kraljevine Jugoslavije otputovala na prvo svetsko prvenstvo u Urugvaj bez sedam hrvatskih reprezentativaca, o čemu nisu odlučivali igrači, već njihovo rukovodstvo.

Treći u svetu: fudbalska reprezentacija Jugoslavije na putu za Montevideo 1930.

Slična situacija se ponovila i 1939. kada je Hrvatska zabranila svojim igračima da igraju za reprezentaciju Jugoslavije na utakmici u Beogradu protiv tada nepobedive Engleske. Slučaj (ili inat?!) odlučio je da i u Urugvaju 1930. i u Beogradu 1939. jugoslovenska fudbalska reprezentacija, bez hrvatskih igrača, postigne svoje najveće uspehe u razdoblju između dva svetska rata. Jugoslavija je na svetskom prvenstvu u Urugvaju delila treće i četvrto mesto, a 1939. u utakmici protiv Engleske pobedila je sa 2:1. Zanimljivo je da je na toj utakmici za Jugoslaviju ipak nastupio i jedan igrač iz Hrvatske. To je mladi Splićanin Frane Matošić, koji je u to vreme služio vojni rok u Beogradu i privremeno igrao za Beogradski sport klub (BSK). Matošić je posle Drugog svetskog rata postao kapiten splitskog „Hajduka“ i ubraja se među najveće legende splitskog kluba.

PAKT ILI RAT? Mora se priznati da su jugoslovenski političari i sam knez Pavle sve činili kako bi sprečili širenje požara svetskog rata na područje Jugoslavije. Jedan od tih napora je i pristupanje Jugoslavije 25. marta 1941. u Beču tzv. Trojnom paktu kojim su 27. septembra 1940. Nemačka, Italija i Japan između sebe dogovorili imperijalnu podelu

sveta i pozvali i druge zemlje da im se pridruže. Mesec dana kasnije paktu su pristupile Mađarska, Rumunija i Slovačka, a 1. marta 1941. i Bugarska. Istog dana kada je paktu pristupila Bugarska nemačke trupe su bile na jugoslovensko-bugarskoj granici.

Tako je Jugoslavija postala okružena susedima koji su se priključili fašističkoj Nemačkoj, koja uveliko ratuje za „novi svetski poredak“. Jedini izuzetak je bila Grčka u koju su nevelike britanske trupe ušle u nameri da spreče dalje širenje nemačke dominacije na Balkanu. Ali to je bilo kasno i nedovoljno da se zaustave brojno mnogo jače i spremnije vojne jedinice Nemačke i Italije koje su već prodrle na Balkan. Knezu Pavlu je bilo jasno da od časa kada su na Balkan stupile i britanske jedinice Jugoslavija ne može da ostane neutralna, tim pre što je godinu dana pre toga Italija, rasterećena od obzira prema svom prijatelju Stojadinoviću, otvoreno izrazila aspiraciju na jadransku obalu.

Na drugoj strani, Nemačka je galantna: nudi Jugoslaviji da uđe ne samo u savez sa njom, već i da jugoslovenska vojska uđe u Grčku i ostvari vekovni san da na Jegejskom moru ima svoju luku - Solun. Ali to bi za Pavla bio samoubilački potez, jer bi time ušao u otvoreni sukob sa njemu lično i porodično bliskim Britancima, a tu su i obziri prema tradicionalno savezničkoj zemlji Grčkoj koja je, uz to, i zavičaj njegove supruge. Ipak nisu svi mislili kao knez. Ministar vojni Milan Nedić, smatrajući da je i za Grčku bolje da se u Solunu nađu jugoslovenske trupe nego italijanske, sačinio je plan o prodoru jugoslovenske vojske na grčku teritoriju za koji su Italijani saznali i odgovorili bombardovanjem Bitolja 5. i 6. novembra 1940. Zbog ovoga je Nedić ekspresno smenjen, a knez i vlada su nastojali da spasu što se spasti može.

Jugoslavija je tih dana bila u situaciji da bira — ili, ili. Obe strane između kojih se Jugoslavija našla nisu birale sredstva da privuku najvažniji deo Balkana na svoju stranu. Sve je u igri — i obećanja i pretnje, a ponajviše zakulisne igre obaveštajnih službi, čiji su pripadnici tih meseci preplavili Jugoslaviju pod raznim poslovnim izgovorima. Nemci su i tu bili u prednosti, jer u Jugoslaviji živi značajan broj pripadnika nemačke nacionalne manjine koji kroz tobožnje kulturne aktivnosti propagiraju Hitlerove ideje i spremni su da u ime te ideje čine sve što od njih veliki brat zatraži.

Zašto je Nemačka nastojala da diplomatskim putem privuče Jugoslaviju na svoju stranu, kada je mogla jednostavno da je pregazi i okupira? Odgovor je dobro poznat: Nemci ne žele da gube vreme i snagu pred planirani napad na SSSR. Ali tu je i razlog koji malo ko spominje: Nemačka i Jugoslavija su u godinama uoči rata bile ekonomski tesno povezane, njihove privrede su kompatibilne, bez obzira što je Nemčka privredni gigant, a Jugoslavija samo patuljak. Jugoslavija je Nemačkoj bila potrebna kao balkanski adut za njenu politiku ekspanzije prema istoku i otuda i nastojanje da se privuče mirnim diplomatskim putem, uz obećanja da neće dozvoliti nikakvu dezintegraciju jugoslovenske zajednice, nikakav separatizam i regionalizam, uprkos željama njihovog najvažnijeg saveznika Italije.

Na drugoj strani Britanija nudi Jugoslaviji nove teritorijalne koncesije na severozapadu (dakle, Trst umesto Soluna) ukoliko se suprotstavi Hitlerovim zahtevima, nastojeći istovremeno da zaustavi srpsko-hrvatski raskol, jer i njoj je potrebna jaka i jedinstvena Jugoslavija. Kada je postalo jasno da će biti teško održati Jugoslaviju, Britanci su ponudili „plan B“ - da se jugoslovenska vojska povuče južno od Save i Dunava i tako prepusti Hrvatsku i Sloveniju na milost i nemilost Nemcima i Italijanima, a da „srpske jedinice“ uspostave čvrst front koji bi otežao i usporio prodor nemačke vojske u Grčku. Za ovakav plan knez nije imao nimalo razumevanja. Za njega je to značilo napuštanje jugoslovenske ideje, koju je on branio kao „amanet kralja Aleksandra“ i zbog čijeg očuvanja je činio ustupke Hrvatima 1939. godine.

Sredinom marta 1941. Nemci su izgubili stpljenje i u Beograd je 20. marta stigao ultimativni zahtev da se u roku od pet dana Jugoslavija pridruži Trojnom paktu. U dvoru na Dedinju je istog dana održana sednica Krunskog saveta na kojoj je odlučeno da se popusti pritisku. Ništa nije vredelo što je već sutradan počela kriza vlade, jer su iz protesta zbog ovakve odluke iz nje istupili ministri Mihailo Konstantinović, Branko Čubrilović i Srđan Budisavljevič. Četiri dana kasnije u dvorcu „Belvedere“ u Beču predsednik jugoslovenske vlade Dragiša Cvetković stavlja svoj potpis na pristupanje Jugoslavije Trojnom paktu.

Srećan put: Adolf Hitler na ispraćaju kneza Pavla i kneginje Olge posle posete Nemačkom Rajhu

Ostaće velika dilema da li je potpisivanje pakta bio izraz kneževe nesposobnosti da sagleda pravu dimenziju ovog čina ili je ono rezultat realnog procenivanja situacije u kojoj nije bilo drugog izbora. Jugoslovenska vojska je bila slabo opremljena i zbog unutrašnjih neprilika niskog morala, zbog čega je bilo iluzorno očekivati da bi mogla da se suprostavi najmoćnijoj vojnoj sili sveta. Ako je to imao u vidu, knez je svakako bio u pravu, tim pre što je shvatio da ne može da računa na ozbiljniju pomoć Britanije. Ali dalji razvoj događaja pokazuje da knez i njegova vlada nisu uopšte imali uvid u raspoloženje naroda „južno od Save i Dunava“, koje je eskaliralo 27. marta.

Naravno, „raspoloženje naroda“ treba shvatiti kao floskulu kojom se pravdaju potezi i akcije onih koji su stvarno uključeni u politiku. Knez, ustvari, nije vodio računa o stvarnom raspoloženju u vojsci, tačnije u njenom vrhu, koja u srpskom narodu tradicionalno uživa ugled i poverenje. Njemu nije bilo važno Hitlerovo obećanje da će Jugoslavija za svoju lojalnost biti dobro nagrađena novim teritorijama, već onaj deo ugovora potpisanog 25. marta u kome se nemačka strana obavezuje da će

poštovati suverenitet i teritorijalni integritet Jugoslavije i da neće tražiti prolaz svojih trupa kroz jugoslovensku teritoriju. Taj deo sporazuma bio je svakako mamac na koji su se knez i njegova vlada upecali. Jednostavno nisu bili svesni da je nezamislivo da bi teritorija na balkanskoj vetrometini mogla da ostane potpuno po strani u jednom sveopštem evropskom ratu.

Iluzija da se činom pristupanja Trojnom paktu može spasiti zemlja od rata naišla je na žestoku reakciju ne samo u redovima vojske, već i u narodu. Puč koji je 27. marta izveden u ime još uvek maloletnog kralja Petra i u režiji vojnog vrha, naterao je kneza Pavla da napusti zemlju, a vladu da demisionira. Narod je na ulicama gradova, uglavnom „južno od Save i Dunava“, pozdravio ovakav rasplet, a vođe hitlerovske koalicije su samo deset dana kasnije reagovale napadom na Jugoslaviju.

Samo tri meseca posle martovskog puča, u beogradskom listu Novo Vreme, glasilu koje je služilo nove gospodare, lekar i pisac, ali pre svega istaknuti apologeta fašizma još iz predratnog vremena, dr. Svetislav Stefanović napisaće da su „vođi srpskog naroda gurnuli narod u propast i sram, u izdaju pakta“ koji je, kako Stefanović smatra, „garantovao i čast i granice i otvarao izglede u budućnost“.

Nova vlada posle puča 27. marta: Vladko Maček polaže zakletvu u prisustvu novog premijera generala Dušana Simovića

ANDRIĆ I CRNJANSKI KOD HITLERA. Sada kada je ceo jugoslovenski prostor pod fašističkom vlašću i kada uz tu vlast stoje i neki od značajnih jugoslovenskih intelektualaca, kao što je slučaj sa Svetislavom Stefanovićem, zanimljivo je podsetiti da su dva najveća srpska pisca Ivo Andrić i Miloš Crnjanski, službujući u inostranstvu, imali bliske susrete sa Adolfom Hitlerom. Andrić je u aprilu 1939. u svojstvu novopostavljenog ambasadora Kraljevine Jugoslavije na uobičajenoj protokolarnoj ceremonioji uručio nemačkom vođi svoje akreditive, a dve godine kasnije u svojstvu jugoslovenskog ambasadora prisustvovao i potpisivanju pakta između Dragiše Cvetkovića i nemačkog ministra spoljnih poslova Joakima fon Ribentropa.

Ambasador u Berlinu: Ivo Andrić posle predaje akreditiva Hitleru

Crnjaski je dve godine ranije, u septembru 1937, u svojstvu specijalnog izveštača beogradskog dnevnog lista Vreme prisustvovao u Nirnbergu velikom godišnjem mitingu nacionalsocijalističke partiije. Dan kasnije Crnjanski je među osam odabranih novinara prisustvovao radnom doručku i razgovoru sa vođom Trećeg rajha. U izveštaju sa ovog događaja on sa zadovoljstvom ističe da mu se Hitler lično obraćao hvaleći mudru politiku Jugoslavije prema manjinama, posebno prema brojnoj nemačkoj manjini. Čak ga je Hitler, u čijoj je neposrednoj blizini sedeo, prijateljski obgrlio oko ramena, piše Crnjanski u svom novinskom izveštaju objavljenom u listu Vreme 13. septembra 1937.

Zanimljivo je da novinar Crnjanski miting u Nirnbergu, kome je lično prisustvovao, pogrešno naziva kongresom nacističke partije. Čuveni kongres u Nirnbergu je održan tri godine ranije – 1934. i o njemu je Leni Rifenštal snimila film „Trijumf volje“ koji se smatra remek delom političke propagande. Crnjanski je zapravo prisustvovao nacionalsocijalističkom zboru koji se između 1923. i 1938. redovno održavao u Nirnbergu, uz obavezno prisustvo firera i njegove zapaljive govore. Crnjanski, inače, u svojim novinskim izveštajima iz nacističke Nemačke nije krio fasciniranost uspesima Hitlerovog Rajha na privrednom planu i naivno je verovao da se Nemačka pod Hitlerovom vlašću razvija na najbolji mogući način, da vraća dostojanstvo nemačkoj naciji i ne ugrožava druge narode. Tek četiri godine kasnije kada je napadnuta Jugoslavija, u opštem metežu koji ga je odveo u emigraciju počeo je da se preispituje, da bi na kraju priznao sopstvenu zabludu.

V RAT I RASPAD

*Aprilski rat: haos, defetizam, izdaja i nesposobnost * Tajanstveni putnik sleće iz Zagreba na zemunski aerodrom * Tito: „Najtamnija ljaga u tvojoj povjesti, hrvatski narode!“ * Ustaški zločini zaprepastili čak i Nemce * Kakvu tajnu krije vila u slepoj ulici na Dedinju? * Draža Mihailović ostaje na Ravnoj Gori, a Tito beži u bosanske planine * Da li je AVNOJ prevara? * Ljubavne muke mladog kralja * Zašto je Čerčil podržao Tita?

Rat koji je počeo 6. aprila vazdušnim napadima nemačkog vazduhoplovstva završen je 17. aprila kapitulacijom i praktičnim nestankom prve Jugoslavije posle nepune 23 godine postojanja pod imenom Kraljevina SHS i Kraljevina Jugoslavija. Jugoslavija će narednih godina do kraja Drugog svetskog rata nastaviti da živi u kabinetima izbegličke vlade u Londonu i u šumama i planinama nekadašnje države, u gerilskim jedinicama koje su nastavile rat protiv okupatora.

KAPITULACIJA BEZ OTPORA. Ono što je prethodilo napadu udruženih oružanih snaga Nemačke, Italije i Mađarske na Jugoslaviju, kao i ono što se događalo prilikom samog napada, najbolje pokazuje koliko je zajednička država bila labava i slaba. Nije tu reč o bilo kakvom ravnopravnom suprotstavljanju najvećoj vojnoj sili tog vremena, već o raspoloženju samih Jugoslovena da se bore za svoju državu. Reklo bi se da je prvih aprilskih dana 1941. nastala prava bežanija ne IZ, nego OD Jugoslavije. Odreći je se što pre i što bezbolnije, to je bio pravi izraz raspoloženja koje je prevladavalo u dve od tri njene osnovne jedinice. Slovenački predstavnici u jugoslovenskoj vladi, ministri Fran Kulovec i Miha Krek su, ipak, kasno osetili opasnost - tek 5. aprila, dan uoči opšteg vazdušnog napada, preko beogradskog poslanstva Slovačke (koja je tada

bila u Hitlerovom taboru) nude Trećem Rajhu izdvajanje Slovenije iz Jugoslavije, pod uslovom da joj se, tako izdvojenoj, garantuje integritet.

Poznato je kako je Hitler reagovao na 27. mart - pun besa i mržnje, što mu puč u Jugoslaviji remeti planove lakog prodora na istok. Naredio je da se na Jugoslaviju udari „nemilosrdnom žestinom i munjevitom brzinom", ne krijući uverenje da će Hrvati stupiti na njegovu stranu. Jasno je da je računao na jugoslovenski raskol, koji je poslednjih godina bio sve vidljiviji. Ali tu su i oni koji se nikad nisu pomirili sa mirovnim ugovorom posle Prvog svetskog rata i koji su dočekali vreme da namire stare račune. Tako Hitler angažuje Italiju, Mađarsku i Bugarsku da učestvuju u razbijanji i komadanju jugoslovenske zajednice.

Hitler nije tek tako verovao da će Hrvati stupiti na njegovu stranu. Samo dan posle beogradskog puča, 28. marta, Musolini je primio Antu Pavelića i praktično postigao dogovor o osnivanju hrvatske države pod italijanskim i nemačkim patronatom. Istovremeno je u kratkim ratnim pripremama nemačka komanda svojim štabovima naredila da sprovedu propagandu kojom će naglasiti da Nemci ne dolaze kao neprijatelji Hrvata, Bosanaca i Makedonaca, već da ih sačuvaju od „srpskih šovinista".

Nemci su napali bez objave rata jednu zemlju koja je, ionako, bila razjedena etničkim raskolima i koja je bila vojnički slaba, bez morala i sa zastarelim oružjem i opremom. Već 10. aprila su bili u Zagrebu, gde ih je sačekala pripremljena ceremonija proglašenja Nezavisne Države Hrvatske. Mnogi Hrvati napuštaju jugoslovensku vojsku, a u nekim garnizonima podstiču pobunu i napuštanje položaja. Tu se izdaja mešala sa defetizmom, ali i sa dugo pripremanim separatizmom, jer je postalo jasno da je došao trenutak kada je važnije misliti o nacionalnim, nego o zajedničkim interesima.

Vladko Maček, tada potpredsednik jugoslovenske vlade je zajedno sa Vrhovnom komandom, vladom, dvorom i kraljem napustio Beograd i stigao u Užice, gde je predsedavao sednici vlade, a sutradan, 7. aprila sa nekoliko hrvatskih ministara napušta vladu i odlazi u Zagreb. Tri dana kasnije, na dan ulaska Nemaca u Zagreb i proglašenja NDH, zagrebačka radio stanica objavljuje po podne u 17.45 sledeći proglas vođe HSS:

„Hrvatski narode! Pukovnik Slavko Kvaternik, vođa nacionalističkog pokreta u zemlji, proglasio je danas slobodnu i nezavisnu hrvatsku

državu na cjelokupnom historijskom području Hrvatske, te je preuzeo vlast. Pozivam sav hrvatski narod da se novoj vlasti pokori, pozivam sve pristaše HSS, koji su na upravnim položajima, sve kotarske odbornike itd. da iskreno surađuju s novom vladom.“

Time je Maček, zvanično jugoslovenski vicepremijer, osigurao legitimni prenos vlasti na ustaše, dok je Jugoslavija još uvek u ratu.

Na hrvatskoj Vikipediji danas se može pročitati da „otpor nadolazećim talijanskim i njemačkim snagama je pružan samo u područjima s većinskim *srpskim stanovništvom“, da „*Hrvati u Jugoslavenskoj kraljevskoj vojsci nakon izbijanja rata masovno počinju dezertirati i otkazivati poslušnost“ i da su vojnici Hitlerove Nemačke „generalno dočekivani kao osloboditelji“. I ne samo to, već i: „Hrvati su se razdjelili na većinu koja je pasivno čekala razvoj događaja i na manjinu koja je podupirala NDH ili partizanski pokret“. Ova tvrdnja bi zvučala smešno da iza nje ne stoji čvrsto opredeljenje postjugoslovenske samostalne Hrvatske da sebe prikaže kao državu koja je uvek bila „demokratski orijentirana“ i da su fašizam i komunizam samo prolazne epizode, „silom nametnute, za koje hrvatski narod u većini nije bio opredeljen“. Time ne samo da izjednačava fašizam i komunizam (u čemu nije jedina), već se odriče i neospornih zasluga za pobedu nad fašizmom kojoj su hrvatske partizanske jedinice dale značajan doprinos.

Uvidevši, valjda, da je izjednačavanje fašizma i komunizma ipak kontraproduktivno, u hrvatskoj istoriografiji se javlja nova moda – sve je prisutnije gledište da je Narodno - oslobodilačka borba samo jedna od istorijskih etrapa koje su dovele do stvaranja današnje hrvatske države. Dakle, partizanska borba u Hrvatskoj nije bila borba za Jugoslaviju, već za neku buduću hrvatsku državu. Time se antifašizam direktvo uklapa u stvaranje te nezavisne hrvatske države. Kakav zaokret!

U Sloveniji je obrazovano Narodno vijeće koje je zatražilo od jugoslovenske vojske na teritoriji Slovenije da mu se podredi i izdalo proglas da „vrhovna državna vlast Kraljevine Jugoslavije ne može da deluje nad slovenačkom”. Na dan kapitulacije, 17. aprila predali su se Italijanima. Ideja da se spreči razbijanje njene teritorije nije uspela - podeljena je između Italije, Nemačke i Mađarske.

Pukovnik jugoslovenske vojske Bogoslav David Mažuranić, jedan od potomaka slavnog hrvatskog bana i pesnika Ivana Mažuranića, zatekao se u trenutku sloma sa svojim 90. pešadijskim pukom u severnoj Bosni. Suočen sa držanjem onih koji su bez borbe predali Zagreb, prokleo je pred postrojenim pukom „sve kukavice i izdajnike" i posle toga u svom šatoru iz mauzera, kojeg je kao mladi potporučnik srpske vojske zaradio na Solunskom frontu, ispalio sebi metak u glavu. Herojski čin ili očajnički završetak jedne zablude?

Predaja: zarobljeni jugoslovenski vojnici

„Oslobodioci“: ulazak nemačke vojske u Zagreb

Hrvatski poglavnik Ante Pavelić u poseti Hitleru

Okupatori: Nemačke trupe ulaze u Beograd

Aprilski rat se pretvorio u haos, defetizam, izdaju i nesposobnost, u kome je otkazala celokupna vojna organizacija, a ponajviše se istopila ideja da Južni Sloveni mogu složno da žive u zajedničkoj državi. Od prvog dana rata, Vrhovna komanda nije kontrolisala situaciju. General Dušan Simović, predsednik vlade posle puča od 27. marta, poveo je ono što je ostalo od njegovog kabineta prema Sarajevu. Bilo je jasno da se vlada, od prvog dana rata, praktično nalazi u bekstvu, koje će se završiti 14. i 15. aprila poletanjem desetak aviona sa nikšićkog aerodroma u kome su mesto našli kralj sa svojom svitom, članovi vlade (neki i sa porodicama), generali, šefovi stranaka - ukupno oko 200 ljudi i još dvadesetak sanduka sa državnim zlatom.

Dva dana kasnije, pokušaj da se od Nemaca iznudi primirje, pretvoriće se u čin bezuslovne kapitulacije, koju su u Beogradu u zgradi nekadašnjeg čehoslovačkog poslanstva, a sada poslanstva marionetske Slovačke, s jugoslovenske strane potpisali bivši ministar spoljnih poslova Aleksandar Cincar-Marković i general Radivoje Janković.

Zamisao sa poslednje sednice vlade, pred poletanje sa aerodroma u Nikšiću, da potpisivanjem kapitulacije ne kapitulira Jugoslavija kao država, već samo njena vojska, sa aspekta međunarodnog prava je ispravna, ali pobednička strana vojni poraz pretvara u komadanje države, koje podrazumeva i obnavljanje starih „istorijskih granica" i zahteva za formiranje teritorija prema interesima pobednika.

NEVERICA MILOŠA CRNJANSKOG. Napad na Jugoslaviju izazvaće opšti haos i u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima, pogotovo u onima koja su bila u državama agresora. U rimskom poslanstvu, u raskošnoj renesansnoj palati sa pogledom na Tibar, već tri godine službuje i Miloš Crnjanski kao ataše za štampu. Poslanik je Boško Hristić, potomak čuvene porodice, čiji je otac Kosta takođe bio istaknuti diplomata Kraljevine Srbije, a deda Nikola Hristić predsednik srpske vlade u vreme kralja Aleksandra Obrenovića. Po ženskoj liniji poslanik Hristić je potomak čuvenog Tome Vučića-Perišića, jednog od najmoćnijih ljudi Kneževine Srbije u prvoj polovini 19. veka. Iz te čuvene porodice jedino je stariji Boškov brat Stevan narušio porodičnu tradiciju i umesto politike izabrao muziku, ostavivši iza sebe remek dela muzičke umetnosti poput Ohridske legende.

Crnjaski svog rimskog šefa opisije kao uštogljenog i odbojnog čoveka, koji je, stojeći u svom kabinetu pred velikim biljurnim ogledalom, više pažnje posvećivao besprekorno ispeglanim ivicama svojih pantalona i sjaju svojih cipela nego savetniku za štampu. Kada je 6. aprila počeo rat protiv Jugoslavije, italijanske vlasti su saopštile zaposlenima u jugoslovenskom poslanstvu da moraju da napuste teritoriju zemlje sa kojom su u ratnom stanju, u protivnom će biti internirani u logor. Jugoslovenski diplomati su iz Rima krenuli u zvanično neutralnu Španiju, ali su morali da nastave za Portugal, jer im Španija nije odobrila boravak.

Poslaniku Hristiću ništa nije vredelo što je njegova supruga u rodbinskom odnosu sa italijanskom kraljicom Jelenom, kćerkom crnogorskog kralja Nikole. Morao je sa porodicom da napusti Italiju. Suprugu i četvoro dece je ostavio u Švajcarskoj i otišao u Portugal, gde su jugoslovenski diplomati čekali odobrenje britanskih vlasti da se pridruže jugoslovenskoj vladi u Londonu, što je potrajalo nekoliko meseci. Jednog oktobarskog jutra 1941. u lisabonskom hotelu pronađeno

je beživotno telo poslanika Hristića, koji je izvršio samoubistvo obesivši se na visoku stranicu kreveta.

O ovim događajima Crnjanski je ostavio svedočanstvo u drugoj knjizi Embahada, ali ne saopštava razloge samoubistva Boška Hristića. Kasnije će ovaj tragični čin rimskog poslanika biti objašnjen nedobijanjem odobrenja od britanskih vlasti da ode u London. Crnjanski je odobrenje dobio, ali ne skriva svoje sumorno raspoloženje, tako različito od srećnih i bezbrižnih dana koje je doživeo u većem delu svog službovanja u Rimu. Da li je bio svestan da dolaze tragična vremena i za njega i za narod kome pripada? Evo njegovog odgovora: „Vartolomejska noć (to jest pokolj) na Balkanu se pripremala... Niko to među nama, tada, još nije verovao“.

Članovi Jugoslovenskog poslanstva u Rimu sa Milošem Crnjanskim (prvi s leva). Najmarkantnija figura na ovoj fotografiji (peti s leva) je savetnik poslanstva Pavle Beljanski, čuveni kolekcionar slika od kojih je formirana njegova Spomen zbirka u Novom Sadu

MILANKOVIĆ I NEMAČKI OFICIRI. Milutin Milanković je veliki broj svojih naučnih radova pisao i objavljivao na nemačkom jeziku, što mu je u Nemačkoj i Austriji donelo velika priznaja i mnogobrojne poštovaoce, pa i obožavaoce, koji su prosto gutali one njegove knjige o vasioni, pisane za široku publiku i na popularan način. Kada je počeo rat zatvorio se u svoju kuću u profesorskoj koloniji u Beogradu. Samo mesec dana posle ulaska Nemaca u Beograd, jednog majskog jutra pred Milankovićevom kućom zaustavio se nemački vojni automobil iz koga su izašla dva nemačka oficira i pokucala na kapiju. Sa okolnih prozora i balkona Milankovićeve komšije su pomislili da su Nemci došli da uhapse profesora. Ni Milankoviću nije bilo prijatno kada ih je ugledao, ali ispostaviće se da su mladi oficiri došli drugim poslom. Predstavili su se kao doktori nauka koji mu prenose pozdrave Milankovićevog kolege i dobrog prijatelja profesora Volfanga Sorgela iz Frajburga.

Takvih poseta biće još i Milanković u svojim uspomenama naglašava da su to bili mladi naučnici, koji su dolazili kod njega da mu prenesu pozdrave svojih učitelja i raspitaju se o njemu. Sam Milanković je ove posete iskoristio da tek odštampane tabake svog kapitalnog dela „Kanon osunčavanja zemlje“, koje je uspeo da spase iz bombom pogođene štamparije, pošalje svojim kolegama u Nemačku, smatrajući da će tako i svet biti upoznat sa njegovim najnovijim radom.

Kako je to moglo da funkcioniše u uslovima kada je čitava Evropa bila u plamenu rata teško je odgonetnuti. Ali iz onoga što Milanković piše u svojim uspomenama, stiče se utisak da su naučne institucije u Nemačkoj i za vreme rata funkcionisale kao da je mir, a njegove kolege su mu čak slale pozive da gostuje i drži predavanja u Nemačkoj. Za razliku od gorkog iskustva Živojina Balugdžića, Milankoviću su epizode sa mladim naučnicima u okupatorskim uniformama možda ulile nadu da će pobediti stvaralačka, a ne rušilačka snaga jednog velikog naroda. Da li je sve to imao u vidu i sredinom avgusta kada je i on stavio svoj potpis na Apel srpskom narodu kojim se osuđuje komunistički ustanak i poziva na poslušnost okupatoru?

RASKOMADANA JUGOSLAVIJA. Zajednička država Južnih Slovena posle aprilskog rata predstavlja tužnu sliku na novoj geografskoj karti. Najveći, centralni, deo Slovenije okupirala je i pripojila (anektirala)

Nemačka, jugozapadni deo Slovenije pripojila je Italija, a jedan manji deo na severoistoku (Prekomurje) je pripojen Mađarskoj.

Nezavisna država Hrvatska, više pod italijanskim nego nemačkim patronatom, prostire se od nekadašnje granice sa Slovenijom sve do Zemuna, sa teritorijom skoro cele Bosne i Hercegovine i jadranskom obalom ispod Sušaka do Zadarskog kanala i od Splita do Boke Kotorske. Sa površinom od 115.133 kvadratnih kilometara ta marionetska tvorevina zauzimala je mnogo veći prostor od banovine koja je formirana uoči rata (65.456 kvadratnih kilometara) i dva puta je veća od Narodne republike Hratske koja je formirana u okviru socijalističke Jugoslavije i nastavila da živi u istim granicama i posle raspada SFRJ (56.594 kvadratnih kilometara).

Iako Hrvati ni tada nisu bili zadovoljni, jer im je uskraćen najveći deo Dalmacije i Međumurje koje su zauzeli Italijani i Mađari, dobili su Bosnu i Hercegovinu, pa je na geografskoj karti čitav „trbuh“ današnje „kifle“ bio popunjen. Ali razlog za nezadovoljstvo nije samo zbog Dalmacije i Međumurja. Nemci i Italijani su Paveliću, pored velike bosansko-hercegovačke teritorije, „uvalili“ preko milion tamošnjih Srba, pa je „nezavisna država“, prema nemačkim podacima, 1941. godine, pored 4 miliona Hrvata, imala i 1.925.000 Srba, 700.000 Muslimana, 150.000 Nemaca, 70.000 Mađara, 30.000 Slovenaca, 40.000 Jevreja i dr.

Italijani su okupirali i Crnu Goru, a Kosovo i zapadnu Makedoniju su pripojili Albaniji. Drugi deo Makedonije sa jugoistočnom Srbijom okupiralia je i anektirala Bugarska. Srbija je, od Beograda na severu do Kosovske Mitrovice na jugu, a od Loznice na zapadu do Negotina na istoku, svedena na granice uže od onih pre balkanskih ratova i okupirana od strane Nemačke. Banat je od Pančeva do Novog Kneževca, uz granicu sa Rumunijom, okupiran od Nemačke i dodeljen mu je poseban status, a zapadni deo Vojvodine sa Noviim Sadom, Suboticom i Baranjom pripojen je Mađarskoj.

Hrvatska, Srbija i Crna Gora su samo imenom podsećale na države, jer su sve tri bile, neka manje, neka više, praktično pod nemačkom, odnosno italijanskom okupacijom. Dok je Hrvatska bila tipična marionetska tvorevina sa tobožnjim međunarodnim priznanjem od Nemačke, Italije i njihovih saveznika, Srbija je bila pod režimom vojne okupacije, plaćala je ratni namet i nije imala nijedan atribut državnosti. Crna Gora je bila

italijanski protektorat, a posle kapituilacije Italije 1943. postaje nemački protektorat u kome glavnu vlast vrši okupatorski guverner. Na novoj karti nekadašnje jugoslovenske teritorije uočljivo je da su svi njeni periferni delovi jednostavno pripojeni susednim fašističkim državama Nemačkoj, Italiji, Mađarskoj, Bugarskoj, pa i Albaniji, koja je, doduše, i sama pod italijanskim protektoratom.

Da li su nekadašnji građani Jugoslavije, sada raštrkani po protektoratima, anektiranim i okupiranim teritorijama, mogli da budu zadovoljni novim stanjem? U delu Slovenije, koji je pripojen Nemačkoj, započela je politika denacionalizacije i pripreme za iseljavanje Slovenaca u Šleziju, Italiju, Bugarsku, Hrvatsku, čak i u Srbiju. Hitler je želeo da taj deo potpuno očisti za Nemce koju su počeli naseljavanje, a 28. aprila 1941. vođa Rajha je posetio Maribor, sada Marburg, kao glavni grad anektirane oblasti. Naseljavanjem Nemaca, zabranjen je slovenački jezik, štampa i osnivanje nacionalnih udruženja. Za početak je predviđeno iseljavanje 260.000 Slovenaca, pa je već do jula 1941. godine 7.000 Slovenaca proterano u Srbiju, a do septembra 30.000 u Nemačku i jedan broj u Hrvatsku. Što se plan o etničkom čišćenju tog prostora, u korist nemačkih doseljinika, nije odvijao željenim tempom treba zahvaliiti početku oružanog ustanka.

Bugarska je aneksijom Makedonije i vranjskog i pirotskog okruga, donela zakon o državljanstvu, kojim je sve Makedonce proglasila Bugarima, a Srbi su proterani ili odvedeni u logore. Bugari su istakli i svoje pretenzije na Pomoravlje, pa je tako osnovan i Komitet, koji je proglasio sve žitelje sliva Morave - Bugarima, a Moravu bugarskom rekom. Crnoj Gori su ostavljena samo dva sandžačka sreza, pljevaljski i bjelopoljski, dok su joj Plav, Gusinje, Rožaj i Ulcinj oduzeti i pripojeni Albaniji, a Boka Kotorska direktno Italiji. Sa Kosova su počela proterivanja Srba i Crnogoraca. Jednom rečju, Nemci, Italijani, Bugari i Mađari sprovodili su denacionalizaciju srpskog, slovenačkog i makedonskog življa na okupiranim i anektiranim teritorijama.

ZLOČINI. Nastupio je trenutak osvete, u kojem najviše strada srpsko stanovništvo, koje plaća za sve: za pobede u balkanskim i Prvom svetskom ratu, za teritorije dobijene u njima, za ujedinjenje i stvaranje Jugoslavije, za unitarizam i kraljevu diktaturu i za etničke sukobe u

zajedničkoj državi. U toku rata u Srbiju je izbeglo preko 400.000 Srba iz drugih krajeva Jugoslavije.

Najgore su ipak prošli oni koji su internirani u logore, mučeni i bezobzirno ubijani. Nezavisna država Hrvatska pretvorena je u poligon za uništavanje srpskog, ali i jevrejskog i romskog življa. Ustaška propaganda je, od prvog dana ove hrvatske „države“, sprovodila progon, proglašavajući Srbe za vekovne neprijatelje hrvatskog naroda i strano telo koje je nasilno doseljeno u Hrvatsku. U julu 1941. godine ustaška klanja dobila su neviđene razmere u Hercegovini, Lici, Baniji, Kordunu i Bosni. U zloglasnom logoru Jasenovac je od 1941. do kraja rata pogubljen veliki broj Srba, Jevreja i Roma, pri čemu se zbog zataškavanja i prekrajanja istine možda nikada neće ni saznati konačan broj. Do kakvih razmera ide licitiranje o broju stradalih u ovom logoru govori i činjenica da se na jednoj strani spominje više stotina hiljada, a na drugoj samo nekoliko desetina hiljada.

Zbeg sa Kozare ustaše sprovode u logor Jasenovac

Hitlerov izaslanik za Balkan Edmund Glez fon Horstenau zapisaće u svom dnevniku da je zgrožen zločinima ustaškog režima i da je u jesen 1942. to i rekao Paveliću, uz napomenu da je tačno da i Nemci to isto

rade, ali u zemljama u koje su ušli kao osvajači, kao neprijatelji, „a vi ste došli u ovu nesretnu zemlju kao otac domovine”. Nisu se nacisti sažalili na Srbe, Jevreje i Rome, njima je očigledno smetalo rasplamsavanje ustanka, kao samoodbrambenog čina ugroženih Srba, pa su želeli da se taj povratni efekat masovnih zločina obuzda. Tako se i javio zahtev Nemačke da ustaški režim obuzda masovna ubistva, ali bilo je već kasno.

Fon Horstenau nije jedini zgrožen ustaškim zločinima. I drugi nemački posmatrači ističu da je NDH započela život „uništavajući samu sebe”, jer na teritoriji NDH (sa Bosnom i Hercegovinom) skoro trećina ukupne populacije bila je srpske nacionalnosti. Herman Nojbaher, Hitlerov „leteći diplomata” je 1943. nazvao ustaške zločine „najgroznijim masovnim ubistvima u svetskoj istoriji”. Možda mu još nisu bile poznate razmere zločina u nemačkim koncentracionim logorima, ali Nojbaher u svojim uspomenama tvrdi da je i Hitlera upozorio na „užasne stvari koje se odvijaju u Hrvatskoj” i da mu je Hitler odgovorio: „I ja sam poglavniku (Paveliću) kazao da nije moguće samo tako iskoreniti tu manjinu, jer je ona jednostavno prevelika”.

Zločini: vešanje na Terazijama u Beogradu

Skupljanje talaca u Sloveniji za odvoženje u logor Aušvic

KRALJEVINA NDH. Nemci nisu bili mnogo zainteresovani za Hvatsku, pa su je prepustili svom prvom savezniku Italiji, koja je oduvek imala aspiracije na dobar deo teritorije koju većinski naseljavaju Hrvati, pre svega na istočnu jadransku obalu sa ostrvima, koja su geografski bliža toj obali nego italijanskoj.

Prošlo je samo nešto više od mesec dana od ulaska Nemaca u Zagreb i proglašenja „nezavisne“ hrvatske države, kada hrvatski poglavnik Ante Pavelić, sa svojim prvim pomoćnikom Slavkom Kvaternikom odlazi u Rim, u kome 18. maja potpisuje ugovore kojima se najvažniji delovi istočne jadranske obale prepuštaju Italiji. I ne samo obale, već i gotovo cela južna polovina tek proglašene NDH praktično se pretvara u italijanski protektorat, a na ono malo prostora na samoj obali, koji je prepušten Hrvatskoj, ne smeju da se grade luke, niti hrvatska mornarica može imati velike brodove. Tako su ustaške vođe gostoprimstvo koje im je Italija pružala za vreme Kraljevine Jugoslavije, platile visokom cenom - gubitkom Dalmacije za koju su se genereacije Hrvata borile i ujedinjenjem 1918. dobile.

Posle potpisivanja ugovora u rimskoj palati Venecija, Musolini i Pavelić sa svojim pratnjama prelaze u palatu Kvirinale u kojoj ih čekaju italijanski kralj Vitorio Emanuele Treći i njegov rođak princ od Savoje, vojvoda od Spoleta Aimone Roberto. Tu će se odigrati istorijska farsa proglašenja hrvatskog kralja u kojoj glavnu ulogu ima jedan italijanski plemić, a glavni režiser je italijanski diktator Benito Musolini, koji je čitavu ovu igru smlislio kao prividnu kompenzaciju Hrvatima za gubitak teritorija, a ustvari je Hrvatsku još više podredio Italiji, koja je tako postala izvor hrvatskog suvereniteta. Hrvatska će dobiti svog kralja pod imenom Tomislav Drugi i punom titulom „kralj Hrvatske, princ Bosne i Hercegovine, vojvoda Dalmacije, Tuzle i Knina“. Hrvatski kralj nikada neće zakoračiti u svoje kraljevstvo, kao što ni država kojoj je na čelu u svom nazivu neće imati odrednicu kraljevina.

Ceremonija proglašenja hrvatskog kralja održana je po svim propisima: tu je italijanski kralj Vitorio Emanuele III (i sam bez ikakve vlasti), tu je i glavni gazda Italije Musolini, tu je i hrvatski poglavnik, tu je i postrojena kraljevska garda. Konačno, tu je i novi kralj, jedan naočit muškarac, čija je visina još upadljivija u društvu malenog italijanskog kralja. Ko je princ Aimone? On je dalji rođak italijanskog kralja po bočnoj liniji Savoja, sa gotovo nikakvim izgledima za nasleđivanje italijanskog prestola, inače mornarički visoki oficir sa činom najnižeg admiralskog stepena. U času kada je proglašen za hrvatskog kralja, Aimone je imao 41 godinu i reputaciju plejboja, koga je politika najmanje zanimala i koji je stalno bio u trci za novcem. Grof Ćano će u svom dnevniku zapisati da „on uopšte nema pojma o svojoj dužnosti“ i da je „prilično zbunjen“ i „previše zaokupljen alkoholom i ženama“.

Kao i svi plemići visokog roda, Aimone je bio oženjen princezom, takođe, visokog porekla. To je princeza Irena, kćerka grčkog kralja Konstantina, pa je tako Hrvatska dobila i kraljicu, koja će 1943. na svet doneti prestolonaslednika, čije ime će biti u duhu hrvatske istorijske tradicije - Zvonimir*. (*Dmitar Zvonimir bio je hrvatski kralj od 1076. do 1089. godine.)
I tu bi se mogla staviti tačka, jer posle ceremonije proglašenja nije se ništa novo dogodilo. Niti je hrvatski kralj kraljevao, niti su njegovi podanici zbog toga patili, jer većina Hrvata zapravo nije ni znala da imaju kralja. Krunisanje, koje je trebalo da bude održano na Duvanjskom polju u Bosni i Hercegovini, gde je, po predanju, početkom 10. veka krunisan i prvi hrvatski kralj Tomislav, nije nikad održano, što zbog ratnih okolnosti, što zbog nezainteresovanosti samog princa. Ipak, on je

do pada Italije formalno titulisan kao kralj Hrvatske, sa simboličnim ovlašćenjima davanja plemićkih titula i kancelarijom u Rimu, gde su mu stizali službeni izveštaji iz njegovog kraljevstva.

Istorijska farsa: proglašenje hrvatskog kralja u prisustvu kralja Italije Vitoria Emanuela, pravog gazde Italije Benita Musolinija i hrvatskog poglavara Ante Pavelića

Savojski princ Aimone neostvareni „Tomislav drugi, kralj Hrvatske, princ Bosne i Hercegovine, vojvoda Dalmacije, Tuzle i Knina“

Kada je u septembru 1943. kapitulirala Italija, abdicirao je i hrvatski kralj. Pavelić je odmah posle kapitulacije Italije proglasio nevažećim Rimske ugovore i granice prema Italiji, ali to je bio samo formalni gest, jer su Nemci posle italijanske okupacije odmah zaposeli teritorije koje su ranije držali Italijani. Ono što nisu zauzeli Nemci uzeli su partizani, koji su zaplenili ogromnu količinu italijanskog oružja i dobili nove pristalice u Hrvatskoj, što ih je, uz savezničku pomoć, pretvorilo u silu, koja je bila u stanju da se ravnopravno suprotstavi Nemcima i njihovim ustaškim pomagačima. Tako se raspršio san o velikoj hrvatskoj državi, koja zapravo nikada nije ni bila država u pravom smilu, kao što ni hrvatski kralj nikada nije bio njen vladar. Od svih državnih institucija ovakve hrvatske države najaktivniji je bio represivni aparat, koji je iza sebe ostavio brojne nedužne žrtve.

VLADA U IZGNANSTVU. Posle aprilskog rata, od kraljevine Jugoslavije su ostali samo kralj i vlada koji 16. aprila iz Grčke poručuju da je pred nadmoćnim neprijateljom kralj bio primoran da napusti zemlju, ali da ne misli da prekine borbu, već će je nastaviti uz saveznike do krajnje pobede. Istovremeno, britanski ministar spoljnih poslova Entoni Idn jugoslovensku vladu označava kao jedinog legitimnog predstavnika Kraljevine Jugoslavije.

Zbog invazije sila Osovine na Grčku, kralj i vlada odlaze u Jerusalim, odakle će se vlada oglasiti 4. maja, ponavljajući odluku o nastavku rata: „Uzimajući učešće u ovoj velikoj borbi, koja se danas vodi na velikoj svetskoj pozornici, mi odlučno nastavljamo borbu do vaspostavljanja teritorijalnog integriteta, nezavisnosti naše države i pune slobode svih Srba, Hrvata i Slovenaca."

Posle Palestine i kraćeg boravka u Egiptu, jugoslovenska vlada u junu prelazi u London i tada će britanski premijer Vinston Čerčil izjaviti da jugoslovenska vlada poseduje sve državne atribute suverene vlasti, a cepanje Jugoslavije britanska vlada je proglasila nevažećim i ništavnim. Oglasila se i vlada SAD, koja, takođe, izražava neslaganje sa pokušajima rasparčavanja teritorije Jugoslavije. Zajedno sa ostalim zemljama koje su okupirale sile Osovine i čije su se vlade takođe našle u emigraciji, Jugoslavija prihvata ratne ciljeve koje su lideri Velike Britanije Vinston Čerčil i SAD Frenklin Delano Ruzvelt formulisali u avgustu 1941. godine kao Atlantsku povelju.

Umesto da iz zemlje izađe sa velikim moralnim kapitalom stečenim 27. marta, jugoslovenska vlada munjevitim porazom u aprilskom ratu i činjenicom da iz zemlje nije uspela da organizovano izvuče nijednu vojnu jedinicu, što je uspelo većini evropskih država okupiranih od sila Osovine, bila je suočena sa tihim britanskim nezadovoljstvom što nije ostala u zemlji da organizuje gerilski otpor okupatorima. Sa jedva punoletnim i nezrelim kraljem, sa intrigama u svojim krugovima i nerazumnim ponašanjem pojedinih ministara, uprkos tome što su je priznale sve savezničke vlade i davale joj nesumnjivu podršku, vlada ipak nije imala nikakav bitan uticaj na događaje u zemlji.

Miloš Crnjanski, kao očevidac i učesnik, opisuje te londonske dane sa puno jeda i cinizma. Ukazuje na razdore u samoj vladi, na intrige i podmetanja, na bavljenje samom sobom, umesto ključnim političkim i

vojnim pitanjima. Međusobne optužbe za aprilski slom su gotovo svakodnevne. Srpsko krilo vlade optužuje Hrvate za izdaju, dok hrvatski ministri odgovaraju kontraoptužbama zbog dvadesetogodišnje srpske hegemonije koju smatraju i uzrokom sloma.

Zasedanje jugoslovenske emigrantske vlade u Londonu pod predsedništvom Slobodana Jovanovića i u prisustvu kralja Petra II

Razdor je i među samim Srbima u vladi, na osnovama stranačkog pripadništva, pa i na sasvim ličnim osnovama. Crnjanski navodi da nijedan ministar u vladi ne priznaje učešće u martovskom puču i da optužuju vojsku da je to izvela na svoju ruku, stvarajući tako utisak da se svi odriču i stide 27. marta, umesto da ga koriste pred saveznicima kao dokaz jugoslovenskog otpora fašizmu. Te svađe su se iz Londona prenosile i na sva jugoslovenska diplomatska predstavništva u zemljama saveznika i na jugoslovenske iseljenike. Predstavnici američkih vlasti su morali da intervenišu među jugoslovenskim iseljenicima, zahtevajući da obustave neprijateljstva i međusobno obračunavanje, jer time remete ratni napor SAD.

OTPOR. U aprilskom rasulu i slomu jedan pukovnik jugoslovenske vojske sa bosanskog dela ratišta, u pratnji 7 oficira i 24 podoficira i vojnika, zaobilazi nemačke trupe i polovinom maja stiže na Ravnu Goru na kojoj počinje da stvara svoju organizaciju. Pukovnik Dragoljub Draža Mihailović u naredne četiri godine, od heroja koji se suprotstavio okupatoru i unapređen u generala, koji sa ovlašćenjem vlade u Londonu vodi „jugoslovensku vojsku u otadžbini“, preći će put od početne saradnje sa drugom, komunističkom gerilom, preko kolaboracije sa okupatorom, do presude kojom je na kraju rata osuđen na smrt kao ratni zločinac.

Četnički pokret Draže Mihajlovića, iako se zvanično proglasio jugoslovenskim, bio je u suštini srpski. U njemu je, osim Srba, bio neznatan broj onih Hrvata i Muslimana koji su se izjašnjavali kao Jugosloveni i oko 300 pripadnika Ravnogorskog pokreta u Sloveniji, mahom kraljevskih oficira koji su delovali po uputstvima vlade u Londonu i bili potčinjeni Draži Mihailoviću. Sam Mihailović nikada nije uspeo da objedini četnički pokret, koji se javljao u raznim krajevima Jugoslavije, pa su tako četnici Koste Pećanca, Momčila Đujića, Pavla Đurišića, Radovana Abramovića i druge manje jedinice delovale potpuno nezavisno od ravnogorskog pokreta i na njih Draža Mihailović nije imao gotovo nikakav uticaj.

U petak 29. marta 1941, dva dana posle velikih demonstracija, na zemunski aerodrom sleće avion Lokid Elektra jugoslovenske aviokompanije Aeroput na redovnoj liniji Zagreb - Beograd. Među desetak putnika je i elegantan muškarac srednjih godina, snažnih crta lica i ledeno plavih očiju. On užurbano ide prema ulazu u aerodromsku zgradu, gde ga dočekuju dva mlađa muškarca sa kojima se automobilom odvozi u pet kilometara udaljeni Beograd.

Tajanstveni putnik iz Zagreba sa ličnim dokumentima na ime inženjera Slavka Babića, nastanjenog u Zagrebu na Stenjevcu, još za vreme vožnje do grada razmenjuje sa svojim pratiocima informacije o stanju u gradu posle demonstracija od pre dva dana. Dvojica mladića su bliski saradnici tajanstvenog putnika, ali ga oslovljavaju sa „Stari”, jer je razlika u godinama između njih i njega očigledna. Inženjer Slavko Babić je samo jedno od mnogobrojnih imena koje generalni sekretar Komunističke partije Jugoslavije koristi, a samo mali broj njegovih najbližih saradnika

zna njegovo pravo ime - Josip Broz, uz koje ide još jedan, ilegalni, dodatak – Tito. Proći će skoro dve godine kada će u decembru 1942. na jednom zboru u Bosanskoj krajini Tito otkriti svoj pravi identitet. Bio je tada siguran u pobedu i nije više imao šta da krije.

Rade Končar i Ivo Lola Ribar to su imena dvojice koja su dočekala generalnog sekretara na zemunskom aerodromu i sada hitaju na Čukaricu da se sastanu sa članovima Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju. Ivo Lola Ribar (1916-1943), iz ugledne hrvatske porodice, od oca Ivana Ribara, nekadašnjeg predsednika Ustavotvorne skupštine Kraljevine, beogradski student, pravnik i organizator omladinskog komunističkog pokreta, član je najvišeg partijskog rukovodstva zemlje. Rade Končar (1911-1942) je Srbin iz Hrvatske, sekretar Pokrajinskog komiteta KP za Hrvatsku, od januara 1941. je u Beogradu, gde obavlja dužnost sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Srbiju, dok je Aleksandar Ranković iz Srbije istovremeno u Zagrebu na privremenoj dužnosti sekretara Pokrajinskog komiteta KPJ za Hrvatsku. To je nalagala potreba da se najistaknutiji rukovodioci komunističkog pokreta na neko vreme sklone iz sredina u kojima su bili poznati policiji. Ali to je i Titova kadrovska kombinatorika kojom nastoji da rukovodstva u dve najznačajnije pokrajine mobiliše i drži pod kontrolom.

Tog dana Tito je u Beogradu okupljenom rukovodstvu partije naredio da obustave demonstracije kako se ne bi otežala situacija Simovićevoj vladi, čime je dao podršku pokušajima da se izbegne rat, što je dan kasnije i naglašeno u proglasu Komunističke partije. Ali Tito nema iluziju. U analizi situacije koju je izneo pred srpskim partijskim rukovodstvom on upozorava da se zemlja nalazi na pragu rata, koji je neizbežan i da nema vremena za odlaganje organizovanja otpora budućem agresoru.

Tito se vraća u Zagreb u kome 6. aprila dočekuje vest o napadu združenih armija Nemačke, Italije, Mađarske i Bugraske na Jugoslaviju. Odmah saziva sastanak članova CK KPJ koji se nalaze u Zagrebu i CK KP Hrvatske u skrovitoj kući u Hercegovačkoj ulici na periferiji Zagreba. Dogovoreno je da se obezbedi oružje, kojim bi se naoružali radnici, simpatizeri KP, kako bi se pojačao otpor agresoru. Desetog apila, na dan ulaska nemačkih trupa u Zagreb i proglašenja marionetske Nezavisne države Hrvatske, u Zagreb stižu Edvard Kardelj iz Slovenije i Ivan Milutinović iz Crne Gore. Formiran je Vojni komitet koji će, sa Titom na čelu, izvršiti pripreme za oružanu borbu protiv agresora i

budućih okupatora. Ranković i Končar se ponovo rotiraju, prvi se vraća u Beograd, a drugi u Zagreb, sa zadatkom da u svojim sredinama izvrše mobiliuzaciju članstva za predstojeću borbu.

Tako su već 10. aprila 1941, sedam dana pre kapitulacije jugoslovenske vojske, komunisti odlučili da se bore, uprkos još uvek važećem savezništvu između Nemačke i Sovjetskog saveza sklopljenog 1939. godine.

Za razliku od Draže Mihailovića koji je vojnik, Tito je političar, ali pre svega komunistički revolucionar. Dok je Mihailović na putu ka Ravnoj gori sa šačicom svojih pratilaca razmišljao o stvaranju jednog vojnog pokreta, koji bi se u pogodnom trenutku uključio u borbu protiv okupatora, Tito 15. aprila svojeručno piše prvi ratni proglas KPJ, kojim se narod poziva na otpor i koji je u vidu letka rasturan po Hrvatskoj. Zbog kasnijeg prećutkivanja u ime „bratstva i jedinstva“ onoga što je Tito u ovom proglasu napisao, vredi citirati bar onaj deo koji je dugo prećutkivan: „Događaji u Zagrebu prilikom dolaska osvajača bit će najtamnija ljaga u tvojoj povijesti, hrvatski narode!“

Ali isto tako vredi citirati i onaj deo koji se prećutkuje u vremenima posle raspada druge Jugoslavije i pokušaja da se Tito označi kao neprijatelj srpskog naroda: „Hrvatska gospoda te sile da pružaš ruku tvojem vjekovnom neprijatelju i porobljivaču, a sije najodvratniju mržnju i hajku protiv srpskog naroda koji se herojski bori i gine rađe nego da bude robom tuđinu“.

Ovaj proglas pokazuje još nešto: KPJ je ostala jugoslovenska organizacija, nezavisno od činjenice da je vojnim porazom i komadanjem njene teritorije Jugoslavija prestala da postoji. To nije nevažno, jer je i među nekim delovima komunističkog pokreta prisutno uverenje da je jugoslovenska ideja potrošena i da je ne treba braniti. U Hrvatskoj, na Kosovu, posebno u Makedoniji, neki komunisti postavljaju pitanje daljeg postojanja Komunističke partije Jugoslavije u uslovima kada Jugoslavije više nema. Sekretar Pokrajinskog komiteta KP za Makedoniju Metodije Šatorov odlučuje da makedonsku partiju priključi bugarskoj partiji, prihvatajući realnost da je teritorija Makedonije pripojena Bugarskoj, zbog čega ga Tito proglašava otpadnikom i izdajnikom i šalje Svetozara Vukmanovića Tempa u Makedoniju da „zavede red“.

Tito energično reaguje na ovakve pokušaje i ne dopušta nikakvu dilemu - treba se po svaku cenu boriti za Jugoslaviju, ali drugačiju od one koja je tako neslavno propala. Zbog toga već 5. maja 1941. u hrvatskom partijskom glasilu Srp i čekić objavljuje članak pod naslovom „Zašto smo još u sastavu Komunističke partije Jugoslavije?“, kojim objašnjava svoj stav i stav najužeg jugoslovenskog partijskog rukovodstva da je borba koja predstoji borba za Jugoslaviju. U izveštaju Kominterni takođe objašnjava da „bez obzira na to što je Jugoslavija podijeljena među imperijalistima i što su stvorene nove granice, KPJ je ostala jedinstvena i CK rukovodi nesmetano svim oblastima okupirane zemlje i održava redovne veze sa tim oblastima“.

DVA POKRETA OTPORA. Tako su već prvih dana okupacije Jugoslavije rođena dva pokreta otpora koja imaju predznak jugoslovenski, ali čija se ideologija dijametralno razlikuje, zbog čega će ubrzo postati nepomirljivi neprijatelji.

Dok pokret Draže Mihailovića prikuplja snage na Ravnoj Gori, komunisti na čelu sa Titom vrše organizacione pripreme za ono što ih čeka. Snage sa kojima je jugoslovensko komunističko rukovodstvo raspolagalo uoči aprilskog rata bile su skromne: samo 8.000 članova KPJ i oko 30.000 članova SKOJ-a (omladinaca). U Zagrebu, koji je sada glavni grad „države“ koja služi okupatoru, Tito se ne osvrće na opasnosti koje prete sa svih strana. Pojačava aktivnost na propagandi otpora kojeg treba pružiti okupatoru i njegovom marionetskom režimu, piše proglase, organizuje sastanke, šalje kurire u razne krajeve, radio vezom redovno komunicira sa Kominternom i saopštava joj važne podatke. Članovi centralnog komiteta odlaze u Srbiju, Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Sloveniju i Makedoniju da organizuju otpor okupatoru i prenose ideju o budućoj jugoslovenskoj zajednici koja će svim narodima donetri slobodu i zajedništvo na ravnopravnim osnovama.

Titova aktivnost, i pored stroge konspirativnosti, nije mogla da ostane nezapažena. Zato donosi odluku da sedište CK KPJ iz Zagreba premesti u Beograd. Tri godine kasnije na ostrvu Vis, prilikom susreta i pregovora sa tadašnjim predsednikom jugoslovenske kraljevske vlade u izbeglištvu Ivanom Šubašićem, Tito je rekao: „Kada sam 10. aprila 1941. vidio kako su Hrvati dočekali Njemce, pljunuo sam na Zagreb i došao u Srbiju“.

Najveći deo boravka u Beogradu Tito provodi u maloj vili na Dedinju koja se nalazi u slepoj ulici iza Železničke bolnice i koja ima posebno sklonište za ilegalno stanovanje partijskih aktivista. Pored sebe ima radio aparat, pisaću mašinu, vojne topografske karte i mastilo za tajnu prepisku. Tu su i pištolj i ručne bombe, za svaki slučaj. Titov specijalni kurir u Beogradu, preko koga održava vezu sa ostalim kurirskim punktovima, bila je mlada studentkinja Davorjanka Paunović, koja će ostati uz Tita za sve vreme rata i postati njegova nevenčana supruga.

Tu je i 28-godišnji Beograđanin nemačkog porekla Jaša Rajter, koji se po zadatku partije učlanio u folksdojčersku organizaciju „Kulturbund“* (*Kulturbund, nemačka organizacija osnovana 1920. sa ciljem čuvanja i razvijanja nemačke kulture i jezika među pripadnicima nemačke manjine u Jugoslaviji. Dolaskom nacista na vlast u Nemačkoj, a posebno posle aprilskog rata, ova organizacija se pretvara u propagatora nacizma i pomagača okupatorske vojske.), kako bi dobio dokumenta za slobodno kretanje. Rajter je u predratnom Beogradu bio poznat kao dobar sportista i prvak u plivanju, visok, snažan i snalažljiv, tipičan izdanak „beogradske kaldrme“, čije fizičke predizpozicije su ga preporučivale za idealnog telohranitelja. Uz to je imao u putnički automobil kojeg okupatorske vlasti nisu rekvirirale. Tako je Tito imao idealno obezbeđenje i na raspolaganju automobil sa pouzdanim vozačem. Ipak, za sve vreme Titovog boravka u Beogradu ni Rajter nije znao ko je čovek o kome se stara, jer tako su nalagala stroga pravila konspiracije među komunistima.

Tito iz svog skrovišta prati i analizira događaje i izdaje direktive sve do 16. septembra, kada napušta Beograd i priključuje se svojoj vojsci. Mesec dana pre odlaska iz Beograda imao je pred sobom i spisak od preko 500 viđenijih Srba, među njima i preko 100 vodećih intelektualaca koji su stavili svoj potpis na Apel srpskom narodu kojim se poziva na poštovanje okupatorskog reda i mira i osuđuje komunistički ustanak u okupiranoj Srbiji. Ko zna, možda je tada u sebi pomislio da treba „pljunuti“ i na Beograd, ali njegov odlazak iz glavnog grada je imao mnogo praktičnije razloge: smatrao je da su sazreli uslovi da se stavi na čelo svoje vojske i krene u opasnu i neizvesnu avanturu.

Draža Mihailović je uspostavio jak centar u Beogradu, postavio poverenike po selima i institucionalizovao svoje snage pod nazivom Jugoslovenska vojska u otadžbini, oslanjajući se na zakletvu koju su on i njegovi oficiri dali „Kralju i Otadžbini“. U junu 1941. počinje da silazi sa planine i obilazi seoske zborove, poručujući seljacima da ne nasedaju avanturistima, jer se ishod rata ne odlučuje u Srbijii. Preporučuje se kao

čovek koji je prošao albansku golgotu i koji „nije izdao ni tada, pa neće ni sada”.

Prvi četnički odredi počinju da se formiraju u julu, a u septembru je naređena i mobilizacija, kojom se stvaraju veće jedinice. U naredbi za ovu mobilizaciju jedinicama se stavlja u zadatak da izbegavaju otvorene sukobe sa okupatoskm vojskom „gde god je to moguće”, ali i da izbegavaju sukobe sa komunistima. U septembru 1941. Draža Mihailović je uspeo da uspostavi radio vezu sa Britancima, a jugoslovenska vlada u Londonu prima 13. septembra prvu radio poruku u kojoj Mihailović javlja da sa ostacima vojske organizuje pokret otpora.

Dragoljub Draža Mihailović i Josip Broz Tito su skoro vršnjaci. Tito je stariji samo godinu dana. To je jedina sličnost. Sve ostalo je sudar dva potpuno različita sveta iz kojih dolaze i ideja koje sobom nose. Mihailović je elitni kraljevski oficir, koji je uspešnu ratničku karijeru gradio boreći se za srpsku stvar u balkanskim i Prvom svetskom ratu. Josip Broz je bravar, koji je mobilisan od strane Austrougarske da bi ratovao protiv Srbije u Prvom svetskom ratu. Dok je Mihailović posle ratova gradio oficirsku karijeru, sticao brojna odlikovanja, službovao kao vojni izaslanik u jugoslovenskim diplomatskim predstavništvima, Josip Broz je na krilima Oktobarske revolucije u Rusiji poleteo u zagrljaj ideologiji koja je trebalo da izmeni svet. Mihailović je kosmopolita, vojni diplomata i obaveštajac. I Broz je svetski putnik, ali u službi internacionalne komunističke ideje. Mihailović služi kralju i otadžbini, Broz Kominterni. Mihailović je završio najviše vojne škole i bio profesor budućim oficirima. Broz je svoje „univerzitete” završavao na partijskim kružocima i na robiji. Mihailović je Srbin, nacionalista, koji jugoslovenstvo vidi kroz ideju Velike Srbije. Broz je „polutan”, pola Hrvat, pola Slovenac, koji na dotadašnju Jugoslaviju gleda kroz prizmu Treće internacionale i smatra da buduća zajednica južnih Slovena mora da bude federacija ravnopravnih naroda.

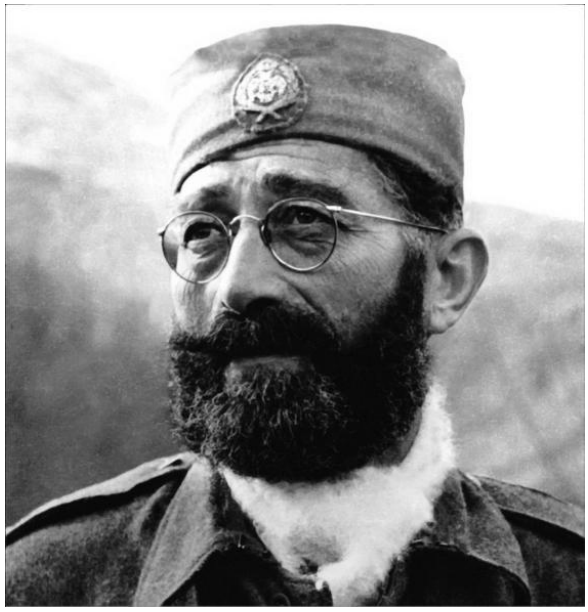

Vođe otpora: Josip Broz Tito i Dragoljub Draža Mihailović postali su nepomirljivi neprijatelji

U predvečerje njihovog susreta i sukoba koji će između njih nastati, i jedan i drugi pred sobom imaju izbor - borba ili taktiziranje. Po prvim koracima činilo se da je Mihailović taj koji je izabrao borbu samim činom dolaska sa šačicom svojih ljudi na Ravnu Goru, ne predajući se neprijatelju. Broz za to vreme piše proglase i sedi u skrovitoj vili na Dedinju. Ali to je samo privid, koji krije ogromne razlike između njih. Mihailovićev izlazak na Ravnu Goru je čin očajnika, koji zna samo da se treba suprotstaviti. Bez ikakve pripreme i prethodne akcije. Broz čini suprotno: pažljivo proučava situaciju i priprema akciju. Kada konačno odluči da se priključi svojim jedinicama, on ima i jedinice i - plan.

Draža Mihailović je od samog početka računao na London. Tamo je kralj, tamo je vlada, tamo je Jugoslavija za koju će da se bori, tamo je pomoć koja mu je za tu borbu neophodna. Tito nema na koga da računa, jer Sovjetski savez sa Nemcima ima pakt o nenapadanju. Ali on ima nos za takve stvari. Svojim saradnicima samouvereno tvrdi da će Nemci napasti Sovjetski savez. To isto saopštava i sovjetskom vojnom atašeu u Beogradu sredinom maja, prenoseći mu saznanja do kojih su došli njegovi obaveštajci u Zagrebu.

Tito je toliko siguran u predstojeći sukob Nemačke i Sovjetskog saveza, da je već potpuno razradio plan akcije. Istog dana kada je Nemačka

napala Sovjetski savez on u Molerovoj ulici u Beogradu drži sednicu Politbiroa, na kojoj se donose direktive za akciju. U ilegalnoj štampariji se štampa i umnožava proglas koji se, po kuririma, šalje svim pokrajinskim rukovodstvima partije. Proglasom se ne najavljuje buduća akcija, već se naređuje da oružana akcija odmah počne. Umesto Vojnog komiteta, 27. juna je formiran Glavni štab narodnooslobodilačkih partizanskih odreda Jugoslavije, na čijem čelu je Josip Broz Tito. Konačno, 4. jula 1941. na proširenoj sednici Politbiroa doneta je odluka da se sa sabotaža i diverzija pređe na opšti ustanak, čija će osnovna forma biti partizanski rat.

Još jedan važan detalj, koji govori o početnoj političkoj taktici proklamovane borbe od strane Tita i njegovih sledbenika: uoči sastanka 4. jula Titu iz Zagreba stiže, preko njegovih obaveštajca, poruka Kominterne Centralnom komitetu KPJ, kojom se jugoslovenski komunisti pozivaju da „podupru i olakšaju“ borbu SSSR-a, ali i upozorenje „da se u sadašnjoj etapi radi o oslobođenju od fašističkog podjarmljivanja, a ne o socijalističkoj revoliuciji“.

POKUŠAJ SARADNJE. Dva antifašistička i zvanično jugoslovenska pokreta otpora prvi put su pokušala da uspostave saradnju već u julu u selu Guberevci kod Čačka. Tada je sklopljen sporazum o zajedničkoj borbi protiv okupatora, koji je predviđao i slobodno opredeljivanje za jedan ili drugi pokret i zajedničke komande za veće operacije, pa i osnivanje zajedničkog suda za izdajnike. Usledilo je posle toga više susreta i dogovora između Titovih partizana i Dražinih četnika, pa i nekoliko zajedničkih oružanih akcija. Ali nepoverenje je i sa jedne i sa druge strane bilo jače od saradnje.

Tito je odlukom da se započne oružana borba protiv okupatora i dizanjem ustanka povukao sve viđenije komuniste i partijske aktiviste iz gradova u krajeve u kojima deluju partizanski odredi. Razlog je, svakako, velika akcija lova na komuniste koja je usledila od strane Nemaca posle napada na Sovjetski savez. Ipak, u glavnim gradskim centrima, uprkos policijskim provalama, uspeo je da se održi dovoljan broj ilegalaca, koji su bili u vezi sa partizanskim pokretom. Tako je Tito imao iz prve ruke sve važnije informacije o zbivanjima, posebno u Beogradu, pa su tim kanalima do njega stizale vesti o pokušajima Draže Mihailovića da stupi u kontakt sa okupacionim vlastima.

Tito je još bio u Beogradu i svakako je saznao za sastanak trojice Dražinih emisara predvođenih majorom Aleksandrom Mišićem (sinom proslavljenog srpskog vojvode Živojina Mišića) sa tek izabranim predsednikom srpske kvislinške vlade Milanom Nedićem, 3. septembra u Beogradu. Prema kasnijem izveštaju komandanta nemačkog korpusa u Srbiji generala Harolda Turnera, koji priznaje da je lično odobrio ovaj sastanak, Mišić je od Nedića tražio pomoć u opremi za 2.000 ljudi na Ravnoj Gori. Posle sedam dana, Mišić se ponovo pojavio u Beogradu kod Nedića prenoseći poruku Draže Mihailovića da je saglasan sa Nedićevim zahtevom da očisti od patizana oblast zapadno od Morave. Nedić ovu saglasnost nagrađuje sa 200.000 dinara, ali ne i neophodnom obućom, pa predlaže da se četnici zadovolje opancima.

Četnici posle ovoga učestvuju u zajedničkim operacijama sa partizanima kod Šapca, a 28. septembra sklapaju sporazum sa partizanima o „isterivanju nemačkih okupacionih snaga iz Srbije", što je nemačkog generala Turnera dovelo do zaključka da su četnici odmetnici i da ih treba razoružati. Vojni zapovednik Srbije general Hajnrih Dankelman, koji je posle prvog susreta Nedića sa Dražinim izaslanicima čak pristao na predlog da se legalizuje četnički pokret, naredio je Nediću da obustavi svaki kontakt sa njima.

Ova dvostruka igra Draže Mihajlovića je razumljiva, kada se ima u vidu da je sa Londonom tek uspostavljen kontakt, bez ikakve opipljive pomoći, a da je stanje u njegovim jedinicama pred nastupajuću zimu izuzetno teško - nema dovoljno oružja i opreme, nema cipela, čak ni opanaka.

Ali na odluku Draže Mihailovića da bar privremeno odustane od Nedića, svakako je uticala i činjenica da mu je 19. septembra stigla ponuda od vrhovnog partizanskog komandanta da se sastanu. Tito nije gubio vreme: 16. septembra je napustio Beograd i pošao u susret svojoj vojsci. Neki partizanski istoričari sa oduševljenjem opisuju „istorijsku scenu" Titovog susreta sa partizanskim komandantima, koji ga nikada do tada nisu videli. U selu Robaje kod Kosjerića ulazi u seosku kuću, u kojoj ga čekaju lokalni partizaski komandanti, i s praga saopštava: „Ja sam sekretar Komunističke partije Jugoslavije". Bez imena. Gotovo odmah sledi naređenje: želi hitan sastanak sa Dražom. Sutradan 19. septembra sa partizanskim komandantom Milošem Minićem i još nekoliko saradnika, u pratnji grupe naoružanih partizana, Tito dolazi u Struganik u

kuću onog istog majora Aleksandra Mišića i sastaje se sa Dražom Mihailovićem i članovima njegovog štaba.

Prvi susret dvojice komadanata započeo je, kako je i red, upoznavanjem. Tito se ne predstavlja kao sekretar partije, već kao partizanski komandant. Ne prećutkuje ni ime, ali samo ilegalno ime Tito koje koristi još od izlaska sa robije 1934. Draža smatra da je Tito rusko ime, pa mu to i kaže, pitajući da li je on Rus. Tito, uz zagonetan osmeh, odmahuje glavom. Tada se književnik i član četničkog Centralnog nacionalnog komiteta Dragiša Vasić, koji je u Dražinoj pratnji, setio da je pre mnogo godina u Zagrebu održano suđenje jednom komunisti, pa pita da li je on onaj Hrvat, metalski radnik, kome je suđeno i koji je posle izdržanog zatvora otišao u Sovjetski savez. Tito odgovara potvrdno.

Istoričari će kasnije ovaj prvi susret Tita i Draže oceniti kao neuspešan, jer u bitnim stvarima se dvojica komandanata nisu složili. Tito je insistirao da se pojačaju zajedničke akcije protiv okupatora, a Draža je tvrdio da za tako nešto „nisu sazreli uslovi". Na žalbe Draže Mihailovića da nema dovoljno ni oružja ni ljudi za ozbiljnu borbu, Tito je rekao isto što i svojim najbližim saradnicima kada je doneta odluka o dizanju ustanka: „Oružje je svuda oko vas, treba ga samo oteti" (od Nemaca, naravno); „vojska je takođe svuda oko vas, to je narod, treba ga samo ubediti". Ništa jednostavnije za onoga ko zna šta hoće i u to bezgranično veruje.

Nedelju dana posle sastanka sa Dražom Mihailovićem, Tito u Stolicama održava savetovanje Glavnog štaba partizanske vojske sa predstavnicima nacionalnih rukovodstava. Tu će pripadnici Narodno-oslobodilačke vojske i zvanično dobiti ime partizani koji će na svojim kapama nosti crvenu zvezdu petokraku, tu će biti formirani glavni štabovi za sve pokrajine, a nad njima će biti Vrhovni štab, kao jedinstveno vojno rukovodstvo oslobodilačke borbe u celoj zemlji.

Za razliku od Tita, koji uz pomoć emisara i depeša širi svoju mrežu po čitavoj teritoriji nekadašnje države, Mihailović svoju aktvnost svodi uglavnom na teritoriju Šumadije. Uzdaje se u hajdučku krv svog naroda i siguran je da će ideja otpora spontano nicati i u drugim krajevima. Verovao je da će, kao i u Sloveniji, glavnu inicijativu preuzeti oficiri odani kralju, koji su izbegli zarobljavanje i koji će sami znati kako da organizuju narod. Bio je u pravu samo delimično, jer razne četničke

vojske, koje su delovale u južnoj Srbiji, Crnoj Gori, Bosni, Lici, Dalmaciji i drugim krajevima, bile su odsečene od komande na Ravnoj Gori i njihovi komandanti nisu bili u stanju, a najčešće nisu ni želeli, da svoje aktivnosti usklađuju sa vođstvom ravnogorskog pokreta, a posebno su prema okupatoru imali promenljiv odnos, koji se iz otpora često pretvarao u saradnju, da bi na kraju ceo pokret skrenuo u kolaboraciju. Tito je svojim jedinicama dozvoljavao samoinicijativu, ali na čelu tih jedinica su njemu odani i podređeni članovi partije, koji striktno sprovode zamisli vrhovnog komandanta i generalnog sekretara partije. Zbog toga je partizanski pokret od samog početka bio organizovaniji, a njegova ideološka potka nije se gubila ni u najtežim iskušenjima.

GRAĐANSKI RAT. Tito je već krajem septembra 1941. stvorio vojsku od 25.000 naoružanih partizana i prvu slobodnu teritoriju u okupiranoj Evropi - Užičku republiku. Sa Dražom Mihailovićem Tito će se sastati samo još jednom, 17. oktobra u selu Brajići, opet sa istim rezultatom i sa neostvarenom željom da se sretne sa britanskim kapetanom Bilom Hadsonom, koji je dva dana ranije stigao u štab na Ravnoj gori, kao prvi savezнički posmatrač.

Od tada, umesto saradnje, između dve strane dolazi do otvorenog sukoba. Napadom četnika na Užice, Ivanjicu i druga mesta slobodne teritorije, koju su držali partizani, praktično je započeo građanski rat u Srbiji. Glavni štab partizanskih snaga u Srbiji je 6. novembra izdao proglas srpskom narodu o „izdajstvu Draže Mihailovića“, a Tito 20. novembra, depešom obaveštava Kominternu da sa četnicima više nema saradnje i zahteva da Radio Moskva u svojim emisijama više ne prenosi vesti zapadnih agencija o Draži Mihailoviću kao vođi pokreta otpora u Jugoslaviji.

Užička republika je potrajala samo 67 dana, ali dovoljno da u fabrici oružja partizani naprave 21.000 pušaka, 30.000 ručnih bombi, 2.000 nagaznih mina i preko tri miliona komada razne municije i tako praktično stvore osnovu svog naoružanja, koje će im koristiti u daljim borbama. Bitku za Jugoslaviju tako je nastavio pokret, koji se ne bori samo za njeno oslobođenje od okupatora, već i za državnu zajednicu, koja posle rata neće biti ista kao ona od ranije. To nije samo narodno-oslobodilačka borba, to je i revolucija, koja za protivnika nema samo okupatora nego i kontrarevoluciju. Sada je to, u pravom smislu,

građanski rat između dve nepomirljive opcije, jer glavni cilj Titove vojske nije samo oslobođenje zemlje od okupatora, već i menjanje društvenih odnosa u zemlji, a to se postiže revolucionarnim metodima.

Kada je Tito odmah posle rata komentarisao kako je narodnooslobodilačka borba prerasla u revoluciju, rekao je: „Mnogi drugovi me pitaju kada ćemo na drugu etapu, a mi se na njoj već dugo, ali neosjetno nalazimo". Time je priznao da je u toku rata vešto menjana osnova stare vlasti i prekidan kontinuitet sa unutrašnjim poretkom Kraljevine Jugoslavije. To skrivanje mu je bilo potrebno zbog saveznika kojima je najvažnija borba protiv sila Osovine i kojima se Tito predstavlja kao borac protiv fašizma, a „iz drugog plana" istovremeno izvodi i socijalističku revoluciju. Da je i Nemcima bilo jasno da Tito vodi ovu dvostruku igru pokazuje i citat iz ratnog dnevnika Vrhovne komande Vermahta za 1944. godinu: „Tito je na svojoj teritoriji vodio veštu politiku, tako da se stekao utisak da on nije komunista, nego demokrata."

Komunisti su uvereni da građanske snage ne mogu da obnove Jugoslaviju, niti da buduća država može da počiva na starim osnovama. Zbog toga, oni spajaju nacionalno oslobođenje sa socijalnim, smatrajući ga za nedeljiv proces. Na prvi pogled deluje paradoksalno, ali na ruku im ide što protiv sebe, osim okupatora, imaju i one koji, takođe, žele nacionalno oslobođenje, ali su nepomirljivi kada je u pitanju ideologija koju komunisti nude. Treća strana je, ustvari, najopasnija. To su nacionalistički separatistički pokreti koji su u svetskom ratu osetili trenutak u kome mogu da profitiraju. Njima je saradnja sa okupatorom prirodna stvar, bez koje bi njihovi ciljevi bili neostvarljivi.

To bi, u najkraćem, bila slika jugoslovenske ratne stvarnosti u kojoj se partizani bore protiv Nemaca, četnici čekaju „pravi trenutak" da se suprotstave okupatoru i u tom čekanju sve više kolaboriraju, ustaše se bore na strani okupatora, protiv komunista i četnika (Srba), a lokalne vlasti, podređene okupatoru, formiraju svoje vojne jedinice. Stvorio se opšti haos u kome se svi bore protiv svih, zavisno od trenutnih okolnosti i potreba. Krajnji rezultat je 1.700.000 žrtava za četiri godine rata na jugoslovenskom prostoru, pri čemu se mnogi istoričari slažu, naročito strani, da je najveći broj tih žrtava stradao u međusobnim okršajima i teroru jednih protiv drugih pripadnika jugoslovenskih naroda.

SLOBODNE TERITORIJE. Partizani su oterani iz Užica, ali za njih je slobodna teritorija svuda gde stupe. Njihov pokret se već raširio širom Jugoslavije, jer je Tito neprestano slao depeše i emisare u sve krajeve, nastojeći da razbukta ustanak gde god je moguće. Posle Užičke republike partizanske jedinice prerastaju u Narodno-slobodilačku vojsku koja stvara nove slobodne teritorije među kojima su najpoznatije Fočanska republika, Bihaćka republika i Drvarska republika. Ali one nisu jedine. U Hrvatskoj su slobodne: Kostajnica, Otočac, Senj, Karlobag, Trogir, Korčula, Brač, Hvar, Vis; u Crnoj Gori: Pljevlja, Berane, Bjelo Polje, Mojkovac i Kolašin; u Srbiji: Priboj i Prijepolje. Neke ranije, neke kasnije, neke duže, neke kraće, ali sve ove teritorije značajno doprinose razmahu oslobodilačkog pokreta i okupatorsku vojnu silu neprestano drže u stanju ratne mobilnosti, što značajno remeti njihove planove daljeg prodora izvan jugoslovenskog područja.

Značaj slobodnih teritorija je višestruk, jer su na njima stvarani uslovi za dalje širenje borbe, uz istovremeno stvaranje prvih oblika narodne vlasti. Na drugoj strani, okupatorska vojna sila i kvislinške vojne formacije bile su potisnute u veće gradove, izvan kojih su se osećali nesigurno, jer nisu imali dovoljno snaga da drže celokupnu teritoriju. To je svakako doprinelo da se smanji i teror nad civilnim stanovništvom, koji je bio najintenzivniji u prvoj fazi okupacije, kada je okupatorska vojna sila držala celu okupiranu teritoriju pod kontrolom. Čak ni 14 kompletnih nemačkih divizija, koje su se nalazile zapadno od Drine i Lima, sa delovima više drugih divizija i brojnim samostalnim pukovima, kao i brojne kvislinške snage, nisu bile u stanju da spreče stvaranje ovih „plivajućih ostrva“, kako su ih nazivali sami Nemci, jer je partizanska vojska gubitak jedne teritorije uspevala vrlo brzo da nadoknadi osvajanjem i formiranjem novih teritorija.

Tako je na karti Evrope, od Severnog do Sredozemnog mora, od Norveške do Sicilije, sredinom 1943. čitav kontinent, sa izuzetkom neutralnih država Švedske, Švajcarske, Španije, Portugala i Irske, pokriven tamnom bojom koja označava okupirane teritorije od strane Nemačke i Italije. Samo na jugoslovenskom prostoru tamna boja je prošarana „plivajućim ostrvima“ slobodnih teritorija.

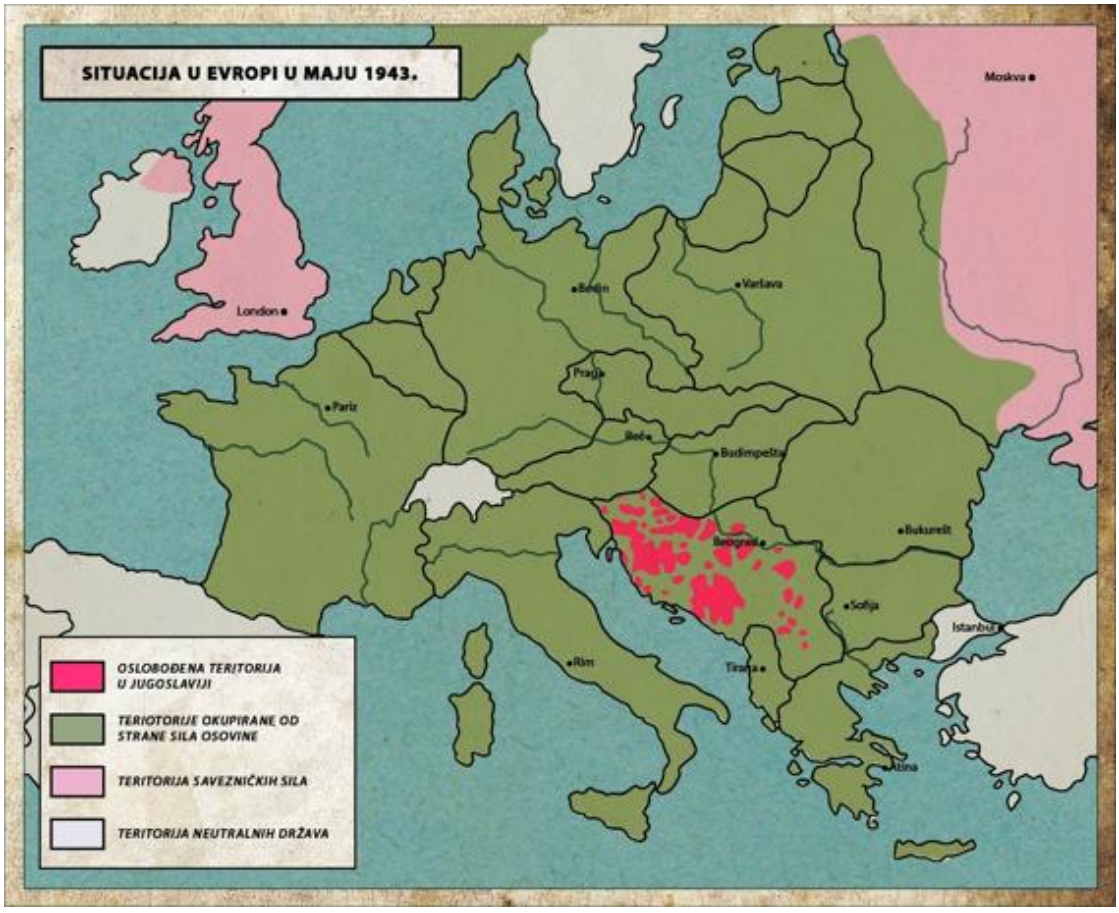

„Plivajuća ostrva“: karta Evrope iz maja 1943. sa slobodnim teritorijama na jugoslovenskom prostoru

Mali đaci na slobodnoj teritoriji

Na slobodnim teritorijama partizanska vlast nastoji da organizuje kakav - takav život, koji podseća na mirnodopske uslove. Formiraju se organi vlasti, organizuje se školovanje đaka, pokreću se privredne aktivnosti, koje su, pre svega, u službi opremanja narodne vojske, ali se istovremeno organizuju i kulturni i zabavni sadržaji. Zahvaljujući jednoj družini, koja je krajem aprila 1942. iz Zagreba ilegalno prešla na slobodnu teritoriju, žitelji mnogih varošica i sela imali su priliku da prisustvuju pozorišnim i baletskim predstavama pravih, profesionalnih umetnika.

Kazalište narodnog oslobođenja Jugoslavije, kojeg su sačinjavali članovi Hratskog narodnog kazališta iz Zagreba, predstavljalo je najznačajniju kulturnu i umetničku instituciju narodno-oslobodilačkog pokreta. Njihovi članovi su, od aprila 1942. do kraja 1944. odigrali oko 900 predstava za vojsku i građanstvo na teritorijama koje je oslobodila partizanska vojska. Obilazeći slobodne teritorije Like, Korduna i Gorskog Kotara u Hrvatskoj, Drvara, Glamoča, Jajca, Bosanskog Petrovca i Mliništa u Bosni, prevalili su u tom razdoblju put dug preko

18.000 kilometara, a tokom nemačkih ofanziva i bitaka na Neretvi i Sutjesci bili su u stalnom pokretu zajedno sa vojskom.

U propagandi narodnooslobodilačkog pokreta, Kazalište je odigralo značajnu ulogu, demonstrirajući novi model kulturno-umetničke delatnosti i obraćajući se običnom narodu kome su kulturni tokovi i dostignuća pre rata bili nedostupni. Time je obećavana opšta emancipacija posle rata i civilizacijski napredak za sve slojeve stanovništva.

Ali nije Kazalište narodnog oslobođenja jedino. Italijanski guvernator u Crnoj Gori će, u prvoj polovini 1943, izveštavajući o načinu i organizaciji vođenja borbe jedinica partizanske vojske, zabeležiti: „U cilju održavanja morala i sprovođenja propagande među svojim pripadnicima, partizani koriste sva moguća sredstva zabave: koncerte, muziku, plesove, sastanke, pozorišne predstave itd. Ovo se dešava čak i u teškim situacijama, u predahu između dve borbe.“

Članovi Kazališta narodnog oslobođenja kod Drvara 1942.

Mira Sanjina i Žorž Skrigin na predstavi u Jajcu 1943.

STVARANJE NOVE DRŽAVE. Osnivanjem AVNOJ-a (Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije) udaren je temelj nove vlasti, a sednici u Bihaću u novembru 1942. prisustvovali su predstavnici svih jugoslovenskih nacija, koji su zbog ratnih okolnosti mogli da dođu. Nedostajali su samo Makedonci. Godinu dana kasnije u Jajcu, u promenjenim okolnostima na evropskom ratištu, čemu je doprinelo napredovanje sovjetskih jedinica, AVNOJ je proglašen za najviši organ vlasti jugoslovenske federacije. Formiran je Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije sa funkcijama privremene vlade, a izbegličkoj vladi u Londonu oduzeta su prava zakonite vlade. Određeno je da se Jugoslavija izgradi na federativnom principu, „koji će obezbediti punu ravnopravnost Srba, Hrvata, Slovenaca, Makedonaca i Crnogoraca, odnosno naroda Srbije, Hrvatske, Slovenije, Makedonije, Crne Gore i Bosne i Hercegovine".

I prvi i drugi AVNOJ zasedali su u ratnim uslovima, u predahu između teških borbi i na privremeno oslobođenim teritorijama. Razumljivo je da su i na prvom i na drugom zasedanju, i u Bihaću i u Jajcu, učestvovali oni koji su u teškim ratnim okolnostima uspeli da se probiju kroz

neprijatelljske redova. Videli smo da u Bihaću nije bilo Makedonaca, a u Jajce su neke delegacije jedva uspele da stignu u poslednji čas. Tako je crnogorska delegacija putovala pešice 300 kilometara, zaobilazeći teritorije sa neprijateljskom vojskom.

Nastojanje da zasedanju u Jajcu prisustvuju predstavnici raznih političkih opcija, koje se nisu kompromitovale saradnjom sa okupatorom, sasvim je razumljivo i dobrodošlo, ali u ratnim uslovima i teško ostvarivo. Tako su izostali i predstavnici srpskih građanskih stranaka, koji su dali svoj pristanak da učestvuju na zasedanju. Zbog toga su Srbiju predstavljala 24 delegata iz vojnih jedinica, što će mnogo kasnije postati povod za tvrdnje da su u Jajcu donete odluke bez legitimnih predstavnika srpskog naroda i da su Srbi u Jajcu „prevareni i pokradeni“.

Ipak, u srpskoj delegaciji su bili istaknute vođe oružane borbe i komunističkog pokreta, među njima Aleksandar Ranković, Sreten Žujović, lekar Blagoje Nešković, Petar Stambolić, slikar i novinar Moša Pijade, pisac koji je završio studije filozofije na pariskoj Sorboni Koča Popović, ali i građanski političar iz prve Jugoslavije profesor Sreten Vukosavljević, pravoslavni sveštenik Vlada Zečević, prota iz Nove Varoši Jevstatije Karamatijević, vlasnik i direktor „Politike“ Vladislav Ribnikar. Teško je poverovati da bi nabrojani predstavnici Srbije dopustili da u Jajcu budu „izigrani“, tim pre što je i u Jajcu i posle njega stalno naglašavano da će o konačnom uređenju buduće države odlučiti njeni narodi nakon rata.

U članku objavljenom u časopisu „Nova Jugoslavija“ 1. marta 1944. u Drvaru, Tito je, povodom Drugog zasedanja AVNOJ-a, napisao: „Udareni su prvi temelji za izgradnju jedne nove, srećnije Jugoslavije s pravednijim uređenjem, koje garantuje našim napaćenim narodima bolju i srećniju budućnost: uređenje koje počiva na nacionalnoj ravnopravnosti, bratskoj slozi i socijalnoj pravednosti“. Ali, Tito upozorava i na planove da se, u uslovima preokrenute ratne sreće i već vidljive pobede savezničke antifašističke koalicije, udruživanjem svih snaga, koje kolaboriraju sa okupatorom, uspostavi novi poredak na jugoslovenskom prostoru, naravno pod patronatom Nemačke. Tako bi Nedićeva Srbija dobila istočnu Bosnu i Crnu Goru, Pavelićeva NDH zadržala zapadnu Bosnu i Hercegovinu i dobila Boku Kotorsku, a Muslimanima u Bosni se obećava autonomija, pri čemu nije jasno kako se ta autonomija može poklopiti sa podelom Bosne između Nedića i

Pavelića. Tito ovakve pokušaje naziva „velika zbrka“ i „švapske glupostii“ i poziva narod da se suprotstavi ovako „ujedinjenoj reakconarnoj izdajničkoj kliki Beograda i Zagreba“.

Tito upozorava da će se „pitanje našeg unutrašnjeg uređenja definitivno rješavati poslije oslobođenja“ ali da dotle treba „uspješno objašnjavati“ pojam federacije. I ne samo to, potrebno je da Nacionalni komitet, kao nosilac izvršne vlasti, nastoji da sve poslove unutrašnje uprave, koji spadaju u domen federalnih jedinica prepusti tim jedinicama, pazeći pritom da federalne jedinice ne preuzimaju na sebe kompetencije koje pripadaju centralnoj vlasti. Zanimljivo je da već tada Tito spominje i neke konkretne primere. Tako navodi da iz Vojvodine stiže pitanje kakav će status ona imati u budućoj federaciji. Ogovor je: „Vojvodina će, kao i druge oblasti koje pretenduju na to, dobiti najširu autonomiju, ali pitanje autonomije i pitanje kojoj će federalnoj jedinici biti pripojena zavisi od samog naroda, odnosno od njegovih predstavnika, kada se *poslije rata* bude rješavalo o definitivnom državnom uređenju“*. (*Podvukao A.Č.)

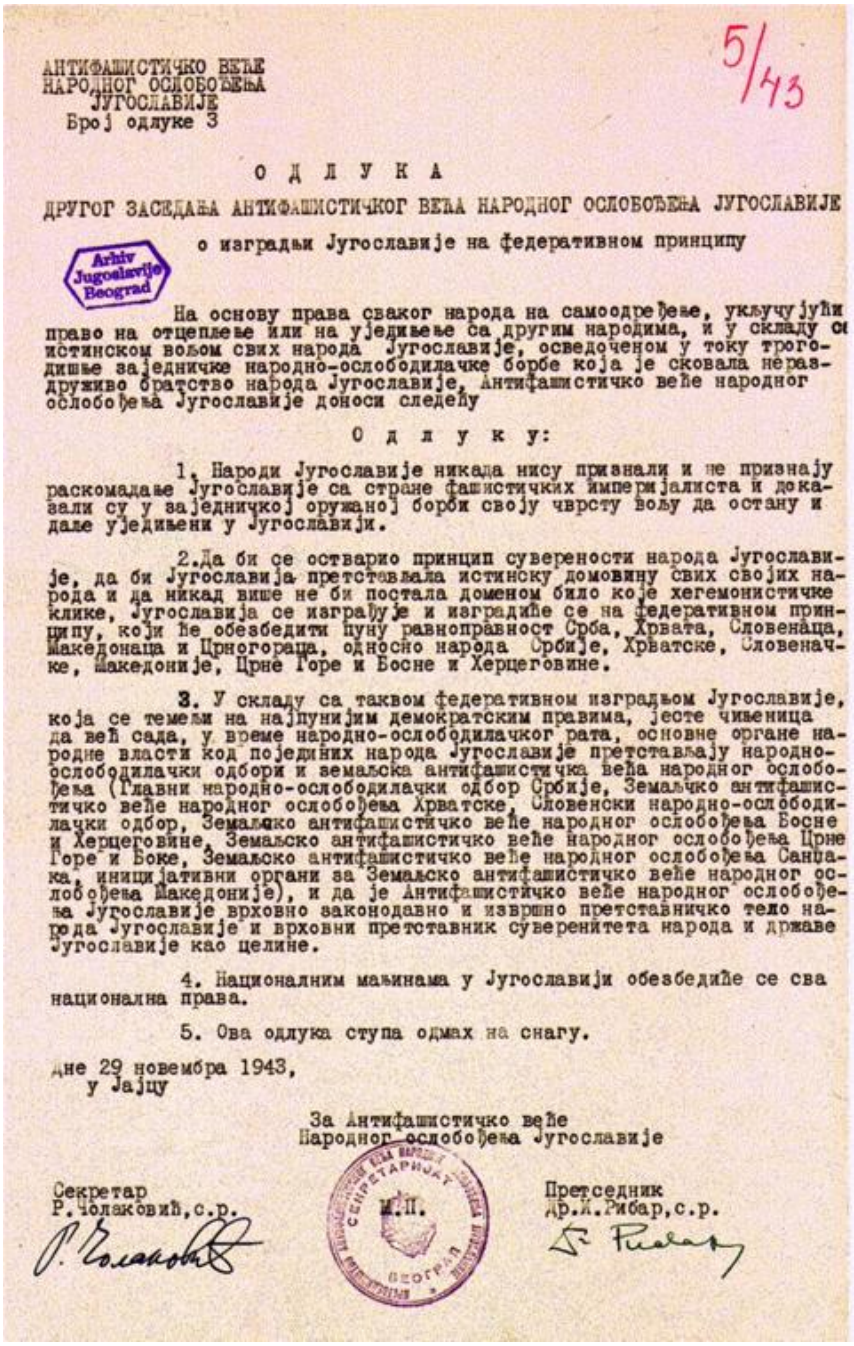

АНТИФАШИСТИЧКО ВЕЋЕ
НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА
ЈУГОСЛАВИЈЕ
Број одлуке 3

5/43

О Д Л У К А

ДРУГОГ ЗАСЕДАЊА АНТИФАШИСТИЧКОГ ВЕЋА НАРОДНОГ ОСЛОБОЂЕЊА ЈУГОСЛАВИЈЕ

о изградњи Југославије на федеративном принципу

Arhiv Jugoslavije Beograd

На основу права сваког народа на самоодређење, укључујући право на отцепљење или на уједињење са другим народима, и у складу са истинском вољом свих народа Југославије, осведоченом у току трогодишње заједничке народно-ослободилачке борбе која је сковала нераздруживо братство народа Југославије, Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије доноси следећу

О д л у к у:

1. Народи Југославије никада нису признали и не признају раскомадање Југославије са стране фашистичких империјалиста и докаали су у заједничкој оружаној борби своју чврсту вољу да остану и дале уједињени у Југославији.

2. Да би се остварио принцип суверености народа Југославије, да би Југославија претстављала истинску домовину свих својих народа и да никад више не би постала доменом било које хегемонистичке клике, Југославија се изграђује и изградиће се на федеративном принципу, који ће обезбедити пуну равноправност Срба, Хрвата, Словенаца, Македонаца и Црногораца, односно народа Србије, Хрватске, Словеначке, Македоније, Црне Горе и Босне и Херцеговине.

3. У складу са таквом федеративном изградњом Југославије, која се темељи на најпунијим демократским правима, јесте чињеница да већ сада, у време народно-ослободилачког рата, основне органе народне власти код појединих народа Југославије претстављају народно-ослободилачки одбори и земаљска антифашистичка већа народног ослобођења (Главни народно-ослободилачки одбор Србије, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Хрватске, Словенски народно-ослободилачки одбор, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Босне и Херцеговине, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Црне Горе и Боке, Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Санџака, иницијативни органи за Земаљско антифашистичко веће народног ослобођења Македоније), и да је Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије врховно законодавно и извршно претставничко тело народа Југославије и врховни претставник суверенитета народа и државе Југославије као целине.

4. Националним мањинама у Југославији обезбедиће се сва национална права.

5. Ова одлука ступа одмах на снагу.

дне 29 новембра 1943,
у Јајцу

За Антифашистичко веће
Народног ослобођења Југославије

Секретар
Р.Чолаковић,с.р.

М.П.

Председник
Др.И.Рибар,с.р.

AVNOJ: odluka o izgradnji Jugoslavije na federativnom principu

Titova zdravica na ručku u Jajcu posle zasedanja

Dakle, Jajce je dalo samo ustavotvorni okvir buduće zajedničke države, kojim je određen njen federativni oblik kao garancija ravnopravnosti svih njenih naroda. Kakav je to drugi okvir koji bi zadovoljio potonje kritičare? Možda onaj iz prve Jugoslavije koji je i doveo do njenog raspada? S druge strane, stvaranje federativne Jugoslavije je rezultat ne samo borbe za oslobođenje od okupatora, već i socijalističke revolucije, koju predvode komunisti, koji Jugoslaviju vide samo kao federativnu zajednicu ravnopravnih naroda. Za njih alternativa ne postoji. Čvrsto su ostali na principima, koje su proklamovali još mnogo ranije - da Jugoslavija mora da bude ravnopavna zajednica svih naroda koji žive na njenim prostorima i u kojoj bi i Srbija bila jedna od šest federalnih jedinica.

Tačno je, međutim, da Srbija sve do oslobođenja u jesen 1944. nije mogla da ostvari celovit sistem narodne vlasti. Razlog za to su okolnosti u kojima je Srbija, posle povlačenja partizanskih jedinica u Bosnu, bila u obruču okupatorske i kvislinške sile, zbog čega su na njenoj teritoriji mogle da deluju samo manje partizanske jedinice. Tek u oslobođenom Beogradu, od 9. do 12. novembru 1944. Antifašistička skupština narodnog oslobođenja Srbije, uz učešće 883 delegata, odobriće rad predstavnika Srbije na Drugom zasedanju AVNOJ-a u Jajcu, a u aprilu 1945. u Srbiji su konstituisane državne institucije koje su prihvatile

odluke predstavničkih tela Autonomne pokrajine Vojvodine i Autonomne oblasti Kosova da joj se priključe.

Nema sumnje da je hrvatski deo oslobodilačkog pokreta bio u mnogo boljoj poziciji od srpskog, jer je već u junu 1943. formirano Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske (ZAVNOH), koje je godinu dana kasnije, 8. maja 1944. u Topuskom, na svom trećem zasedanju okupilo zavidan broj građanskih političara. Tu su, među ostalima, poznati pesnik Vladimir Nazor, prvaci Hrvatske seljačke stranke Franjo Gaži, Stjepan Pivčić i Filip Lakuš, katolički sveštenik Svetozar Ritig, ali tu su i prvaci srpske Samostalne demokratske stranke Rade Pribićević i Simo Eror. Zanimljivo je da je od deset članova predsedništva samo dvojica pripadalo Komunističkoj partiji — politički sekretar CK KP Hrvatske Andrija Hebrang i komandant Glavnog štaba hrvatskih partizanskih jedinica Ivan Gošnjak, dok su ostali, uz dva nezavisna vjećnika Vladimira Nazora i Antu Mandića, pripadali predratnim građanskim strankama.

Narodno-oslobodilačkom pokretu u Hrvatskoj svakako je dobro došlo da uz sebe ima i nekompromitovane predratne političare, ali Tito je dovoljno oprezan i lukav i ne želi ništa da prepusti slučaju. Tako u avgustu 1943, potaknut inicijativom Edvarda Kardelja da ne bi trebalo dopustiti stvaranje samostalnih organizacija HSS na terenu, Tito partijskom rukovodstvu Hrvatske upućuje direktivu da se ne pomaže stvaranje nove Hrvatske seljačke stranke, već da sporazume sa pripadnicima HSS treba stvarati isključivo u okviu ZAVNOH-a, uz istovremeno stvaranje opozicije vođi HSS-a Vladku Mačeku.

Godinu dana kasnije, jedan od prvaka HSS-a August Košutić pokušao je da nametne predloge, koji bi ovu stranku trebalo da učine ne samo ravnopravnim učesnikom u deobi vlasti, već i dominantnim. Tako je Košutić istupio sa zahtevom da se sreski prvaci i zastupnici HSS izabrani 1938. godine priznaju kao predstavnisi naroda i izjednače sa većnicima ZAVNOH-a i da se na tom osnovu formira ustavotvorno telo u kome bi, po Košutićevom ključu, HSS imao 79 poslanika, a ZAVNOH 72, dakle HSS bi imao apsolutnu većinu, koja bi omogućila ostvarenje krajnjeg cilja HSS-a – uvođenje tzv. seljačke demokratije u Hrvatskoj. Košutić je, uz to, zahtevao da se stvori jedinstvena hrvatska vojska sastavljena od partizana i domobrana* (*Hrvatski domobrani su za vreme Drugog svetskog rata bili vojna formacija Nezavisne države Hrvatske, koja je trebalo da predstavlja regularnu hrvatsku vojsku. S obzirom na karakter hrvatske države kao kvislinške, domobrani su bili pod kontrolom

Nemaca. Krajem rata, u novembru 1944. domobranske i ustaške jedinice su spojene u jedinstvene Hrvatske oružane snage.) Naravno, Košutićevi zahtevi su glatko odbijeni kao potpuno suprotni odlukama AVNOJ-a i od tada se prekidaju dalji razgovori sa vođstvom HSS-a, a Košutić je odsedeo neko vreme u pritvoru.

Ali jedna druga okolnost u vezi sa ZAVNOH-om je zasmetala Titu. To su zaključci najvišeg hrvatskog organa narodne vlasti da, posle kapitulacije Italije, proglasi priključenje Istre, Rijeke, Zadra i anektiranog dela Hrvatskog primorja, Gorskog kotara i Dalamacije sa ostrvima „matici zemlji Hrvatskoj“. Tito je odmah reagovao pismom od 1. oktobra 1943, u kome upozorava da ZAVNOH ne može o tome da odlučuje samostalno, da je to u nadležnosti AVNOJ-a i da ZAVNOH može biti samo „supotpisnik“ jedne ovako važne odluke, koja se odnosi na buduće granice nove jugoslovenske države i dodaje da odluke ZAVNOH-a „neće imati važnost pred stranim silama i znače separatizam protiv kojeg su svi saveznici...“

HEROJSTVO KOJE JE ZADIVILO ČERČILA. Odluke iz Jajca su u prvi mah izazvale nezadovoljstvo u savezničkim krugovima. Čerčilu nije bilo pravo što je formiranjem Nacionalnog komiteta osporena izbeglička vlada u Londonu, a Staljin je nezadovoljan što je obavešten tek pošto je zasedanje u Jajcu završeno. Ipak, velika trojka – Ruzvelt, Staljin i Čerčil - koji su, upravo u vreme održavanja Drugog zasedanja AVNOJ-a, prvi put seli jedan naspram drugog na konferenciji u Teheranu da se dogovore o daljoj zajedničkoj borbi, donose jednu od najznačajnijih odluka za budućnost narodno-oslobodilačkog pokreta u Jugoslaviji - sporazumeli su se da se pokretu pruži pomoć u oružju i opremi, ističući istovremeno značaj partizanske borbe koja na jugoslovenskom ratištu vezuje 21 nemačku diviziju.

Koliko god su odluke iz Jajca predstavljale riskantan potez, s obzirom na podršku koju je jugoslovenska izbeglička vlada u Londonu i dalje imala od saveznika, kao i međunarodni legitimitet, zapadni saveznici su shvatili da je Titov pokret toliko ojačao da se sa njim mora računati kao sa ozbiljnim faktorom u borbi protiv sila Osovine. Čuvena Čerčilova izjava (“Udružiću se i sa crnim đavolom ako se bori protiv fašista”) u ovom slučaju je pokazala svoju funkcionalnost. Jer Čerčil je antikomunista i za njega je i Tito, kao i Staljin, taj crni đavo koji tuče

fašiste i zato mu je potreban. Čerčil će, posle rata, napisati šestotomno delo „Drugi svetski rat“ u kome jedno poglavlje petog toma posvećuje i borbama na jugoslovenskom ratištu. Pod naslovom „Maršal Tito i Jugoslavija“ u ovom poglavlju Čerčil piše o odlukama u Jajcu:

„Krajem novembra Tito je sazvao politički kongres svog pokreta u Jajcu, u Bosni, i ne samo što je obrazovao privremenu vladu ’sa jedinim pravom da predstavlja jugoslovenski narod’, već je isto tako zvanično lišio jugoslovensku kraljevsku vladu svih njenih prava. Kralju je bilo zabranjeno da se vrati u zemlju pre oslobođenja. Partizani su se neosporno utvrdili kao vodeći element otpora u Jugoslaviji, a naročito posle kapitulacije Italije. Ali je bilo važno da se u atmosferi okupacije, građanskog rata i emigrantske politike ne donose nikakve neopozive političke odluke u pogledu budućeg režima u Jugoslaviji. Tragična Mihailovićeva figura postala je glavna prepreka. Potrebe su iziskivale da i dalje održavamo tesne vojne odnose sa partizanima, stoga je trebalo ubediti kralja da ukloni Mihailovića sa njegovog položaja ministra rata. Prvih dana decembra obesnažili smo zvaničnu podršku Mihailoviću i opozvali britanske misije koje su operisale na njegovoj teritoriji.“* (*Vinston Čerčil: Drugi svetski rat, Tom V Krug se zatvara, Prosveta, Beograd 1965.)

Jasno je da britanska vlada nastoji da uspostavi saradnju između dve jugoslovenske vlade – one stare u izbeglištvu i nove koja je proizašla iz odluka u Jajcu. Ali ni Čerčil, ni njegova vlada, nemaju iluziju o tome ko na jugoslovenskom ratištu vodi glavnu borbu protiv okupatora. Na zasedanju britanskog parlamenta 22. februara 1944. Čerčil će to objasniti u svom ekspozeu: „Veoma vešto vođeni, organizovani na principu gerile, partizani su u isti mah neuhvatljivi i smrtno opasni. Oni se nalaze, čas tu, čas tamo, oni su svuda i na svakom mestu. Nemci su protiv njih organizovali ofanzive velikih razmera, pa ipak su partizani svaki put, čak i kada su bivali opkoljeni, izmicali nanoseći mnogo muka i žrtava neprijatelju... Oko ovih herojskih snaga, i u okviru njih, razvio se jedan nacionalni i objedinjavajući pokret. Komunisti imaju tu čast da su njegovi pokretači, ali kako je ovaj pokret dobijao u snazi i broju, tako se obavljao jedan proces modifikacije i objedinjavanja na koji su se nadovezala nacionalna shvatanja. U maršalu Titu partizani su našli istaknutog vođu koji se proslavio u borbi za slobodu. Na nesreću, možda neizbežno, ove nove snage su došle u sukob sa snagama pod generalom Mihailovićem. Aktivnost Titovih snaga remetila je nagodbe Mihailovićevih komandanata sa neprijateljom. On je pokušao da ih

savlada i tako su se odigrale mnoge tragične bitke i izbile gorke raspre među ljudima iste rase i zemlje, a jedini vinovnik ovih nedaća jeste naš zajednički neprijatelj“.

Komplimente o hrabrosti Titovih partizana Čerčil nije izgovorio iz puke kurtoazije. Znao je i za konkretne primere o kojima su ga informisali njegovi izaslanici u Titovom štabu, među njima i njegov sin Randolf Čerčil. Do njega je došla ne samo priča, već i fotografija herojskog čina jednog komuniste, koji je sa omčom oko vrata, ispod vešala u Valjevu 22. maja 1942. stisnutih pesnica iznad glave, povikao okupljenom narodu: „Ustajte! Svi u borbu protiv fašista! Dole Hitler i njegove zločinačke bande!“ Ta fotografija mladog Stjepana Steve Filipovića, Hrvata iz Opuzena, koji je uoči rata radio u kragujevačkom Vojnotehničkom zavodu, a za godinu dana ratovanja u okolini Valjeva kao komandir svoje jedinice izveo nekoliko podviga, zbog kojih je dva puta pohvaljen od strane Vrhovnog štaba, obišla je svet, a nemačke okupacione vlasti su posle toga odlučile da više ne vrše egzekucije pred okupljenim narodom.

Svet je obišla i fotografija mladog čoveka koga četnici vode na streljanje sa lancima na rukama i sa osmehom na licu koji deluje neverovatno za čin koji predstoji. Taj osmeh studenta i partizanskog komesara Čedomira-Ljuba Čupića pred streljanje u Nikšiću 9. maja 1942. deluje možda nestvarno, ali to nije samo smeh prkosa, upućen ljudima koji se spremaju da ga likvidiraju, već, pre svega, osmeh ohrabrenja onima koje poziva da slede njegov primer.

I jedna i druga fotografija postale su posle rata simboli otpora u svetskim razmerama. Slika Stjepana Filipovića ispod vešala dobila je počasno mesto u zgradi Ujedinjenih nacija, a osmeh Ljuba Čupića fascinira posetioce ratnog muzeja u Tokiju.

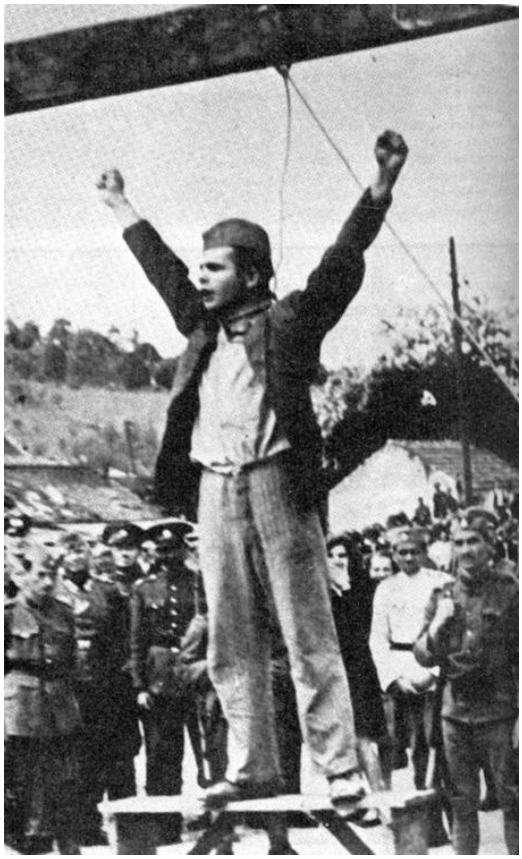

Fotografije koje su obišle svet: vešanje Stjepana Steve Filipovića 1942. u Valjevu i Čedomir Ljubo Čupić sa lancima na rukama uoči streljanja 1942. u Nikšiću

KRALJEVA ŽENIDBA. Teško je reći da je Čerčil, prihvatajući Titov pokret okrenuo leđa jugoslovenskoj vladi u Londonu i njenoj „vojsci u otadžbini“. On je samo koristio svaki oblik borbe i svakog protivnika Hitlerove koalicije da ga drži na svojoj strani. Tako je i mlađanog kralja pokušavao da usmeri u željenom pravcu, čak i po cenu popuštanja njegovim mladalačkim hirovima - podržao je kraljevu odluku da se oženi, bez obzira na rat i razaranja u kraljevoj domovini.

Kralj Petar je imao samo 19 godina kada je u aprilu 1942. na jednoj čajanci u Londonu upoznao dve i po godine stariju i za pola glave višu grčku princezu Aleksandru. Ljubav na prvi pogled je u naredne dve godine bila najvažnija preokupacija jugoslovenskog monarha u emigraciji. Tadašnji predsednik izbegličke vlade u Londonu, Slobodan Jovanović, zapisaće da „kralj, otkako mu se bilo prohtelo da se ženi, nije imao više nikakav drugi cilj pred očima do svoje ženidbe“.

Ženidba, na kojoj je kralj insistirao takoreći od prvog dana svoje zaljubljenosti, bila je kočena od strane jugoslovenske emigrantske vlade, koja je u njoj videla neprimeren čin za kralja čiji narod preživljava ratne patnje. Čak je i Draža Mihailović poručio u London da kralj treba da sačeka dok njegovi vojnici ne pripreme narod na takvu vest.

Nasuprot uvreženom mišljenju da se i kraljeva majka, kraljica Marija, protivila kraljevoj ženidbi, Slobodan Jovanović svedoči: „Ona nam je odmah rekla da kraljevu ženidbu potpuno odobrava“. Zanimljivi su i razlozi ovakvog kraljičinog stava: prvo, to je jedini mogući izbor, s obzirom na to koliko je teško pronaći princezu iz prijateljske, i to susedne zemlje, koja je pravoslavne vere i čiji karakter i vaspitanje služe za preporuku. Ali glavni argument kraljeve majke odnosi se na sina: on je od one vrste ljudi koje, uprkos mladosti, treba što pre oženiti jer, ako se ovakva šansa propusti, može se dogoditi „da nas on docnije iznenadi nekom drugom Dragom Mašin“* (*Draga Mašin, kraljica Draga, supruga kralja Aleksandra Obrenovića. Sklapanje njihovog braka izazvalo je veliku političku krizu u Srbiji, koja je završena Majskim pučom i svirepim ubistvom kraljevskog para 1903.)

Slobodanu Jovanoviću spominjanje Drage Mašin sigurno je probudlo sećanja na vreme kada je Srbija doživljavala veliku krizu zbog ženidbe kralja Aleksandra Obrenovića. Sam Jovanović je ovaj slučaj svojevremeno detaljno i veoma dokumentovano obradio u knjzi „Vladavina Aleksandra Obrenovića“, pa je svakako bio svestan opasnosti o kojoj kraljica Marija govori.

Ali da kraljeva ženidba nije samo jugoslovenska preokupacija biće ubrzo jasno kada do jugoslovenske vlade stigne informacija da je lično britanski kralj Džordž VI, koji je bio kum na Petrovom krštenju, „vrlo povoljno primio vest o kraljevoj nameri da se oženi“ i da bi sa tim „trebalo požuriti“. Iako je bilo jasno da iza toga stoji i britanski interes, jugoslovenska vlada nije popuštala u svom stavu, pa je kralj Petar morao da sačeka još godinu dana, da bi na proleće 1943. ponovo pokrenuo pitanje, ali ovog puta uvijeno u blažu formu, u veridbu. Sada je nova vladina garnitura, koju je Slobodan Jovanović nazvao „svadbeno ministarstvo“ i za koju mnogi smatraju da joj je glavni zadatak bio da nekako reši kraljeve ženidbene probleme, uspela da se nagodi sa kraljem i odobri mu veridbu, iako je većina, što bivših, što i dalje aktivnih političara u izbeglištvu, smatrala da je i veridba za vreme rata neprimeren čin.

Osim razumljivog nestrpljenja mladog kralja da se, u bilo kakvoj formi, konačno zbliži sa svojom voljenom, veridba je bila nužni korak na kome je insistirala i kraljica Marija. Upozoravala je da je društveni položaj zaljubljenog para veoma delikatan i u engleskom visokom društvu krajnje nezgodan. Običaji tog društva nalažu da veza mladog para, koja je svima očigledna, bude i formalno pokrivena. Možda je i zbog toga britanski kralj insistirao na žurbi, ali što se tiče britanskih političara, posebno Čerčila, podrška je svakako imala mnogo širi, politički motiv. Čerčilova poruka da „samo dobro može da proizađe iz braka koji će čvršće povezati savez između Jugoslavije i Grčke“, sadrži mnogo dublju nameru – veći uticaj britanske vlade na mladog monarha i njegovu manju zavisnost od volje svojih ministara.

Kralj nije ispunio obećanje koje je dao svojoj vladi da će posle veridbe sačekati kraj rata i tek tada se venčati. Dvadesetog marta 1944. u zgradi jugoslovenske ambasade, u uskom krugu zvanica, obavljena je skromna ceremonija venčanja, na kojoj je britanski monarh Džordž VI opet imao ulogu kuma. Mladoženjina majka, kraljica Marija je svoj izostanak sa ove ceremonije opravdala zuboboljom. Deset dana kasnije kralj Petar je povodom venčanja priredio prijem na koji je pozvao sve političare, visoke činovnike i viđenije članove jugoslovenske kolonije u Londonu. Tako je epizoda sa kraljevom ženidbom završena pre nego što je završen rat. Kralj je smatrao da je saveznička pobeda, a time i kraj rata, već sasvim izvesna. Nije, međutim, očekivao da mu saveznička pobeda neće spasiti krunu.

Kralj se ženi: Vreme je ratno, svi muškarci su u uniformama osim mladog princa Tomislava na dnu slike koji je jedini prisutan s kraljeve strane. Levo od mladoženje je britanski suveren Džordž VI ispred koga sedi njegova supruga Elizabeta. Desno od mlade je njena majka Aspazija Manos, a desno od nje je mladin stric grćki kralj Đorđe II

TITOVO POPUŠTANJE I KRALJEV PROGLAS. Britanci i ostali saveznici još uvek formalno ne priznaju Titovu vladu, ali je i ne osporavaju. I, što je najvažnije, sarađuju sa njom. Titu je to dovoljno. A Čerčilu je dovoljno što je Tito pristao bar na prividnu saradnju sa izbegličkom vladom. Ta saradnja će se kasnije pretvoriti u sporazum na kome je Čerčil insistirao, sporazum između Tita i Ivana Šubašića, poslednjeg predsednika izbegličke vlade u Londonu.

Dvodnevni razgovori na ostrvu Visu, polovinom juna 1944, doveli su do tog sporazuma kojim je kraljevska vlada na kraju u načelu prihvatila opšte zahteve Narodno-oslobodilačkog pokreta. Emigrantska vlada sa Šubašićem na čelu obavezala se da će izdati javnu deklaraciju u kojoj će priznati „nacionalne i demokratske tekovine koje su izvojevane u oružanoj borbi", odati priznanje partizanima, osuditi sve izdajnike naroda, koji su javno ili prikriveno sarađivali sa okupatorima. Šubašić je isključio bilo kakve pregovore sa organizacijom Draže Mihailovića i prihvatio da se svim pobornicima Mihailovićeve linije uputi zahtev da se priključe jedinicama Narodno-oslobodilačkog pokreta Jugoslavije.

To je definitivan poraz Draže Mihailovića i njegovog pokreta, iza koga će uslediti još jedna potvrda da je Narodno-oslobodilački pokret konačno priznat kao jedini jugoslovenski pokret, koji se suprotstavio fašizmu i svrstao se na stranu saveznika. To je proglas na koji je vlada u izbeglištvu morala da pristane pred neoborivim dokazima da četnički pokret sarađuje sa okupatorom, za razliku od Titovih partizana, koji su se razvili u pravu vojsku sposobnu da izvodi i najsloženije vojne operacije protiv neprijatelja. Takozvani Proglas kralja Petra napisan je po diktatu samog Čerčila, koji više nije imao dilemu ko mu je saveznik, a kralj ga je pročitao na Radio Londonu 12. septembra 1944. U njemu kralj poziva „sve Srbe, Hrvate i Slovence“ da se ujedine i pristupe „Narodno-oslobodilačkoj vojsci pod maršalom Titom“.

Nekoliko meseci posle ovog proglasa kralj se predomislio, pa je, opet preko Radio Londona, uputio deklaraciju kojom pokušava da odbaci ono što je već rekao i traži da se lično sastane sa Titom. Ali to kod Britanaca nije moglo da prođe, pa je Petar na kraju imenovao kraljevske namesnike: Srbina dr. Srđana Budisavljevića, Hrvata dr. Antu Mandića i Slovenca Dušana Serneca, koji su do izbora Ustavotvorne skupštine trebalo formalno da popune pravnu prazninu u novoj državi, koja je i dalje na papiru monarhija. Naravno, njihova uloga je simbolična – zvanično su imenovali novu vladu, ali onako kako je to AVNOJ hteo, a za to su od Tita sva trojica odlikovani ordenom zasluga za narod prvog reda. Kralju je istovremeno sredinom 1945. nova vlast uskratila dalje isplaćivanje kraljevske apanaže.

Deceniju kasnije Petar Karađorđević će u memoarima (za koje Crnjanski tvrdi da ih je umesto Petra napisao izvesni Majer) pokušati da objasni sa kakvim mukama je bio suočen prilikom sastavljanja „svog“ proglasa i što je morao da prizna „grupu koja je bila suprotstavljena monarhiji i svim demokratskim načelima“.

OKUPATORI, SARADNICI I OSVETNICI: Privremena vlada Demokratske federativne Jugoslavije formirana je 7. marta 1945. kao koaliciona vlada od predstavnika Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije i predstavnika kraljevske jugoslovenske vlade, kojoj je na čelu bio dr Ivan Šubašić. Nema sumnje da je njeno stvaranje došlo kao rezultat velikih vojnih pobeda Narodno-oslobodilačke vojske i partizanskih odreda Jugoslavije (NOV i POJ) i nastojanja izbegličke vlade i saveznika da dođe do kompromisa između kraljevske vlade i

rukovodstva Narodno- oslobodilačkog pokreta (NOP). Komunisti su u vladi imali glavne uloge: Tito je predsednik i istovremeno ministar narodne odbrane, a sve važnije resore popunjavaju njegovi najbliži saradnici, dok su predstavnici građanskih partija dobili nekoliko sporednih ministarstava.

Ali rat još traje. Probojem Sremskog fronta 12. aprila 1945. Jugoslovenska armija kreće prema severozapadu zemlje. Prva armija, kojom komanduje Peko Dapčević i delovi Druge armije, kojom je komandovao Koča Popović ulaze 8. maja u Zagreb. Tako je Peko Dapčević postao komandant koji je oslobodio dva najveća jugoslovenska grada -- posle Beograda 20. oktobra 1944, pola godine kasnije i Zagreb. Jedinice Četvrte armije kojom komaduje Petar Drapšin već su 1. maja u Trstu, a Treća armija pod komandom Koste Nađa je na Dravi. Na dan koji je proglašen zvaničnim završetkom rata u Evropi, 9. maja, oslobođena je Ljubljana, a 10. maja i Maribor. Slovenačke jedinice su već prešle austrijsku granicu i prve ušle u Celovec (Klagenfurt), a ostale jugoslovenske jedinice su u Štajerskoj u kojoj vode teške borbe sa Nemcima.

Oslobodioci: doček partizanke vojske u Zagrebu

Doček sovjetskih vojnika u Beogradu

Jugoslovenski tenkovi na prilazima Trstu

U završnim operaciama, Treća armija pod komandom Koste Nađa zarobila je 120.000 neprijateljskih vojnika, a ukupan broj zarobljenih u poslednjim danima rata iznosi oko 300.000, zajedno sa vrhovnim komandantom za jugoistok nemačkim generalom Aleksandrom Lerom i kompletnim štabovima tri nemačka armijska korpusa. Zarobljeno je i 13 generala NDH.

Dok je na evropskom ratištu nemački otpor prestao 8. maja, u Jugoslaviji su, kako se vidi, borbe potrajale još nedelju dana, jer su ostaci nemačke vojske i kvislinških trupa, sastavljenih od ustaša, četnika i slovenačkih domobrana pružale otpor i posle 9. maja, pokušavajući da se silom probiju u Austriju i predaju Britancima. Taj rat posle rata doneće nove nepotrebne žrtve, a mnogo godina kasnije i kontroverze oko načina njihove pogibije. Zvanična istorija Titove Jugoslavije zabeležila je samo da je u tim borbama zarobljeno 50.000 kvislinških vojnika i 24.000 izbeglica koje su ih pratile.

Veliki broj vojnika u nemačkim okupacionim jedinicama, koje su dejstvovale na tlu Jugoslavije, poticao je sa jugoslovenskog prostora. To su, pre svih, bili tzv. folksdojčeri, pripadnici nemačke manjine u Kraljevini Jugoslaviji, koji su do rata bili jugoslovenski državljani, da bi 1941. postali nemački državljani. Tako je SS divizija „Princ Eugen“

formirana u februaru 1942. od folksdojčera iz Banata i Slavonije i brojala je 40.000 ljudi. Divizija poznata pod nazivom „Vražija divizija“ bila je sastavljena od Nemaca, ali i velikog broja Hrvata i Muslimana. Hrvati su bili i u sastavu legionarske divizije „Tigar“, kao i u sastavu tzv. „Plave divizije“. Zloglasna „Handžar divizija“ bila je sastavljena od Muslimana i Albanaca. Karakteristika svih ovih divizija je upravo svirepost u obračunu sa svojim dojučerašnjim sunarodnicima i komšijama. Činile su brojne zločine i ostale su upamćene u raznim krajevima Jugoslavije, ostavljajući za sobom zgarišta i leševe.

Na području Srbije, ali i na ratištima širom Jugoslavije, pored pripadnika Ravnogorskog pokreta Draže Mihailovića, delovale su i jedinice Srpske državne straže, kao regularne jedinice Nedićeve Srbije, zatim tzv. „dobrovoljci“ Dimitrija Ljotića, četnici Dobrosava Jevđevića, i Koste Pećanca, četnici Momčila Đujića u Dalmaciji i Lici, ustaše i regularne jedinice NDH pod nazivom domobrani u Hrvtaskoj i Bosni i Hercegovini, četnici Pavla Đurišića i Baja Sekulića u Crnoj Gori. U Sloveniji su članovi Bele garde pod vođstvom bivšeg visokog oficira Kraljevine Jugoslavije Lava Rupnika, ali i manji broj slovenačkih pripadnika Ravnogoskog pokreta, za koje se tvrdi da nikad nisu učestvovale u borbama na strani okupatora.

Na samom kraju rata, početkom maja 1945, u Zagrebu i okolini skoncentrisane su velike snage okpatorske vojske i njihovih domaćih pomagača, ovog puta združenih ustaša i ostataka četnika, kojima su se pridružili i slovenački belogardejci, čiji je plan bio da organizovanim otporom odbiju napad jedinica Titove armije i dobiju na vremenu, kako bi u pregovorima sa zapadnim saveznicima iznudili što bolje uslove predaje.

Neki istraživači smatraju da je ovaj organizovani otpor združenih snaga okupatora i njihovih pomagača bio poslednji pokušaj Pavelića da sačuva svoju marionetsku državu i prebaci je u tabor pobednika. Međutim, ofanziva Jugoslovenske narodne armije bila je toliko silovita da je odbrana Zagreba bila nemoćna da odgovori na nju. Tada su ogromne kolone ustaša, četnika, belogardejaca i ostalih pripadnika poraženih snaga u jugoslovenskom građanskom ratu počele ubrzano da se povlače prema austrijsko-slovenačkoj granici, nastojeći da se domognu teritorije koja je pod vojnom kontrolom zapadnih saveznika. Među njih su se

umešali i civili koji su, svako iz svog razloga, hitali da napuste teritoriju koja će uskoro biti pod kontrolom komunista.

Jedinice Jugoslovenske narodne armije takođe su napredovale ubrzanim tempom, čisteći teren od zaostalog neprijatelja. Sudar regularne jugoslovenske partizanske vojske i ostatka nemačkih i kvislinških trupa bio je neizbežan. U tom ratu posle rata bilo je, kao i u svakoj borbi, žrtava na obe strane. Ali ono što se dogodilo posle neuspešnog pokušaja ostataka poraženih vojski da pređu na teritoriju, koju su držale britanske trupe i koje su od strane Britanaca vraćene natrag, pretvorilo se u tragediju velikog broja ljudi, među njima i nedužnih.

Zapadni saveznici su se striktno držali pravila da se ove jedinice, sastavljene od raznih vojski jednog gospodara, moraju predati jugoslovenskoj vojsci, na čijoj teritoriji su ratovali i na njoj činili zločine nad civilnim stanovništvom. Njihovo izručenje jugoslovenskoj vojsci samo je poštovanje načela proglašenog u toku rata od strane saveznika da ratni zločinci za počinjene zločine moraju snositi odgovornost u zemljama u kojima su ih izvršili.

Jugoslovenske komunističke vlasti su demantovale glasine o zločinima, tvrdeći da Englezi i Amerikanci poseduju dokumentaciju, koja pokazuje da su jedinice jugoslovenske armije postupale u skladu sa dogovorom koji su imale sa saveznicima. Vinston Čerčil je povodom glasina o zločinima na austrijsko-slovenačkoj granici rekao da Englezi i Amerikanci vrlo dobro znaju da je za tragediju kriv Pavelić, koji je organizovao zajednički otpor protiv jedinica Jugoslovenske armije i da je u tom cilju sklopio savezništvo sa ostacima četnika i belogardejaca, dok je sam Pavelić odmah posle rata kao krivce za tragediju označio Engleze koji nisu hteli da prihvate njegove jedinice.

Blajburg, i ne samo Blajburg, već čitav prostor slovenačko - austrijske granice u maju 1945. svakako predstavlja veliku tragediju koja je izbila u vrh interesovanja tek kada se raspala i druga Jugoslavija. To nije slučajno, jer blajburška tragedija je trebalo da posluži, na jednoj strani kao dokaz komunističkih zločina, a na drugoj, da je i hrvatski narod u Drugom svetskom ratu doživeo svoju golgotu i masovno istrebljenje. Sve bi to moglo da ima smisla da se u opticaju nisu našle neverovatne brojke o žrtvama. Počelo se sa nekoliko hiljada da bi ta brojka na kraju narasla na više stotina hiljada.

Tako su i Blajburg i Jasenovac postali simboli zločina koji, umesto da opominju, služe za namirivanje računa i stvaranje simetrije, koja skriva pravo stanje stvari. Ali u tom dokazivanju mnogi kao da zaboravljaju na jednu važnu okolnost: tih tragičnih dana u Sloveniji stradali su i Hrvati, i Srbi, i Slovenci, i Crnogorci, i Muslimani, a egzekutori su bili takođe Hrvati, Srbi, Slovenci i svi drugi koji su se borili na strani jugoslovenske narodne armije. Tragično, ali i tipično za građanski rat koji se prethodih godina vodio u Jugoslaviji.

Da oslobodioci nisu imali milosti prema onima koji su sarađivali sa okupatorom u to ne treba sumnjati. Ali, kao i u svakom ratu, a posbeno u revoliuciji, pored onih koji su zasluženo kažnjeni, stradali su i nevini. Prvi meseci posle rata pretvorili su se u lov na dojučerašnjeg neprijatelja, lov koji se ponekad pretvarao u nekontrolisano namirivanje starih računa u kome su stradali i nedužni ljudi. Ta prevelika „revnost“ neposrednih izvršitelja bila je razlog da i Tito lično interveniše. Istoričar i Titov biograf Vladimir Dedijer je 1984. u trećoj knjizi *Novi prilozi za biografiju Josipa Broza Tita* naveo da su masovna streljanja potrajala do jeseni 1945. dok nije lično Tito na sednici Politbiroa KPJ rekao: „Dosta više sa tim streljanjima, smrtna kazna nema više nikakvog efekta!“

Stradali su i mnogi potpisnici čuvenog *Apela srpskom narodu* iz avgusta 1941, pretežno oni iz redova političara, dok su mnogi istaknuti intelektualci, potpisnici Apela, ostali ne samo pošteđeni, već su u komunističkoj Jugoslaviji ostvarili zavidne karijere i našli se na visokim akademskim položajima. Da li je komunistička vlast u tom posleratnom metežu ipak pokazala dovoljno mudrosti da sačuva najumnije glave srpskog naroda ili je to samo sticaj okolnosti? Jedno je ipak sigurno: teško je zamisliti srpsku i jugoslovensku nauku i kulturu bez takvih imena kakva su lingvista Aleksandar Belić, naučnik svetskog ugleda Milutin Milanković, vajar Toma Rosandić, kompozitor Petar Konjović, književnik Veljko Petrović, književnik Milan Kašanin, matematičar Radivoj Kašanin, istoričar Viktor Novak, biolog Ivan Đaja i mnogi drugi.

Pobednici: Tito i njegove vojskovođe Velimir Terzić, Peko Dapčević, Arso Jovanović, Kosta Nađ, Petar Drapšin i Koča Popovič

VI NOVI POČETAK

* Izborna igra sa „ćoravom kutijom“ * Deklaracija o proglašenju Republike sa umetnutim rečima * Odlazak dinastije * Zapadni saveznici ne daju Trst * Lov na ratne zločince * Jugoslavija najverniji satelit Sovjetskog saveza * Ustaški pokušaj i Udbina igra * Politbiro o svemu odlučuje * Tito: „Voleti svoju federalnu jedinicu, znači voleti monolitnu Jugoslaviju“ *Pomoć UNRRA-e — spas od gladi * Potrošačke karte i „tačkice“ * Diplomatski magazini za povlašćene * Razvlašćivanje buržoazije konfiskacijama * Stradanje Branka Ćopića zbog privilegija funkcionera *

Rat je završen, Titova opcija je pobedila. Izgubili su oni koji nisu bili u stanju da sačuvaju prvu Jugoslaviju. Nevolje kroz koje je prolazila Kraljevina za nepune 23 godine postojanja i njen neslavan završetak, posebno pobeda u ratu na strani saveznika, bile su komunistima jak argument da pred svojim građanima, ali i pred celim svetom, prikažu sebe kao spasioce države i legitimne nosioce vlasti u njoj. Ali nije sve išlo glatko. Građanski političari, uz pomoć zapadnih zemalja, pokušavali su da ospore legitimitet komunistima ukazivanjem na njihovu rigidnost i gušenje demokratije, zahtevajući višestranački sistem i izborno glasačko odmeravanje.

Za komuniste simbol demokratije je Narodni front* (*Narodni front, masovni politički pokret, koji je još tokom rata okupljao antifašistički raspoložene široke slojeve, a posle rata objedinio sve stranke i organizacije, koje su mobilisale stanovništvo za sprovođenje politike Komunističke partije.), kome su, ustvari, oni na čelu. Nije im se ispuštala vlast stečena krvavom četvorogodišnjom borbom i ratnom pobedom. Prva posleratna godina bila je ispunjena pokušajima građanskih političara da

sačuvaju Jugoslaviju od boljševizma, ali i svoje pozicije stečene u staroj Jugoslaviji, dok su komunisti ulagali napore da još više ojačaju svoj dominantan položaj, često ne birajući sredstva i metode obračuna sa prvima.

PROGLAŠENJE NOVE JUGOSLAVIJE. U atmosferi međusobnog optuživanja i malih izgleda da se između građanskih stranaka i komunista stvore uslovi za konstruktivnu saradnju, pripemali su se i prvi poslertani izbori u Jugoslaviji. Zapadni saveznici su pokušavali da utiču na odlaganje izbora, jer su se pribojavali daljih komplikacija koje će oni izazvati, ali Sovjetski savez, koji je čvrsto stajao uz jugoslovenske komuniste, nije se s tim složio.

Narodni front je, uoči izbora, razvio takvu aktivnost da se među one koje su komunisti odmah prozvali reakcijom, uvukla sumnja u bilo kakve izglede na uspeh. Zato se odlučuju za apstinenciju, želeći time da ukažu na atmosferu nespokojstva i na vođenje izborne kampanje pod pritiskom. Kako bi se razbio utisak da se glasa samo za jednu, njihovu listu, komunisti na izbore uvode i kutiju bez liste, dakle nude opciju za koju mogu da glasaju svi oni koji ne žele da glasaju za njih, odnosno za Narodni front. Narod je ovu kutiju prozvao „ćorava kutija".

Tako se izjašnjavanje na tim prvim izborima svelo na pitanje monarhija ili republika, odnosno kralj sa predstavnicima starih stranaka i institucija ili komunisti na čelu sa Titom. Ali iza ovako pojednostavljene podele na monarhiju ili republiku stoje mnogo dublje namere ovih drugih koji su za republiku. Oni pokušavaju da ideologiju komunizma sakriju iza masovnog Narodnog fronta, ali ne kriju da pripremaju takvo državno ustrojstvo koje će novu Jugoslaviju potpuno promeniti u odnosu na onu prethodnu. U novoj državi će se nacionalna prava proširiti i na one koji ih do tada nisu imali, a oni koji su u staroj Jugoslaviji bili na margini sada će postati nosioci političkih odluka i društvenog razvoja, dok će bivša povlašćena klasa biti politički i ekonomski razvlašćena.

Agitacija uoči prvih izbora

Na osnovu opšteg prava glasa koje je nova vlast uvela, predratno biračko telo je dvostruko uvećano uključivanjem vojnika, žena i omladine s navršenih 18 godina. Pravo glasa nisu imali aktivni saradnici neprijatelja i pristalice predratnih fašističkih organizacija. Izbori su protekli onako kako su komunisti i planirali - ubedljivom pobedom Narodnog fronta nad onima koji na izborima praktično nisu ni učestvovali. Od 8,383.455 upisanih birača na izbore je izašlo 7,432.469, odnosno 88,66 od sto. Savezna kandidatska lista Narodnog fronta dobila je 6,725.047 glasova, preko 90 odsto, dok su manje od 10 odsto glasova dobili oni koji nisu ni prihvatili ovakve izbore.

Zanimljivo je da se, zbog velkog broja nepismenih, glasalo kuglicama od tvrde gume, kako se glasalo i pre rata. Glasač bi dobijao kuglicu koju bi stegao u šaci i zatim stisnutu šaku zavlačio kroz otvor na kutiji, prvo u jednu, zatim u drugu glasačku kutiju, da bi potom pred glasačkom komisijom otvarao praznu šaku, čime je pokazao da je kuglica spuštena u jednu od kutija. Problem je bio što su kuglice kada se spuste u praznu ili polupraznu kutiju pravile priličnu buku pa su članovi glasačke komisije i svi koji bi se našli u blizini mogli da čuju u koju kutiju su prvi glasači ubacili kuglicu. Tako je među biračima zavladao strah da članovi komisije na licu mesta mogu da se uvere ko je za koga glasao i da registruju ko je

„reakcionar”, kako se to tada nazivalo. Među građanima se ubrzo pročulo kakva je zamka napravljena na izborima, pa je bilo komičnih situacija, kada bi neko pokušao da kuglicu krišom stavi u džep ili spusti u rukav.

Gumena kuglica za glasanje.

Nova vlast je sa zadovoljstvom mogla da saopšti da su se narodi Jugoslavije ovim izborima i formalno izjasnili „pred očima celog sveta za novo državno uređenje, revolucionarni razvitak i republikanski oblik vladavine”. Tako je od nekadašnje postala nova zajednička država, koja je trebalo da pokaže da je bolje komponovana kao složena višenacionalna zajednica od one stare, predratne. U startu je od novih vlasti dobila propagandnu ocenu da je „na ruševinama stare države stvorena nova, federativna zajednica naroda i nacionalnih manjina, kao negacija šestojanuarskog državnog i nacionalnog unitarizma.”

Samo 18 dana posle izbora, 29. novembra 1945, Ustavotvorna skupština je usvojila Deklaraciju o proglašenju Federativne Narodne Republike Jugoslavije (FNRJ), koja je definisana kao „savezna narodna država republikanskog oblika, zajednica ravnopravnih naroda, koji su slobodno izrazili volju da ostanu ujedinjeni u Jugoslaviji”. Tako je „u ime naroda Jugoslavije“ ukinuta monarhija, a kralj sa ostalim članovima dinastije Karađorđević lišen svih prava.

DOPISANE REČI. Originalni primerak Deklaracije čuva se u Arhivu Jugoslavije i na njemu su uočljive dve neobičnosti: napisan je ćiriličnom pisaćom mašinom, a veliki pečati kojima je overen takođe su ispisani ćirilicom. Ako tog časa u skupštinskim službama nije bilo latinične mašine, čudno je da je na novoizrađenim pečatima učinjen takav propust da na njima ne budu ravnopravno upotrebljena oba pisma. Upravo to je dobro došlo da se mnogo kasnije, prilikom izrade hrvatske verzije prepisa ovog dokumenta na latinicu, i na hrvatsku varijantu jezika upozori od strane hrvatskog priređivača da „tekst deklaracije je na srpskom jeziku i pisan ćiriličnim pismom“ i da se prevod smatra „potrebnim kako bi bio bolje razumljiv našoj današnjici“.

Ali to nije sve. Na jednom mestu u Deklaraciji su rukom dopisane tri reči koje su priređivaču hrvatske verzije dokumenta nečitke („neutvđene, rukom dopisane riječi“). Radi boljeg razumevanja, evo tog pasusa u celini: „Narodi Jugoslavije uverili su se, kako u perodu od prvog do drugog Svetskog rata, tako i u samom toku četvorogodišnje oslobodilačke borbe da je monarhija bila najveća smetnja stvaranju nove Jugoslavije, bratske i demokratske zajednice ravnopravnih naroda. Oni su se uverili da je monarhija glavni krivac i za sve postupke nenarodnih režima i pre rata kao i za ono što su naši narodi morali **u toku rata*** (*rukom dopisano) podnositi od domaćih izdajnika koji su bili pomagani od monarhije“.

Očigledno je da su rukom dopisane reči trebalo da pojasne smisao cele rečenice i ukažu na patnje naroda *u toku rata* od domaćih izdajnika. Ali problem nije u čitljivosti, jer su one napisane čitko, mada ćirilicom. Nešto drugo izaziva, ako ne sumnju, onda svakako nedoumicu — kako je moguće da se u jednom ovako značajnom dokumentu potkrade takva greška? Jer ove tri reči su dopisane tek posle usvajanja Deklaracije i njenog potpisivanja od strane ovlašćenih lica i svih prisutnih poslanika na čelu sa Titom. Tako je u štampi sutradan posle usvajanja Deklaracije objavljen tekst celog dokumenta bez dopisanih reči, što nameće pitanje kada su te reči dopisane, da li odmah po njenom objavljivanju, ili mnogo kasnije. Trag o tome, nažalost, ne postoji.

Tito potpisuje Deklaraciju o proglašenju Republike

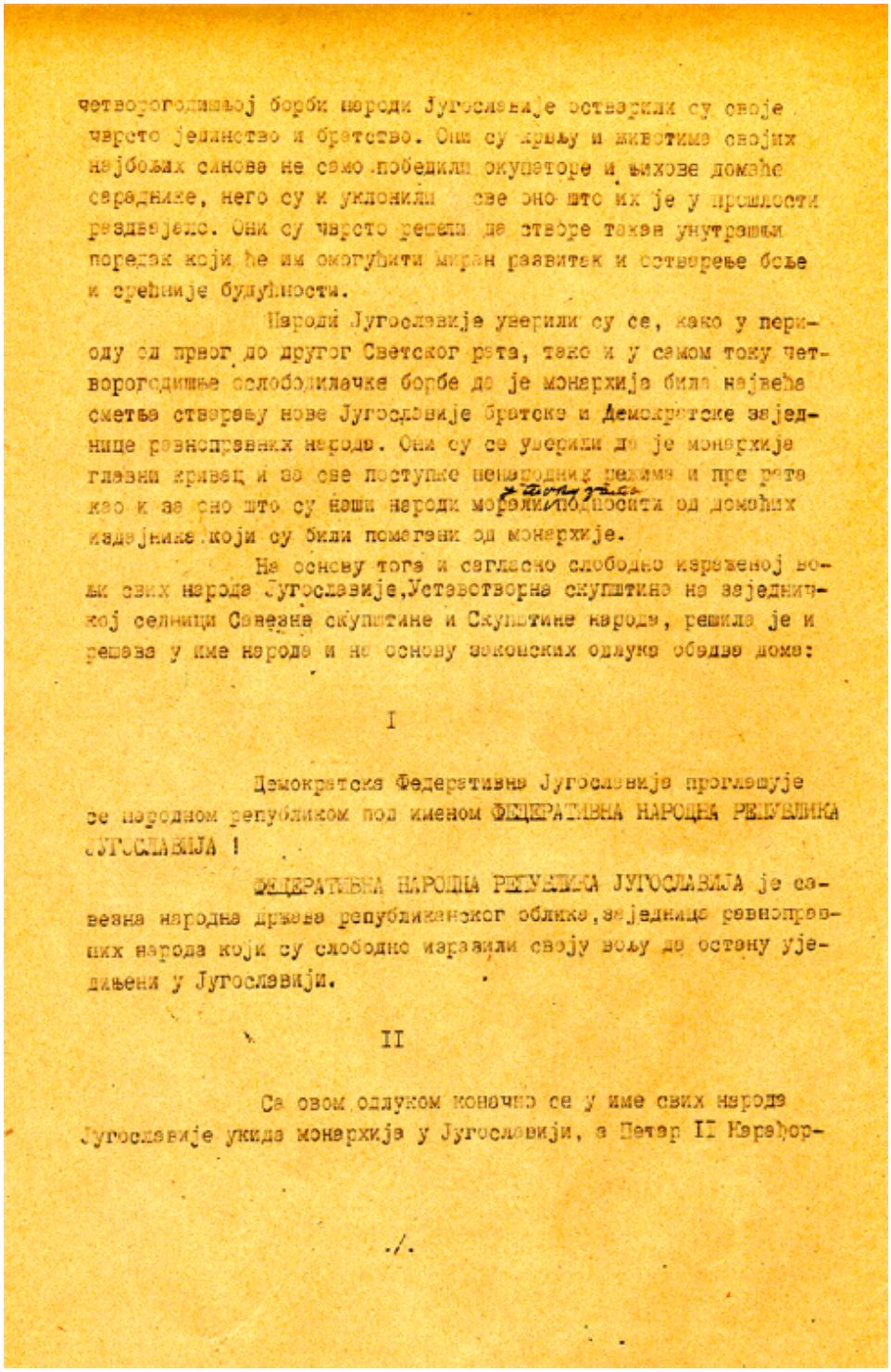

четворогодишњој борби народи Југославије остварили су своје
чврсто јединство и братство. Они су крвљу и животима својих
најбољих синова не само победили окупаторе и њихове домаће
сараднике, него су и уклонили све оно што их је у прошлости
раздвајало. Они су чврсто решили да створе такав унутрашњи
поредак који ће им омогућити миран развитак и остварење боље
и срећније будућности.

Народи Југославије уверили су се, како у периоду од првог до другог Светског рата, тако и у самом току четворогодишње ослободилачке борбе да је монархија била највећа сметња стварању нове Југославије братске и демократске заједнице равноправних народа. Они су се уверили да је монархија главни кривац и за све поступке непародних режима и пре рата као и за оно што су наши народи морали подносити од домаћих издајника који су били помагани од монархије.

На основу тога и сагласно слободно израженој вољи свих народа Југославије, Уставотворна скупштина на заједничкој седници Савезне скупштине и Скупштине народа, решила је и решава у име народа и на основу законских одлука обадва дома:

I

Демократска Федеративна Југославија проглашује се народном републиком под именом ФЕДЕРАТИВНА НАРОДНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА !

ФЕДЕРАТИВНА НАРОДНА РЕПУБЛИКА ЈУГОСЛАВИЈА је савезна народна држава републиканског облика, заједница равноправних народа који су слободно изразили своју вољу да остану уједињени у Југославији.

II

Са овом одлуком коначно се у име свих народа Југославије укида монархија у Југославији, а Петар II Карађор-

./.

Tekst Deklaracije sa umetnutim rečima

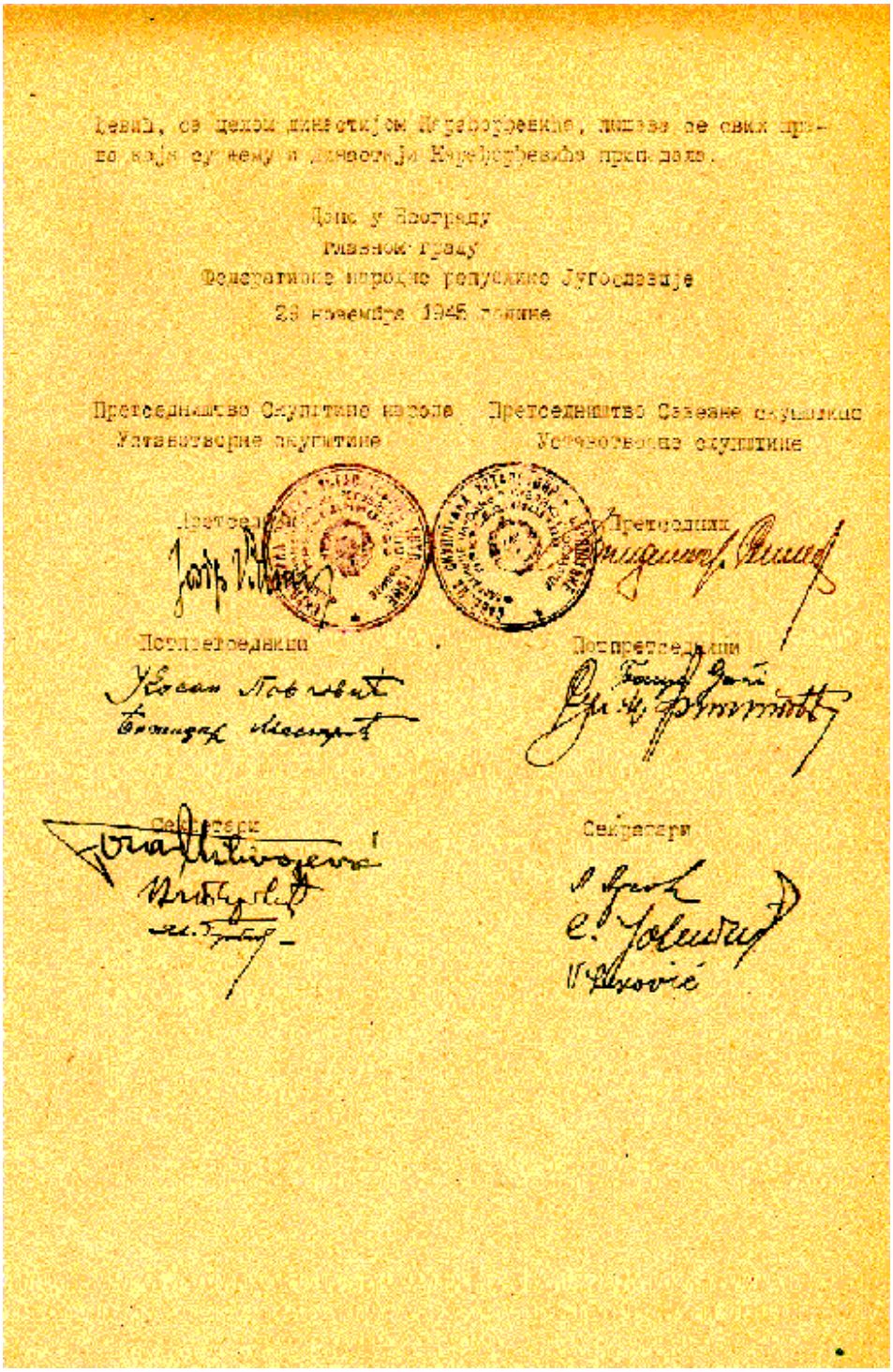

Poslednja stranica Deklaracije sa ćiriličnim pečatima

Zanimljivo je da se u Deklaraciji o proglašenju FNRJ isključivo naglašava federativnost nove države bez poimeničnog spominjanja njenih članica. Tek će dva meseca kasnije, 31. januara 1946, kada je usvojen prvi posleratni Ustav, u njemu biti nabrojana imena svih federalnih jedinica koje čine Jugoslaviju. I ne samo to, u prvom članu Ustava naglašeno je da

je Jugoslavija „zajednica ravnopravnih naroda, koji su na osnovu prava na samoopredeljenje, uključujući pravo na otcepljenje, izrazili svoju volju da žive zajedno u federativnoj državi“.

Dakle, prvi član prvog Ustava govori o zajednici ravnopravnih *naroda,* a ne *republika,* i predviđa pravo na otcepljenje narodima, a ne federalnim jedinicama, dok se suverenost republika istovremeno ograničava pravima koja su ustavom data federaciji. *Pravo na otcepljenje* će doći u žižu tek kada započne osamostaljivanje republika, kada nesporazumi između njih zaprete jedinstvu jugoslovenske zajednice. Skoro tri decenije kasnije Ustavom iz 1974. nosioci suvereniteta više nisu narodi, već republike i pokrajine, „u granicama svojih ustavnih nadležnosti“, a odlučivanje u federaciji zasniva se na sporazumevanju republika i pokrajina i više nije ograničeno pravima koja Ustav daje federaciji.

Donošenjem prvog Ustava nove Jugoslavije proglašen je i novi grb sa pet buktinja koje simbolizuju pet konstitutivnih naroda: Srbe, Hrvate, Slovence, Makedonce i Crnogorce. Tek Ustavom iz 1963. jugoslovenski grb će dobiti i šestu baklju koja bi trebalo da simbolizuje novoproglašenu naciju Muslimane. Ali baklje kao sumboli već tada su dobile i novo značenje – šest republika. Time je težište sa nacija prebačeno na federalne jedinice koje dobijaju veći značaj od nacija.

PATRIJARH I KRALJEVA TAŠTA. Kralj i njegova vlada u Londonu morali su da znaju šta im se sprema posle izbora, pa i Deklaracija nije tebalo da predstavlja veliko iznenađenje. Dok se u zemlji izvodilo veliko čišćenje, kralj je imao druge preokupacije. Za 24. oktobar 1945. zakazano je krštenje prestolonaslednika koje je trebalo da obave najviši crkveni velikodostojnici patrijarh Gavrilo i episkop Nikolaj Velimirović. Jugoslovenski političari u Londonu su ovaj čin s nestrpljenjem očekivali zbog nečeg drugog – kao priliku da od patrijarha i episkopa Nikolaja dobiju pomoć u rešavanju odnosa između političkih stranaka i kralja, koji su posle kraljeve ženidbe potpuno poremećeni.

Kao glavnog krivca za ovakve odnose sa kraljem jugoslovenski političari u Londonu su smatrali kraljevu taštu Aspaziju Manos. Ova Grkinja građanskog porekla bila je u morganatskom (građanskom) braku sa grčkim kraljem Aleksandrom, koji po nekim tumačenjima i nije bio kralj već samo regent. U braku se rodila kćerka Aleksandra, buduća supruga jugoslovenskog kralja Petra. Otac Aleksandrin je, od posledica ujeda svog

kućnog ljubimca majmuna, umro od sepse pet meseci pre njenog rođenja, pa je princeza odrastala na grčkom dvoru, u početku pored dede kralja Konstantina, a docnije i strica kralja Đorđa II i sa majkom je priznata kao član kraljevske porodice, ali bez naslednih prava. Ovi zamršeni odnosi tipični za balkanske dinastije ne bi morali da budu toliko bitni, da se posle venčanja kralja Petra i princeze Aleksandre princezina majka Aspazija nije nametnula kao glavni tutor mladog kraljevskog para u izgnanstvu, nastojeći da za sebe obezbedi kraljevsku apanažu. To je kraljevu taštu u startu suprotstavilo jugoslovenskim političarima u Londonu, ali i kraljevoj majci Mariji.

U očekivanju dolaska patrijarha Gavrila iz Rima, u kome je u to vreme živeo, grupa političara okupljenih oko Slobodana Jovanovića je pripremila nekoliko pitanja sa kojima će se obratiti patrijarhu za pomoć: uspostavljanje bližih kontakata sa kraljem, formiranje političkog tela koje bi u novim okolnostima vodilo poslove nekadašnje vlade i izmirenje između kralja i kraljice Marije, što u prvom redu podrazumeva eliminisanje uticaja kraljeve tašte.

Pet dana posle krštenja prestolonaslednika, koje je obavljeno u Vestminsterskoj opatiji, kralj je priredio ručak u čast patrijarha Gavrila i Kanterberijskog arhiepiskopa Frensisa Fišera, kojem su prisustvovali i vladika Nikolaj i velikodostojnici anglikanske crkve, kao i mlada kraljica sa svojom majkom. Od političara nije bilo nikoga, ali Slobodan Jovanović, majstor za prikupljanje pikantnih informacija, ima o tom ručku priču kao da je i sam bio prisutan.

Patrijarh Gavrilo je odmah prešao na stvar: upitao je kralja kada misli da održi sastanak sa jugoslovenskim političarima kojeg je već tri puta odlagao. Kralj još nije zaustio da odgovori kad se umešala njegova tašta rekavši da kralj ne treba da se sastaje sa njima, jer su svi oni kompromitovani i nesposobni. Slobodan Jovanović tvrdi da je patrijarhu „jurnula krv u glavu“ i na grčkom jeziku „zagrmeo“: „Ko ste vi gospođo? Šta ste vi? Odakle ste vi da se tako izražavate o srpskim političarima? Pa vi nijednog od njih ne poznajete uopšte! Valjda ja, kao Patrijarh Srpski, bolje poznajem te ljude nego vi? Valjda sam ja od vas pozvaniji da dam svoje mišljenje o njima? Prestanite da se mešate u stvari koje vas se ne tiču. Gledajte svoje ženske poslove i ne mešajte se u politiku!“

Jovanović tvrdi da je patrijarh još mnogo toga rekao, a prepričavajući njemu lično ovaj incident, patrijarh je zaključio: „I tako mi vjere, da nije

bilo u dvoru*(*Misli se na londonsku rezidenciju kralja Petra.), lupio bih je po ustima!“ Jovanovića je interesovalo kako su engleski crkveni velikodostojnici reagovali, a patrijarh mu je odgovorio da se okrenuo Kanterberijskom nadbiskupu i na francuskom rekao: „Izvinite što sam se s ovom gospođom ovako žustro objašnjavao, ali sam morao neke stvari da joj kažem. Ona je Balkanka, a i ja sam Balkanac, pa mi nećete zameriti što smo se na jednom balkanskom jeziku malo balkanski objašnjavali“.

Slobodan Jovanovć je sa očitim uživanjem ovu epizodu ispričao svom sekretaru Kosti St. Pavloviću koji je to objavio u Londonu 1972. u knjizi „*Razgovori sa Slobodanom Jovanovićem“*. Ali Jovanović, za koga je i Crnjanski tvrdio da je uživao u tračevima, celu ovu epizodu stavlja u mnogo ozbiljniji kontekst odnosa između kralja i političara, koji su posle formiranja vlade u Jugoslaviji ostali da se bore, ne samo protiv vetrenjača, već i protiv ignorantskog odnosa britanskih vlasti koje sada podržavaju Tita, gledajući istovremeno da kralja što više odvoje od politike.

Slobodan Jovanović je smatrao da je kraljeva tašta ustvari radila za Engleze, a u to ga je uverio i dalji razvoij događaja sa patrijarhom, kojem britanske vlasti nisu dozvolile da produži boravak, pa je dva dana posle ručka kod kralja morao da pakuje kofere i vrati se u Rim.

Ubrzo posle opisanog događaja kraljeva tašta će otputovati u Veneciju da bi izvršila pripreme za kraljevu posetu ovom gradu. Ali put u Veneciju nije nimalo turistički. Englezi, naime, insistiraju da se kralj oglasi povodom izbora u Jugoslaviji, ali ne žele da to uradi sa njihove teritorije, pa je pronađeno rešenje da tu izjavu kralj da u Veneciji. Po povratku iz Venecije, kralj je sve iznenadio jednom drugom izjavom: da je ostao „švorc“ i da će morati da traži neki posao, a već se obratio za zajam na bazi zlata Narodne banke, jer „mora da izdržava emigraciju i rojalističke krugove“. To je izazvalo bes kod ovih krugova, jer od kralja niko nije dobijao bilo kakvo izdržavanje. Zaključak političara u Londonu je bio da je krajnje vreme da kralj uzme nekog ozbiljnijeg čoveka da mu vrši dužnost „ministra dvora“.

KONJANICI. Oslobođenje Beograda 20-og oktobra 1944. knežev spomenik je dočekao netaknut, iako je 17. aprila 1944. u savezničkom bombardovanju samo nekoliko metara iza njega na zgradu Uprave

fondova (u koju će se posle rata useliti Narodni muzej), pala bomba koja je zgradu prepolovila. Ali samo nekoliko dana posle oslobođenja, tačnije 27. oktobra, nasred trga, kojim je dominirao knez na konju, iskopana je grobnica u koju su položena tela poginulih sovjetskih vojnika i obeležena pločom od belog mermera. Punih šest godina ispružena ruka kneza Mihaila pokazivala je u pravcu nadgrobne ploče koja je na zasebnom skveru dominirala trgom. Tek 1950. posmrtni ostaci sovjetskih vojnika premešteni su na primerenije mesto, na groblje oslobodilaca Beograda. Da nije bilo razlaza sa Sovjetskim savezom 1948, ko zna koliko bi dugo centralnim gradskim trgom, umesto konjanika, dominirao skver sa nadgrobnom pločom.

Ruševina iza spomenika kneza Mihaila na kraju rata

Grobnica sovjetskih vojnika na Trgu Republike u Beogradu

Hrvatski ban je prošao mnogo gore. Komunističke vlasti nisu morale da kriju šta misle o banu i na njegovu ulogu u gušenju mađarske revolucije 1848. Odmah posle oslobođenja 1945. Jelačićev trg je preimenovan u Trg Republike, a spomenik je zagrađen na prilično neobičan način. Drvena konstrukcija, koja je zagradila spomenik, imala je oblik Ajfelove kule i skoro visinu okolnih zgrada, obojena je u belo a na vrh je stavljena i velika zvezda petokraka. Konjanik se ni sa jedne strane nije mogao videti, jer je drveni toranj bio potpuno zatvoren i skoro se uklopio u ambijent trga. Jedne martovske noći 1947. čitava ova skalamerija, zajedno sa spomenikom kojeg je skrivala, uklonjena je sa centralnog gradskog trga bez ikakvog objašnjenja. Jednostavno je preko noći sve nestalo. Proći će 44 godine bez bana na trgu i prave istine o njegovom nestanku. Ali, možda ponajviše zahvaljujući tome, ban je postao najveći nacionalni junak Hrvata.

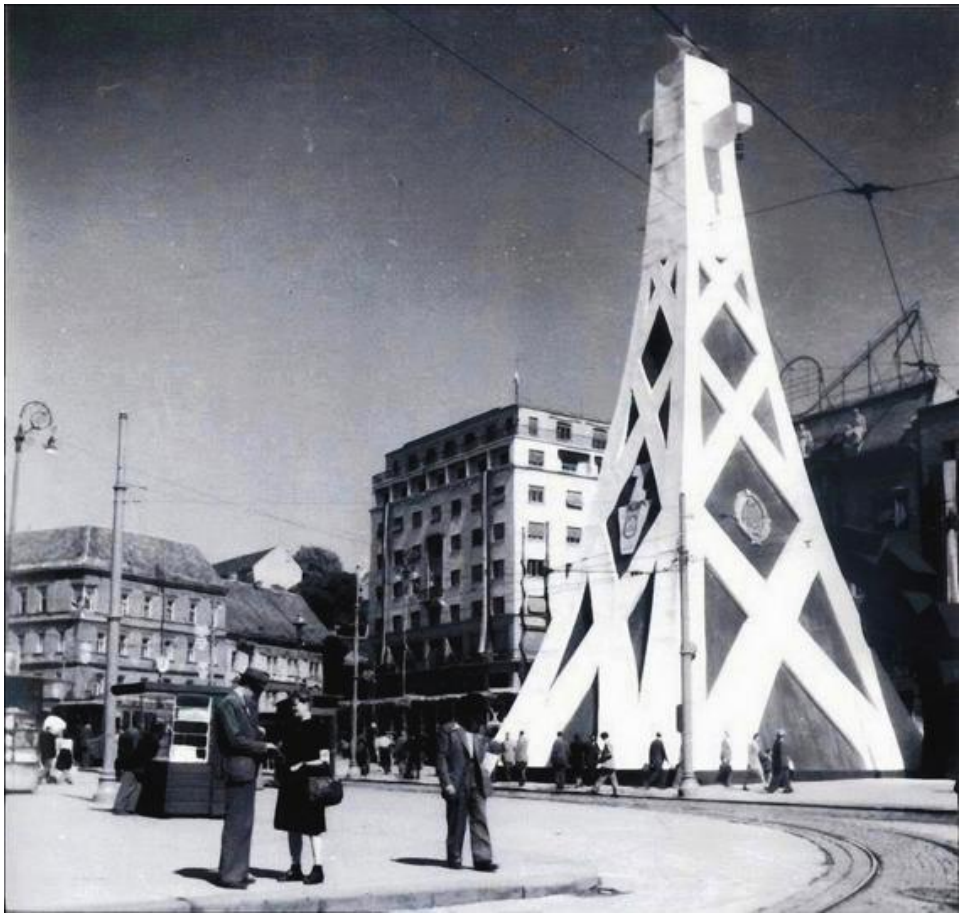

Zagrađen spomenik bana jelačića u Zagrebu

BORBA ZA GRANICE I TRST. Na posleratnoj konferenciji u Potsdamu, održanoj od 17. jula do 2. avgusta 1945. dojučerašnji saveznici su se oštro razilazili po mnogim pitanjima, a Jugoslavija se našla na meti kritika od strane zapadnih saveznika zbog „nedemokratskih metoda", ali i zbog pokušaja da na svojim zapadnim granicma obezbedi teritorije koje je, inače, vojnički zauzela. Čerčil, koji je krajem rata sa Titom uspostavio dobre odnose, sada nije krio bes i izjavljuje da se Titu ne sme dopustiti da „po svojoj volji omeđi, okupira i pripoji delove Austrije i oblast Trsta", jer to je stvar mirovne konferencije velikih sila. Iza ovog upozorenja krije se, ustvari, nezadovoljstvo što u Jugoslaviji nije izvršena podela uticaja, već je uspostavljena dominacija Sovjetskog saveza.

Jedinice Jugoslovenske armije su krajem aprila 1945. zaposele celu Istru osim Pule, a prvog dana maja jugoslovenske trupe su ušle u Trst. Rat još nije završen, ali na ovo napredovanje Titovih jedinica saveznici ne gledaju blagonaklono i zahtevaju da se jugoslovenska vojska povuče. Za

zapadne saveznike je ulazak Jugoslovenske armije u Trst značilo izgubljenu trku sa Sovjetima, zbog čega je čak razmatrana i mogućnost oružanog napada na jugoslovenske jedinice. Time je otvorena kriza unutar antifašističke koalicije i praktično obeležen početak hladnog rata. Tito je popustio i 9. juna je potpisan sporazum između zapadnih saveznika i Jugoslavije o napuštanju Trsta, što je realizovano 12. juna. Tako je Trst 40 dana bio, doduše nezvanično, deo jugoslovenske teritorije.

Možda bi saveznici za Titov stav prema Trstu imali više razumevanja da nije sumnje u njegov iskren odnos prema njima. Već se naziru pukotine u odnosima među saveznicima, a onima na zapadu je sve jasnije da je Tito Staljinov čovek. Ipak, Jugoslavija je mirovnim ugovorom sa Italijom, kojeg su saveznici potpisali 10. februara 1947. u Parizu, dobila Istru, kvarnerska ostrva, Zadar i Rijeku koje kralj Aleksandar nije uspeo da dobije.

Od spornog područja Trsta koje se proteže na 738 kvadratnih kilometara i na kome živi 330.000 stanovnika, saveznici su na Mirovnoj konferenciji u Parizu odlučili da formiraju tzv. Slobodnu teritoriju Trsta koja bi predstavljala tampon zonu između Italije i Jugoslavije, što je prihvatio i Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija. Zamisao je bila da to bude grad - država pod patronatom Ujedinjenijh nacija sa civilnom upravom i guvernerom, ali od te zamisli se nije daleko odmaklo. Zbog nemogućnosti postizanja dogovora između Jugoslavije i Italije oko izbora zajedničkog guvernera doneto je privremeno rešenje kojim je teritorija podeljena na Zonu A, pod vojnom upravom zapadnih saveznika, koja se zajedno sa gradom Trstom proteže na 222 kvadratna kilometra i na Zonu B, (516 kvadratnih kilometara), pod vojnom upravom Jugoslovenske armije. Ali to privremeno rešenje potrajalo je sve do 1954. godine, a od državnih atriibuta Slobodna teritorija Trsta imala je jedino sopstvenu valutu i poštanske marke koje su bile i ostale cenjene među filatelistima.

FUDBALSKA DIPLOMATIJA. Koliko je i Italiji i Jugoslaviji bilo važno da pokažu da je Trst njihov govore i primeri iz onih oblasti života koje samo prividno nemaju veze sa politikom, pa se tako u čitav slučaj umešao i fudbal. Da bi pokazala kako je Trst njen, jugoslovenska strana je još 1946. uspela da ubedi mali tršćanski fudbalski klub „Poncianu“ da se priključi jugoslovenskoj prvoj fudbalskoj ligi. Naravno, uz pomoć novca, uprkos tome što je fudbal u Jugoslaviji zvanično imao amaterski status.

Italijanska strana, nemoćna da spreči ovakav transfer, brže bollje angažuje drugi tršćanski fudbalski klub „Triestinu“ i direktno ga uključuje u svoju prvu ligu, iako po kvalitetu to ne zaslužuje. I tako naredne tri godine i u italijanskoj i u jugoslovenskoj prvoj fudbalskoj ligi igraju tršćanski klubovi, sa skromnim sportskim rezultatima, ali materijalno dobro nagrađeni.

Ova fudbalska diplomatija potrajala je do sredine 1949. godine, kada je jugoslovenska strana, pritisnuta Rezolucijom Informiroa i opasnošću sa istoka, shvatila da u tršćanskom pitanju mora da bude fleksibilnija, kako bi popravila odnose sa zapadom. Tako je i fudbalski „uljez“ iz Trsta „pušten niz vodu“, pa je na kraju prvenstva 1949. zauzeo poslednje mesto, što je trebalo da ga prebaci u niži stepen takmičenja, ali je završeno tako što se „Ponciana“ pokajnički vratila italijanskom fudbalu i posle relativno blage kazne zbog „izdaje“ njeni igrači su nastavili tamo odakle su i došli.

Fudbalski klub Ponciana u vreme kada je igrao u jugoslovenskoj prvoj ligi

U ovoj priči zanimljiva su i dva detalja, jedan politički, drugi čisto sportski. Prvi je okolnost da su u „Ponciani“ svi igrači bili Italijani. U timu, dakle, nije bilo nijednog Slovenca, uprkos činjenici da je četvrtina od ukupnog broja stanovnika Trsta (koji je tada imao 260.000 stanovnika) bila slovenačkog porekla. Drugi detalj se odnosi na častan oproštaj

„Ponciane“ od jugoslovenske fudbalske lige. Naime, 8. maja 1949. u Trstu je gostovala beogradska „Crvena zvezda“ koja je vodila mrtvu trku za titulu prvaka Jugoslavije sa najvećim rivalom „Partizanom“. Tri kola pre kraja prvenstva neveliki stadion „Ponciane“ bio je pun do poslednjeg mesta (12.000 gledalaca), koji su prisustvovali velikom fudbalskom iznenađenju - pobedi domaćina koji je na tabeli bio ubedljivo poslednji. Italijani su igrali fanatično borbeno i po svim ocenama zasluženo su pobedili i tako se oprostili od jugoslovenskog fudbala. „Crvena zvezda“ će zbog ovog neočekivanog poraza morati da sačeka još dve godine da bi osvojila prvu titulu šampiona Jugoslavije.

USPEŠNO BLEFIRANJE. Završetkom ove fudbalske priče nije se, međutim, završila ona glavna priča koja je potresala severozapadnu granicu Jugoslavije. Narednih godina vodila se teška diplomatska bitka za Trst i okolinu koja je povremeno dobijala i dramatične oblike i pretila da se pretvori u ratni sukob. Vrhunac Tršćanske krize nastupio je u oktobru 1953, kada su SAD i Velika Britanija najavile povlačenje svojih snaga i prepuštanje Zone A Italiji. Jugoslavija, koja je uspešno izdržala Staljinove napade i u martu iste godine dočekala njegovu smrt, sada se osećala snažnijom, pa je uprkos tome što je ova najava zapadnih saveznika značila prepuštanje Zone B Jugoslaviji, dočekana sa oštrim protivljenjem i reakcijom koja je delovala preteće. Ulice jugoslovenskih gradova bile su poprište masovnih demonstracija, uperenih ne samo protiv Italije, nego i protiv SAD i Velike Britanije.

U Beogradu su održane najmasovnije demonstracije kakve do tada nisu viđene i sa takvom žestinom kao da se radi o srpskoj teritoriji, a ne o nečemu što treba da pripadne Sloveniji i Hrvatskoj. Ali tada je sve što je slovenačko, hrvatsko ili srpsko bilo pre svega jugoslovensko i Beograđani su pokazali da im je u prvom redu stalo do Jugoslavije. Stotine hiljada ljudi se kretalo centralnim gradskim ulicama uzvikujući parole „Trst je naš“ i „Život damo, Trst ne damo“. Na Terazijama su paljene lutke od slame koje predstavljaju omražene političare Italije i njenih saveznika, a zatim je masa otišla do ambasada SAD, Velike Britanije i Italije i zasula ih kamenicama, ne ostavljajući nijedan prozor čitav. Pored ambasada stradale su i američka i britanska čitaonica u Knez Mihailovoj ulici, inače do tada popularna mesta na kojima su građani, u oskudici informacija, mogli da se obaveste o onome o čemu se u Jugoslaviji uglavnom ćutalo.

Trst je naš: Velike demonstracije u Beogradu u oktobru 1953.

Zvaničnici SAD i Velike Britanije bili su ovakvom reakcijom jugoslovenske strane u najmanjuj ruku zatečeni, jer jugoslovenski raskid sa SSSR-om je Jugoslaviju približio zapadnim saveznicima i očekivalo se da će podela Slobodne teritorije Trsta između Italije i Jugoslavije zadovoljiti jugoslovensku stranu. Oni su odluku o povlačenju trupa obrazlagali potrebom da se na području Trsta upostave normalni odnosi i pozivali se na tobožnje Titovo pristajanje na podelu Slobodne teritorije Trsta. Britanski ministar spoljnih poslova Entoni Idn je tvrdio da je, prilikom posete Jugoslaviji u septembru 1952, izneo Titu ideju o ovakvoj podeli i da je Titova reakcija bila pozitivna. Ista uveravanja su stizala i iz američkih diplomarskih krugova koji su smatrali da je odluka o podeli Slobodne teritoprije Trsta korisna za Jugoslaviju.

Ali rušilačke demonstracije u jugoslovenskim gradovima nisu bile ništa prema onome što se događalo sa obe strane jugoslovensko-italijanske granice, gde su italijanske i jugoslovenske trupe zauzele položaje spremne na oružani sukob. Napetost je potrajala sve do oktobra 1954, kada je u Londonu dogovoreno (Londonski memorandum) ukidanje Slobodne

teritorije Trsta i njena podela između Italije i Jugoslavije: Zona A je pripojena Italiji, a Zona B Jugoslaviji. Italiji je ostao grad Trst, a Jugoslavija je dobila i dodatnih 11,5 kvardatnih kilometara Zone A.

Kako su stvari tekle, moglo bi se slobodno zaključiti da je jugoslovenska strana u vreme kulmiunacije krize uspešno blefirala, jer očito je da je još ranije bila spremna da prihvati ovakvu podelu, ali joj je tobožnje oštro suprotstavljanje bilo potrebno kako bi iz krize izvukla što više koristi. To će pokazati naredne godine u kojima je Jugoslavija uživala ogromnu materijalnu i vojnu pomoć Zapada na čemu je i zasnivala svoj brz i uspešan razvoj.

Jugoslavija je ostala bez Trsta, ali je dobila Kopar, Izolu, Piran, Portorož, Umag, Buje i Novigrad, pa je tako cela teritorija Istre postala jugoslovenska, jer je još ranije dobila Pulu koja je od 1945. do 1947. bila pod kontrolom anglo-američkih trupa, zbog čega neki kasniji autori smatraju da je i Pula, mada na krajnjem jugu istarskog poluostrva, takođe bila deo Zone A Slobodne teritorije Trsta. Dve decenije kasnije, tačnije 10. novembra 1975, u italijanskom gradu Osimo potpisan je sporazum kojim je definitivno uređena granica između Jugoslavije i Italije. Ovaj sporazum, poznat kao Osimski sprazumi* (*Potpisano je više ugovora koji se odnose i na privrednu i tehničku saradnju, kao i na naknadu za nacionalizovanu ili konfiskovanu imovinu u bivšoj Zoni B.) samo je potvrdio konačnu vlast obe države nad bivšim zonama A i B.

Nova Jugoslavija je i bez Trsta, u odnosu na Kraljevinu uvećana za 8.262 kvadratnih kilometara. Dok je Kraljevina imala 247.542, druga Jugoslavija ima površinu od 255.804 kvadratnih kilometara, jer su joj priključeni Istra, Kvarnerska ostrva Cres i Lošinj, ostrva Lastovo i Palagruža i gradovi Zadar i Rijeka, kao i Primorje, Goriška brda i jugozapadni delovi Kranjske oblasti u Sloveniji. Po ukupnoj površini Jugoslavija zauzima deveto mesto u Evropi, a po broju stanovnika (22,423.711) je osma.

UNUTRAŠNJE GRANICE. Unutrašnje, tzv. Avnojevske granice nastale su na osnovu razgraničenja federalnih jedinica novostvorene jugoslovenske federacije, odnosno budućih republika. Taj posao su 1945. i 1946. obavile posebne komisije pod nadzorom AVNOJ-a. Istorijski kriterijumi su se poštovali jedino u slučaju Bosne i Hercegovine, čija je teritorija bila definisana granicama ustanovljenim u 19. veku i koja je

odgovarala nekadašnjoj zajedničkoj austrijskoj i mađarskoj teritoriji (kondominiju) uspostavljenoj posle aneksije 1908.

Ali kada je u pitanju Bosna i Hercegovina mora se reći da je upravo zbog nje i za vreme rata i neposredno posle rata bilo nesuglasica. Bosna i Hercegovina je 1939. prilikom stvaranja banovine delimično, a kasnije u Pavelićevoj „nezavisnoj“ gotovo u celini, pripala Hrvatskoj. Sada, kada se stvaraju federalne jedinice nove Jugoslavije, iz Hrvatske stižu upozorenja, doduše prilično oprezna, da bi u slučaju Bosne i Hercegovine trebalo dobro razmisliti i ne stvarati naprečac „veštačku“ federalnu jedinicu. Sredinom 1944. Narodno-oslobodilačkom pokretu se priključio i jedan deo viđenijih i nekompromitovanih članova Hrvatske seljačke stranke, koji već tada upozoravaju da je Bosna i Hercegovina hrvatska teritorija. Tito je energično sprečio dalju priču na tu temu, ali ona će četiri decenije kasnije ponovo vaskrsnuti.

U ostalim slučajevima razgraničenje je sprovedeno u najvećoj meri po političkim kriterijumima i dogovorima između tadašnjih vodećih komunističkih političara. Granica između Hrvatske i Slovenije je takođe pratila nekadašnju austro-ugarsku adminsrativnu podelu, osim u slučaju Istre i Slovenačkog primorja gde se pojavio spor sa posleratnom Italijom. Predsedništvo AVNOJ-a je u junu 1945. imenovalo Komisiju za utvrđivanje granice između Vojvodine i Hrvatske, odnosno između Srbije i Hrvatske. Na čelu komisije je Milovan Đilas, a članovi su, pored ostalih, Vicko Krstulović, Milentije Popović i Jovan Veselinov. Tada je određeno da srezovi zapadnog Srema, vukovarski, vinkovački i županjski, kao i oblast Baranje pripadnu Hrvatskoj. To će mnogo godina kasnije postati žarište međunacionalnih sukoba.

Deklaracija o osnovnim pravima nacija i građana u DFJ, čiji je autor bio Moša Pijade, zamišljena je kao neka vrsta ugovora između jugoslovenskih nacija za stvaranje zajedničke države. U njoj se spominju Vojvodina i Sandžak, ali ne i Kosovo, u kome je još uvek trajao oružani sukob sa odmetnicima. U Pijadinom nacrtu za Vojvodinu i Sandžak stoji da one imaju pravo kasnije da odrede svoj odnos i položaj u federaciji. Oblasna narodna skupština Kosova i Metohije, posle obračuna sa kontrarevolucijom, izrazila je želju za priključenje federalnoj Srbiji.

Osim Bosne i Hercegovine, Avnojevske granice su crtane i po etničkim i po istorijskim linijama. Skoro pola veka kasnije, nakon raspada SFRJ, ispostavilo se da je Bosnu zaista teško podeliti po etničkom kriteriju, jer

su u njoj nacije izmešane. Zna se kako je završio pokušaj da se to reši ratom. Srbija i Crna Gora su podelile Sandžak, a na etničkim kriterijumima je uspostavljena i granica između Makedonije i Srbije. Neke granice su promenjene kasnije. Tako je, naprimer, uski pojas na obali Bokokotorskog zaliva 1953. bio predmet sporazumne razmene između Crne gore i Bosne i Hercegovine. Crna Gora je Bosni i Hercegovini ustupila teritoriju oko Tjentišta da bi dobila taj uski pojas Bokokotorskog zaliva. Tako je Crna Gora dobila granicu sa Hrvatskom.

U vreme raspada SFRJ izraz Avnojevske granice često je korišćen, a od strane Srbije u vreme režima Slobodana Miloševića ove granice su smatrane administativnim, zbog čega ih ne treba poštovati. Komunisti su svakako verovali da će ostati na vlasti dovoljno dugo i da pitanje granica predstavlja samo formalnost, a da je suština u bratstvu i jedinstvu. Uspostavljanje federacije je, uprkos nedostacima, predstavljalo iskorak, jer je uklonjena hegemonija kojom je raspolagala Srbija u periodu Kraljevine. Ipak do 1948. nije bilo nikakvog posebnog jugoslovenskog puta, to je bio tipično boljševički pristup nacionalnom pitanju u kojem je najvažnije odluke donosila centralna vlast.

SLUČAJ DRAŽE MIHAILOVIĆA. U času kada je proglašena nova Jugoslavija sa neskrivenim socijalističkim atributima, zapadni saveznici više nemaju iluzija. Razbuktavanjem hladnog rata rasla je i propaganda sa zapada da je u Jugoslaviji zavedena komunistička diktatura. Time se menja i odnos zapadnih saveznika prema jugoslovenskoj emigraciji i saradnicima okupatora, pa i prema onima koji su činili ratne zločine, a našli se izvan dometa jugoslovenskih pravosudnih organa.

Kod komisije Ujedinjenih nacija za ratne zločine Jugoslavija je do marta 1947. registrovala ukupno 2.104 ratna zločinca, mahom Nemaca i Italijana, ali i oko 500 domaćih kolaboracionista. Mnogi od njih su „pacovskim kanalima“, uz pomoć vlasti zapadnih saveznika i vatikanskih krugova uspeli da izbegnu pravdu i emigriraju u zemlje u kojima su mogli da se osećaju bezbedno. To se ne odnosi samo na zločince koji su delovali na prostoru Jugoslavije, već i na dobar broj istaknutih nacističkih glavešina, koji su završili na bezbednim mestima, mahom u Južnoj Americi. Svet je već tih prvih poratnih godina pokazao svoje drugo lice, koje je pravdu podredilo ciljevima i interesima koji su okrenuti ka novoj podeli i sukobima.

Tito je kraj rata dočekao sa dobro organizovanom tajnom policijom, čiji je glavni cilj bio obračun sa ostacima unutrašnjeg neprijatelja, četnicima i ustašama, koji su se krili po šumama. Trebalo je pohvatati njihove komandante, kako bi im se sudilo pred „narodnim sudovima“, da bi narod video da se kolaboracija sa neprijateljem ne prašta. Prva velika hajka započela je u maju 1945. na Zelengori, kada je uništena glavnina četničkih snaga Draže Mihailovića, ali biće potrebno još godinu dana upornog traganja da bi se došlo do glavnog cilja - do samog četničkog komandanta.

O akciji hvatanja Draže Mihailovića napisano je sijaset knjiga, snimljen je i film i dosta verna televizijska serija, ali je i dalje prisutna sumnja da li je bilo baš tako i koja je verzija njegovog hvatanja autentična, a koja samo plod mašte. Kako god da je, jedno je sigurno: hvatanje Draže Mihailovića je prvi veliki ispit Titove tajne policije, odnosno njegovih službi bezbednosti, koje su pokazale sposobnost za obavljanje složenih i opasnih tajnih zadataka. Najkraće rečeno, organi bezbednosti nove Jugoslavije su koristili sve klasične metode uhođenja i prikupljanja značajnih podataka, ubacivali se u četničke redove, ucenjivali ili potkupljivali potencijalne saradnike i jatake i na kraju, u završnom činu, koristili i oružje kako bi eliminisali pratioce, a njihovog komandanta bezbedno priveli pravdi.

Kada su pripadnici tajne Titove policije 12. marta 1946. godine, posle višemesečne uporne potere, konačno uhvatili i uhapsili Dražu Mihailovića, usledile su reakcije u svetu koje su pokazale da je, uprkos javnom priznanju i „kraljevom proglasu“ s kraja 1944, vođa Ravnogorskog pokreta potreban onima koji se ne mire sa uspostavljanjem komunističkog režima u Jugoslaviji. U Londonu, umesto jugoslovenske kraljevske vlade, deluje tzv. Jugoslovenski narodni odbor, koji odmah posle vesti o hapšenju Draže Mihailovića upućuje zahtev generalnom sekretaru Ujedinjenih nacija da se Mihailović izvede pred Međunarodnu anketnu komisiju, koja će utvrditi za koga je on radio i istovremeno ga izvući iz „kandži komunističke pravde“. Petar II Karađorđević, sada već eks kralj, obraća se britanskom suverenu Džordžu VI, kao i američkom predsedniku Hariju Trumanu i francuskom premijeru Žoržu Bidou, tražeći zaštitu za svog generala.

Već 30. marta vlada SAD je uputila notu vladi FNRJ u kojoj ukazuje da je uhapšeni kraljevski general vodio snage otpora protiv fašističkih

okupatora, borio se u teškim uslovima sa oskudnom opremom i naoružanjem i doprineo „opštoj savezničkoj stvari“. Amerikanci zahtevaju da budućem suđenju prisustvuju američki oficiri, koji su se za vreme rata nalazili pri štabu Draže Mihailovića, kao i američki piloti, koje su četnici spasli kada su bili srušeni nad njihovom teritorijom i čije svedočenje može uticati na konačni ishod suđenja. Jugoslovenska strana je ovaj zahtev odbila, smatrajući ga pokušajem obezvređivanja optužbi protiv Mihailovića i mešanjem u suverenitet jugoslovenskog pravosuđa.

Ipak, američka intervencija u korist Draže Mihailovića ostavila je utisak na zapadno javno mnjenje, jer se u celokupnoj zapadnoj štampi Draža Mihailović slavi kao heroj, a posle 35 dana suđenja koje je završeno presudom jugoslovenskog vojnog suda i streljanjem Draže Mihailovića, u svetu je krenula lavina osuda ovog „sudskog ubistva“.

Mora se ipak priznati da su jugoslovenske vlasti, upravo zbog suočavanja sa reakcijama iz sveta, nastojale da se suđenje Draži Mihailoviću odvija u skadu sa procedurom i standardima koji važe u „demokratskom svetu“. Omogućeno je da, pored domaćih, suđenje prati i preko 60 stranih novinara i da bude direktno prenošeno preko radija, što je domaća javnost pratila sa velikim interesovanjem. Zbog malog broja radio aparata u ratom opustošenoj zemlji, mnogi građani su radio prenos sa suđenja pratili na ulicama u blizini bandera na kojima su bili postavljeni veliki zvučnici.

Proces je održan od 10. juna do 15. jula 1946. u velikoj sali Doma garde u Topčideru, koja je imala 1.200 sedišta i u to vreme bila najveća dvorana takve vrste u Beogradu. Pošto su vlasti odlučile da svakog dana suđenja u publici budu druga lica, to se računa da je suđenje, odnosno jedan deo suđenja, neposredno pratilo više od 30.000 građana.

Zanimljivo je da je suđenje Draži Mihailoviću održano upravo u vreme trajanja Nirnberškog procesa na kome je pred međunarodnim sudom suđeno nacističkim vođama za zločine počinjene u ratu* (*Nirnberški proces je održan od 20. novembra 1945. do 1. oktobra 1946.), ali to nije uticalo na interesovanje svetske javnosti i za suđenje u Beogradu. Stenogrami sa suđenja su svakog dana prevođeni na engleski, ruski i francuski jezik i dostavljani, ne samo akreditovanim novinarima, već i novinskim agencijama u svetu i velikim svetskim novinskim kućama, kao i diplomatskim predstavništvima u Beogradu.

Optužnica je pripremljena na osnovu bogate dokumentacije, iz koje je trebalo da se vidi da je Ravnogorski pokret na čelu sa generalom Mihailovićem, od antifašističkog pokreta skliznuo u otvorenu kolaboraciju sa fašistima. Mihailović je nastojao da zločine koje su četnici činili pripiše pojedincima i grupama odmetnutih od njega, ali to mu nije uspelo, jer se sud rukovodio načelom komandne odgovornosti, koja i danas predstavlja važan dokaz o ratnim zločinima, kao, naprimer, u Haškom tribunalu.

Sam Mihailović je, u svojoj završnoj reči, iskazao svoju ličnu dramu rečima: „Našao sam se u vrtlogu događaja i smutnji. Našao sam se pred smernicama i težnjama svoje sopstvene vlade. Bio sam okružen svim mogućim obaveštajnim službama, Intelidžens servisom, Gestapoom i svim obaveštajnim službama sveta. Sudbina je bila nemilosrdna prema meni kada me je bacila u najteže vihore. Mnogo sam hteo, mnogo započeo, ali vihor, svetski vihor, odneo je mene i moj rad. Molim sud da moje izlaganje uzme u pravilnu ocenu.”

Kako god da je, suđenje Draži Mihailoviću je jedini politički proces vođen pred sudovima komunističke Jugoslavije koji je bio otvoren za javnost.

Pred sudom naroda: Draža Mihailović u Beogradu i Slavko Kvaternik u Zagrebu

REVIZIJA ISTORIJE. Pred raspad Jugoslavije, kada su počele da bujaju nacionalističke i revanšističke snage došao je na red i „slučaj“ Draže Mihailovića. Sve češće se ističe da je on nepravedno osuđen, a posle raspada Jugoslavije javljaju se i političke stranke koje otvoreno zastupaju četničku ideololgiju i zahtevaju reviziju ne samo slučaja Draže Mihailovića, već i novije istorije na jugoslovenskim prostorima. Kao odgovor na ove zahteve, Savez boraca Narodno oslobodilačkog rata 2001. objavljuje, u redakciji prof. dr. Miodraga Zečevića, trotomnu knjigu na skoro 3.000 stranica u kojoj je prezentovana kompletna dokumentacija sa suđenja Draži Mihailoviću, koja sadrži optužnicu, stenografske beleške sa suđenja, iskaze svih svedoka, završnu reč i presudu. Sve bez komentara. Jedino je u uvodnom delu priređivač dao kratak istorijski prikaz delovanja četničkog pokreta, viđen, naravno, očima pobedničke strane.

Pojava ove dokumentacije u javnosti je prošla nezapaženo, pa je tako izostala bilo kakva potvrda ili demanti da je ono što je objavljeno u tri spomenuta toma tačno ili falsifikat. Tako su nastavljene kontroverzne priče o pravoj prirodi četničkog pokreta i ulozi Draže Mihailovića sve do današnjih dana. Krajem 2015. pojavljuje se u jednom beogradskom tabloidu vest o otkriću „originalne i kompletne presude“ Draži Mihailoviću, koja je tobože „skrivana“ od javnosti skoro 70 godina. Na tekst kompletne presude sa obrazloženjem, koju je objavio prof. Zečević

14 godina ranije, niko se ne obazire, iako je to prilika da se upoređenjem te verzije i ove novopronađene utvrdi da li postoje razlike i ko laže.

Pred raspad druge Jugoslavije u svim bivšim jugoslovenskim republikama započeo je proces preispitivanja i otvorenog ukazivanja na posleratni obračun pobednika sa poraženima. Ali i taj napor da se konačno sazna istina praćen je krajnostima koje zamagljuju pravo stanje stvari. Mnogi tobožnji istraživači se utrkuju u preterivanjima i proturanjima neproverenih i iskonstruisanih „činjenica“, što nimalo ne doprinosi otkrivanju istine, već podstiče staru mržnju i revanšizam, a oslobodioce tretira kao nove okupatore. Posebno je indikativno da se sve žrtve posleratnog obračuna tretiraju podjednako, pa su i oni koji su zasluženo kažnjavani zbog ratnih zločina i kolaboracije sa neprijateljom izjednačuju sa nevinim žrtvama. Rehabilituju se ljudi koje je istorija odavno osudila i tako se negira antifašistička borba, a oni koji su bili saradnici okupatora proglašavaju se nevinim žrtvama i velikim mučenicima.

Pokušaj rehabilitacije vodećih ličnosti koje su u okupiranoj zemlji kolaborirale sa okupatorom se nastavlja zahtevom da bude rehabilitovan i Milan Nedić. Tačno na Novu godinu, 1. januara 1946. britanske okupacione snage u Nemačkoj su jugoslovenskim vlastima predale generala Milana Nedića, predsednika srpske „vlade“ od avgusta 1941. do oktobra 1944. Nedić je 6. oktobra 1944, kada je bilo jasno da će uskoro pasti Beograd, zajedno sa većinom svojih ministara prebačen po odluci Nemaca u Beč, a zatim u Kicbil, gde su bile smeštene sve marionetske vlade zemalja koje su bile okupirane od strane Nemačke. Kapitulacijom Nemačke, savezničke snage su sve zatečene saradnike okupatora izručile njihovim zemljama.

Ko je bio Milan Nedić? Čovek koji se borio u balkanskim i Velikom ratu, u međuratnom periodu bio je načelnik generalštaba i ministar vojske i mornarice. Smenjen je i penzionisan u novembru 1940. zbog plana da jugoslovenska vojska zauzme Solun, ali i zbog pronemačkih stavova i bliskosti sa fašističkim pokretom Zbor, na čijem je čelu bio njegov rođak Dimitrije Ljotić. Uoči aprilskog rata vraćen je u službu i posle neuspešnog komandovanja Trećom armijom i kapitulacije Jugoslavje, postavljen je od strane nemačkih okupacionih vlasti za predsednika marioinetske vlade u avgustu 1941.

Mnogi dokumenti pokazuju da „vlada“ sa Nedićem na čelu nije samo sprovodila ono što joj je od strane okupatora bilo naređeno, već je i sama bila zadojena idejama „obnove“ i „čiste nacije“ i iskreno verovala u nemačku pobedu. Iz čvrstog vezivanja srpske sudbine za nemački Rajh proizašle su i mnoge uredbe, koje nisu bile samo puko sprovođenje odluka okupatora, već su osmišljene i donete od strane domaćih vlasti. Zanimljiv je odnos prema Nezavisnoj državu Hrvatskoj, u kojoj se Srbi nemilosrdno ubijaju i progone, a kolone izbeglica preplavljuju okupiranu Srbiju. Uprkos tome, Nedićeve vlasti uvažavaju „prvog suseda“, koga nazivaju „Slobodna Hrvatska država“, sklapaju sa njom trgovinske sporazume i izveštavaju o aktivnostima „poglavnika“ i njegovom „uspešnom obračunu“ sa komunistima.

Takva Hrvatska kao da je uzor Nedićevoj Srbiji, čak se uvode i neke hrvatske reči, pa fudbalski savez dobija novi naziv „Srpski loptački savez“. Neki vodeći intelektualci sa spiska onih koji su potpisali Apel srpskom narodu otvoreno propagiraju rasne ideje o „čistoći nacije“, a u režimskoj štampi se propagira „naš put“ i citiraju Hitlerove reči da „narodi ne propadaju zato što izgube rat, već zato što izgube otpornu snagu koja je svojstvena samo ’čistoj krvi’“, pa se iz toga zaključuje: „Te duboke reči mogu da nam služe kao putokaz“.* (*Novo vreme, 18 maj 1941.)

Samo mesec dana posle izručenja, Milan Nedić je završio život, iskoristivši trenutak nepažnje zatvorskih čuvara, skokom kroz prozor na trećem spratu zgrade u kojoj je saslušavan. Ova zvanična verzija tadašnjih jugoslovenskih vlasti o samoubistvu, kasnije, posle raspada Jugoslavije, stavljena je pod sumnju, uz tvrdnje da su komunističke vlasti režirale Nedićevu smrt i izmislile samoubistvo, jer im nije odgovaralo da se on pojavi pred sudom. Koje je to tajne Nedić znao od kojih se komunistička vlast uplašila, nikad nije konkretno saopšteno. Negira se njegova odgovornost za masovna ubijanja i deportovanje hiljada srpskih Jevreja i srpskih građana, koji su se suprotstavili okupatoru i tvrdi se da je on bio žrtva progona i nasilja iz ideoloških i političkih razloga.

Nediću je, kako je rečeno, život prekinut pre suđenja, ali istraga koja je vođena od časa njegovog izručenja do nasilne smrti rezultirala je obimnim dosijeom od preko 1.600 stranica. I Nedićev slučaj, kao i slučaj Draže Mihailovića, koristi se za reviziju istorije od strane ideoloških i političkih protivnika, koji se ne obaziru na činjenicu da time zapravo

negiraju doprinos Srbije u borbi protiv fašizma. Slično je i kod drugih naroda nekadašnje Jugoslavije.

Sluge i gospodari: Milan Nedić na čelu okupirane Srbije

Nedićeva „vojska“ i nemački snimatelj

POKUŠAJI DESTABILIZACIJE. Dok jugoslovenska strana slučaj Draže Mihailovića tretira kao nacionalnu izdaju, na zapadu je on ocenjen kao politički obračun. Jasno je da iza takve zapadne ocene stoji

odmeravanje sa Sovjetskim savezom i svim drugim pokretima i režimima koji su u sovjetskoj službi. Titov režim je tih prvih poratnih godina upravo takav: u unutrašnjoj politici rigidan i čista kopija Staljinovog režima, a u spoljnoj politici produžena ruka Sovjetskog saveza. Jugoslavija je tih godina bila zapravo najverniji satelit Sovjetskog saveza.

Vreme prijateljstva: Tito potpisuje ugovor o saradnji u prisustvu Staljina, Molotova i Ivana Šubašića u aprilu 1945. u Moskvi

Do koje je mere ta vernost Sovjetima išla najbolje pokazuje i slučaj sa odbijanjem Maršalovog plana koji je predviđao ubrzanu obnovu porušene Evrope, uz obilatu pomoć američkog kapitala. Jugoslavija se odrekla te pomoći iz čisto ideoloških razloga, a jedan od tada vodećih Titovih saradnika Milovan Đilas je to obrazložio na tipično boljševički način, tvrdeći da bi se prihvatanjem takve pomoći pojedine države Evrope „pretvorile u vazale američkog imperijalizma“. Po merilima zapada Jugoslavija je ovim odbijanjem definitivno prešla na stranu Sovjeta i svrstala se u njihov blok. Pored Jugoslavije, pod uticajem SSSR-a našle su se novostvorene tzv. narodne demokratije u srednjoj i istočnoj Evropi - Poljska, Čehoslovačka, Mađarska, Rumunija, Bugarska i Albanija, a od

1949. i istočni deo Nemačke pod nazivom Demokratska Republika Nemačka. Zahvaljujući njima, sovjetske vojne snage su prisutne duboko u Evropi i od te vojne moći i prodora komunizma strahuje suparnički blok na zapadu.

Staljinova slika u Titovom kabinetu

Posle hvatanja Draže Mihailovića i suđenja koje je završeno njegovim streljanjem, četnički pokret u Jugosalviji je potpuno zamro i preneo se u emigraciju. Ali u inostranstvu, na zapadu, je i brojna ustaška emigracija, koja na svaki način pokušava da se vrati u zemlju i izazove nemire,

verujući da je komunistička vlast privremena i da zapadni saveznici rade na rušenju komunizma u čitavoj Evropi.

Jedva da je prošlo godinu dana od hvatanja Draže Mihailovića, kada je u Jugoslaviju ubačena grupa ustaša, čiji je cilj da se povežu sa istomišljenicima u zemlji i organizuju otpor kome će se pridružiti i brojni pripadnici pokreta iz emigracije. Sve jače zaoštravanje odnosa između zapadnih saveznika i Sovjetskog saveza rađalo je u ustaškoj emigraciji nadu da je novi svetski rat neizbežan i da je to šansa za njihov povratak. Ove nade nisu bile bez osnova, jer su predstavnici ustaške emigracije od američke obaveštajne službe dobili obećanje da će biti materijalno i tehnički podržani ukoliko im obezbede izveštaje o stanju u Jugoslaviji. O svemu tome jugoslovenska obaveštajna služba je bila informisana od strane svojih agenta koji su bili ubačeni u ustaške emigrantske krugove u Beču.

Tako je već početkom juna 1947. u Jugoslaviju ubačena prva grupa ustaša. Posle višednevnog lutanja po selima oko planine Papuk nisu uspeli da pronađu predstavnike ustaške organizacije u zemlji, kako su inače planirali i očekivali. Već su se spremali da se istim putem vrate u Austriju, kada su naišli na čoveka, koji im se predstavio kao pripadnik križarske grupe sa kojom je ubačena grupa trebalo da se poveže. Poveo ih je u improvizovani logor u kome je trebalo da se sastanu sa vođama svojih istomišljenika, ne sluteći da je u pitanju zamka koju je postavila UDB-a. Tu su razoružani i sprovedeni u Zagreb, gde su do detalja ispričali sve o svojim planovima.

Ustaškog komandanta Ljubu Miloša i njegove saborce jugoslovenski stražari dovode na suđenje

Tada je počela igra koju je diktirala UDB-a. U ime ubačene grupe slati su lažni izveštaji u Beč organizatorima čitave akcije i njihovom vođi Božidaru Kavranu, koji su naseli na ovu igru i nastavili da šalju grupe u Jugoslaviju, pravo u ruke jugoslovenskoj tajnoj policiji. U poslednjoj grupi je stigao i sam Kavran. Ukupno je uhvaćeno 96 ubačenih ustaša, kojima je tokom 1948. suđeno pred hrvatskim sudovima. Kazne su bile drakonske: 20 pripadnika ovih grupa osuđeno je na smrt vešanjem, među njima i istaknute ustaške glavešune Božidar Kavran, Ljubo Miloš i Ante Vrban. Na smrt streljanjem je osuđeno 57 ustaša, a ostalima su izrečene višegodišnje zatvorske kazne.

DEMOKRATSKI CENTRALIZAM. U Jugoslaviji je tih godina vladao Tito sa najužim rukovodstvom - Politbiroom Komunističke partije. Nijedno važnije pitanje u zemlji nije moglo da se reši bez odobrenja moćnog Politbiroa, u kome su sedeli najbliži Titovi saborci: Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Andrija Hebrang, Boris

Kidrič, Sreten Žujović, Moša Pijade, Ivan Gošnjak, Franc Leskošek i Blagoje Nešković.

Moćni Politbiro: Edvard Kardelj, Aleksandar Ranković, Milovan Đilas, Ivan Gošnjak i Boris Kidrič

Sa 8.000 članova koliko ih je imala uoči rata, Komunistička partija Jugoslavije je iz rata izašla sa preko 140.000 članova. Njeno omasovljenje je nastavljeno i posle rata, jer cilj je bio da se u svakoj oblasti života za sve pita Partija. Ona ima vodeću ulogu u vlasti, u vojsci, u Narodnom frontu, u ekonomiji, a teži da se uvuče i u prosvetu, kulturu i sve druge institucije, kako bi komunisti bili nosioci novog, revolucionarnog pogleda na svet i novog morala. Komisije za agitaciju i propagandu, koje su delovale u sastavu partijskih rukovodstava, pretvorile su se u glavnog organizatora i nosioca ideološkog, političkog i teorijskog rada ne samo u Partiji, već i van nje, a centralni Agitprop* (*Agitprop je skraćenica za agitaciju i propagandu. Nastala je u SSSR-u i prihvaćena je u zemljama realnog socijalizma kao snažno oružje kojom se propagira komunistička ideologija.) je to formulisao i nadgledao, tako da je svako delovanje u kulturi, prosveti i štampi bilo potpuno podređeno zahtevima Partije.

Komunistička partija je podeljena po republikama, ali je u tom prvom periodu posle rata do te mere centralizovana, da se o svemu ipak pitao federalni Politbiro, koji je sastavljen u prvim godinama posle rata od Srba, Hrvata, Slovenaca i jednog Crnogorca, da bi nešto kasnije u njega ušli predstavnici Makedonaca i Muslimana, a Albanci su u vrhovnom partijskom organu bili zastupljeni mnogo kasnije, kada se ovaj organ više nije zvao Politbiro. Partija je propagirala nacionalnu ravnopravnost, ali je sam Tito nacionalnu politiku izrazio rečima: „Voleti svoju federalnu jedinicu, znači voleti monolitnu Jugoslaviju“, dodajući da narod treba da se „naoruža sviješću da Hrvat strepi za ono što se događa na granicama Makedonije, a Srbin za ono što se zbiva u Istri“.

Pricip demokratskog centralizma na kome je počivala organizacija KPJ, preneo se na sve oblasti društvenog, političkog i ekonomskog života i rukovodilo se iz jednog centra. Partijska i državna vlast su bile jedno. Represivni državni aparat je nemilosrdno gušio svaki pokušaj iskakanja iz ovakvog sistema, a posebno je oštar bio okršaj sa ostacima stare buržoaske ideologije i građanskih shvatanja. Jasno je da je uspostavljeni sistem imao opšti uzor u sistemu SSSR-a, pa je i osnovna koncepcija prvog ustava nove države uzeta iz sovjetskog ustava.

Tito se, posle rata, suprotstavljao bilo kakvoj ideji da svako u svom okviru stvara snažnu federalnu jedinicu. Težio je stvaranju snažne Jugoslavije u kojoj „svaki narod ima svoja prava i potpunu ravnopravnost“, a komunisti su ti koji će sprečavati razdore. Govorio je: „Nije Trst samo slovenački, nego je i jugoslovenski, nije Rijeka samo hrvatska, nego i jugoslovenska, nije Beograd samo srpski, nego i jugoslovenski“. Dosledan tome, on je ulogu saveznih organa vlasti i njihova ovlašćenja nadredio republičkim organima, a najosetljivija politička i druga pitanja u jugoslovenskoj federaciji rešavala su se na Politbirou CK KPJ pod njegovim rukovodstvom.

Prva parada: 1. maj 1946. u Beogradu između hotela „Moskva“ i „Balkan“

OSKUDICA I PRIVILEGIJE. Prve posleratne godine u Jugoslaviji su bile teške. U zemlji koja je u ratu pretrpela ogromne materijalne i ljudske gubitke, trebalo je gotovo sve raditi ispočetka. Partija je nastojala da ulije polet i oduševljnje u mase, koje sada treba da izgrade novu državu, ali i novog čoveka. U opustošenoj zemlji trebalo je obnoviti industriju, obraditi poljoprivredno zemljište koje je u mnogim krajevima ostalo pusto i bez ljudi koji su stradalii u ratu, popraviti i osposobiti najvažnije saobraćajnice, sprovesti povratak skoro 400.000 jugoslovenskih građana iz fašističkih koncentracionih i zarobljeničkih logora u domovinu, zbrinuti 236.000 ratne siročadi i nahraniti gladno stanovništvo.

Prvih meseci posle završetka rata od velike pomoći gladnoj zemlji bila je organizacija Ujedinjenih nacija, koja je pod poznatim nazivom UNRRA* (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration—Uprava Ujedinjenih nacija za pomoć i obnovu.) organizovala i finansirala pomoć u razrušenoj i gladnoj Evropi. Jugoslavija je od UNRRA-e do jeseni 1946. dobila pomoć u vrednosti od preko 400 miliona tadašnjih dolara, najviše u hrani, ali i u mašinama, transportnim sredstvima, opremi za fabrike i dr. Posebno je značajna pomoć u zdravstvu, zahvaljujući kojoj je opremljeno preko 200 bolnica, otvorena fabrika pencilina, dobijen veliki broj rentgen aparata i zubarskih intrumenata i edukovan veliki broj medicinskih radnika.

Značaj ove pomoći je nesumnjiv, jer je zemlju u prvoj posleratnoj godini spasao od gladi i ubrzao obnovu industrije i poljoprivrede. Zbog toga se Jugoslavija u Ujedinjenim nacijama svesrdno zalagala da se pomoć UNRRA-e produži i posle 1946, ali tada je postao aktuelan Maršalov plan kao novi vid pomoći, na koji Jugoslavija, kako smo videli, nije pristala iz čisto ideoloških razloga. Ubrzo će se pokazati posledice prestanka UNRRA-ine pomoći, jer je već početkom 1947, posle velike suše, došlo do nestašice žita na svetskom tržištu, što je pogodilo i Jugoslaviju, u kojoj se prvi put posle rata racioniše potrošnja hleba za sve kategorije stanovništva i tada je na vrata mnogih stanovnika zakucala glad.

Ograničeno sledovanje hleba bila je samo poslednja mera u zemlji u kojoj je svega nedostajalo. Uvedene su potrošačke karte, bez kojih nije moglo ništa da se kupi. Od hrane do odeće i obuće, za sve je potrebna potrošačka karta. Prilikom svake kupovine prodavac bi odsecao kupon sa potrošačke karte i tek onda bi kupac novcem platio kupovinu. Bez kupona nema kupovine. Oni koji su radili na najtežim poslovima, kao rudari, ili na najodgovornijim, kao univerziteteski profesori, imali su karte za kupovinu prehrambenih proizvoda, koje su bile označene sa „R-1“ i sadržale najviše kupona. Ostali zaposleni su dobijali potrošačke karte označene sa „R-2“ i, naravno, imale su manje kupona, a za decu i za domaćice postojale su posebne karte označene sa „G“ i „D“. Tekstil, obuća i ostala industrijska roba kupovala se na takozvane „tačkice“. Za kupovinu jednog para cipela, pored gotovog novca, trebalo je nekoliko mesečnih sledovanja „tačkica“, pa se tako štedelo i u dinarima i u kuponima, bez kojih nije moglo ništa da se kupi.

Potrošačka karta sa kuponima za kupovinu

Ali za povlašćene je postojao poseban način snabdevanja. Takozvani diplomatski magazini uvedeni su zbog snabdevanja stranog diplomatskog osoblja, ali ubrzo su se pretvorili u mesta na kojima su pristup, osim stranih diplomata, imali i odabrani članovi vladajuće komunističke nomenklature. U ovim prodavnicama zatvorenog tipa moglo je da se kupi sve ono čega u drugima nije bilo. To je kvalitetna i luksuzna roba samo za odabrane. Ovaj vid snabdevanja je kopija sovjetskih „berjoski“, koje su se u Sovjetskom savezu i drugim zemljama „narodne demokatije“ zadržale gotovo do samog kraja komunističkih režima. Jugoslovenskim vlastima, koje nisu mogle da odole ovoj vrsti privilegija, to svakako ne služi na čast. Na sreću, takve prodavnice nisu dugo potrajale, jer je ubrzani privredni razvoj u Jugoslaviji dosta brzo omogućio redovnije snabdevanje svih kategorija stanovništva. Dotle je običan svet svaku bolju stvar tražio na crnom tržištu, na kome je prevladavala „predratna roba“, koja je bila sinonim za kvalitet i koju su prodavali obespravljeni pripadnici nekadašnje buržoazije, kao poslednje sredstvo da prežive rasprodajom „porodične srebrnine“, odnosno ostataka svog nekadašnjeg bogatstva.

Tih prvih posleratnih godina u naletu nacionalizacije i eksproprijacije konfiskovane su i luksuzne dedinjske vile u Beogradu, ali i u drugim velikim gradskim centrima, čiji su vlasnici bili predratni bogataši. Naravno, u njih su se smestili privilegovani pripadnici komunističke elite, pa će tako za sve vreme trajanja Titove Jugoslavije beogradsko brdo

Dedinje biti sinonim za ekskluzivnu zonu stanovanja za odabrane, isključivo za one koji su na vlasti.

Zbog privilegija komunističkih nosilaca vlasti prvi je stradao književnik Branko Ćopić, koji je u jednoj satiričnoj pričici pod naslovom „Jeretička priča“, objavljenoj u Književnim novinama u avgustu 1950, izvrgao poruzi pokondirenost nove elite i njeno otuđivanje od „narodnih masa“. Reagovao je lično Tito, ocenivši ovu pričicu kao neprijateljski čin, zbog čega je Ćopić na izvesno vreme odstranjen iz javnog života, ali mu je kasnije ipak oprošteno i dozvoljeno da objavljuje svoje knjige.

Socijalna struktura stanovništva se menjala kao i posle svake revolucije. Tako je i nova jugoslovenska vlast kao prvu meru razvlašćivanja svojih protivnika primenila oduzimanje imovine. Posle sprovođenja konfiskacije i nacionalizacije, kao i agrarne reforme, nestala je tzv. Buržoazija, jer je izgubila svoju ekonomsku moć. Videli smo kako je deo gradske buržoazije održavao svoju egzistenciju rasprodajom onoga što im je ostalo, a to su mahom delovi pokućstva, odevni predmeti, nakit i umetnička dela. Na selu posle agrarne reforme tzv. kulaci su se pretopili iz seoske buržoazije u srednje seljaštvo. Ali nacionalizacija, agrarna reforma i konfiskacija nisu bile usmerene samo na predstavnike najbogatijih. Posle 1948, u želji da pokažu Sovjetskom savezu da je Jugoslavija čvrsto na putu izgradnje komunizma, stradaju i sitni trgovci, pa i mnoge zanatlije, jer država sumnja u svako privatno vlasništvo.

Konfiskovane su kuće i višak stanova. Niko nije mogao da ima više od jednog stana, a mnogi koji su imali velike stanove sa malim brojem članova domaćinstva dobijali su sustanare koje odredi nova vlast. U nekim stanovima je stanovalo po dve i više porodica, a pojam zajedničkog stana opstao je dugo posle rata, stvarajući u svakodnevnom životu mnogih ljudi tragikomične situacije. Poznati beogradski gliumac Dragutin Dobričanin našao je u tim situacijama inspiraciju za pozorišni komad „Zajednički stan“, koji je godinama bio najpopularnija pozorišna predstava u čitavoj zemlji, a vlasti su je tolerisale, jer u njoj je prevladavao humor, uz vrlo malo satire.

Država je u situaciji u kojoj nedostaju osnovni proizvodi reagovala po uzoru na Sovjetski savez - uvela je obavezni otkup poljoprivrednih proizvoda, koji se pretvorio u noćnu moru seljaka i u bezobzirno otimanje od strane lokalnih vlasti. Taj prinudni otkup je do te mere politizovan da

se pretvorio u lov na „narodne neprijatelje“, kako su proglašavani ne samo oni koji su pokušavali da sačuvaju i sakriju svoje viškove hrane, već i svi oni koji stvarno nisu imali onoliko viškova za otkup koliko im je država razrezala. Država je u otkup uključila sve svoje represivne organe, miliciju, Udbu i sudove, a seljaci su se snalazili kako su znali, skrivajući svoju hranu po tavanima i posebnim skrovištima. To je moralo da izazove bunt, pa su zabeležene i demonstracije i pokušaji da se seljačke delegacije probiju do Beograda i Novog Sada da bi izrazili svoj protest kod najviših vlasti. Država je odgovarala drakonskim merama, zatvorom, konfiskacijom imovine, visokim novčanim kaznama. Kada je 1949. obavezni otkup zamenjen kolektivizacijom, seljacima nije bilo ništa lakše, jer je osnivanje seljačkih radnih zadruga bilo takođe praćeno prinudom, a ne dobrovoljnim pristupanjem.

Zanimljivo je da su upozorenja na rigidnost vlasti i veliku torturu koju su trpeli seljaci prilikom otkupa stizala i sa najviših vrhova vlasti. Tako je visoki vojvođanski funkcioner Jovan Veselinov 1950. godine pokušao da „urazumi“ revnosne otkupljivače: „Prosta je istina da žita nema. Na hiljade seljaka je uhapšeno ili osuđeno. Ima i mrtvih. Ljudi sekirama brane ono malo žita što je rodilo. Ima tu i kulaka, ali to su većinom naši ljudi. U narodno-oslobodilačkoj borbi bili su na našoj strani, a sada su postali neprijatelji...“

Morao je da se umeša i Tito koji je na IV plenumu CK KPJ u junu 1951. rekao da u Vojvodini ima „nevjerovatnih slučajeva da sam se ja za kosu hvatao i pitao šta je to sa našim ljudima, jesu li oni neprijatelji ili su izašli iz takta uslijed prenapornog rada...“ Tito je spomenuo i slučajeve koje je nazvao „apsurdnim“: da su neki „organi“ hapsili ljude ni krive ni dužne, jer im se svidelo njihovo imanje, pa su „to imanje možda htjeli prilijepiti zadruzi“. Dakle, nije sve išlo sa vrha vlasti. Najveće nezakonitosti su činili neposredni izvršioci, čija se revnost često pretvarala u bezakonje i u ličnu gramzivost.

VII ZAOKRET

*Razlaz sa Sovjetskim savezom * Prvi liberalni vetrovi * Uz parolu „da nam živi rad“ nema nezaposlenih * Zapad popušta Titu * Slikar Petar Lubarda ruši socrealizam * Komunizam sa „demokratskim licem“ * Federativna republika, a ne federacija republika * Milovan Đilas o „birokratskoj kasti“ i „degenerisanom moralu“ * Trougao Stojadinović – Pavelić - UDB-a * Prve pukotine u rukovodstvu * Razdoblje prividnog blagostanja * Otvaranje vrata za kritiku sistema i za buđenje nacionalizma * Smenjivanje Aleksandra Rankovića i „veliko spremanje“ u moćnim službama

Međunarodna situacija u prve dve posleratne godine stavila je Jugoslaviju u težak položaj. Zbog zategnutih odnosa između ratnih saveznika i svrstavanja Jugoslavije uz Sovjetski savez, zapadni saveznici su sve manje spremni da izađu u susret nekim njenim zahtevima, kao što je rešavanje teritorijalnih pitanja (Trst i Koruška) ili reparacionih potraživanja od zapadnih okupacionih zona u Nemačkoj, nadokande ratnih gubitaka u brodovima, prenosa sredstava sa jugoslovenskih depozita na zapadu, pa čak je ometana i jugoslovenska trgovina sa malim zapadnim zemljama. Učestali su i incidenti na zapadnim granicama: američki vojni avionu su neprestano povređivali jugoslovenski vazdušni prostor, a u avgustu 1946. jugoslovenski lovački avioni su presreli dva američka aviona i jednog prisilili na ateriranje u blizini Bleda, dok je drugi, kako je priznala jugoslovenska strana, „tragično završio“. Ovaj incident je dobio takve propagandne razmere na zapadu da su neki

ozbiljni listovi nagoveštavali novi rat, ovog puta čak atomski, protiv Tita i Staljina.

KOMBINACIJE VLADKA MAČEKA. Svakako da je ovakav razvoj situacije doprineo da se i u emigrantskim krugovima probudi nada da je došao trenutak u kome bi, uz pomoć zapada, mogao da se izvrši jači pritisak na komunističke vlasti u zemlji. U Londonu, umesto vlade, radi Jugoslovenski odbor, čiji predsednik Slobodan Jovanović pokušava da okupi što više političkih ličnosti u emigraciji i stvori jak centar, koji će pripremiti program za povratak demokratije i istovremeno pripremiti i osnovu za pregovore o budućem ustrojstvu jugoslovenske zajednice. Najviše mu je stalo da privuče Vladka Mačeka koji je u Francuskoj, ali je često i na gostovanjima po američkom kontinentu. Bez njega svaki razgovor o Jugoslaviji je nepotpun, jer Maček je i dalje glavni predstavnik hrvatske strane.

Međutim, Maček ima problem sa Britancima, koji mu nikako ne odobravaju vizu za dolazak u London, pa su kontakti Jugoslovenskog odbora sa njim svedeni na pisma i poruke koje on šalje preko svojih emisara. Tako je u London početkom oktobra 1946. stigao Mačekov predlog sporazuma kojim nudi formiranje konfederacije jugoslovenskih naroda, tako što će se prvo konstituisati tri države - Srbija, Hrvatska i Slovenija, a posle toga da se formira konfederacija i odluči kako da se podeli Bosna. U konfederaciji zajednički poslovi bi bili finansije, spoljni poslovi i spoljna trgovina i narodna odbrana, ali ne i vojska koja bi imala samo zajednički generalštab za slučaj rata.

U londonskim emigrantskim krugovima ova ideja je dočekana gotovo s podsmehom, ali ovako pojednostavljen predlog hrvatske strane proizilazi iz mnogo šireg programa HSS-a kojim se formuliše hvatska država u novim posleratnim uslovima. U tom programu se naglašava „neprolazna težnja hrvatskog naroda da živi u vlastitoj državi“, ali i težnja da stupi „u državnu zajednicu, savez svih susjednih naroda, ako je to želja spomenutih naroda“.

Nema sumnje da su i hrvatski i srpski političari u emigraciji bili svesni da je za uspostavljanje demokratske Jugoslavije potrebno ponovno postizanje sporazuma o načelima konstituisanja, a Maček je smatrao da je „najbolje nastaviti tamo gdje se prestalo u travnju 1941.“, a to znači da

bi osnova bio sporazum iz 1939. Na ono što je postignuto pred rat Maček za Hrvatsku predviđa i dobijanje „povijesnih krajeva“, kao što su delovi Bosne i Hercegovine i zapadna Bačka sa Suboticom, dok teritoriju Srbije vidi kao spoj uže Srbije sa „preostalim“ delom Vojvodine, zatim sa Crnom Gorom, Makedonijom, Kosovom i Metohijom, kao i sa delom Srema. Što je posebno zanimljivo, Maček za Srbiju predviđa i deo Dalmacije. Ne kaže konkretno koji, nego zagonetno „koji nije ušao u Hrvatsku“. Najverovatnije je mislio na deo crnogorskog primorja sa Bokom Kotorskom, koju on smatra delom Dalmacije. Što se tiče preostalog dela Bosne i Hercegovine, Maček smatra da treba da se sprovede plebiscit kojim bi „pučanstvo“ izrazilo želju da se pripoji Hrvatskoj ili Srbiji.

Zajednica bi, dakle, bila konfederacija, a o tome da li bi bila republika ili kraljevina trebalo bi da se odluči na slobodnim izborima, mada hrvatska strana ne bi imala ništa protiv monarhije, pod uslovom da kralj ne može biti vrhovni komandant vojske, niti može da postavlja predsednike zajedničke vlade bez odobrenja zajedničke konfederativne skupštine.

Videli smo kako je Jugoslovernski odbor u Londonu reagovao na Mačekove predloge, ali oni nisu naišli na razumevanje ni u svim hrvatskim emigrantskim krugovima. Maček se uverio da će pregovori sa Sbima ići teško, pa je pokušavao da se vrati svojim oprobanim partnerima Dragiši Cvetkoviću i knezu Pavlu sa kojima je imao dobro iskustvo i konstruktivnu saradnju. Ali Cvetkovića političari u Londonu ne mogu da smisle, a knez Pavle je daleko – u izgnanstvu u Južnoj Africi. Ipak, Maček komunicira sa obojicom, sa Cvetkovićem u direktnom kontaktu u Parizu, a sa knezom pismima. Prvo pismo knezu Maček je uputio krajem 1946. i iz njega se vidI da je kneževu adresu dobio od Dragiše Cvetkovića. Pismo je ustvari božićna čestitka, ali sa rečenicom koja je nedvosmisleno politička: „Daj Bože, da se u godini 1947. počnu prilike razvijati tako, da se i naš narod oslobodi nesreće koja ga bije već šestu godinu.“

Sve to govori da u okolnostima kada u Jugoslaviji, a time i u Hrvatskoj, vlada komunistička diktatura, Maček pokušava da zajedničkim snagama sa Srbima i Slovencima reši hrvatsko pitanje uspostavljanjem demokratije u državnoj zajednici u koju će se udružiti tri suverene države. Ili možda čak i četiri, jer u nekim razgovorima koje Maček vodi

sa predstavnicima seljačkih stranaka drugih zemalja spominje se kao realna opcija da u buduću jugoslovensku konfederaciju uđe i Bugarska.

Dakle, Maček nije naivan i njegovi predlozi upućeni Jugoslovenskom odboru u Londonu nisu ništa drugo nego pokušaj da se obnovi hrvatska državnost, uz pomoć „južnoslovenske braće“, kako je to već započelo uoči Drugog svetskog rata. Na drugoj strani, sama činjenica da je, posle uspostavljanja komunističke vlasti u Jugoslaviji, u Londonu formiran Jugoslovenski odbor u kome dominiraju Srbi, govori da je i srpska strana spremna za jugoslovensku opciju, uprkos lošim iskustvima sa prvom Jugoslavijom.

Koliko god se činilo da je sve to račun bez krčmara, dolazeći događaji će pokazati da je Titova Jugoslavija u ozbiljnoj opasnosti i da su nade emigrantskih krugova u povratak odjednom dobile realnu osnovu.

ODGOVOR STALJINU I KOLEBLJIVCIMA. U času kada su odnosi Jugoslavije sa zapadom bili na najnižoj tački od završetka rata i kada je američki ambasador u Beogradu Kevendiš Kenon ocenio Jugoslaviju kao „najvernijeg saveznika Sovjetskog saveza i vodeću snagu svetske ekspanzije komunizma“, jedna vest je u čitavom svetu primljena kao senzacija prvog reda. Informbiro, koji je osnovan u septembru 1947, sa osnovnim ciljem razmene iskustava između komunističkih partija i sa sedištem u Beogradu, u junu 1948. je napao KPJ da vodi antisovjetsku politiku.

Za Tita i rukovodstvo Jugoslavije to ipak nije iznenađenje, jer je proširenі Politbiro CK KPJ još tri meseca ranije konstatovao da su odnosi sa SSSR-om već nekoliko meseci poremećeni zbog nesuglasica sa brojnim sovjetskim savetnicima i instruktorima, koji su se previše mešali u unutašnje stvari zemlje i pokušavali da u svakom zajedničkom poslu nameću svoje stavove, ne vodeći računa o interesima jugoslovenske strane. Ubrzo posle ove sednice Politbiroa, Sovjetski savez je opozvao svoje vojne savetnike i instruktore iz Jugoslavije, kao i civilne i vojne stručnjake sa obraloženjem da su „okruženi neduželjubljem“, a zatim su Stalljin i njegov zamenik Vjačeslav Molotov 27. marta uputili Titu pismo u kome se jugoslovensko rukovodstvo optužuje za nimalo prijateljsko držanje prema Sovjetskom savezu. Kopije ovog pisma upućene su ostalim partijama članicama

Informbiroa, čime je sukob sa Jugoslavijom internacionalizovan i time pojačan pritisak na KPJ.

Tito je sazvao plenum Centralnog komiteta na kome je formulisan odgovor na sovjetske optužbe, da bi posle toga Staljin uputio još oštrije pismo, zahtevajući da jugoslovenski predstavnici dođu u Bukurešt na predstojeće zasednje Informbiroa, na kome će se raspravljati o njihovom „slučaju“. CK KPJ je 20. maja to odlučno odbio, a mesec dana kasnije uputio je Informbirou u Bukureštu izjavu u kojoj ocenjuje da primenjeni postupak protiv KPJ „nije u duhu sporazuma i principa dobrovoljnosti na kojima se Informbiro bazira“.

Tako je Informbiro na zasedanju u kraljevskom dvorcu blizu Bukurešta između 20. i 22. juna 1948. doneo čuvenu Rezoluciju o stanju u Komunističkoj partiji Jugoslavije u kojoj su ponovljene sve optužbe iz pisama Staljina i Molotova - za neprijateljsku politiku prema Sovjetskom savezu, za diskreditovanje sovjetske armije, za izjednačavanje spoljne politike SSSR-a sa politikom imperijalističkih sila, za propagandu protiv Sovjetskog saveza i još mnogo toga. Na ovo je CK KPJ javno odovorio 29. juna – u jugoslovenskoj štampi objavljeni su i Rezolicija Informbiroa i jugoslovenski odgovor na nju. Usledio je zatim i Peti kongres KPJ koji je održan od 21. do 28. jula, uz najširi publicitet u štampi i neposredni radio prenos, slično kao i za vreme suđenja Draži Mihailoviću i u istoj dvorani u Domu garde.

Odgovor Staljinu: Tito otvara Peti kongres KPJ u Domu garde u Topčideru. U radnom predsedništvu kongresa su (s leva na desno) Franc Leskošek, Edvard Kardelj, Moša Pijade, Aleksandar Ranković i Milovan Đilas, a u pozadini velike biste Marksa i Lenjina i slika jugoslovenskog vođe

U osnovi ovog sukoba je težnja Sovjetskog saveza da sebi i svojim interesima podredi sve države istočnog bloka i ne dozvoli im nikakvo „soliranje“. Jugoslavija je, za razliku od ostalih članica sovjetskog bloka, koje su tom bloku pripale podelom interesnih sfera između saveznika, bila u svakom pogledu nešto drugo. Ona je svoju samostalnost, stečenu četvorogodišnjom borbom, ne samo ljubomorno čuvala, već je pokušavala da se na određeni način nametne i kao lider u odnosu na ostale zemlje istočnog lagera.

Tito se, kao ratni pobednik, osećao pozvanim da i on bude jedan od kreatora nove politike u istočnoj Evropi, a ne samo da sprovodi direktive iz Moskve. Otvoreno je pokazivao ambiciju da privuče Bugarsku, a posebno Albaniju, i sa njima stvori jaku balkansku federaciju u kojoj bi on bio „gazda“. Dok je u ostalim zemljama socijalističkog lagera tek predstojalo uvođenje komunističke diktature, u Jugoslaviji je taj proces započeo već posle prvih posleratnih izbora. Ako je Sovjetski savez sa

Staljinom bio neprikosnoveni predvodnik komunističke koalicije u Evropi, Tito je smatrao da je on, na osnovu zasluga u ratu i ličnog ugleda u međunarodnom komunističkom pokretu, predodređen da u toj koaliciji igra najvažniju ulogu posle Staljina. I ne samo to. Stvaranjem posebnih veza sa Bugarskom i Albanijom, kao i sa narodno-oslobodilačkim pokretom Grčke i nagoveštajem formiranja jedne jake balkanske federacije, kojoj bi se priključila i Rumunija, Jugoslavija je u Staljinovim očima postala pretnja, koja vodi svoju samostalnu politiku i od podređenog postaje ravnopravni partner najmoćnije komunističke sile.

Dakle, Tito je samo prividno bio slepi sledbenik Staljina i Sovjetskog saveza, dok je u praksi nastojao da nametne svoje ideje i metode, vodeći, naravno, računa da ostane „na osnovnom kursu marksizma i lenjinizma“, ali ne prihvatajući svaku naredbu iz „centra“. Sve to je na kraju moralo da dovede do raskola .

Edvard Kardelj će u knjizi svojih sećanja, mnogo godina kasnije, napisati da je Rezolucija IB izazvala preokret u celokupnom političkom položaju Jugoslavije i da je on bio tako neočekivan da su ljudi pravu sadržinu i svu dubinu spora tek postepeno shvatali. Pokušavajući da objasni surovost prema onima koji nisu prihvatili stavove KPJ u sporu sa Sovjetskim savezom, Kardelj tvrdi da je tako moralo da bude, jer bi se u suprotnom „otvorila vrata“ Staljinu. Jugoslavija je, tvrdi Kardelj, tada vodila rat na dva fronta - protiv IB-a i protiv pokušaja da se iznudi njen prelazak u drugi blok. Na unutrašnjem planu KPJ se nosila s malobrojnom, ali agresivnom, informbirovskom opozicijom, koja je, kako Kardelj tvrdi, nastojala da se organizuje u samostalnu snagu.

Odgovor vlasti, ne samo onima koji su se izjasnili za Rezoluciju IB, već i svima koji su makar izrazili sumnju u ispravnost jugoslovenskog stava, ili se kolebali na koju će stranu, bio je žestok i krajnje surov. Goli otok je sinonim svireposti sa kojom su se jugoslovenske komunističke vlasti obračunavale sa svojim dojučerašnjim istomišljenicima i saborcima, ali i sa mnogima koji su nedužni proglašeni neprijateljima, jer to je bilo vreme denunciranja i lažnih optužbi u kome se nije praštala čak i najmanja sumnja i sa kojima se vlast obračunavala najgorim staljinističkim metodima. To i ne treba da čudi ako se ima u vidu da je i Tito „dete Kominterne“. On je svoje „komunističke univerzitete“ završavao u prvoj zemlji socijalizma u kojoj su „protivnici“ iz sopstvenih redova nemilosrdno proganjani i kažnjavani. Vešto je uspevao da se

održi u tom staljinističkom ludilu u kome je svako mogao da dođe pod sumnju da je imperijalistički špijun i protivnik komunističke ideje.

Prema službenim podacima koji su objavljeni mnogo kasnije, zbog izjašnjavanja za IB administrativno je kažnjeno 11.694 lica, a sudski 5.073. Oni koji su administrativno kažnjeni bili su strogo izolovani, tako da ni najbliža rodbina nije znala gde se nalaze. Zanimljiva je okolnost da je Komunistička partija 3. juna 1951. godine na sednici Centralnog komiteta priznala nezakonitost i nasilje nad uhapšenima. Na toj sednici na dnevnom redu su bila upravo pitanja zakonitosti u radu sudova i tužilaštava i na njoj je lično Aleksandar Ranković priznao da je Služba kojoj je on na čelu bila „primorana i na upotrebu oštrih, pa i surovih sredstava za odbranu revolucije i nacionalne nezavisnosti“, pravdajući to „bezobzirnim staljinističkim pritiskom“ i „nemilosrdnom borbom za opstanak“. Ako je Tito već prve posleratne godine morao da podvikne i upozori suviše revnosne izvršioce, Ranković je šest godina kasnije na ovom plenumu Centralnog komiteta upozorio da „jedan od glavnih problema koji ide u raskorak s linijom demokratizacije... jesu pojave brzopletog lišavanja slobode pojedinih građana“. Priznao je da je skoro polovina hapšenja, koje su izvršile službe bezbednosti 1949. godine bila neopravdana, zbog čega zaključuje da se time kompromituje „socijalistička zakonitost“.

Mnogi Jugosloveni, koji su se izjasnili za Rezoluciju IB, uspeli su da se spasu od represalija bežanjem preko granice u zemlje istočnog bloka. Računa se da je oko 5.000 prebeglo iz zemlje ili se nije vratilo iz Sovjetskog saveza i drugih zemalja istočnog bloka u kojima su boravili službeno ili bili na školovanju. Mnogi koji su pokušali bekstvo bili su nemilosrdno osujećeni, jer su ih organi bezbednosti likvidirali na licu mesta, po kratkom postupku. Između Jugoslavije i susednih socijalističkih zemalja zavladalo je skoro ratno stanje. Ubacivane su diverzantske grupe iz Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije u kojima su prevladavali jugoslovenski građani koji su se izjasnili za Rezouciju IB. Jugoslovenska granica prema istočnim zemljama tih godina se pretvorila u stalnu pretnju. Zabeleženo je blizu 8.000 graničnih incidenata u kojima je ubijeno više od 30 jugoslovenskih graničara i ranjeno više desetina pripadnika jugoslovenskih oružanih snaga i snaga bezbednosti, ali i običnih građana. Daleko veći broj je stradao prilikom

pokušaja bekstva preko granice u okršajima koji su bili žestoki i nemilosrdni.

Protiv Jugoslavije je od strane dojučerašnjih prijatelja poveden ekonomski rat, koji je za posledicu imao totalnu izolovanost zemlje, jer je još od ranije, zbog poremećenih odnosa sa zapadom, Jugoslavija ekonomski bila potpuno okrenuta Sovjetskom savezu i zemljama istočnog bloka. Mora se priznati da su programi posleratne obnove bili ispunjeni uz nadčovečanske napore i uz korišćenje pomoći od UNRRA-e i Sovjetskog saveza. Gotovo neverovatno zvuči podatak da je Jugoslavija već na kraju 1947. godine u ratom opustošenoj zemlji uspela da podigne industrijsku proizvodnju do te mere da je ona prevazišla predratnu za 20 procenata. U aprilu 1947, potaknuta takvim uspesima, Jugoslavija je usvojila ambiciozan petogodišnji plan razvoja, koji je već u svojoj prvoj godini realizacije došao u pitanje, jer je pretio prestanak najvažnije pomoći od Sovjetskog saveza, a pomoć sa zapada je već odavno prestala.

Ali sve to nije ništa prema vojnoj pretnji kojoj je Jugoslavija bila izložena od samog početka sukoba. Prvo su to bili granični incidenti, ali kasnije su počele i otvorene pretnje vojnom intervencijom sa istoka. Prema Staljinovoj zamisli Jugoslavija bi bila napadnuta sa četiri strane: iz Mađarske, Rumunije, Bugarske i Albanije. Glavni udar je bio planiran za jesen 1950. godine, ali Staljin se predomislio posle američke intervencije u Koreji, koja ga je uverila da su Amerikanci spremni da intervenišu svuda gde smatraju da su im ugroženi interesi.

Pokazalo se, ustvari da je Staljin u svakom preduzetom koraku protiv Jugoslavije kasnio. Na početku sukoba, posle Rezolucije, smatrao je da će njegovi simpatizeri u samoj Jugoslaviji srušiti Tita, ali je odgovor jugoslovenske strane posle Petog kongresa KPJ srušio tu iliziju. Docnije će ga kočiti okolnost da je Jugoslavija, kao mediteranska zemlja, preko Jadranskog mora otvorena prema svetu, što je davalo veliku šansu da se u eventualni sukob ipak umešaju i zapadne zemlje. Kada je na kraju jugoslovensko pitanje dobilo svetski značaj, Staljinu je bilo jasno da bi od napada na Jugoslaviju mogao imati više štete nego koristi.

DOKAZIVANJE PRAVOVERNOSTI. Možda najveća greška Titovog režima u tom periodu je nastojanje da Sovjetima i njihovim saveznicima, po svaku cenu, dokaže da je Jugoslavija čvrsto na komunističkom putu i da je prema njoj učinjena nepravda koja će kad-tad morati da bude

ispravljena. Umesto da se okreću prema zapadu i postepeno omekšavaju rigidan komunistički režim, jugoslovenske vlasti donose mere na unutrašnjem planu koje tu rigidnost pojačavaju: sprovode dopunsku nacionalizaciju i kolektivizaciju, osnivaju partijske škole, pojačavaju represiju nad neistomišljenicima. Edvard Kardelj, u svojstvu ministra inostranih poslova, uprkos razlazu sa Sovjetskim savezom, izjavljuje na vanednom zasedanju Narodne skupštine da je Jugoslavija privržena „antiimperijalističkim demokratskim snagama sa Sovjetskim savezom na čelu“. Sve to zajedno nije baš preporuka za uspostavljanje kakve takve saradnje sa zapadom.

Tih kritičnih godina posle Rezolucije IB, u samoj Jugoslaviji se odvijaju i drugi procesi kao reakcija na krizu u odnosima sa istočnim blokom. Iako je posle Rezolucije IB iz partije isključeno 60.000 članova, u narednom periodu do 1952. partija je popunjena velikim brojem novih članova. Od 470.000 koliko ih je bilo 1948, broj članova partije je 1952. narastao na 780.000, što na određeni način govori da je ugrožavanje nezavisnosti zemlje u narodu imalo reakciju svrstavanja uz partiju. Taj trend rasta broja članova partije nastaviće se i narednih godina, da bi sredinom 1982. dostigao rekord – 2.154.448 članova, pa je tako svaki sedmi punoletni i svaki četvrti zaposleni Jugosloven bio član partije. Ta masovnost je samu partiju od klasične političke stranke pretvorila u jednu vrstu pokreta, što je pozitivno uticalo na širenje njenih ideja, ali je istovremeno slabilo njen autoritet i usporavalo sprovođenje njenih direktiva. U svakom slučaju, zahvaljujući ovakvoj masovnosti, komunistički režim u Jugoslaviji je kasnijih godina stvarao privid demokratije, ili bar onu vrstu komunističke diktature za koju se može reći da je „mekana“.

Prve posleratne godine obeležene su masovnim radnim angažovanjem celokupnog stanovništva. „Da nam živi, živi rad“, to je pesma i parola koja se orila širom zemlje na brojnim gradilištima na kojima se grade veliki industrijski objekti, hidrocentrale, železničke pruge, savremeni putevi, škole i bolnice. Sve to sa poletom koji diktira masovna organizacija Narodnog fronta sa svojim agilnim poverenicima, koji nisu zaduženi samo za radno angažovanje stanovništva, već i za formiranje „novog čoveka“ kakav treba socijalizmu.

Već na prvom velikom posleratnom gradilištu, na železničkoj pruzi Brčko - Banovići angažovana je omladina, čija je parola „Mi gradimo

prugu, pruga gradi nas“. Kasnijih godina će omladinske radne akcije prerasti u gotovo obavezan vid aktivnosti omladine za vreme letnjih školskih raspusta, na kojima će mladi ljudi, uz rad dobijati i priliku da se usavršavaju na raznim kursevima. Za mnoge mlade to je prilika da se afirmišu na raznim poljima, da se međusobno upoznaju i zbliže, da se razonde i zabave, uz obaveznu harmoniku i partizansku pesmu. Nema značajnijeg objekta koji se tih godina gradio u Jugoslaviji na kome nisu učestvovale i omladinske radne brigade. Preko milion omladinaca učestvovalo je na saveznim radnim akcijama na kojima se angažovala, međusobno upoznavala i zbližavala omladina iz čitave zemlje. Još milion mladih je učestvovalo na lokalnim akcijama.

Omladina gradi: Dva miliona mladih je učestvovalo na omladinskim radnim akcijama

Posla za sve: fabrika obuće Borovo

Tih prvih posleratnih godina postavljeni su temelji jugoslovenske industrije. Parola „industrijalizacija i elektrifikacija“ je trebalo da pokaže koji su ciljevi privrednog razvoja, a angažovanje velikog broja građana i omladine trebalo je da nadoknadi nedostatak radne snage, što iz kasnijeg ugla izgleda neverovatno.

Prvi posleratni popis stanovništa 1948. pokazuje da je Jugoslavija, i pored velikih ratnih gubitaka u ljudstvu* (*Smatra se da je rat u Jugoslaviji odneo 1.700.000 ljudskih života), imala 15.722.000 stanovnika, zahvaljujući u prvom redu izuzetno visokom prirodnom priraštaju koji je prvih poratnih godina iznosio 15 na 1.000 stanovnika. Zbog početka industrijalizacije, a posebno zbog ekstenzivnog zapošljavanja, polovina stanovništva (7.741.000) je spadalo u takozvanu aktivnu kategoriju, odnosno bili su zaposleni, pri čemu je, naravno, u agrarnoj zemllji kakva je Jugoslavija, najveći broj poljoprivrednika.

Najbrojniji narod u Jugoslaviji 1948. godine bili su Srbi - ukupno 6.547.117. Slede Hrvati – 3.784.353, zatim Slovenci – 1.415.432, Makedonci - 810.126 i Crnogorci - 425.703. Muslimani su tada

iskazivani kao „neopredeljeni“ i bilo ih je 808.921. Tek 1971. u popisu stanovnika Muslimani će biti iskazani kao Muslimani u smislu narodnosti, dok su između 1948. i 1971. iskazivani i kao „neopredeljeni Muslimani“, pa „Jugosloveni neopredeljeni“ i, konačno, kao Mislimani u smislu etničke pripadnosti. Albanska nacionalna manjina je 1948. brojala 750.434 stanovnika, a Mađara je na ovom popisu bilo 496.492. Popisano je i nešto preko 100.000 Vlaha i blizu 100.000 Turaka, a sve ostale manjine su bile ispod 100.000.

STVARANJE KULTURNOG IDENTITETA. Prvih godina posle rata sve je bilo podređeno partiji i njenim direktivama. Oslobađajući se postepeno od naslaga boljševizma, jugoslovensko društvo je već ranih pedesetih osetilo prve vetrove liberalnijeg odnosa prema stvaralaštvu, koje je do tada strogo zavisilo od direktiva moćnog Agitpropa.

Odmah posle rata primetna je težnja da se u jednom centru okupi sve najbolje što u oblasti stvaralaštva i umetnosti postoji u zajedničkoj državi. Tako je i Jugoslovensko dramsko pozorište, osnovano 1947. godine kao reprezentativno pozorište nove Jugoslavije, okupilo najbolje reditelje i glumce iz Beograda, Zagreba, Sarajeva, Novog Sada, Splita, Ljubljane. Ideja o osnivanju ovog nadnacionalnog pozorišta, koje bi bilo nalik na Moskovski hudožestveni teatar, rođena je još 1946, a uredbu o osnivanju je 1947. potpisao lično Tito. Prva predstava koja je odigrana 3. aprila 1948, bila je „Kralj Betajnove“ slovenačkog pisca Ivana Cankara u režiji Bojana Stupice. Dve godine zaredom pozorište je na velikim jugoslovenskim turnejma, a 1954. godine nastupa u Parizu na prvom Teatru nacija sa predstavom „Dundo Maroje“ dubrovačkog renesansnog pisca Marina Držića, o kojoj je kritičar uglednog časopisa „Figaro“ napisao:

„Puni su duha, imaju ga u telu, čak i u nogama kada je to potrebno… Trče, preskaču, lete, scena pršti pod nogama. Imaju izvanrednu mimiku. Čitava ova frenetična trupa izgleda kao da se zabavlja, veseleći u isto vreme publiku i ja bih želeo zbog vašeg uživanja da možete večeras otići da joj pljeskate”.

Dok se u drugim krajevima još ratovalo, u Beogradu je dirigent Oskar Danon početkom 1945. dirigovao na prvoj posleratnoj operskoj predstavi na kojoj je izveden “Evgenije Onjegin”, a 28. novembra 1947, u čast

Dana Republike, u Narodnom pozorištu u Beogradu okupila se državna i partijska elita na premijeri baleta “Ohridska legenda”. Imena izvođača najbolje govore da je u jugoslovenskom glavnom gradu koncentrisana i umetnička elita Jugoslavije.

Beogradska opera i balet posle rata doživljavaju brzi uspon, zahvaljujući upravo toj koncentraciji vrhunskih umetnika iz čitave Jugoslavije. Gostovanja po svetu potvrđuju njihov visoki kvalitet: između 1955. i 1963. Beogradska opera gostuje u Vizbadenu, Parizu, Londonu, Veneciji, Kairu, Firenci, Varšavi, Torinu, Barseloni, Monte Karlu, Aleksandriji i Edinburgu, izvodeći najčuvenija dela svetskih operskih klasika, ali i domaćih kompozitora.

Koncentracija jugoslovenskih vrednosti ne sprovodi se samo u oblasti kulture i umetnosti. U Beogradu je 1945. pod patronatom Centralnog doma Jugoslovenske narodne armije osnovano Fiskulturno društvo „Partizan“, čije su glavne sekcije fudbalska i atletska u svojim redovima okupile praktično sve najbolje što je Jugoslavija imala u ovim sportovima.

Kasnijih godina će ova koncentracija umetnika i sportista u jugoslovenskom centru prestati, ali nema sumnje da je ona odmah posle rata znatno doprinela razmahu kulture, umetnosti i sporta u samoj zemlji i afirmaciji izvan nje. Većina istaknutih umetnika i sportista, koji su prvih posleratnih godina dovedeni iz drugih krajeva Jugoslavije u Beograd, da bi reprezentovali novu zajedničku državu, ostali su u Beogradu do kraja života i upamćeni su kao njegovi zaslužni građani. Umetnici Bojan Stupica, Marija Crnobori, Jozo Laurenčić, Žorž Skrigin, Branko Pleša, Stevo Žigon, Nikola Hercigonja, Oskar Danon, Mira Sanjina; sportisti, osvajači srebrnih olimpijskih medalja, Franjo Mihalić, Stjepan Bobek, Ivan Gubijan samo su neka od tih velikih imena, koja su dala doprinos jugoslovenskoj umetnosti i sportu u prvim posleratnim godinama i koji su postali i do kraja ostali Beograđani.

VELIKE SEOBE STANOVNIŠTVA. Odmah posle rata trebalo je nadoknaditi i nedostatak stručnih kadrova, pa se na sve strane održavaju kursevi, od analfabetskih, kako bi se ostvario plan da u Jugoslaviji više ne bude nepismenih, pa do onih koji su na ekspresan način trebalo da buduće radnike obuče za rad na novim industrijskim postrojenjima. Niču

nove škole i fakulteti, a svi republički centri dobijaju svoje univerzitete. Radna snaga, naročito ona sa stručnim znanjem, je pokretljiva. Đaci stručnih škola i studenti dobijaju državne stipendije, kako bi posle završetka školovanja bili upućeni da rade tamo gde su potrebni. Mladi lekari, inženjeri, nastavnici i drugi iz Srbije ili Hrvatske zapošljavaju se u udaljenim palankama daleko od roditeljskog doma, često u zabitim selima Bosne, Makedonije, Crne Gore, Kosova i Metohije, kako bi odužili svoj dug onima koji su ih stipendirali. Posla je bilo za sve, a glad za kadrovima, kakva je tada vladala, više se nikad neće ponoviti. Pojam nezaposlenosti bio je gotovo nepoznat: samo 45.000 ljudi u čitavoj Jugoslaviji se 1952. vodilo kao nezaposlena lica, pri čemu je i ta brojka objašnjavana nespremnošću tih lica da napuste gradove, ili njihovom izbirljivošću prilikom traženja posla.

Pokretljivost stanovništva je gotovo neverovatna. Samo do 1948. godine je preko tri miliona ljudi u Jugoslaviji promenilo mesto stalnog boravka. Primenom zakona o agrarnoj reformi i kolonizaciji oko 40 odsto poljoprivrednog zemljišta Vojvodine promenilo je vlasnike. Do 1948. u Vojvodinu je kolonizovano oko 286.000 ljudi. To su pretežno bili pripadnici boračkih porodica iz siromašnih sela Bosne, Like, Banije, Korduna, Dalmatinske zagore, Južne Srbije i Crne Gore, kojima je dodeljeno ukupno 668.412 hektara zemlje. Ova zemlja je sačinjavala fond agrarne reforme koji je formiran u maju 1946. od poljoprivrednog zemljišta oduzetog od veleposednika (84.000 hektara), zatim od zemljoradnika iznad maksimuma (74.000 hektara), od nezemljoradnika (42.000 hektara), od crkava i manastira (34.000 hektara), od drugih vlasnika koji se nisu bavili poljoprivredom, kao što su razne firme, banke i dr.

Najviše zemljišta je uzeto od Nemaca (389.000 hektara). Na predratnim popisima stanovništva u Vojvodini je živelo između 318.000 i 343.000 Nemaca. Na popisu iz 1948. bilo ih je jedva 32.000. Razlozi ovako drastičnog smanjenja su razumljivi: pogibije u ratu (u nemačkoj i mađarskoj vojsci), bežanje pred novom vlašću zbog straha od represalija, proterivanje od strane novih vlasti na osnovu odluka AVNOJ-a od 21. novembra 1944, masovno umiranje u radnim logorima, pa i osvetničke likvidacije i krivih i nevinih. Mnoge nemačke porodice, koje su bile slovenskog porekla, vratie su se ranijoj naciji da bi izbegle progon. Šta se sve dešavalo sa nemačkom manjinom posle rata može se razumeti. Bilo je mnogo i osvete i likvidacije nevinih, ali su neki podaci i tvrdnje koje

se pojavljuju posle raspada Jugoslavije preuveličani i do krajnosti ispolitizovani.

Kolonisti su po nacionalnosti u najvećem broju Srbi (72 odsto), zatim Crnogorci (18 odsto), pa Makedonci (pet odsto), Hrvati (tri odsto) i Muslimani i Slovenci (po jedan odsto.). Prvi voz sa kolonistima stigao je u Novi Sad 12. septembra 1945, a 1948. završena je organizovana kolonizacija. Kasnije je nastavljeno neplansko naseljavanje, koje je, po nekim procenama, u Vojvodinu dovelo najmanje još toliko ljudi koliko je došlo kolonizacijom. Ljudi su sa sobom vukli sve što su imali - stvari i ne samo sitnu, već i krupnu stoku, pa su konvoji sa kolonistima ličili na nomadske seobe. Za vlasti, koje su u ovaj veliki poduhvat ušle još dok je rat zvanično trajao, to je bio ogroman izazov. Ali drugog izlaza nije bilo, jer je u krajevima iz kojih su kolonisti dolazili zavladala glad koja je pretila da pokosi sve živo. Kada su stigli na krajnje odredište bila je već kasna jesen, pa je za toliki broj ljudi trebalo organizaovati ishranu, što je predstavljalo novi izazov.

Bilo je to vreme velikog entuzijazma, ali je trebalo vremena da se novi žitelji prilagode novim uslovima života. Mnogi su tada doživljavali i svoju ličnu dramu, naročito stariji ljudi koji nisu uspevali da se prilagode, pa su se razočarani vraćali na stara ognjišta, a bilo je i mogo zdravstvenih problema, jer gorštaci, navikli na planinske uslove života i neotporni na bolesti koje su vladale u ravnici, masovno su se razboljevali od tuberkuloze. Bilo je i komičnih situacija, kada su kolonisti koji su dobili smeštaj u prostranim i za ono vreme modernim kućama vojvođanskih Nemaca, skidali parket da bi njime ložili vatru, a u kupatilima čuvali koze i živinu. Trebalo je vremena da se sve to savlada i prevaziđe.

Smatra se da posleratno naseljavanje Vojvodine predstavlja jedno od najvećih organizovanih preseljenja u istoriji Evrope i tada je svakako preseljeno mnogo više ljudi nego u čuvenoj seobi pod vođstvom Arsenija Čarnojevića. Kolonizacijom i kasnijim naseljavanjem potpuno je izmenjena nacionalna struktura Vojvodine: po završetku rata Srbi su činili jednu trećinu stanovnika, a posle kolonizacije su postali većina sa dve trećine stanovništva.

Kolonizacija odmah posle rata je veličanstvena epopeja koja je možda najbolje prikazana u kultnom filmu reditelja Veljka Bulajića „Vlak bez

voznog reda“, u kome je gotovo dokumetarno prikazano nastojanje da se gladnom narodu iz najsiromašnijih krajeva zemlje omogući novi, bolji život, a istovremeno je umetničkim jezikom ispričana dirljiva priča o jednom vremenu u kome pojedinci doživljavaju svoje lične drame, ali sa verom u bolje sutra, menjaju svoje živote iz temelja.

Kolonizacija: pravi vlak bez voznog reda vozi u bolji život

OTVARANJE PREMA ZAPADU. Uprkos poremećenim odnosima sa jugoslovenskim komunističkim režimom, SAD ipak imaju interes da sukob Jugoslavije sa Sovjetskim savezom postoji, jer u njemu vide šansu za slabljenje sovjetskog ekspanzionizma. Zbog toga iz američkih krugova dolaze blagi apeli da se Jugoslaviji pomogne, a američki ambasador u Beogradu Kenon upozorava da, ukoliko se Jugoslaviji ne pomogne, Titov režim bio bi toliko oslabljen da ne bi mogao da odigra ulogu koju Amerikanci od njega očekuju.

Zahvaljujući ovim okolnostima Jugoslaviji stiže toliko neophodna pomoć koja je bila zasnovana na obostranim interesima, a sukob Jugoslavije i SSSR-a na zapadu se sve više tumači kao nagoveštaj raspada istočnog bloka. Rađa se nada da bi jugoslovenski primer mogao zarazno da utiče na ponašanje drugih socijalističkih zemalja i tako Zapad počinje da preispituje svoj stav prema Jugoslaviji. Već 1949. Jugoslavija je izabrana za nestalnog člana Saveta bezbednosti Organizacije

ujedinjenih nacija, što je protumačeno kao veliko priznanje njenom otporu Sovjetskom savezu, To je istovremeno i prilika da Jugoslavija uspostavi kontakate sa svetom, posebno sa onima koji traže svoje mesto između dva suprotstavljena bloka.

Istovremeno, Jugoslavija pristaje na pregovore i popravljanje odnosa sa susednim zemljama na zapadu, pre svega sa Italijom, kako bi se pitanje Trsta rešilo u direktnom međusobnom dijalogu. Menja se i odnos prema međunarodnom radničkom pokretu, koji je sada mnogo elastičniji i prihvatljiviji za zapad. Tito je konačno shvatio da je nadmetanje sa istočnim blokom i dokazivanje ko je veći komunista štetno za Jugoslaviju i njen položaj. Ubrzano radi na popravljanju odnosa sa vodećim zapadnim zemljama i uspeva mu da, osim materijalne pomoći, obezbedi i širu podršku. Tako je u novembru 1951. sa SAD zaključen sporazum o vojnoj pomoći, kako bi se ojačala odbrambena moć Jugoslavije. Ova vojna pomoć dodeljena je iz fonda koji je ustanovljen na osnovu američkog zakona koji predviđa pomoć za one evropske zemlje koje su strateški važne za SAD. Ovo isticanje strateške važnosti je na Sovjetski savez i njegove saveznike delovalo kao hladan tuš, jer im je postalo jasno da bi agresija na Jugoslaviju bila tumačena kao napad na američke interese.

Za Jugoslaviju je najvažnije da države Zapada prihvate njeno unutrašnje uređenje. Bilo je onih koji su se zalagali da se Jugoslavija privoli na pristupanje atlantskoj vojno-političkoj alijansi, ali je prevladala linija koja je obostrani interes stavila u prvi plan. Titu je ovakav stav zapada dobro došao, ne samo zbog očuvanja tekovina stečenih u ratu i revoluciji, već i kao dokaz da zapad priznaje samostalan put koji je Jugoslavija posle razlaza sa sovjetskim blokom odabrala.

Razočarenje jugoslovenske političke emigracije ovakvim stavom zapada prema krizi u koju je zapao Titov režim zbog Rezolucije Informbiroa, bilo je ogromno. Vladko Maček u prepisci sa knezom Pavlom kaže da su „naši prijatelji i ovdje (*u SAD) i u Londonu pali na lepak“, jer se bave pitanjem kako pomoći Titu, pa rezignirano zaključuje: „može nam se dogoditi da Tito postane neki ’crveni Franko’“* (*Aluzja na fašistički režim u Frankovoj Španiji, koji je tolerisan od strane demokratskog zapada.).

Tih godina naglo raste ugled Jugoslavije i Tita u svetu. Jugoslovenski vođa je mogao da odahne i da se opusti posle više od decenije ratnih i

posleratnih napora. Mogao je da se za trenutak okrene i svom privatnom životu, pa se u aprilu 1952. ženi sa 32 godine mlađom Jovankom Budisavljević, koja će od tada narednih 25 godina predstavljati neizostavan dekor svih Titovih pojavljivanja u javnosti i svetskih turneja i susreta sa liderima čitavog sveta.

.

Otvaranje prema svetu: poseta Entoni Idna 1952. Jovanka prvi put u javnosti

Tito sa Čerčilom i Idnom prilikom posete Velikoj Britaniji u maju 1953.

Tito je ubzo shvatio korist od otvaranja Jugoslavije prema svetu. Njegov ugled i ugled zemlje kojoj je na čelu sve više raste, a potvrda toga je i poseta britanskog ministra spoljnih poslova Entoni Idna Jugoslaviji u septembru 1952. Osam meseci kasnije, u maju 1953, Tito će lično posetiti Veliku Britaniju u kojoj je dočekan sa svim počastima. Ova poseta simbolična je i po tome što je to prvi put posle 1947. da je Tito napustio Jugoslaviju i prvi put da je putovao u svojstvu šefa države. Ali ono što je možda najvažnije, poseta Britaniji i ponovni susret sa britanskim premijerom Vinstonom Čerčilom je usledila ubrzo posle Staljinove smrti, što je svakako bio povod za razmenu mišljenja o budućem razvoju odnosa u svetu.

SAMOUPRAVLJANJE. Pošto je uspešno savladao Staljinov prvi udar, Tito i njegovi najbliži saradnci su postali svesni da su se našli na prekretnici koja od njih zahteva preduzimanje praktičnih koraka, koji će Jugoslaviju dovoljno približiti zapadu, ali istovremeno je ne udaljiti od

njenog proklamovanog socijalisičkog opredeljenja. Prvi korak je zamena staljinističke dogme o „čistom putu“ u komunizam i borbe protiv imperijalizma. Traže se ideje koje će biti suprotstavljene staljinizmu i koje će zapadu pokazati da je Jugoslavija, i pored jednopartijskog sistema, nešto drugo, da se ona odriče sovjetskog modela u kome partija o svemu odlučuje.

Ideja o samoupravljnju nije nova, ona je bila prisutna i u Lenjinovo vreme, ali sada je Jugoslavija osetila da je trenutak da je ponovo pokrene uz određene specifičnosti, kao što su tržišni socijalizam, federalizam i nesvrstavanje u spoljnoj politici. Taj novi jugoslovenski put, koga neki kratko označavaju kao titoizam, nije napuštao osnovnu liniju socijalizma. Diktatura proletarijata je i dalje prisutna, što podrazumeva i borbu protiv kapitalizma, ali sve je to u jednoj mekšoj formi, u kojoj se državna svojina transformiše u viši oblik svojine - društveni, a partija se usmerava na idejni i politički rad, a ne na upravljanje državom.

Takvi koraci povlače za sobom i veoma značajan napor da se izvrši decentralizacija. Upravljanje preduzećima se prebacuje u delokrug republika, pa je tako i planiranje izvučeno iz jednog centra. Već na kraju 1951. donose se zakoni kojima se liberalizuju cene i nadnice, a zakonom donetim u aprilu 1952. jačaju se lokalne samouprave, da bi izmenama Ustava u januaru 1953. započelo prilagođavanje saveznih i republičkih državnih struktura ovoj novoj ideologiji. Tako su položeni temelji jugoslovenskog sistema vlasti za kojeg istoričar Branko Petranović kaže da predstavlja mešavinu jednopartijske diktature, predsedničkog režima, federalizma i parlamentarne forme vladavine. Diktatura je počela da popušta, a Titov režim „gubi do tada karakteristične elemente despotskiog staljinizma i biva omekšan u neku vrstu birokratske autokratije“*. (*Branko Petranović: Istorija Jugoslavije, treći tom.)

Nema sumnje da je uvođenje radničkog samoupravljanja bila politička odluka kojom je u prvom redu trebalo napraviti distancu od sovjetskog modela. Ali i objektivne okolnosti koje su tih prvih poratnih godina vladale u zemlji, posebno u sferi proizvodnje, zahtevale su preduzimanje smelijih koraka, kako bi se privredna aktivnost postavila na zdravije ekonomske osnove, umesto da se odvija stihijski i sa parolama koje su vremenom gubile svoju pokretačku snagu.

„ODUMIRANJE“ DRŽAVE. Milovan Đilas, u to vreme jedan od najbližih Titovih saradnika, dvadeset godina kasnije, kao Titov protivnik, u knjizi „Nesavršeno društvo“ opisao je tadašnju situaciju: „Zemlja se gušila u korovu birokratije, a partijske vođe je spopadao gnev i užas od neizlečivosti samovolje političkog aparata, koji su sami izgradili i koji ih je na vlasti držao“. Pripisujući sebi ne malu zaslugu za ideju o uvođenju samoupravljanja, on spominje da je sa Slovencima Edvardom Kardeljem i Borisom Kidričem razradio osnove, sa kojima su upoznali Tita. Pragmatični Tito je, iako pun rezervi prema ideji, pojednostavio ono što su mu prvi saradnici izložili. Izgovorio je Marksovu parolu „fabrike radnicima“ i prelomio. Tako je polovinom 1950. ideja ozakonjena donošenjem zakona o predaji fabrika na upravljanje radncima. Nekoliko meseci kasnije formirano je preko 7.000 radničkih saveta u koje je izabrano 155.000 radnika.

Prilikom usvajanja zakona u Narodnoj skupštini, Tito je u svom ekspozeu priznao da su svi dotadašnji društveni procesi bili pod kontrolom države i da se „odumiranje države“ ne može odlagati za budućnost, da „KPJ ne sme izgubiti bitne odlike revolucionarne partije radničke klase i izroditi se u deo aparata za vršenje vlasti“. Dodao je da zakon ne dolazi prerano, već sa „izvjesnim zakašnjenjem“, čemu su doprinele „iluzije o sovjetskom obliku socijalizma i nekritičko presađivanje sovjetske doktrine i prakse na jugoslovensko tlo“.

Tako su, posle agrarne reforme, kada je zemlja predata seljacima, sada fabrike predate radnicima. Predstojalo je razgrađivanje tek uspostavljenog administrativnog sistema rukovođenja, što nije išlo lako. Čak i sama partija nije se odricala zainteresovanosti za operativno rukovođenje društvenim poslovima, ističući to kao svoju nedeljivost i monolitnost, pa su kao pozitivni primeri isticana preduzeća u kojima su partijske organizacije „uspešno rukovodile radničkim savetima“. Zbog toga je stvarno samoupravljanje neposrednih proizvođača bilo sasvim simbolično. Ipak, svuda je isticano da je na snagu stupio novi privredni sistem, ali taj novi sistem nije uspeo da istisne državu iz privrede, niti je bio dovoljno podsticajan za razmah proizvodnje. Na drugoj strani, ukidanjem administrativne podele robe poljuljan je državni monopol u trgovini, što je odškrinulo vrata tržišnim odnosima i slobodnijem delovanju ekonomskih zakona ponude i potražnje. Tako su ove krupne promene početkom pedesetih godina, koje su trebalo da označe kraj perioda administrativnog socijalizma, više otvarale neku dalju

perspektivu, nego što su praktično doprinosile savladavanju tekućih problema.

Šesti kongres Komunističke partije održan u novembru 1952. u Zagrebu i zvanično je potvrdio da će partija ubuduće, umesto rukovodeće, biti vodeća snaga društva. Promenjeno je ime Komunistička partija u Savez komunista, a u jednoj od tačaka kongresne Rezolucije zapisano je: „Savez komunista nije i ne može biti u svom radu neposredni operativni rukovodilac i naredbodavac ni u privrednom, ni u državnom i društvenom životu, nego svojom politikom i idejnom aktivnošću, u prvom redu ubeđivanjem, deluje u svim organizacijama, organima i ustanovama da se usvajaju njegova linija i stavovi, ili stavovi pojedinih njegovih članova“.

Partija se time distancirala od vlasti i pristala da deluje kao usmeravajuća snaga, ali taj koncept nikada do kraja nije sproveden u delo, čak ni onda kada je partija razjedinjena i oslabila do te mere da nije bila u stanju da upravlja državom. Ali i država je tada bila pred raspadom, tako da se slobodno može zaključiti da je brak između partije i države do samog kraja i jedne i druge ostao neraskidiv.

U svim tim važnim poslovima odnosi između republika i nacija kao da su bili u drugom planu. Pokreću se mnoge ideje usmerene na uspešnije privređivanje i razvoj jednog novog tipa socijalizma, ali kada je Jugoslavija kao celina u pitanju nema dvoumljenja - ona je jedinstvena državna celina u kojoj dominira socijalistički patriotizam. Svako odstupanje od takvog stava moglo bi koristiti potencijalnom neprijatelju da je razbije. Stalno se ističe da je taj monolitizam spasao Jugoslaviju posle Rezlucije IB i da Jugoslavija treba da ostane federativna republika, a ne federacija republika, pri čemu se naročito naglašava da je revolucija u toj državno - pravnoj formi našla najbolje rešenje za nacionalno pitanje.

KULTURNI PREPOROD. Beogradska izložba slikara Petra Lubarde 1951. godine predstavljala je preokret ne samo u likovnom stvaralaštvu, koje je do tada bilo zarobljeno u dogmu socijalističkog realizma, već i u odnosu prema kulturi i umetnosti, koje su do tada bile pod budnim okom partijskih komiteta. Lubardina beogradska izložba 1951. je šokirala posetioce slobodom umetničkog izraza kakvog u zemljama realnog

socijalizma do tada nije bilo. Zato se povodom ove izložbe govorilo da je „zvezda repatica udarila u centar Beograda“, a jedan od vodećih likovnih kritičara tog vremena Oto Bihalji-Merin zapisaće da su Lubardina platna „prekrivena čudnim vizijama, kubističkim površinama i nadrealističkim simbolima snova.“

Dve godine posle beogradske izložbe i svet će upoznati Lubardine slike. Na prestižnom Drugom bijenalu u Sao Paolu 1953. one su u društvu najčuvenijih slikara tog doba -- Pikasa i Dalija, ali i velikana iz prve polovine 20. veka, Mondrijana, Klea, Munka, Kokoške, imena za koje Bihalji kaže da su „vezana za tekovine čovečanstva“. Sada im se pridružuje i Lubarda sa svojim motivima crnogorskog krša, istorijskim epskim prizorima i razigranim konjima. I ne samo pridružuje, već u takvom društvu osvaja i internacionalnu otkupnu nagradu.

Lubarda će u svom prvom javljanju iz dalekog Brazila napisati svom prijatelju Bihaljiju razmišljanja o likovnim prilikama u Jugoslaviji, sa opaskom „koliko mi imamo mogućnosti, a koliko ih malo koristimo, koliko mnogo talenata, a koliko straha od novoga“ i pitanjem: „zbog čega to, kad smo u politici napredni, zašto onda taj strah u umetnosti, gde su fantazija i imaginacija neophodne?“. Ali, zahvaljujući upravo Lubardi, led je probijen. Od tada, umesto fabričkih dimnjaka, na slikama nove generacije jugoslovenskih slikara se pojavljuju razigrane boje i motivi, koji pokazuju da i jugoslovenski umetnici prate svetske trendove i pravce moderne umetnosti. A Oto Bihalji Merin zaključuje: „Da je naša zemlja poslala upravo Lubardu na ovaj Bijenale - to je znak nove kulturne klime, smelosti i slobode“.

Mladi pisac Dobrica Ćosić objavljuje 1950. svoj prvi roman „Daleko je sunce“, koji se izdvaja iz dotadašnje literature o narodno-oslobodilačkoj borbi i revoluciji smelošću da progovori izvan oveštalog crno-belog i moralno - političkog tretiranja ljudskih sudbina i likova. Ovaj Ćosićev roman prvenac u narednim decenijama oboriće sve rekorde – u više izdanja dostigao je ukupni tiraž od preko milion i po primeraka.

Na repretoarima bioskopa, na kojima su ranije dominirali sovjetski filmovi, pojavljuju se filmovi sa zapada, a holivudski spektakl „Bal na vodi“ predstavljao je 1951. godine pravi bioskopski hit, koji se mesecima prikazivao pred prepunim gledalištem. Domaći film iz svoje početničke faze veličanja narodno-oslobodilačke borbe i revolucije polako se okreće

i drugim temama, koje tretiraju savremeni život i ljudske sudbine. Vladimir Pogačić u filmu „Subotom uveče“ iz 1958. govori o malim ljudima i njihovim svakodnevnim preokupacijama i prikazuje život velikog grada i ljudi u njemu na način blizak gledaocima, posebno mladoj generaciji.

U drugoj polovini šezdesetih pojavljuju se i prvi filmovi koji o NOB i revoluciji govore na kritički način („Tri“ Aleksandra Petrovića i „Jutro“ Puriše Đorđevića), a krajem šezdesetih će jugoslovenski film duboko zagaziti u vode tzv. crnog talasa koji donosi filmove visokog umetničkog dometa, ali i krajnje kritički raspoložene prema društvenoj stvarnosti, čiji su završeci sumorni i bezizlazni. Paralelno stasava i jedan novi žanr - partizanski akcioni film, koji osvaja i svetsko tržište kao pandan američkom vesternu.

Omladina usvaja nove trendove koji dolaze sa zapada. Džez muzika nije više na meti dežurnih čuvara komunističkog morala. Na najpopularnijim okupljalištima mladih, na igrankama, na novu muziku igraju se i nove igre koje su došle sa zapada, a mladići više ne skrivaju svoje kravate, koje su im prvih godina posle rata makazama sekli revnosni „skojevci“. Taj prvi dah slobode omladina prva koristi, pa je i omladinska štampa, iako još uvek pod budnim okom omladinskih komiteta, prva počela da objavljuje stripove i tretira teme koje mlade interesuju, kao što je ljubav i seksualno vaspitanje. Prednjači list „Mladost“, čije je pojavljivanje u oktobru 1956. predstavljalo pravo osveženje na tadašnjem prilično sumornom tržištu štampanih glasila, jer je svojim sadržajem, savremenim grafičkim izgledom i obiljem zanimljivih tema osvojio ne samo mladu čitalačku publiku, već i one starije, što ga je svrstalo u red najčitanijih nedeljnika u Jugoslaviji. Otvara se i druga štampa, pojavljuju se prvi listovi, preteče tabloida, sa lakim i zabavnim temama, neproverenim senzacijama i intrigantnim pričama.

Duh slobode, koji je Jugoslaviji širom otvorio vrata u svet, širiće se narednih godina i decenija nezaustavljivo, uprkos povremenim pokušajima vlasti da se obračuna sa „negativnim pojavama“, kako je nazivano svako veće, pa i prekomerno iskakanje iz zamišljenog socijalističkog moralnog i političkog šablona.

Taj duh slobode dovešće 1965. u Beograd, veliko ime srpske književnosti Miloša Crnjanskog, koji se posle skoro tri decenije

izbivanja, najpre u diplomatskoj službi u Rimu, a zatim u emigraciji u Londonu, vraća u zavičaj sa strepnjom kako će biti prihvaćen od komunističke vlasti. Njegov povratak je rezultat velike akcije upravo od strane te vlasti, odobrene sa najvišeg mesta, da privoli pisca da se vrati. Dočekan je bez javne pompe, ali sa velikim simpatijama i izlivima poštovanja od strane njegovih mlađih kolega stasalih u komunističkom režimu, za koje je njegov povratak istovremeno i nada da će i oni dobiti više slobode u svom delovanju.

ZLATNO DOBA. Celom svetu je jasno da Jugoslavija više i ne pomišlja na povratak u istočni blok. To je postalo jasno i novom lideru Sovjetskog saveza Nikiti Hruščovu, koji će tri godine posle Staljinove smrti i sam smoći snage da na 20. kongresu KP SSSR-a raskrinka Staljinov despotizam. Došao je na čelu sovjetske delegacije u maju 1955, dve godine posle Staljinove smrti, Titu „na noge“ i ponudio mu obnavljanje prijateljskih odnosa. Tito, naravno, prihvata ponudu, ali svom gostu stavlja do znanja da ti novi odnosi i saradnja moraju da budu na ravnopravim osnovama, uz uvažavanje svačijeg puta i specifičnosti, bez mešanja u unutrašnje stvari.

Titu „na noge“: Lider Sovjetskog saveza Nikita Hruščov u Beogradu

Najteži period Titove Jugoslavije je deset godina posle njenog formiranja prošao. Pred Titom je sada perspektiva građenja države po novom modelu i njenog afirmisanja u svetu. Koristeći se ugledom stečenim u tom periodu, on neumorno radi na tome da ga i materijalizuije. Obilata pomoć od zapada, međutim, nije posledica samo tog ugleda, već i činjenice da takva Jugoslavija, kao tampon zona između dva bloka svima treba, čak i Sovjetskom savezu, kada već nije uspeo da je vrati u svoj tabor.

Po mnogima, zlatno doba Titove Jugoslavije je druga polovina pedesetih i šezdesete godine. Od zaostale agrarne zemlje, stvorena je jaka država sa novim industrijskim kapacitetima, novim saobraćajnicama, sa razvijenim ekonomskim odnosima sa svetom, sa jakom armijom i sa životnim standardom stanovništva, pa i političkim slobodama, koji su svakako zaostajali za onima na zapadu, ali su za zemlje istočnog bloka bili nedostižni. Ali to su i godine, pogotovo druga polovina šezdesetih, kada se čitava jugoslovenska zajednica suočava sa ozbiljnom političkom krizom, koja će kasnije dovesti u pitanje i sam opstanak zemlje.

Naravno, ni u ovom periodu nije sve išlo glatko. Brojni problemi oko razvoja i zastoja u razvoju samoupravljanja, kao i sudari raznih mišljenja o daljem razvoju socijalizma i države bili su prisutni i povremeno su potresali javni i politički život. Možda najveći problem sa kojim se Titov režim suočio posle rezolucije IB bio je slučaj Milovana Đilasa. Jedan od prvih i najbližih Titovih saradnika, čovek koji je imao ogromnu moć, Milovan Đilas je sve iznenadio svojim člancima u „Borbi“* (*„Borba“, vodeći dnevni list, osnovan kao zvanični partijski organ u vreme ilegalnog delovanja Komunističke partije pre Drugog svetskog rata. Posle rata delovao je kao glasilo Narodnog fronta, odnosno kasnije Socijalističkog saveza radnog naroda i smatran je nezvaničnim glasilom komuniustičke vlasti, mada su i druga javna glasila u FNRJ, odnosno SFRJ, bila u službi vladajuće ideologije.) od oktobra 1953. do sredine januara 1954. u kojima je analizirao birokratiju, demokratiju, partiju i revoluciju na način koji je šokirao celokupnu jugoslovensku, ali i svetsku javnost, a kod najbližih saboraca izazvao nevericu i gnev. Pojednostavljeno rečeno, Đilas je izneo mišljenje da je uloga partije prevaziđena i izložio oštroj kritici „birokratsku kastu“ i „degenerisani moral rukovodećeg kadra“. Kao glavnu prepreku razvoja jugoslovenske zajednice Đilas je označio „profesionalne revolucionare i birokratizovane glavare“, koji su od partije napravili kočničara umesto predvodnika društvenog razvoja.

Možda bi sve to nekako i prošlo, uz blagu kritiku i prekor, jer je lično Tito intervenisao da Đilas prestane sa takvim pisanjem, a u međuvremenu ga čak postavio za predsednika jugoslovenskog parlamenta, ali Đilas se baš „otrgao“, pa je na kraju, kao šlag na tortu, u časopisu „Nova misao“ objavio članak-esej pod naslovom „Anatomija jednog morala“ u kome je otvoreno i bez ikakvih kočnica izvrgao oštroj kritici moral „vladajuće kaste“, a to znači svoje drugove iz najvišeg rukovodstva, povodom ignorantskog odnosa prema supruzi partizanskog generala, koja nije poticala iz njihovih krugova. Iako Đilas ne navodi nijedno ime, ljudi su odmah prepoznali da se radi o mladoj i lepoj glumici Mileni Vrsajkov, koja se upravo udala za proslavljenog ratnog komandanta Peka Dapčevića.

Pukotina u rukovodstvu: Tito i Milovan Đilas

Zbog Đilasovog pisanja 16. i 17. januara 1954. održan je vanredni plenum Centralnog komiteta na kome je Đilas označen kao „glavni

nosilac antisocijalističkih pojava“, a njegova shvatanja kao „anarho-liberalistička“, zbog čega je isključen iz Centralnog komiteta i udaljen sa svih funkcija. Po oceni nadležnih, on je i kasnije nastavio sa „antiparijskom i antidržavnom“ delatnošću, zbog čega je hapšen i suđen, da bi se i sam Đilas konačno stvarno svrstao na antikomunističku stranu, objavljujući u inostranstvu knjige u kojima se obračunava sa dogmatskom ideologijom svakog komunizma.

PAVELIĆ I STOJADINOVIĆ DELE JUGOSLAVIJU. Daleko od Jugoslavije i njene javnosti 1954. godine odigrala se čudna igra koja se bavila sudbinom Jugoslavije. Dva politička emigranta sa prostora Jugoslavije, Ante Pavelić i Milan Stojadinović u Argentini su, navodno, dogovorili podelu Jugoslavije između Srbije i Hrvatske. Dokument sporazuma između nekadašnjeg hrvatskog poglavnika i istaknutog srpskog i jugoslovenskog političara iz tridesetih godina nikad nije pronađen. O njegovom postojanju može samo da se nagađa na osnovu pisanja italijanske i argentinske štampe, kojoj su se pridružili i tadašnji emigrantski listovi. Ali, ono što je takođe nesporno je da su i Stojadinović i Pavelić u tadašnjim izjavama za javnost priznali da se na sporazumu radi.

Da su Pavelić i Stojadinović međusobno komunicirali svedoči i serija od pet fotografija u argentinskom listu Hogar na kojima se vide Stojadinović i Pavelić u vrtu Stojadinovićeve vile u Buenos Airesu, u društvu supruga i sa flašom šljivovice na stolu pred njima. Ali „sporazum“ je, posle objavljivanja vesti o njemu, naišao na nepodeljenu osudu emigrantskih krugova i srpskih i hrvatskih, ponajviše što ni jedni ni drugi nisu zadovoljni kako su Stojadinović i Pavelić zamislili podelu. Srpska emigracija je bila ogorčena što jedan bivši srpski političar sarađuje sa najvećim dželatom srpskog naroda i još mu poklanja Bosansku Krajinu sa većinskim srpskim življem, dok hrvatska emigracija ne može da oprosti Paveliću što komada Bosnu u korist Srbije i spreman je da žrtvuje čak i Dubrovnik.

Dogovor: Milan Stojadinoviž i Ante Pavelić u Buenos Airesu 1954.

Da je u pitanju prilično zamršena igra pokazuje i okolnost da je Stojadinović ubrzo posle dolaska u Argentinu, u kojoj je inače od prvog dana živeo „na visokoj nozi“, uspostavio kontakt sa jugoslovenskom ambasadom u Buenos Airesu i ponudio svoje usluge, a za uzvrat je tražio da se njegov brat Dragomir, koji je služio zatvorsku kaznu u Jugoslaviji, oslobodi i da mu se omogući da sa porodicom napusti Jugoslaviju. Dragomir-Dragi Stojadinović, mlađi brat Milana Stojadinovića bio je pre rata vlasnik i urednik jednog od vodećih dnevnih listova Vreme, a u okupiranom Beogradu list je izlazio pod nazivom Novo Vreme i praktično je bio zvanično glasilo marionetske vlasti sa zapaženim

člancima koji veličaju okupatora i „Velikog Vođu Velikog Nemačkog Rajha“, zbog čega je Dragomir u avgustu 1946. osuđen na smrt, ali mu je ova kazna zamenjena za 15 godina robije.

Jugoslovenska strana je prihvatila ponudu očekujući od Stojadinovića da joj najviše pomogne u borbi protiv Pavelića. U dosijeima jugoslovenske tajne policije može se videti da je ova saradnja bila prilično burna, jer je i jedna i druga strana više tražila nego što je bila spremna da pruži. Narednih godina je Stojadinović činio sitne usluge jugoslovenskoj Udbi, ali ne samo da nije radio na podrivanju Pavelića, već je sa njim, uz šljivovicu, radio na podeli Jugoslavije. Uprkos tome, Stojadinovićev brat Dragomir je krajem novembra 1955. pušten iz zatvora i dobio odobrenje da sa porodicom napusti Jugoslaviju.

Šta se krije iza ovako čudnog raspleta? Da li je lukavi Stojadinović nadigrao svemoćnu Udbu ili je u pitanji velika igra u kojoj je sama Udba režirala tobožnje sklapanje sporazuma između Stojadinovića i Pavelića, kako bi i jedan i drugi bili kompromitovani u očima srpske i hrvatske emigracije? Šta god da je, profitirala je i jedna i druga strana: Pavelićev ugled među hrvatskom emigracijom je ozbiljno poljuljan, a Stojadinović je dobio brata, ne mareći mnogo za sopstveni ugled. A od sporazuma na papiru ni traga ni glasa.

VIŠE OD IGRE. Prva posleratna decenija u Jugoslaviji bila je ispunjena velikim naporom da zemlja uhvati korak sa svetom i svojim građanima omogući koliko toliko pristojan život. „Radni narod“ bio je željan svega i nadao se da je došao kraj odricanjima. Ljudi se više nisu zadovoljavali samo sigurnim poslom koji obezbeđuje minumum životnog standarda, želeli su više. Država je nastojala da ponudi što više kulturnih sadržaja, strogo vodeći računa da ni taj deo svakodnevnog života ne iskoči iz zacrtanog ideološkog okvira i u tome je uspevala, malo milom, malo silom. Jedino gde je „novi čovek“ mogao, koliko - toliko slobodno, da iskaže sopstveno uverenje bio je sport, posebno onaj najpopularniji - fudbal. Nedeljna popodneva na velikim i malim stadionima i igralištima širom zemlje bila su poprište sportske borbe i slobodnog navijanja. Ta sloboda opredeljivanja za ovaj ili onaj klub stvarala je kod običnih ljudi privid stvarne slobode, slobode da viču, zvižde, protestuju, da vode međusobnu polemiku, sve ono što izvan sporta nisu smeli.

U rigidnom sistemu, kakav je bio tih prvih deset godina, čudno je delovalo okupljanje velikog broja ljudi na glavnim gradskim trgovima, ponekad posle važnih utakmica i više hiljada, da bi po grupicama analizirali protekli ili predstojeći meč, iznosili svoja mišljenja o taktici i igri pojedinih igrača, ali neretko vodili i žučne rasprave, pokušavajući da jedni druge ubede, nadmudre i nadviču. Nekome sa strane je to moglo da izgleda kao protestni zbor, ali vlast je znala o čemu se radi i velikodušno je tolerisala ta okupljanja navijača, koja nisu izazivala nikakve posledice, osim što bi poneki tramvaj ili trojelbus zvučnim signalom upozoravao da mu se oslobodi prolaz. Putničkih automobila, pogotovo privatnih, tada gotovo da i nije bilo.

Danas bi bilo nezamislivo da se suprotstavljene grupe navijača nađu licem u lice, a da to ne završi teškim incidentima. Tada su to bila jedina spontana masovna okupljanja ljudi, bez prisustva uniformisane milicije (onih u civilu svakako je bilo) i bez ikakvih incidenata. Najmasovnije je bilo, naravno, u najvećim fudbalskim centrima iz kojih su dolazili tada vodeći jugoslovenski klubovi: u Beogradu na Terazijama, u Zagrebu na čuvenoj „Špici“*, (*Mesto gde se poznata zagrebačka ulica Ilica uliva u tadašnji Trg Republike, odnosno Jelačićev trg.), u Splitu na gradskoj rivi.

Početkom novembra 1955. kao bomba je ekplodirala neverovatna vest: Vladimir Beara, najbolji jugoslovenski golman, svetske klase i renomea, napustio je splitski „Hajduk“ i prešao u beogradsku „Crvenu zvezdu“. U društvu koje je svih tih posleratnih godina bilo strogo kontrolisano, u kome su mediji vrlo škrto plasirali vesti o kriminalu ili nekim aferama, u društvu koje se trudilo da pokaže da u socijalističkom raju vladaju red i mir, bez konflikata i bez afera i skandala, vest o Beari zapretila je da se pretvori u aferu za kakvu do tada jugoslovenska javnost nije znala. I pretvorila se. Što je najgore po tadašnju vlast, afera je dobila političku dimenziju.

Ako se kaže da je Vladimir Beara bio po nacionalnosti Srbin, onda razlog njegovog prelaska iz najboljeg hrvatskog kluba u najbolji srpski klub, u vremenima kada je jugoslovenski sport zvanično amaterski, u očima javnosti nije ništa drugo nego nacionalni. Sada se o tome na beogradskim okupljanjima navijača govori bez zadrške, kao što se i na splitskoj rivi to komentariše kao „srpska zavera“. To što se ne spominju sportski razlozi ima potporu u činjenici da beogradskom klubu, koliko god Beara bio nesporno najbolji, on zapravo i nije bio neophodan, jer u

svojim redovima „Crvena zvezda“ ima Srboljuba Krivokuću, golmana koji je u jugoslovenskim razmerama drugi iza Beare i njegova rezerva u reprezentaciji. Dakle, ako razlog Bearinog prelaska nije novac (svi su tobože amateri), niti potreba beogradskog kluba da se pojača, onda razlog može da bude samo Bearina nacionalnost, a to je već politika i to ona koja kvari idiličnu sliku jugoslovenskog zajedništva.

Fudbal i politika: Vladimir Beara

Tih novembarskih dana 1955. prvi put u Titovoj Jugoslaviji vlasti nisu u stanju da zaustave nešto što ima obeležje nesporazuma među nacijama, nesporazuma koji se javno ispoljava. U Beograd iz Splita dolazi delegacija, koja traži prijem kod Tita i njegovu intervenciju. Tito je za fudbal bio slabo zainteresovan, više je preferirao mačevanje i atletiku, a ponajviše lov, ali je bio svestan da je fudbal „više od igre“ i da ga mase obožavaju. Nije primio delegaciju iz Splita već ih je upitio kod Edvarda Kardelja, koji je Slovenac i koji voli i razume fudbal.

I sad sledi priča koja zvuči kao anegdota, ali koja je, po svoj prilici, verodostojna, jer je čak i Beara mnogo godina kasnije tvrdio da je ta priča autentična. Kardelj je, praveći se da niti zna ko je Beara niti šta on

igra (a bio je čest posetilac fudbalskih utakmica) rekao Splićanima: „Pa, zar je važno gde će taj Beara da igra tenis, u Splitu ili Beogradu?!“ Posle toga je svojim sagovornicima ozbiljno stavio do znanja da Jugoslavija ima preča posla nego da se bavi fudbalskim aferama i da treba da vode računa o tim važnijim stvarima, a ne da stvaraju skandale.

Tako je zvanično stavljena tačka na Bearin slučaj, bar što se vlasti tiče. Ali u fudbalskom svetu ona je dugo potrajala. „Crvena zvezda“ iz bezbednosnih razloga nije stavljala Bearu na gol na utakmicama koje je igrala u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Tada bi branio Krivokuća. Još zanimljivije je da su selektori jugoslovenske reprezentacije upravo u to vreme prednost davali Krivokući, dok je Beara, jedan od najboljih golmana na svetu, sedeo na klupi za rezerve. Kao da je odnekud stigla direktiva da se upavo tako postupi, kako bi se smirile strasti koje su dolazile iz dve najveće jugoslovenske nacije.

A sam sport, posebno fudbal, izgubio je privid nevine amaterske igre koja zabavlja narod. Kako godine budu prolazile, sve više i sve češće, biće povod i za druga nadmetanja.

TRAGANJE ZA NOVIM PUTEVIMA. Zahvaljujući pre svega povoljnim zapadnim kreditima i intenzivnim spoljno-trgovinskim vezama, jugoslovenska privreda je 1955. doživela znatan uspon, posebno u industriji. Privredna ekspanzija je praćena i ekspanzijom zapošljavanja, a između 1957. i 1963. izrazit je porast potrošnje i životnog standarda. Svake godine je u zemlji otvarano 300.000 novih radnih mesta, zahvaljujući upravo investicijama koje su omogućene, uz pomoć povoljnih zapadnih kredita. Ali ovako ekstenzivno zapošljavanje imalo je i drugu stranu - ogroman priliv nekvalifikovane radne snage sa sela. Zbog toga se pokreće akcija protiv prekomernog investiranja u tešku industriju i u prilog razvoja poljoprivrede i lake industrije, pre svega manjih prerađivačkih kapaciteta.

Titova putovanja po svetu započeta ranih pedesetih rezultirala su zbližavanjem sa zemljama trećeg sveta, iz kojih se rodila ideja o okupljanju tih zemalja u takozvani pokret „neangažovanih zemalja“, koji će kasnije dobiti pravi naziv - Pokret nesvrstanih. Beograd je 1961. bio domaćin prvog skupa nesvrstanih na kome su utvrđeni temelji jednog novog pokreta kao protivteže blokovskoj podeli sveta. Istovremeno se

razvija i jugoslovenska politika aktivne miroljubive koegzistencije, koja se zasniva na borbi za mir i nevezivanje ni za zapad ni za istok, što je zapisano i u uvodnom delu Ustava iz 1963. godine.

Prvi samit nesvrstanih u Beogradu 1961.

Upravo kada se činilo da je Jugoslavija postala stabilna i jaka, da ljudi u njoj žive sve bolje, da raste njen ugled u svetu i da rukovodstvo umešno vodi zemlju u komunistički raj, pojavile su se prve pukotine koje pokazuju da politički vrh nije jedinstven u pogledu pravaca daljeg razvoja. Kakva je razmera tih nesuglasica najbolje pokazuje proširena sednica Izvršnog komiteta CK SKJ održana u Beogradu od 14. do 16. marta 1962. koja je sazvana zbog konfrontacija oko daljeg razvoja samoupravljanja i decentralizacije. Sednici je prisustvovao praktično kompletan jugoslovenski partijski i državni vrh, a njen tok i zaključci su godinama držani u velikoj tajnosti i postali dostupni tek posle raspada Jugoslavije. Kao ilustracija dramatičnosti situacije sa kojom se suočilo jugoslovensko rukovodstvo dovoljno govori i upozorenje koje je izneo Tito na ovoj sednici:

„Kakva je samo atmosfera, drugovi, šta da vas ja u to ubjeđujem, vi i sami vidite - na sjednicama Saveznog izvršnog vijeća! Kakve su to diskusije! Često dolazi do toga da se čovjek pita: pa dobro, je li ta naša zemlja zbilja kadra da se još drži, da se ne raspadne? Kako će se poslije takvih diskusija i demonstrativnog odlaska, recimo sa sjednica, pa čak i sa sjednica Skupštine, sprovoditi razne odluke koje se donose?! Jasno je da je to nemoguće... Decentralizacija kod nas dobija kod pojedinih naših ljudi sve više karakter i smisao dezintegracije".

Ove Titove reči pokazuju da se u najvišim institucijama države vodio pravi mali rat oko svakog pitanja, iza čega stoje različiti interesi pojedinih republika koje je sve teže pomiriti. Jasno je da je u pitanju sukob u državno-partijskom vrhu, koji je dobio takve razmere da se i sam Tito pita da li je Jugoslavija pred raspadom. Drugim rečima, federacija je već tada počela da funkcioniše kao zbir republičkih interesa. Slično je i sa Savezom komunista čiji se uticaj i autoritet sve više pomera iz centra u republike, čime je narušeno jedinstvo, jer republike ispoljavaju različite interese koje nema ko da uskladi i pomiri.

Posle ove sednice partijskom članstvu je upućeno pismo, kojim se od komunista traži da „zavedu red u sopstvenim redovima". Dva meseca kasnije, u svom čuvenom govoru u Splitu, koji je direktna posledica trodnevne sednice jugoslovenskog vrha, Tito će izneti do tada najoštriju javnu kritiku stanja u zemlji i rukovodstvu:

„Neki komunisti su zaboravili na šire interese čitave zajednice, gledaju samo na svoj najuži krug, tako da je došlo i do političkog nezadovoljstva i nepravilnosti u pojedinim republikama. Mi smo more krvi prolili za bratstvo i jedinstvo naših naroda i nećemo nikom dozvoliti da nam dira ili da nam iznutra ruši to bratstvo i jedinstvo... Nijedna naša republika ne bi bila ništa, da nismo svi zajedno! Mi moramo stvarati svoju istoriju, svoju jugoslovensku socijalističku istoriju, jedinstveni i ubuduće, ne dirajući u nacionalno pravo pojedinih republika da gaje svoje tradicije, ne na štetu već u interesu čitave zajednice... Decentralizacija kod nas postoji zato da bi se više razvijala stvaralačka inicijativa, da bi se lakše upravljalo, a ne radi toga da svako na svom ćepenku radi ono što hoće. Svako mora da gleda na cjelokupnu našu zajednicu, na sve što je u interesu zajednice, jer ono što je u interesu zajednice sigurno je i u interesu svakog pojedinca, svake lokalne jedinice..."

Split 7 maja 1962:Tito govori na velikom mitingu okupljenim građanima.

Iz ovakvog Titovog nastupa moglo bi se zaključiti da je tajna sednica rezultirala čvrstim stavom da se moraju zaustaviti dezintegracioni procesi i da se jugoslovenski partijski vrh odlučno suprotstavlja pokušajima slabljenja centralne državne vlasti i autoriteta partijskog centra. Ali, videće se kasnije da je trodnevna sednica jugoslovenskog vrha, ipak, završena bez raščišćavanja odnosa i sa kompromisnim zaključcima. A koliko je ta sednica bila dramatična možda najbolje govori kasnija navodna izjava vodećeg hrvatskog rukovodioca i bliskog Titovog saradnika Vladimira Bakarića da je Tito tada hteo da podnese ostavku na položaj generalnog sekretara SKJ i da su ga ostali „s mukom uvjerili“ da od toga odustane.* (*Zabeleženo u knjizi Jožeta Pirjeveca „Tito i drugovi“, Laguna 2016.)

Dugo skrivanoj sednici najvišeg državnog i partijskog rukovodstva prethodila je jedna polemika, koja bi mogla da se označi kao okidač za ono što će uslediti i dovesti do dramatičnog Titovog upozorenja. U januaru 1961. u zagrebačkom časopisu „Telegraf“ objavljen je intervju sa Dobricom Ćosićem, već poznatim i priznatim književnikom i čovekom, čija je bliskost sa režimom bila nesporna. Ćosić je govorio o aktuelnom stanju u kulturi i o odnosima i saradnji između kulturnih poslenika različith republika, pri čemu je izrekao zamerku na pasivnost u tim odnosima, propративši to zaključkom da će ta tema o pasivnosti u međurepubličkim odnosima „biti aktuelna dokle god postoje republike“.

Na ovu Ćosićevu izjavu reagovao je poznati slovenački filozof Dušan Pirjevec u časopisu „Naša sodobnost“, što je kasnije iste godine preneo beogradski časopis „Delo“. Pirjevec je Ćosićev zaključak protumačio kao nagoveštaj ukidanja republika. Imajući svakako u vidu Ćosićevu

bliskost sa vladajućim jugoslovenskim krugovima, Pirjevec takav nagoveštaj shvata veoma ozbiljno, maltene kao gotovu stvar, pa je i njegova reakcija prilično burna: „Republike će ostati... neprikosnovene kao što je neprikosnovena narodna volja koja ih je stvorila i kao što je neprikosnovena krv koja je morala da bude prolivena da bi mogle uopšte nastati“. Pirjevec dalje piše da je pravilno što je Ćosić „tako oštro udario po nacionalnim šovinizmima, ali nije pravilno što je pri tom prevideo unitarističko-centralističke tendencije“, dodajući da je Ćosić trebalo da osudi „sve centralističke vampire, tim više što se s njima može da susretne tako reći licem u lice“.

Ćosić je na Pirjevčevu žestinu odgovorio prilično pomirljivo, objasnivši da je mislio na „večnost, stalnost i imanentnost i problema i republika“, ali Pirjevčeva aluzija na „centralističke vampire“ sa kojima Čosić može da se „susretne takoreći licem u lice“ nije prošla nezapaženo kod najmoćnijih. Reagovali su Tito i Ranković, zahtevajući da Čosić nastavi polemiku, što je Ćosić, po sopstvenoj tvrdnji, nevoljno prihvatio. Tako je nastala serija tekstova i s jedne (Ćosićeve) i s druge (Pirjevčeve) strane u slovenačkom časopisu „Naša sodobnost“, a prenošena u beogradskom časopisu „Delo“ sve do početka 1962. Posle toga je usledila spomenuta sednica jugoslovenskog vrha, na kojoj je i ova polemika istaknuta kao primer poremećenih odnosa i, što je najčudnije, ocenjena kao štetna za odnose u federaciji. Vlast se, dakle, odlučila za smirivanje tenzija i čuvanje prividnog jedinstva, skrivajući tako pravu prirodu odnosa među republikama, odnosa koji su i bili razlog za sazivanje sednice u martu 1962. Jedino je Tito u Splitu mogao da kaže to što je kazao, ali vrlo brzo će se videti da je taj govor bio namenjen javnosti za jednokratnu upotrebu, a da se iza kulisa radi nešto sasvim drugo.

CENTRALISTI I KONFEDERALISTI. U aprilu 1963. donet je novi Ustav* (*Drugi posle onog iz 1946, koji je inače 1953. donošenjem Ustavnog zakona temeljno „renoviran“.), najpoznatiji po tome što je odredio novo ime savezne države - SFRJ, umesto FNRJ. Umesto narodna, Jugoslavija je sada socijalistička. Međutim, potreba za donošenjem novog Ustava ponajmanje je u promeni imena savezne države. Njime je, pre svega, proglašeno pravo na društveno samoupravljanje kao neprikonosnoveno, a teritorijalne jedinice u državi, od opština i srezova do republika i same federacije, proglašene su društveno-političkim zajednicama. Dakle, novi Ustav je prvenstveno usmeren na konačno ustavopravno definisanje i ustoličavanje samoupravnih odnosa, ali sadrži i zametak budućih koraka

ka slabljenju federalne vlasti, jer ukida hijerarhiju između nje i teritorijalnih jedinica i uvodi sistem međusobnih prava i obaveza.

Između Titovog govora u Splitu i donošenja Ustava nije prošlo ni godinu dana. U Splitu Tito odlučno izjavljuje pred celom Jugoslavijom, ali i pred svetom, da neće dozvoliti narušavanje jugoslovenskog jedinstva i da nijedna republika ne bi bila ništa bez tog jedinstva. Sada, novim Ustavom se ukida hijerarhija između federalne vlasti i teritorijalnih jedinica, čime se automatski slabi federalna vlast. Ovakav zaokret od govora u Splitu do donošenja novog Ustava može se objasnti ili Titovim popuštanjem, ili njegovim manevrom. Ako je u pitanju prvo, onda je bio pod ogromnim pritiskom da posle splitskog govora „spusti loptu“ i posluša glas onih koji su za slabljenje federalne vlasti. Ako je pak u pitanju Titov manevar, što nije isključeno, onda je i njegov govor u Splitu bio svesna obmana iza koje stoji već donetna odluka da se ide drugim putem. Ali, šta god da je, Titov instinkt za samoodržanje, što podrazumeva i držanje vlasti, svakako je impresivan. Jer, koliko god tada izgledalo da je on diktator koji o svemu odlučuje, to je samo privid. On je, pre svega, čovek koji zna kako se vlada i kako se čine ustupci da bi se vlast držala.

Ostavimo po strani pitanje da li je ona priča o Titovoj ostavci tačna, ali nema sumnje da se sam Tito u tom trenutku našao u procepu. On je taj koji je smogao snage i hrabrosti da jugoslovenskom komunističkom pokretu u odsudnom trenutku odredi pravac demokratizacije i napuštanja dogmatskog staljinizma. Ta demokratizacija nužno vodi u modernizaciju čitavog društva i otvara prostor za pluralizam, ali umesto postizanja viših oblika jugoslovenskog zajedništva, odjednom se afirmiše republički subjektivitet, koji preti da potpuno razori partijsko i državno jedinstvo. To je moralo da rezultira otvaranjem krize na koju treba naći pravi odgovor.

Natrag u diktaturu se ne može, jer bi to u trenutku kada se i u zemljama realnog socijalizma odriču staljinizma i kada jugoslovenski model u čitavom svetu izaziva veliko interesovanje, pa i simpatije, bilo pogubno i za Jugoslaviju i za ideju komunizma kao takvu. Dakle, Tito je suočen sa potrebom da popusti i na jednoj i na drugoj strani, odnosno da založi svoj autoritet u odbrani jedinstva, ali istovremeno da promoviše i novu politiku, koja će osloboditi prostor za kakav-takav pluralizam. Sada je

još više uveren da je to samoupravljanje u punom smislu, a ne samo radničko, dakle koncept koji zahteva preobražaj celokupnog sistema.

Godinu dana kasnije, 1964. održan je Osmi kongres SKJ na kome je glavna tema samoupravna koncepcija razvoja zemlje. Dakle, partijski kongres trebalo je da „pogura“ brže i doslednije sprovođenje ustavnih opredeljenja. Ne treba sumnjati da je kongres jednodušno podržao dalji razvoj samoupravljanja i označio glavne pravce delovanja svojih članova na tom polju. Ali kongres je otišao i korak dalje, što je u prvom trenutku delovalo iznenađujuće: pozabavio se, mada samo načelno, i nacionalnim pitanjem. Ako se ima u vidu da se skoro dve decenije posle rata nacionalno pitanje u Jugoslaviji smatralo rešenim još u ratu i revoluciji, ovo njegovo stavljanje na dnevni red je bilo zaista neočekivano, pogotovo što se rukovodstvo do tada dosledno držalo političkog stava da je o tome sve rečeno i rešeno i da svako pokretanje ovog pitanja može da obnovi sećanja na surove međunacionalne obračune za vreme rata.

Veza između daljeg razvoja samoupravljanja i nacionalnog pitanja postaće jasnija u narednim godinama u kojima je od 1967. do 1971. doneto 42 amandmana na Ustav kojima je ojačan položaj autonomnih pokrajina, uvedene nove oblasti samoupravljanja i, što je najvažnije, dotadašnji savezni organi postali su zajednički, a ne više nadređeni. Iz tog ugla gledano, jasnije je i zašto je partijski kongres 1964. povezao samoupravljanje kao dominantnu temu kongresa sa nacionalnim pitanjem. To je na određeni način bila priprema za ono što će se ozvaničiti Ustavom 1974, kada će biti promenjena i sama struktura federacije.

Na kraju i mala pikanterija u vezi sa Osmim kongresom i njegovim dalekosežnim posledicama: sam Tito je na Kongresu upozorio na pogrešno shvatanje da će nacionalnosti jednog dana „odumreti“, a on lično je, prilikom izbora novog rukovodstva, prvi put pored svog imena u jedan partijski dokument stavio i svoju nacionalnu odrednicu. Kao da je hteo da pokaže da ispunjavanjem marksističkog ideala o odumiranju države, čemu novi Ustav teži, ne odumiru i nacije.

Tako se u samo tri godine – od polemike Ćosić-Pirjevec, dramatične tajne sednice jugoslovenskog partijskog i državnog vrha, Titovog govora u Splitu, donošenja novog ustava i odluka partijskog kongresa – zgusnuo period u kome je otvoreno pitanje o daljoj sudbini jugoslovenske

zajednice. A kakva je ta sudbina? Videće se u godinama koje dolaze da je to stalna borba između dva koncepta koja su, sticajem prilika, označila dva istaknuta predstavnika slovenačke i srpske inteligencije. Ćosić je u toj polemici pisao: „Socijalizam nije nikakav nacionalni program, socijalizam je internacionalni program“. I još: „Poslednjih godina razgoreva se gnev nacionalista, separatista i partikularista na svaku reč i misao o jugoslovenstvu“. A Pirjevec mu otpisuje: „Ne može se govoriti posebno o republikama i nacijama i opet posebno o Jugoslaviji. Sve je Jugoslavija i zato moramo razgovarati i o centralizmu i unitarizmu, koji su, pre svega, izraz nedemokratske suštine birokratizma“.

Godine koje dolaze, a posebno one koje su prethodile raspadu jugoslovenske zajednice, pokazaće da su ova dva koncepta, pojednostavljeno rečeno, zastupala ili centralizovanu zajednicu, ili labavu zajednicu samostalnih republika. Zastupnici prvog koncepta najveću opasnost vide u nacionalizmu, dok drugi smatraju da je mnogo opasniji unitarizam koji je srušio i prvu Jugoslaviju. Ove dve nepomirljive opcije do samog kraja najupornije su zastupale Srbija i Slovenija, uz izuzetak kratkotrajne epizode sa hrvatskim „maspokom“.

BLAGOSTANJE U KOMUNISTIČKOM RAJU. Uprkos svemu, za život običnih građana kasnih pedesetih i ranih šezdesetih godina, nastupilo je razdoblje prividnog blagostanja, ali i ogromnih problema koje donosi stihijski rast. Sve češće su povremene intervencije i mini reforme koje treba da osiguraju ravnomerniji i stabilniji razvoj. Bitka za ekonomsku i privrednu stabilizaciju postaće permanetna, ali sa polovičnim uspehom, a ponekad i sa odustajanjem od radikalnijih koraka. Najozbiljniji pokušaj dubljeg preobražaja privrede bio je 1965, kada su donete mere koje su zajedno sa onima iz ranijih godina označene kao privredna reforma, koja je trebalo da dovede do najtemeljnijeg preobražaja privrede od uvođenja radničkog samoupravljanja. Jugoslovenska privreda je, u to vreme, egzistirala na dotacijama i regresima, štićena carinama, snabdevana iz skupog uvoza. Sada je to „razmaženo dete“ trebalo dovesti u red i naterati je da posluje onako kako nije navikla.

Uvođenje reda je zahtevalo pre svega smanjivanje investicija, što je za posledicu imalo smanjivanje zaposlenosti. Ventil za ovaj problem je već postojao samom činjenicom da je Jugoslavija već sredinom pedesetih godina liberalizovala putovanja svojih građana, a šezdesetih je svako

mogao da ide gde hoće i da se zapošljava na zapadu, a da zbog toga u domovini nema nikakvih problema. To je svakako doprinelo da nezaposlenost bude pod kontrolom, a uz to je donosilo i korist od zarađenih deviza jugoslovenskih radnika u inostranstvu, koje su oni dobrim delom trošili ili ulagali u zavičaju, što je dobro došlo samoj državi kao izvor stranih valuta koje su joj nedostajale. Već polovinom šezdesetih oko 400.000 građana Jugoslavije radilo je van zemlje, najviše u razvijenim evropskim zemljama Nemačkoj, Francuskoj, Austriji, Švajcarskoj i Švedskoj, da bi se taj broj narednih godina, iz godine u godinu, povećavao i 1981. iznosio 625.000.

Zbog problema na socijalnom planu kritičari reforme su upozoravali da je njena cena previsoka. Ali sredinom šezdesetih se, ipak, živelo najbolje u odnosu na prethodne godine. Smanjenje investicija i pad zapošljavanja omogućili su rast plata. Onima koji su ostali bez posla bila su otvorena vrata za zapošljavanje u inostranstvu. Polako se i pojam privatne svojine pretvara od bauka u podnošljivu pojavu, koja stimuliše ljude na bolji rad. Izvan gradova niču vikendice u kojima jugoslovenska radnička klasa uživa od zarađenog novca u inostranstvu ili od domaćih kredita. Na ulicama i drumovima sve je više privatnih automobila koji, uz kredit, postaju dostupni velikom broju građana.

Šoping ture u susednu Italiju, posebno u Trst, zbog koga se u Jugoslaviji do pre 10 godina bučno demonstriralo, postale su popularan način da se jeftino nabavi zapadna roba po najnovijoj modi, mada često sumnjivog kvaliteta. Budimpešta, Segedin, Temišvar, Prag i drugi gradovi u zemljama komunističkog lagera postali su privlačni za provod velikog broja prosečno imućnih Jugoslovena. Dovitljivi građani Jugoslavije koristili su mogućnosti da na razlici između crnog i zvaničnog kursa zamenom stotinak nemačkih maraka, ili prodajom odevnih predmeta, pa čak i žvakaćih guma, donetih iz Jugoslavije, u tim zemljama provedu više dana, a da „ništa ne košta“. To je jugoslovenski „socijalizam sa ljudskim licem“, zbog koga građani istočnoevropskih zemalja gledaju na Jugoslaviju kao na bogatu zemlju sa bogatim građanima i mogu samo da im zavide i priželjkuju da i oni jednog dana postanu deo takvog društva.

Započinje i socijalno raslojavanje. Bogati pojedinci više ne kriju svoju imovinu: luksuzne kuće i automobile zarađene po belom svetu, ali i na poslovima u samoj zemlji, koji su često praćeni zloupotrebom položaja i poslovnim mahinacijama. Javlja se tzv. tehnomenadžerski sloj ljudi, koji

u ime društvenih radnih organizacija sklapaju velike poslovne ugovore sa stranim firmama i za sebe osiguravaju visoku proviziju.

Otvaranje prema svetu donosi nove prodore na ekonomskom polju. Spoljnotrgovinska razmena se višestruko uvećava. Niču moćna preduzeća, čiji je osnovni zadatak trgovina sa svetom, ali preko njih se obavljaju i drugi važni poslovi, koji nisu samo trgovački. Geneks, Astra, Ineks, Emona, Agro-Vojvodina, Jugoslavija komerc, to su samo neka od spoljnotrgovinskih preduzeća, koja Jugoslaviji donose neophodne devize, ali njihova moć je višestruka, što se najbolje može videti u slučaju najmoćnijeg od njih Geneksa.

Osnovan 1952. sa 19 zaposlenih, Generaleksport je od malog uvozno-izvoznog preduzeća izrastao u moćnu firmu sa preko 60 filijala u svetu i 6.000 zaposlenih, što mu je omogućilo da drži preko 10 odsto celokupne jugoslovenske spoljne trgovine i blizu 30 odsto srpskog izvoza i uvoza. Govorilo se da je ovaj moćni sistem bio praktično „država u državi“, koji je imao i svoju aviokompaniju i velike turističke i hotelske kapacitete.

Ono što je bila karakteristika ne samo Geneksa, već i drugih velikih spoljnotrgovinskih firmi iz Srbije, ali i iz Hrvatske, Slovenije i Bosne i Hercegovine, jeste njihov kadrovski kostur, koji je bio baziran na poverljivim ljudima iz Državne bezbednosti, čiji je zadatak bio da kontrolišu poslovanje i ne dozvole njihovo skretanje u „kapitalističke vode“, ali da istovremeno, koristeći veze sa svetom, prikupljaju i informacije značajne za bezbednost zemlje. Tako su brojne filijale spoljnotrgovinskih preduzeća postale i značajni obaveštajni punktovi iz kojih su stizale informacije koje su se, pre svega, odnosile na aktivnost i planove političke emigracije.

Spoljnotrgovinske firme su, zahvaljujući hladnom ratu i „gvozdenoj zavesi“ između istoka i zapada, obilato koristile mogućnost reeksporta, kupujući zapadnu robu i preprodajući je zemljama istočnog lagera. Pozicija ni na istoku ni na zapadu bila je idealna za reeksportere, jer su mogli sa svima da sarađuju. Prepakivali su zapadnu robu i prodavali je Rusima, Rumunima, Mađarima, Česima i drugima, koji nisu imali direktne kontakte sa zapadnim tržištem. Priča o reeksporterima je priča o tadašnjem sistemu u kome je u socijalističkom samoupravljanju bilo moguće imati kapitalističke oaze kakve su bile najveće jugoslovenske spoljnotrgovinske firme. Ali ta priča će jednog dana postati i jabuka

razdora i povod da se, u politički najturbulentnijim godinama početkom sedamdesetih, otvoreno ukaže na reeksportere kao na leglo tehnomenadžerstva sa kojim su tadašnje političke vlasti započele nemilosrdan obračun.

PAD ALEKSANDRA RANKOVIĆA. Sredinom 1966. širom sveta je, kao grom iz vedrog neba, odjeknula vest da je smenjen sa svih funkcija Aleksandar Ranković, najmoćniji čovek u Jugoslaviji posle Tita. Podudarnost vremena, neposredno posle prvih rezultata velike reforme, koja nije samo privredna, sa vremenom Rankovićevog ražalovanja je očigledna i analitičari su, u prvi mah, pokušali da Rankovićevo smenjivanje dovedu u vezu sa reformom. Zvanično objašnjenje partijskih i državnih vlasti ukazuje na deformacije u službama državne bezbednosti, koje je Ranković godinama vodio, a sa pozicije organizacionog sekretara partije i potpredsednika Jugoslavije kontrolisao i usmeravao njene aktivnosti.

Razlaz najbližih: Tito i Aleksandar Ranković

Neposredno posle rata ljudi u dugačkim kožnim kaputima, gde god bi se pojavili, izazivali bi nelagodnost, jer je običan svet znao da su to pripadnici tajne policije, svemoćne OZN-e, kasnije UDB-e, čija su ovlašćenja skoro neograničena, a metodi rada često surovi. Za vreme obračuna sa pristalicama Informbiroa, ili čak i sa onima koji su nepravedno osumnjičeni, pripadnici Službe su bili nemilosrdni, ali mora se priznati da su to i za njih bile najteže godine u kojima je veliki broj stradao u sukobu sa grupama ubačenim u zemlju po Staljinovoj direktivi.

Ako su dali nesumnjiv doprinos borbi protiv ubačenog neprijatelja i čuvanju Jugoslavije od onih kojima je ona smetala, mora se reći da su pripadnici Službe, na unutrašnjem planu, često progonili izmišljenog neprijatelja, uhodili i denuncirali nedužne ljude, obračunavali se sa već razvlašćenim pripadnicima nekadašnje buržoazije, šikanirali seljake prilikom prinudnog otkupa, neopravdano sumnjičili istaknute intelektualce koji se nisu uklapali u komunističke šablone, nemilosrdno hapsili svakog ko bi nešto „šušnuo“ protiv režima. Jednom rečju, njihovo prisustvo osećalo se svuda, jer su imali veoma razgranatu mrežu doušnika, koji su sarađivali pod prinudom i ucenom, ili prosto zato što su takvi ljudi.

Imajući u vidu ovakvu „reputaciju“ Službe, ne čudi što su obični ljudi i građani u prvom trenutku smenjivanje Rankovića i obrazloženje da je do njega došlo zbog „deformacija“ u službama kojima je on na čelu, prihvatili sa određenim odobravanjem i olakšanjem. Kasnije će se ispostaviti da se rušenjem Rankovića nije ništa bitno promenilo kada je Služba u pitanju, iako su mnogi njeni pripadnici prošli još gore od Rankovića. Služba je i sa novim ljudima nastavila da radi po starom, jedino su vremenom nestali kožni kaputi.

Nikad do kraja razjašnjen, slučaj Ranković je potresao Jugoslaviju, jer je označio „veliko spremanje“ u službama koje su za državu od vitalnog značaja i koje su upravo zbog toga veoma moćne. Posledice obračuna sa Rankovićem i deformacijama u službama bezbednosti u prvi mah su delovale kao korak napred u osvajanju sloboda, ali vrlo brzo će se ispostaviti da i sloboda ima svoje drugo lice. Sada se o nekim stvarima govori sasvim otvoreno, pa se tako ukazuje da reforma najviše pogoduje razvijenijim delovima Jugoslavije, pre svega Sloveniji i Hrvatskoj, dok bi ostalim delovima zemlje više odgovarao stari sistem, koji je podrazumevao centralistički uređenu državu. Tako je započeo

antagonizam između jugoslovenskih republika i njihovih naroda, koji će jednog dana dovesti i do otvorenijih sukoba, jer reforma nije uspela da sruši centralizam, već ga je iz jednog saveznog premestila u šest republičkih centara.

A što se slučaja Ranković tiče, on će tek kasnijih godina dobiti pravu političku dimenziju tvrdnjama da je Ranković morao da padne, jer je bio prepreka za dalju dezintegraciju jugoslovenskog društva, za koju su se najviše zalagale najrazvijenije republike, Slovenija i Hrvatska.

Dobrica Ćosić je u knjizi „Piščevi zapisi“ nedoumice oko Rankovićeve smene objasnio: „Nasuprot Kardelju i njegovoj nacionalističkoj grupi koja je težila konfederaciji republika - država, stajao je Aleksandar Ranković, s većinom srpskih kadrova i funkcionera, koji su verovali u samoupravni socijalizam“. Ćosić dalje piše da Ranković nije bio teoretičar, reformator i modernizator, već je „zastupao ideologiju partizanskog jugoslovenstva i pragmatičnu državotvornost jugoslovenskog karaktera“ i bio „protivnik svakog nacionalizma, republikanizma i partikularizma“, pa je zbog toga u očima druge strane „bio konzervativativni centralist i nosilac velikodržavlja“. Ćosić tvrdi da je 1961/62. Ranković imao Titovu podršku i da je 1962. godine „političku prevagu u partijskom vrhu odneo blok Tito - Ranković.“

Od tada je trebalo da prođu još četiri godine da bi Rankovićev centralizam postao trn u oku, ne samo Kardelju i njegovim sledbenicima, već i samom Titu. Šta je to prelomilo Tita da odustane od podrške Rankoviću i opredeli se za Kardeljevu koncepciju može se donekle sagledati u onome što se događalo neposredno posle tajne trodnevne sednice jugoslovenskog vrha u martu 1962. i Titovog govora u Splitu, posle čega je Tito okrenuo potpuno novi list i opredelio se za dezintegracione procese. Da je to išlo postepeno, jasno je iz činjenice da je potrajalo četiri godine. Moguće je da je Tito verovao da će to vreme biti dovoljno da promeni i samog Rankovića, kao što je promenilo većinu srpskih kadrova i funkcionera, koji su Rankovića podržavali 1961. i 1962. Na Brionima 1966, kada je smenjen, Ranković je bio potpuno sam.

ĐILAS PIŠE TITU. Poslednjeg dana te 1966, posle četiri i po godine provedene u sremsko-mitrovačkom zatvoru, Milovan Đilas dobija

prevremeni otpust, čime mu je kazna kojom je osuđen na 13 godina robije smanjena za dve trećine. Moglo bi se reći da je to bio čin kojim su vlasti želele da pred svetskom javnošću pokažu da u Jugoslaviji duvaju novi, demokratski vetrovi i da se odnos prema oponentima i političkim protivnicima radikalno menja.

Nije prošlo ni tri meseca kako je na slobodi, a Đilas 20. marta 1967. piše pismo Titu u kome upozorava da se društvo i država nalaze u ozbiljnom, sudbonosnom previranju, da partija više nije, niti može biti ni lenjinistička ni staljinistička i da se „takozvano idejno jedinstvo“ ne može uspostaviti ni idejnim ni nasilnim sredstvima. Iza ovakvog uvoda sledi upozorenje da „težnje ka većoj samostalnosti republika... dobijaju vidove slabljenja veza između njih i jačanja gledanja koja Jugoslaviju smatraju privremenom, veštačkom tvorevinom“. Đilas smatra da je težnja naroda ka samosvojnosti prirodna, ali upozorava „da mnogi ljudi već smatraju da treba birati između Jugoslavije i slobode“ i upozorava na opasnost „da će se mnogi privoleti isključivo svojoj užoj nacionalnoj zajednici u nadi, a možda u iluziji, da će tim putem doći do slobode.“

Na kraju svog pisma Đilas saopštava kako on vidi način da se Jugoslavija sačuva: „I mada ni ja ne verujem da su mnogonacionalne države večite i najsrećnije tvorevine, uveren sam da bi naši narodi i u slobodnim, dobrovoljnim spajanjima s okolnim svetom bili jači i ravnopravniji ako bi ih predstavljala zajednička država. Ali tu zajedničku državu treba pripremiti za takve neminovnosti. Jugoslaviju je mogućno održati jedino u novoj, u takvoj slobodi njenih građana i naroda koju bi slobodno izraženom voljom određivali oni sami“.

Izlišno je pitanje šta je i da li je Tito odgovorio na ovo pismo, jer nema odgovora ni na pitanje da li je pismo uopšte stiglo do njega. Ali ono što je svakako indikativno, jeste činjenica, koja će sedam godina kasnije biti opštepoznata – da se u razlozima za donošenje Ustava 1974. isticala upravo ideja o slobodno izraženoj volji naroda i građana da žive u zajedničkoj državi. Upravo onako kako je Đilas napisao u svom pismu.

VIII PREISPITIVANJE

* Studentski bunt kao odgovor na radikalne reforme * Decentralizacijom u dezintegraciju * Slovenačke „ceste“, hrvatski „jezik“, srpska „razmišljanja“ i albanska „autonomija“ * Zbog događaja u Hrvatskoj Tito razmišlja o upotrebi vojske * Srbi „gledaju svoja posla“ * Pismo najavljuje obračun * Teritorijalna odbrana protiv šačice ustaša. * Kako zaustaviti privredni kriminal? * Kardelj: „Jugoslavija i nije više federacija“ * Da li je Ustav iz 1974. trebalo da spasi Jugoslaviju? * Titova nemoć da dovede u red državu i sopstveni brak*

STUDENTSKI BUNT. Godina radikalnih reformi u privredi počela je da otkriva ne samo dotadašnje slabosti privrede, već i neuralgične tačke u čitavom društvu koje treba ispraviti. U osnovi reforme je težnja da se prošire slobode, koje će omogućiti delovanje ekonomskih zakona, a proširenjem jednih sloboda šire se i druge. Celo društvo je u previranju. Strah od reformi je prisutan ponajviše kod onih koji željno čekaju svoje parče kolača, koje im je obećano u ideološkoj paroli o jednakosti. Javljaju se i prvi veći radnički štrajkovi, a 1968, na talasu opšteg studentskog bunta u Evropi, javljaju se i studentski štrajkovi u gotovo svim univerzitetskim centrima u Jugoslaviji. Beogradski studenti štrajkuju pod parolama „Svima posla, svima hleba“ i „Dole crvena buržoazija“, a univerzitetu daju ime „Crveni univerzitet Karl Marks“, što jasno govori o njihovom levičarskom usmerenju, pa i protivreformskoj orijentaciji.

Studentski bunt: Sukob kod podvožnjaka u Novom Beogradu

Političko i partijsko rukovodstvo je studentskim buntom bilo iznenađeno i zatečeno. Ako se ima u vidu kako je sve počelo onda to i ne čudi. Jer početak je bio bezazlen i, reklo bi se, tipično mladalački, oko ulaska na jednu priredbu u Studentskom gradu, iz čega je nastala tuča i uobičajena intervencija milicje. Nenadano i neuobičajeno, incident se proširio i vremenski i prostorno i zahvatio čitav Studentski grad, a kasnije i šire, čitav Univerzitet. I onda je krenulo onako kako niko nije očekivao i pretvorilo se u dobro organizovan bunt sa svojim vođama i ideolozima.

Studentski socijalni program je usmeren protiv deformacija u društvu, protiv nepravednog bogaćenja i „uvođenja kapitalizma na mala vrata“, protiv malograđanske ideologije. Koliko god to kasnije neke vođe ovog bunta negirale, činjenica je da su studenti tada zahtevali dosledno sprovođenje programa Saveza komunista i Ustava, oštro kritikujući partiju i državu što to ne čine, što dozvoljavaju buđenje nacionalizma i pojava koje su „strane socijalizmu“. To je u osnovi levičarski pokret bliži dogmatizmu, koji nije bio spreman da prihvati bilo kakve promene koje predviđa privredna reforma, ponajmanje prve oblike privatnog preduzetništva, jer iza toga su videli bogaćenje političke elite na račun radnika, koji ostaju bez posla. Otuda i parole protiv „crvene buržoazije“ i

zahtevi za jednakim stomacima, što je kasnije mnogima, koji su u međuvremenu promenili uverenja, smetalo i zbog čega su pokušavali da čitav pokret predstave kao pokret nove, liberalne levice.

Ali, ako postoje neslaganja oko pravog idejnog karaktera studentskog bunta, ako su tumačenja tadašanjih studentskih zahteva podložna kasnijim obradama i prekrajanjima, jedno je ipak nesumnjivo – to je bio zaista pravi jugoslovenski pokret, kome su se priključili i studenti Zagrebačkog sveučilišta i studenti iz Slovenije. Sva kasnija „gibanja“ i pokušaji uvođenja novih vetrova na političku scenu zemlje nisu bila prihvaćena u celoj Jugoslaviji, već su se ograničavala na pojedine republike i njihove interese.

Studentski požar je ugasio lično Tito, koji se pojavio na televiziji i održao studentima „čas“ u kome ih je pohvalo i dao im za pravo, spominjući usput „neprijateljske strane elemente koji ne stoje na socijalističkim pozicijama“ i „pokajnički“ priznao: „O omladini nismo dovoljno vodili računa, u njoj smo videli samo đake u školama“. Vešto!

Studentsko vođstvo će, na ovakvu Titovu „podršku“, odmah odgovoriti pismom u kome, između ostalog, kažu: „U ovim velikim trenucima studentskog oduševljenja Socijalizmom i Tvojom revolucionarnom ličnošću šaljemo Ti naše vatrene pozdrave i izražavamo našu punu spremnost da Te sledimo i podržavamo, da se zajedno s Tobom borimo za slobodu i dostojanstvo čoveka, za istorijske težnje radničke klase, za očuvanje našeg samoupravnog socijalizma“. Udvorički!

Zanimljivo je kako je Dobrica Ćosić prokomentarisao Titovo obraćanje studentima. Iako je posle Brionskog plenuma izgubio iluziju o Titovoj veličini, Ćosić je pod 9. junom 1968. u svojim dnevničkim beleškama „Piščevi zapisi“ napisao: „Tito je svojim nadahnutim, gotovo genijalnim potezom, spasio birokratiju. Svojim govorom na televiziji, taktičkim, širokim političkim konceptom prevazišao je sebe: govorio je kao istorijska ličnost... Taj se čovek iskupio i rehabilitovao za čitavu deceniju... To je posle Kominforma* (*Kominform je skraćenica za Komunistički informacini biro i isto je što i Informbiro koji je skraćenica punog naziva Informacioni biro komunističkih i radničkih partija.) najveća i najskuplja pobeda u jugoslovenskom društvu.“

Samo šest dana kasnije, 15. juna, Ćosić će u svoje zapise dodati: „Tito nije ni nedelju dana ostao veran svojim rečima i obećanjima. Vulgarna

varalica!“

DRUŠTVO U PREVIRANJU. Na drugoj strani, politička elita već odavno nije monolitna, ona se sve više usmerava na interese svoje republike, čime se potvrđuju Titova strahovanja da bi decentralizacija mogla dovesti do dezintegracije jugoslovenskog društva. Međurepublički sukobi se odigravaju i izvan sfere čiste politike i političkih rukovodstava. U martu 1967. Matica htvatska objavljuje Deklaraciju o položaju i nazivu hrvatskog književnog jezika, kojom se traži razdvajanje hrvatskog i srpskog jezika, kao dva posebna jezika. Na reakciju druge strane nije trebalo dugo čekati. Predlog za razmišljanje Udruženja književnika Srbije je zapravo odgovor na izazov iz Hrvatske. To je već nagoveštaj ozbiljnog sukobljavanja dva najveća jugoslovenska naroda, od čijih međusobnih odnosa zavisi funkcionisanje i stabilnost celokupne državne zajednice.

Krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih amandmanima na Ustav započinju i velike promene u strukturi federacije. Padom Rankovića širom su otvorena vrata i zahtevima kosovskih Albanaca za više slobode, za više autonomije, što je u Srbiji rezultiralo velikom akcijom osude dotadašnje politike prema Kosovu, ali i prvim upozorenjima da nova politika prema Kosovu otvara vrata albanskom nacionalizmu i separatizmu, zbog čega su književnik Dobrica Ćosić i istoričar Jovan Marjanović morali da napuste svoje dotadašnje društvene i političke funkcije. Ali nezadovoljni su i mnogi drugi - pisci, univerzitetski profesori i njihovi studenti, pa i unutar partije se stvara opozicija sa različitim idejama. Svi zajedno čine opoziciju kojoj je zajedničko samo borba protiv postojećeg sistema, dok su idejne razlike očigledne.

Albancima na Kosovu nije bilo dovoljno okretanje novom kursu posle Brionskog plenuma, pa su 1968. izbile velike demonstracije koje su se pretvorile u pravi izliv separatizma i zahteva da kosovska autonomija pređe na viši nivo. Od tada pa narednih 13 godina kosovski Albanci, tačnije njihova birokratija, uporno će se zalagati za izmenu položaja Kosova u federaciji i nastojati da osigura status republike, čime će kosovsko pitanje postati najvažnije političko pitanje u Jugoslaviji, koje će imati sudbonosan uticaj na odnose u federaciji, pa i na budućnost savezne države.

Ali ni promene koje su doneli ustavni amandmani iz 1968. i 1971. nisu u stanju da usklade odnose u federaciji, jer šest republika i dve pokrajine u novoj situaciji iskazuju samo svoje interese, sve manje gledajući na interes celine. Tako se savezni etatizam pretvorio u policentrični, što je moralo dovesti do ozbiljne krize. Prvo je krenulo u Sloveniji. Prilikom raspodele međunarodnog zajma za gradnju puteva u Jugoslaviji slovenačka vlada i njen predsednik Stane Kavčič optužila je SIV, odnosno saveznu vladu, čiji je predsednik takođe Slovenac Mitja Ribičič, da diskriminiše Sloveniju.

Slučaj je bio bez presedana, jer je pretio da izazove tešku političku krizu i pad savezne vlade. Ljubljanski dnevni list „Delo“, koji je smatran zvaničnim glasilom slovenačke vlade, u broju od 3. avgusta 1969. je tražio da Slovenija zahteva reviziju svojih materijalnih obaveza prema Federaciji. Iza zahteva slovenačke vlade stoji ustvari nastojanje da se ojača republička državnost. Politički vrh Jugoslavije, sastavljen od saveznog i republičkih rukovodstava i, što nije nevažno - sa Titom na čelu, sastao se u avgustu 1969. i stao na stanovište da treba odbaciti ovu vrstu pritisaka na federaciju, ocenjujući da je to metod koji nije svojstven socijalističkoj samoupravnoj demokratiji. Stane Kavčić je, posle toga, morao da podnese ostavku, a Tito je izjavio da ovakve akcije kakva je bila slovenačke vlade, ugrožavaju monolitnost Jugoslavije.

Pet godina kasnije 1974, u izveštaju za Sedmi kongres SK Slovenije zapisano je priznanje: „Putna afera, kao oblik političkog pritiska, bila je, između ostalog, i izraz jačanja republičkog etatizma, birokratskih tendencija u rukovodstvima privrednih organizacija, naročito u bankarstvu i trgovini, a za svoje su je ciljeve iskorišćavali i strana propaganda i belogardistička emigracija, oživljavanjem ideje o nacionalnom poravnanju“.

Ali ovaj slučaj je pokazao još nešto: ogromne razlike u stepenu razvijenosti jugoslovenskih republika predstavljaju kočnicu za skladan ekonomski razvoj čitave zajednice. Bilo je teško pomiriti želju nerazvijenih da se približe razvijenima i razvijenih da nesmetano nastave svoj put u elitno evropsko društvo. Nezadovoljni su i jedni i drugi, a iza tog nezadovoljstva se nazire nezadovoljstvo čitavom zajednicom. Tako se budi nacionalizam iz koga se rađaju, jedna za drugom, političke krize u vodećim jugoslovenskim republikama, koje nagoveštavaju teške dane za jugoslovensku zajednicu.

„BUĐENJE“ HRVATSKE. Kriza je eskalirala u proleće 1971. optužbom hrvatskog partijskog rukovodstva da unitaristička-centralističke snage u Jugoslaviji kuju zaveru protiv Hrvatske. Zvanično je sve počelo sa Desetom sednicom CK SK Hrvatske održanoj od 15. do 17. januara 1970. Ali predistorija je mnogo duža i proteže se u čitavo posleratno razdoblje, u kome je u samom komunističkom rukovodstvu u Hrvatskoj stvarana tiha opozicija, čiji je cilj „suzbijanje centralističkih tendencija iz Beograda“. Ova struja u hrvatskom rukovodstvu je 1965. videla u privrednoj reformi novu šansu za sprovođenje svojih ideja, a posle pada Aleksandra Rankovića i za konačno političko oslobođenje od centralne partijske stege „iz Beograda“.

Za hrvatsko rukovodstvo, uoči Desete sednice, centralno pitanje bilo je raspolaganje devizama i sredstvima federacije koja su i posle privredne reforme ostala u „beogradskim“ bankama. Hrvatska privreda, u najvećoj meri zavisna od turizma, ostvarivala je značajne devizne prihode i nije se mirila da taj slatki kolač mora da deli sa drugima. Ali ukazivanje na ova ekonomska pitanja protezalo se i na ostala pitanja funkcionisanja federacije i sve glasnije zahteve za njenu temeljnu reformu. U borbu za nove odnose u federaciji uključuju se i novinari, pisci i istaknuti kulturni radnici, koji bez zadrške ukazuju na „porobljenu i eksploatiranu Hrvatsku“. Na drugoj strani su oni koji u tome vide oživljavanje aveti prošlosti, opasnost od nacionalizma i pretnju koheziji zajednice jugoslovenskih naroda. Sudar dva koncepta bio je neizbežan.

Na Desetoj sednici ulogu onog koji upozorava na opasnost od buđenja hrvatskog nacionalizma na sebe je preuzeo visoki hrvatski funkcioner Miloš Žanko. Ali on ima neoprostivu manu - dolazi sa mesta federalnog funkcionera (potpredsednik Savezne skupštine) i ne smatra da je glavna opasnost unitarizam, već upozorava da u „nacionalističkom ludilu ima sistema“. Za hrvatsko partijsko rukovodstvo i hrvatsko javno mnjenje to je dokaz da je suprotstavljanje hrvatskim zahtevima za reformu odnosa u federaciji izraz težnji koje „dolaze iz centra“. Žanko je na Desetoj sednici ostao usamljen i, naravno - smenjen. Tako je otvoren put osporavanju svega što miriše na „unitarističko jugoslovenstvo“ i ometa afirmisanje „neovisnog hrvatskog političkog kursa“.

Deseta sednica je označila pobedu hrvatske linije u borbi protiv unitarizma i istovremeno je otvorila bocu iz koje je izašao duh

nacionalizma, koji je preplavio Hrvatsku uzduž i popreko. Narednih meseci razvio se pokret, koji je s pravom nazvan maspok (masovni pokret) i koji je zahvatio sve segmente javnog i društvenog života, od štampe do kulture i univerziteta, da bi godinu dana kasnije eskalirao u otvoreni bunt i veliki studentski štrajk, koji je gotovo paralisao život u republici.

Partijsko rukovodstvo Hrvatske posle desete sednice, tačnije radikalna grupa u njemu, oličena u tadašnjim najvišim partijskim funkcionerima Savki Dabčević i Miki Tripalu, iskoristilo je Desetu sednicu za otvaranje još većeg prostora za obračun sa svima koji se ne slažu sa njihovom politikom, oslobađajući istovrermeno i prostor za nove zahteve koji su diktirani od strane nacionalističkih krugova. Sada je sve pod lupom i podložno promenama. Zahteva se stvaranje takvog hrvatskog Sabora (skupštine) koji bi bio sastavljen od predstavnika Sveučilišta (univerziteta), Matice Hrvatske i reprezenata onih snaga koji su predvodnici maspoka. Zahtevi se protežu čak do uvođenja sopstvene hrvatske armije i posebnog mesta Hrvatske u Ujedninjim nacijama. Na sve strane se održavaju narodni zborovi na kojima se narodu objašnjava nova politika. Koristi se čak i veliki miting u Zagrebu povodom Dana pobede nad fašizmom na kome predsednica CK Hrvatske Savka Dabčević govori više o borbi protiv unitarizma nego o pobedi nad fašizmom.

Zagreb 1971: podrška vođama „Hrvatskog proljeća“

Javnost u Jugoslaviji je zbivanjima u Hrvatskoj u najmanju ruku zbunjena, a u krajevima Hravtske u kojima žive Srbi i ogorčena. Najviše zbunjuje Titovo držanje, koji upravo u vreme najveće euforije često gostuje u Hrvatskoj, gde mu se u Zagrebu, Splitu, Varaždinu, Koprivnici i drugim mestima priređuju veličanstveni dočeci, a on u svojim govorima negira postojanje nacionalizma u narodu i među radnicima. Neki analitičari to objašnjavaju njegovom taktikom i namerom da međunarodnoj javnosti stavi do znanja da se Jugoslavija ne raspada, kako se već uveliko špekuliše, a takvo njegovo držanje hrvatska strana obilato koristi kao dokaz njegove podrške.

Tito i Hrvati: sa Ivanom Krajačićem, Vladimorom Bakaričem i Franjom Tuđmanom

Sa Savkom Dabčević i Mikom Tripalom

Ipak, u razgovoru sa hrvatskim vođstvom 4. jula 1971. Tito upozorava na „divljanje nacionalizma“, a u novembru inicira održavanje 22. sednice CK SK Hrvatske na kojoj se konačno i najviši hrvatski funkcioner Vladimir Bakarić, koji je do tada delovao kolebljivo, (ili je zajedno sa Titom samo taktizirao?), izjašnjava protiv radikalizma „nacionalne struje“ na čelu sa Savkom Dabčević i Mikom Tripalom. Sada je jasno da je kucnuo čas obračuna, a jasno je i jednima i drugima da treba delovati brzo.

Kada je krajem novembra 1971. u Zagrebu započeo veliki studentski štrajk, postalo je svima jasno da ni vođe partijske frakcije koja je desetom sednicom započela „hrvatsko proljeće“ nemaju više nikakvog uticaja na dalja zbivanja. Stvari su u svoje ruke preuzeli oni koji su u čitavom posleratnom razdoblju čekali svoju šansu. Na čelu studentskog bunta je Matica Hrvatske koja je još 1967. Deklaracijom o hrvatskom jeziku i započela otvoreno manifestovanje nacionalizma.

Da vremena za čekanje više nema, da je studentski štrajk, koji je inače bio najavljen za početak naredne godine, pokazao da se svima žuri i da je krajnje vreme da se nešto hitno preduzme, postalo je jasno i Titu. Kada je Tito rekao tadašnjem visokom srpskom funkcioneru Koči Popoviću da pomišlja da zbog divljanja nacionalizma u Hrvatskoj upotrebi vojsku, ovaj mu je odgovorio: „To može svaki južnoamerički general, ja od tebe očekujem državničko rešenje“*.(*Navedeno prema knjizi Latinke Perović „Zatvaranje kruga“ objavljenoj 1991.). Sudeći po daljem toku događaja, Tito ga je poslušao.

Da je situacija u Hrvatskoj bila stvarno takva da je Tito pomišljao na upotrebu vojske, otkriva i tadašnji visoki partijski funkcioner u Srbiji Dragi Stamenković, koji je u svojim sećanjima na te dane naveo da se tek posle raspleta krize u Karađorđevu saznalo da je za sve vreme krize u Hrvatskoj delovao tzv. tajni Komitet pedesetorice, čiji je zadatak bio da pripemi odvajanje Hrvatske od Jugoslavije. Imali su tačno podeljene uloge: jedni su pripremali rešenja za politički i privredni sistem, drugi su brinuli za organizovanje armije i organa bezbednosti, a treći o sektoru kulture i o medijima.

TITOVA INTERVENCIJA. U praznične dane povodom dana Republike, Tito hitno poziva u Karađorđevo kompletan partijski vrh Hrvatske i 30. novembra na 1. decembar, punih 20 sati traje rasprava u kojoj Tito traži objašnjenje za takav razvoj situacije, radikalna grupa se brani, ali i posipa pepelom, a ostali iz hrvatskog rukovodstva tek tada progovaraju i kritikuju svoje ratoborne kolege.

Miko Tripalo, visoki partijski funkcioner i jedan od lidera nacionalne struje i sam priznaje da je „neprijatelj organizovaniji“ nego što je mislio, ali i upozorava da bi „razbijanje rukovodstva imalo tragične posljedice, bez obzira čak i koja bi struja pobjedila“. Tripalo je bio dugogodišnji rukovodilac omladinske organizacije Jugoslavije i Titov miljenik i mnogi su u njemu videli Titovog naslednika. Sada je u situaciji da se spašava, ali ne propušta da ukaže i na odgovornost drugih: „Svi smo doveli do ove situacije. Svatko sebe treba da ispita, pa da vidi šta je učinio. Za neke ekonomske probleme koji Hrvatsku naročito pogađaju nema sluha u Jugoslaviji“.

A evo šta kaže druga strana u hrvatskom rukovodstvu koja će posle Karađorđeva zameniti smenjene:

Milka Planinc, kasnija prva i jedina žena na čelu jugoslovenske vlade: „Stvara se iluzija da može Hrvatska negdje bolje da se snađe i da se razvija izvan Jugoslavije“.

Josip Vrhovec, kasniji ministar inostranih poslova (Titu): „Poslije vaše posjete Hrvatskoj u septembru mi smo smatrali da imamo velike obaveze. Međutim, počele su velike igre oko vas. Prosto je bilo neprijatno na terenu pozivati se na bilo koji vaš govor, jer kažu da mi sad falsificiramo Tita“.

Hrvatsko rukovodstvo kod Tita u Krađorđevu 30. novembra 1971. Razgovor koji je rezultirao njihovom smenom

Tito je odmah posle 20-časovnog razgovora sa hrvatskim rukovodstvom u Karađorđevu održao sednicu federalnog partijskog predsedništva na kojoj je informisao o prethodnom razgovoru, ali i objasnio svoju ulogu u čitavom periodu, koji je obeležen „hrvatskim proljećem“:

„Mene pogađa što se pozivaju na mene, na moje riječi. Samo ne kažu na koje riječi, nego samo - riječi Tita. Ja sam se već juče* (*U razgovoru sa hrvatskim rukvodstvom.) ogradio da ja stojim iza takve politike. I danas ovdje kažem da ja ne stojim iza takve politike. I neću stajati, ako bi do slične

politike došlo i u drugim republikama. Ja to neću i ne mogu, ja moram gledati interese čitave naše zemlje i principe Saveza komunista Jugoslavije. A ovoga puta i javnost mora da zna da ja ne stojim iza toga... Pored toga rekao sam da se ne slažem da je stalno na jeziku taj unitarizam, pa sam tražio da se jedanput utvrdi o kakvom unitarizmu je riječ. Ako se radi o unitarizmu versajske Jugoslavije, ja sam, razumije se, također najoštrije protiv njega. Ako se pak radi o ostacima dogmatskog, ja sam, naravno, isto tako protiv njega. Ali, ako se radi o jedinstvu naše zemlje, o Jugoslaviji kao nedeljivoj cjelini - onda sam ja za takav 'unitarizam', za takvu jedinstvenu Jugoslaviju. A onda to nije unitarizam, nego jednostavno - naše jedinstvo."

Ulogu egzekutora Tito je prepustio onima koji su u hrvatskom rukovodstvu ostali "čistih ruku". Smenjene su vođe, ali ne samo oni. Obavlljena je velika čistka u svim državnim, kulturnim i javnim institucijama, pohapšeni i osuđeni organizatori i vođe studentskog štrajka i mnogi viđeniji „maspokovci". Računa se da je u naredne tri godine posle Karađorđeva iz Saveza komunista u Hrvatskoj isključeno gotovo 50.000 članova, smenjeno preko 5.000 funkcionera u politici i privredi, a sudski osuđeno 2.000 lica.

Savka Dabčević će mnogo kasnije, kada je Hrvatska konačno postala samostalna država, napisati da „Karađorđevo nije bila procedura, nego izravni državni udar protiv Hrvatske" i da „ni u jednoj komunističkoj partiji do tada nije bio tako drastičan progon". A zvanična hrvatska istoriografija danas taj obračun naziva „Sječa Hrvatske u Karađorđevu".

SRBIJA NA TAPETU. Ali „sječe" će još biti, jer je posle završetka sa maspokom na red došao i obračun sa liberalima u Srbiji. Zajedničko i jednima i drugima je zahtev za temeljnu reformu odnosa u federaciji, ali dok je u Hrvatskoj ta težnja izražavana i sprovođena širokom mobilizacijom nacije, „liberalno" rukovodstvo u Srbiji se klonilo svakog populizma, upravo zbog opasnosti od buđenja nacionalizma. Zato je hrvatski maspok bio u jugoslovenskoj javnosti od samog početka uočljiv i prisutan, dok je srpski liberalizam delovao bez buke i euforije. Tome je pre svega doprineo Marko Nikezić, čovek koji je u funkciji predsednika Centralnog komiteta Saveza komunista Srbije oficijelno bio na čelu pokreta. Diplomata od karijere, koji je u politiku ušao silom prilika i u njoj delovao, reklo bi se, u diplomatskim rukavicama, Nikezić je i inače

bio odmeren, od one vrste ljudi koja ume da koristi argumente za ubeđivanje, bez podizanja glasa. Reklo bi se - „tiha voda breg roni“. Možda bi uspeo da „odroni“ i takvu gromadu od brega kakav je bio Tito, da mu se u samoj Srbiji nije isprečilo mnogo brežuljaka.

Da li su dva pokreta, maspok i liberali, bili međusobno suprotstavljeni? Po rekacijama i jedne i druge strane, reklo bi se da nisu, jer hrvatska meta je bio jugoslovenski unutarizam i Beograd kao centar federacije, dok je, na drugoj strani, srpsko rukovodstvo „gledalo svoja posla“ i u čitavom razdoblju hrvatskog proljeća nije se kritički osvrnulo na događaje u Hrvatskoj. Naravno, to najmanje znači da su bili saveznici, jer njihovi programi, osim zahteva za reformom, nemaju ništa zajedničko. Pojednostavljeno rečeno, hrvatski pokret traži više za Hrvatsku, uz isticanje do tada potiskivanog „hrvatstva“, dok srpska strana nastoji da okretanje Srbije sebi i svojim interesima ne bude tumačeno kao buđenje „srpstva“.

Još jedna bitna razlika: hrvatsko rukovodstvo do pred sam kraj „proljeća“ je delovalo jedinstveno, bez protivnika u svojim redovima; srpsko partijsko rukovodstvo, međutim, u nepune četiri godine, od 1968. kada je izabrano do 1972. kada je smenjeno, imalo je u samoj Srbiji stalnu opoziciju i protivnike koji su takođe zauzimali visoke pozicije u republici i federaciji.

Ali da vidimo šta je to Nikezić pokušavao da učini u Srbiji. Na talasu decentralizacije i demokratizacije, koji je usledio posle brionskog plenuma i donošenja ustavnih amandmana kojima treba utvrditi nove odnose u federaciji, srpsko partijsko rukovodstvo odlučilo se na promene za koje je verovalo da su u duhu i u skladu sa proklamovanom politikom. Pristupilo se reformi partije, uspostavljanju novih odnosa u federaciji i suprotstavljanju sve prisutnijem nacionalizmu.

Sve je to u skladu sa idejama koje su krajem šezdesetih godina prisutne u jugoslovenskom društvu. Ali srpski liberali stalno naglašavaju svoje nastojanje da te ideje ostvare slobodom mišljenja, otvorenom debatom i tržišnom privredom kojom bi upravljali obrazovani i sposobni stručnjaci. Na sve bučnije zahteve iz drugih republika, posebno iz Hrvatske, odgovor srpskih liberala je da Srbija ne želi da izigrava stožera Jugoslavije. To zapravo predstavlja poruku drugima da se Srbija ne meša u njihove stvari i da ona nije uzrok njihovih problema. Sve se to radi

polako i u tišini, ali zahvaljujući najvećim delom štampi koja prihvata slobodu i otvara svoje stranice za različita i polemička mišljenja, najšira javnost dobija sliku o novom talasu koji treba da stvori „modernu Srbiju“.

Srpski liberali: Latinka Perović i Marko Nikezić

Druga ličnost liberalnog pokreta u Srbiji posle Marka Nikezića bila je seketar Centralnog komiteta Latinka Perović. Osvrćući se na aktivnost liberala, ona je mnogo godina kasnije, posle raspada Jugoslavije, ukazala da je komunistička elita uvek bila podeljena na liberalnu i dogmatsku struju, koje su neprestano odmeravale svoje snage, pa je tako za budućnost Jugoslavije odlučujuće bilo odmeravanje tih snaga u Srbiji u jesen 1972, godinu dana posle sloma maspoka u Hrvatskoj. Ona smatra da je to bio početak kraja Jugoslavije i da su srpski liberali bili ekskomunicirani kao antititoisti, politički oportunisti, ideološki relativisti, tehnokrati, pa čak i kao nacionalisti, a oni su, ustvari, gradili

strategiju za period posle Tita* (*podvukao A.Č.) i u tome su bili prilično odmakli. I ne samo to. Predstavnici liberala imali su u to vreme sagovornike u svim jugoslovenskim republikama i uživali su njihovo poverenje, tvrdi Latinka Perović.

Možda najviše otpora politika liberala je imala u sređivanju ekonomije i njenom postavljanju na zdrave, tržišne osnove, jer dotadašnji zvanični reformski potezi nisu davali rezultate. Između konzervativnih „dohodaša“ i liberalnih zagovornika slobodnog tržišta vodio se pravi rat, u kome je liberalna struja imala nepodeljenu podršku najvećih i najuspešnijih privrednih kolektiva i njihovih rukovodilaca. Ali podrška jugoslovenskog partijskog vrha je izostala. Navodno, u jednom razgovoru na temu temeljnih reformi u privredi, koja traži i reformu celokupnog političkog sistema, Edvard Kardelj, koji je važio za čoveka prijemčivog za nove ideje, saslušavši predstavnike liberalne struje, odgovorio je pitanjem: „A gde smo mi tu?“ Partiji se nije ispuštala vlast.

Nema sumnje da je pojava liberala predstavljala sastavni deo procesa demokratizacije, koji je u svim republikama krajem šezdesetih praćen decentralizacijom i afirmacijom nacionalnih identiteta, što znači da je u programima vodećih jugoslovenskih republika bilo i sličnosti. Ali dok se u nekim republikama kao posledica novog talasa pojavljuje i nacionalizam, za koji se verovalo da se može držati pod kontrolom i koristiti kada je potreban republičkoj vrhuški, kasniji tumači zbivanja u Srbiji smatraju da su se liberali distancirali i od integralnog jugoslovenstva i od prodora srpstva. Oni su, prema tim tumačenjima, pokušavali da u okviru jugoslovenske politike, definišu sopstveni nacionalni program, koji se ne bavi dilemom jugoslovenstvo ili srpstvo, već nastoji da izgradi modernu Srbiju. Time su želeli da pokažu da državni centralizam Jugoslavije nije u interesu Srbije. Za mnoge kasnije analitičare to je istorijski presedan, jer to je odgovor ostalima da je i za Srbiju, kao i za druge republike, Jugoslavija opravdana samo kao racionalna državna zajednica i kao sporazum o zajedničkim interesima.

Ali slobode koje je liberalno rukovodstvo proklamovalo, a štampa i intelektualni krugovi obilato koristili, izazvaće poplavu nezadovoljstva u onim političkim krugovima koji i inače nisu blagonaklono gledali na ovaj eksperiment. Odatle stižu upozorenja da se sve otvorenije kroz javnost propagira napuštanje radničkog samoupravljanja, da zahtevi za uvođenje tržišnih mehanizama u ekonomiji vode ka restauraciji

kapitalizma, da se u nekim intelektualnim krugovima povampirio srpski nacionalizam, da je partijsko vođstvo Srbije izgubilo kontrolu nad situacijom.

Tumačenja njihove politike, koja ističu odricanje od revolucionarno–komunističkog ideološkog koncepta razvoja kao istrošenog koncepta, iritirala su ne samo federalni vrh na čelu sa Titom, već i takozvanu konzervativnu struju u Srbiji. U štampi i na raznim političkim tribinama sve je podložno kritici, pa je i samo liberalno rukovodstvo moralo da se ograđuje od radikalnih zahteva koji su prodirali u javnost, a u nekim slučajevima da se posluži i represijom (zabrana nekih listova i časopisa i obračun sa grupom profesora Beogradskog univerziteta), kako bi se zaustavile i ublažile kritike koje stižu iz tabora čuvara poretka.

Obračun sa liberalima najavio je lično Tito u svom čuvenom pismu od 18. septembra 1972, kojim je, po mnogima, označen zaokret ka dogmatizmu i pojačanoj ideološkoj arbitraži u svim oblastima. Bilo bi možda primerenije ovu Titovu inicijativu objasniti ogromnim pritiskom koji se nagomilao poslednjih godina i koji je direktna posledica demokratskih promena u društvu – od studentskog bunta, preko maspoka do liberala. Ispostavilo se, naime, da samo društvo za njih nije bilo spremno i da je otvaranje ka demokratiji doprinelo pojavi i zahteva koji su za režim postali ozbiljna pretnja.

Tito ima već 80 godina života i iza sebe preko 50 godina staža komunste starog kova. Za njega demokratija nije jedna i nedeljiva, on je deli na socijalističku i buržoasku demokratiju, šta god to značilo. Da li je kao inicijator decentralizacije i demokratizacije osetio da se zaleteo pa sada reterira? Moglo bi se i tako shvatiti, pogotovo ako se ima u vidu pokušaj njegovog objašnjenja koji se najbolje može sagledati iz intervjua zagrebačkom „Vjesniku“ 8. oktobra 1972. On tu kaže: „Ne možemo dozvoliti da se demokratizacijom koristi svako, pa čak i klasni neprijatelj, naš protivnik... Sa demokratijom smo išli u preveliku širinu, prije nego što joj je bio očišćen put. To su određene snage vješto koristile i upravo one danas bijesne protiv nas, viču kako smo protiv demokratije... Mi smo već stupili u borbu i nećemo nikome dopustiti da nas ometa. Nikakav liberalizam i nikakva bolećivost tu nemaju mjesta...“

Ova poslednja rečenica najavljuje obračun sa srpskim liberalima i nije slučajno što je zagrebački „Vjesnik“ dobio ekskluzivno pravo da to

obelodani. Tito je očigledno osećao potrebu da, nepunu godinu od obračuna sa maspokom, pokaže Hrvatima svoju doslednost, što su mnogi protumačili kao uspostavljanje simetrije po svaku cenu, sa ciljem da se sačuva „mir u kući“.

U Beogradu je od 9. do 13. oktobra održan četvorodnevni sastanak Tita sa kompletnim srpskim rukovodstvom, dakle sa liberalnim vođstvom Saveza komunista Srbije, ali i sa rukovodiocima državnih organa Srbije i srpskim predstavnicima u organima federacije. Tadašnjim rečnikom rečeno — to je politički aktiv Srbije koji broji 82 funkcionera. Govorilo je njih 51, mnogi dosta uopšteno i uvijeno, iz čega je bilo teško razlučiti svačiji stav, ali kasnije analize njihovih izlaganja su pokazale da se većina (32) ipak izjasnila u prilog podrške liberalnoj orijentaciji partijskog rukovodstva. To su kasniji istoriografi označili kao prvi slučaj da je Tito ostao u manjini, mada je veliko pitanje da li bi ostao u manjini da su govorili svi prisutni.

Tito se izjasnio tek na kraju ovog maratonskog sastanka, ostavljajući utisak da se ne meša i ne presuđuje, već samo upozorava čitavo rukovodstvo Srbije da je problem prisutan i da ga treba rešavati. Time je dao demokratski privid raspravi, a ustvari nagovestio rasplet onakav kakav on želi:

„Ja mislim, drugovi, da se vi slažete da na ovakvom vanforumskom sastanku ne može biti riječi o nekom personalnom pomjeranju u rukovodećim tijelima, jer su za to kompetentni samo vaši forumi. To je vaša stvar, stvar vašeg Centralnog komiteta. To kažem zbog toga što se govorilo da se ovdje namjerava skidati neke drugove sa funkcija. Mi imamo Statut i po njemu se mora postupati i u ovakvim pitanjima... Ja smatram da je ovaj sastanak otkrio mnoge slabosti koje moramo čim prije savladati. A ja vjerujem da vi to možete i to je vaša dužnost.“

Rasplet je ubrzo usledio 21. oktobra na sednici Centralnog komiteta Srbije, kada Marko Nikezić i Latinka Perović podnose ostavke na svoje funkcije, da bi narednih dana i ostali funkcioneri, označeni ili deklarisani kao liberali, učinili isto. Usledila je velika čistka i šire u društvu. Procenjuje se da je u narednom periodu sklonjeno najmanje 6.000 ljudi sa raznih funkcija u politici, privredi, kulturnim ustanovama, na univerzitetu i u štampi.

Zanimljiv je i slučaj legendarnog partizanskog komandanta i dugogodišnjeg i svakako najuspešnijeg šefa jugoslovenske diplomatije Koče Popovića, koji je posle Rankovićevog pada bio kraće vreme i potpredsednik Jugoslavije, a u času obračuna sa liberalima bio je član najvišeg federalnog državnog rukovodstva, Predsedništva SFRJ. On je, „ničim izazvan“, takođe podneo ostavku na visoku državnu funkciju, izrazivši tako svoj politički stav u korist liberala, koji će kasnije objasniti u svojim beleškama:

„Posle onoga što je učinjeno sa Srbima (Nikezićevom ekipom) postalo mi je jasnije šta se događa i kuda idemo, jer je to, po mojoj oceni, bila jedna vrsta dvorskog (državnog) udara... Ocenio sam to kao zavereničkі obračun s legitimnim zastupnicima demokratske orijentacije u Savezu komunista, u Srbiji i u Jugoslaviji“.

Sa distance od četiri i po decenije i sa iskustvom onoga što se događalo devedesetih posle raspada Jugoslavije, nameće se pitanje kako bi izledala Jugoslavija posle Tita da su srpski liberali mogli da nastave svoj „modernizatorski“ projekat? Da li bi, ako ne Jugoslaviju, uspeli da sačuvaju Srbiju od svega što joj se dogodilo u poslednje tri decenije?

Imajući u vidu da je poraz srpskih liberala došao iznutra, iz same Srbije, logičan odgovor je da ni tada, kao ni kasnije, u Srbiji nije sazrela svest da joj je potreban novi nacionalni program, koji se ne bi oslanjao na prošlost i na nacionalne mitove. Jer pojava liberala samo deluje kao propuštena šansa, a ustvari je doprinela da na političku scenu stupi nacionalistički projekat koji će kasnije imati odlučujuću ulogu u rušenju Jugoslavije.

Tako, umesto plodova demokratizacije i otvaranja sloboda, Jugoslavija se sve više gubi u zamršenom krugu odnosa između federalnih jedinica i njihovih pojedinačnih interesa. Kratko, ali intenzivno razdoblje, od privredne reforme 1965, Brionskog plenuma i uklanjanja Aleksandra Rankovića 1966, značajne liberalizacije posle toga, do zaokreta u Savezu komunista zbog maspoka i liberala 1972, može se označiti kao razdoblje u kome je odlučeno o sudbini Jugoslavije.

POLJULJANA BEZBEDNOST. Posledice jugoslovenske krize morale su da se odraze i na bezbednost zemlje. Samo pola godine posle „sječe

Hrvatske“ u ustaškoj emigraciji se budi nada da je Jugoslavija na umoru i da je došao trenutak za akciju. Kod Dravograda na slovenačko - austrijskoj granici 20. juna 1972. grupa od 19 ustaških terorista, koji su došli iz daleke Australije kao pripadnici ekstremne terorističke organizacije Hrvatsko revolucionarno bratstvo, ulazi u Jugoslaviju sa ciljem da se prebaci u Bosnu i tamo među hrvatskim življem organizuju ustanak. U Sloveniji otimaju kamion sa vozačem i prebacuju se u blizinu Bugojna, a vozača slovenačkog kamiona puštaju, što će se ispostaviti kao velika greška, jer je ovaj odmah alarmirao jugoslovenske organe. Grupa terorista odlazi na planinu Radušu i tu započinje velika akcija lova na teroriste u koji je uključena vojska, milicija i veliki broj pripadnika teritorijalne odbrane. Neki izvori tvrde da je mobilisano neverovatnih 30.000 pripadnika teritorijalne odbrane!

Akcija jugoslovenskih snaga nije tekla tako uspešno kao 24 godine ranije, kada je bez gubitaka likvidirana kompletna grupa Božidara Kavrana. U poterama i međusobnim borbama, koje su potrajale preko mesec dana, ubijeno je 15 pripadnika grupe dok su čevorica uhvaćena. Ali smrtno je stradalo i 13 pripadnika jugoslovenske vojske, milicije i pre svega teritorijalne odbrane, što je na kraju akcije sam Tito prokomentarisao: „Dobro smo dobili po glavi“. Mislio je svakako i na neorganizovanost, pa i na neobučenost ogromog broja pripadnika TO, koji su lako upadali u zasede i slabo se snalazili u uslovima koje diktira borba protiv terorista. To je podstaklo jugoslovenski vrh da kasnije osnuje posebne antiterorističke jediinice u vojsci i policiji, a činjenica da je najveći broj poginulih na jugoslovenskoij strani bio hrvatske nacionalnosti iskorišćena je u propagandne svrhe, kao dokaz o nenarušenom bratstvu i jedinstvu.

Tačno je da ubačena grupa za sve vreme trajanja akcije nije uspela da uspostavi nikakvu vezu sa domaćim stanovništvom koje je sarađivalo sa pripadncima vojske i milicije. Tako su pripadnici ubačene grupe bili u zabludi, kao i njihovi prethodnici iz 1948, da će ih dočekati stanovništvo spremno da ih podrži u njihovoj nameri izazivanja pobune i dizanja ustanka. Ali za jugoslovensko rukovodstvo to je slaba uteha, jer pokazalo se da jugoslovenska kriza neodoljivo privlači sve one koji Jugoslaviji žele kraj i koji su spremni da uskoče i iskoriste svaki znak njene slabosti i razdora.

Posle raspada Jugoslavije, u samostalnoj Hrvatskoj ova akcija se tretira kao „slavna i tragična akcija hrvatskih revolucionara, preteče hrvatske vojske koji su 1972. položili svoje živote za hrvatsku stvar“.

MUTNI POSLOVI DRŽAVE. Jugoslovenski organi bezbednosti tih prelomnih godina su imali pune ruke posla i na drugom planu. Zbog zloupotreba u privredi, posebno u spoljnoj trgovini, koja je predstavljala prave centre finansijske i svake druge moći, bili su suočeni sa zahtevima političkog vrha da se zaustavi i sankcioniše narastajući privredni kriminal i da se obračuna sa otuđenim centrima moći, koji se mešaju i u politiku i postaju opasni za sam sistem i monopol Saveza komunista. Posle obračuna sa liberalnim političkim rukovodstvom usledilo je i raščišćavanje sa takozvanim tehnomenadžerima, koji su od strane režima označeni kao najveći neprijatelji socijalizma. Istini za volju, u ovoj oblasti se nakupilo toliko taloga i nezakonitog rada da je gornja dijagnoza sasvim blizu istine.

Raščišćavanje sa „negativnim pojavama“ u privredi započelo je odmah posle 21. sednice Predsedništva CK SKJ u Karađorđevu i do 1973. podneto je skoro 20.000 krivičnih prijava iz oblasti privrednog kriminala. Akcija je bila signal za mnoge direktore i vodeće privrednike da spašavaju glave bekstvom u inostranstvo, pa je iz zemlje samo tokom 1972. i 1973. emigriralo skoro 200 rukovodećih privrednika. Služba državne bezbednosti dobila je zadatak da kontroliše stotinak tehnomenadžera u zemlji i inostranstvu, što je rezultiralo podnošenjem više desetina krivičnih prijava. Ali to je samo kap u moru, ako se ima u vidu da je u inostranstvu registrovano nekoliko stotina predstavništava jugoslovenskih firmi u kojima rade i ljudi koji su i sami pripadnici organa državne bezbednosti.

Iza delovanja tzv. tehnomenadžera, posebno onih koji su bili vezani za poslove sa inostranstvom, često stoje i sami državni organi, koji su imali svoje razloge da podržavaju mutne poslove sa inostranstvom. Poslovi reeksporta su već sami po sebi bili na ivici zakona, ali od njih je direktnu korist imala i država. Konačno, tu su i drugi poslovi vezani za akcije tajnih službi, jer, kako smo videli, jugoslovenska spoljnotrgovinska predstavništva u inostranstvu najčešće su bila i svojevrsni obaveštajni punktovi, preko kojih su stizale važne informacije i organizovane akcije službi bezbednosti.

Jedan čovek i njegov slučaj možda ponajbolje odslikavaju metode rada ovih centara moći koji su, u sprezi sa državom i pod njenom zaštitom, svoju poslovnu aktivnost često pretvarali u mutne radnje iza kojih stoje isprepletani poslovni, politički, obaveštajni, pa i kriminalni interesi. Slobodan Bata Todorović je bio diplomirani pravnik, koji je kao kadar Udbe odmah dobio posao u spoljnoj trgovini. Obrazovan, sa znanjem svetskih jezika, spretan i snalažljiv u sklapanju poslovnih veza i smišljanju poslovnih kombinacija, ubrzo je iz spoljnotrgovinskog preduzeća „Progres“ otišao u inostranstvo i sredinom šezdesetih godina razvio živu poslovnu aktivnost u Italiji i Nemačkoj. Imao je razgranatu mrežu spoljnotrgovinskih firmi, koje je osnivao po nalogu Udbe, kako bi se preko njih vršila ne samo ekonomska, već i politička špijunaža i obilato je koristio Udbinu infrastrukturu u zemlji i inostranstvu. Bio je u poslovnim odnosima sa više desetina privrednih organizacija u zemlji, kupovao stare brodove u svetu i preprodavao u Jugoslaviji, bavio se za račun Jugoslavije trgovinom oružjem i preprodajom istočnoevropskih valuta, a sve to je, navodno, činio po nalogu jugoslovenske tajne policije.

Kada je doneta politička odluka da se zaustavi kriminalna delatnost u spoljnoj trgovini, Todorović je bio među prvima na udaru. Lično je Tito u intervjuu zagrebačkom „Vjesniku“ to najavio: „Uskoro će početi veliki proces onima koji su napravili goleme štete, u milijardama, našoj spoljnoj trgovini. Krivci će biti oštro kažnjeni... Uzmite slučaj tog Bate Todorovića: banke su imali vani, a radili su sa nekim našim bankama zajedno. Mi smo pohapsili dosta ljudi, onih koji su povezani sa raznim špekulantima izvana i koji su nam pravili velike štete.“

Ali Batu Todorovića nije bilo lako uhapsiti. U decembru 1973. pokrenut je ekstradikcioni postupak kod nadležnih nemačkih organa, ali ni godinu dana kasnije nemačke vlasti ne reaguju na jugoslovenski zahtev. Na kraju je morala da se angažuje jugoslovenska tajna policija, koja je tek krajem januara 1975, u akciji koja podseća na scene iz uzbudljivih špijunskih filmova, na nemačko-italijanskoj granici izvela spektakularnu otmicu poznatog biznismena, a na jugoslovenskoj teritoriji, u Kopru, Todorović je „zvanično“ uhapšen.

Samo trajanje istražnog postupka do 1979. godine govori da je policijska „obrada“ bila temeljna, jer je očigledno činjeno sve da se pred sudom pojavi predmet koji je „očišćen“ od svega onoga što bi moglo da naškodi državi. Pred sudom je Todorović odgovarao samo za izvozno-uvozne

mahinacije, za šta je u prvom stepenu osuđen na smrt, što pedstavlja presedan za ovakva krivična dela. Kasnije mu je smrtna kazna zamenjena sa 20 godina zatvora i konfiskacijom imovine. Amnestiran je 1984. kada je ustanovljeno da je teško bolestan. Iste godine je umro. Iza njegovog slučaja ostalo je niz nedoumica o ulozi i radu jugoslovenskih službi bezbednosti i ulozi same države u sumnjivim poslovima s inostranstvom. Klupko tajanstvenih i zakulisnih političko-policijskih aktivnosti Jugoslavije počelo je da se odmotava tek posle njenog raspada i taj proces još uvek traje.

Tako su potvrđene i sumnje da se iza ovog slučaja kriju mnogo krupnije mahinacije same države, kao što je tajna prodaja ogromne količine oružja koje je jugoslovenska armija smatrala zastarelim. Oružje je prodato nekoj italijanskoj firmi, a posrednik u poslu je bio Bata Todorović. Italijani, međutim, ovo oružje, kojeg je navodno bilo toliko da je mogla da se naoruža čitava armija, prodaju obema zaraćenim stranama u egipatsko-izraelskom sukobu. Ali problem je što je oružje bilo pretežno ruskog porekla, pa je lično sovjetski lider Leonid Brežnjev protestovao kod Tita zbog ovakvog posla. Neko je za ovo morao da plati i tako je stradao Todorović. Zvanično je osuđen zbog poslovnih mahinacija, jer spominjanje oružja na sudu je bilo nedopustivo.

Bata Todorović sa suprugom u vreme kada mu je cvetao biznis i na suđenju

Tu, međutim, nije kraj priče o oružju. Todorović je posredovao i u kupovini naoružanja za slovenačku teritorijalnu odbranu, ali ova kupovina je bila krajnje sumnjiva, jer o njoj ništa nisu znali savezni organi. Ova tajna je razbijena zahvaljujući presretnutim depešama austrijskog vojnog atašea u Beogradu, što je izazvalo pravu pometnju u jugoslovenskom državnom vrhu, zbog čega su i državni i partijski organi na federalnom nivou formirali komisije koje će ispitati čitav slučaj.

Detaljnom analizom spomenutih depeša austrijskog vojnog atašea, posebno činjenice da te depeše nisu čuvane kako pravila nalažu, već ih je ataše držao u svom stanu, rodila se sumnja da je čitava stvar podmetnuta, kako bi se u jugoslovenskom vrhu stvorila pometnja i zaoštrili odnosi između slovenačke, srpske i federalne Službe državne bezbednosti. Takav zaključak je u tom trenutku očigledno svima odgovarao, a da li je bio ispravan, to je već drugo pitanje. Nikom u političkom rukovodstvu nije bilo u interesu otvaranje novih afera i međurepubličkih sukoba, pa je Zelena knjiga o tajnoj trgovini oružjem, koja je tom prilikom napravljena, završila u arhivi Službe državne bezbednosti, a slučaj je preusmeren na kriminalne radnje ljudi iz spoljne trgovine i na njihovu odgovornost.

USTAV 1974. Nema sumnje da je proces demokratizacije omogućio da se na političkoj sceni pojave antikomunističke i nacionalističke snage, koje su do tada bile u senci, pri čemu su ove druge uveliko zahvatile i samu partiju koja, umesto da bude predvodnik promena, postaje okvir za delovanje najrazličitijih političkih struja. Tako partija gubi obeležje jedinstvenog političkog organizma, jer se njeni najistaknutiji kadrovi bore samo za interese svoje republike.

Doživotni predsednik: Tito potpisuje predsedničku zakletvu u Saveznoj skupštini 16. maja 1974.

Obožavanje vođe: predaja štafete za Dan mladosti

Tito je već zašao u duboku starost i nema ni snage, ni svežine, da se bori sa posledicama federalizacije partije. Mnogi su skloni da time objasne njegovo navodno popuštanje, koje je 1974. dovelo do novog ustava kojim se podržava koncepcija izgradnje nacionalnih država u okviru Jugoslavije. Videli smo, međutim, da je Tito još sredinom šezdesetih prelomio na koju će stranu i da se, umesto za vraćanje diktaturi, opredelio za decentralizaciju, smatrajući da je ona sastavni deo demokratizacije društva. On je sigurno znao da je glavna opasnost od takve koncepcije obnavljanje nacionalizma i on na to upozrava, jer i sam vidi da nacionalizam često podržavaju, pa i izazivaju, zvanične političke strukture, ali je nemoćan da išta promeni.

Edvard Kardelj će 1977. u svom kapitalnom delu Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja napisati da je ustavnim promenama, koje su prethodile donošenju Ustava iz 1974, federacija „definisana samo kao zajednički instrument republika i autonomnih pokrajina za rešavanje Ustavom tačno nabrojanih zajedničkih interesa“. Kasnije, odredbama Ustava iz 1974, „potvrđeni su

i dalje razrađeni upravo takvi demokratski odnosi u jugoslovenskoj federaciji...“ „Na taj način, kaže Kardelj, Jugoslavija i nije više federacija u klasičnom smislu te reči, nego specifična zajednica samoupravnih naroda i narodnosti, koji u federaciji ostvaruju samo jedan deo svojih suverenih prava, i to na osnovu dobrovoljnog dogovora utvrđenog Ustavom federacije, koji stupa na snagu tek kada ga potvrdi skupština svake republike i autonomne pokrajine“*.(*Edvard Kardelj: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samouptravljanja, Beograd 1977.)

Mnogi smatraju da je Ustav iz 1974. najavio početak raspada jugoslovenske zajednice. Ali u vreme njegovog donošenja, on je označen kao veliki civilizacijski i demokratski iskorak, koji Jugoslaviju definiše kao federalnu zajednicu ravnopravnih i suverenih republika i dve pokrajine koje su autonomne, ali ne i suverene. Decentralizacija jugoslovenske zajednice bila je neophodna kao ključni faktor demokratizacije za koju su se Tito i jugoslovensko rukovodstvo opredelili posle Brionskog plenuma. Ali iza ovog deklarativnog obrazloženja kriju se mnogo dublji razlozi koji tada nisu, bar ne javno, stavljani u prvi plan, a koje je iskustvo prve Jugoslavije i dotadašnje krize u drugoj Jugoslaviji nametalo kao nasušnu potrebu. U pitanju je dalji opstanak Jugoslavije, koja je već od početka šezdesetih pokazivala znake posustajanja i koju je trebalo temeljno preurediti kako bi se održala. Dakle, Ustav iz 1974. je trebalo da spasi Jugoslaviju, a ne da je rasturi.

Zagovornici ovakve teze imaju u vidu da je i Kraljevina Jugoslavija, posle velikih konflikata krajem dvadesetih, zbog kojih je kralj Aleksandar zaveo šestojanuarsku diktaturu, bila primorana da krajem tridesetih popusti hrvatskim zahtevima i osnivanjem banovine Hrvatske se opredeli za radikalnu federalizaciju koja je zaustavljena Drugim svetskim ratom. Dragoslav Draža Marković, visoki srpski funkcioner koji je važio kao žestoki borac za srpske interese, posle raspada druge Jugoslavije je u intervjuu za Radio Slobodna Evropa izneo svoje uverenje da je Ustav iz 1974. „bez obzira na sve svoje slabosti, predstavljao jedan ozbiljan pokušaj da se stvore ustavno-pravni uslovi za opstanak* (*Podvukao A.Č.) i razvoj zajedničke države“.

Kako to da je, uprkos ovakvim uveravanjima, Ustav iz 1974. označen kao glavni generator raspada jugoslovesnke zajednice? Jedan od razloga koji spominje i Dragoslav Draža Marković je što ustav nije ponudio i

konkretna rešenja. Naprosto, ovaj akt je bio isuviše načelan i malo je ličio na dokument kakav jedan ustav treba da bude. Preopširan i deklarativan, on je ostavljao mnogo prostora za različita tumačenja, što će se kasnije koristiti za njegovo negiranje i ocenu da je stvorio prostor za raspad, umesto da taj raspad spreči. Marković priznaje da se prilikom izrade ovog ustava do mnogih rešenja teško dolazilo, da su činjeni mnogi ustupci i prihvatani kompromisi sa svih strana, da su stavovi bili do te mere suprotstavljeni da je jedini izlaz nađen u naglašavanju načelnih opredeljenja, „prepuštajući da vreme učini svoje“ i da se „konkretni izlazi“ pronađu kasnije.

Ali zašto je novi ustav najviše otpora izazvao u najvećoj jugoslovenskoj republici? Odgovor na to pitanje je u složenosti republike Srbije, koja ima i dve pokrajine, čija autonomija u praksi sve više liči na suverenost, dok sama Srbija bez pokrajina nije ništa više od jednog od tri njena dela, odnosno njena suverenost nije ništa veća od autonomje njenih pokrajina. Iako je ustav definisao republike kao državne i društveno-političke zajednice, a pokrajine samo kao društveno-političke zajednice, čime je napravljena velika razlika u njihovom položaju, u praksi se dešavalo nešto drugo - pokrajine su se ponašale kao države u državi.

Na pitanje kako je to bilo moguće odgovor je jednostavan: Ustavom iz 1974. pokrajine su, uprkos spomenutoj razlici, postale konstitutivni elementi federacije, što je i naglašeno u članu 2. Ustava u kome su pobrojane sve republike i obe pokrajine. Tako je svaki dalji pokušaj da se između republika i pokrajina zadrži predviđena razlika nailazio u praksi na mnoga tumačenja iza kojih je stajao otpor pre svega samih pokrajina. Ništa nije vredelo što je i sam Edvard Kardelj, koji je smatran tvorcem novog ustava, pokušavao da presudi izjavom da pokrajine nisu i ne mogu biti isto što i republike.

U traganju za odgovorom na pitanje kako integrisati pokrajine u ustavno-pravni okvir Srbije, u najvećoj jugoslovenskoj republici je napravljena tzv. Plava knjiga u kojoj je ukazano na potrebu da se preispita status pokrajina i njihov odnos prema republici Srbiji. Ali ovaj pokušaj je naišao na žestok otpor iz samih pokrajina, tako da se cela stvar završila, kako i sam Marković priznaje - kao da se ništa nije ni desilo. Kasnije se špekulisalo da je lično Tito zaustavio dalju raspravu, što Draža Marković negira, ali i dalje je u Srbiji ostala omiljena teza da je Tito, uz pomoć Kardelja, onemogućio Srbiju da uspostavi jedinstvo u okviru svoje

republike. Na drugoj strani, ne treba zanemariti realnost da je ovakav položaj pokrajina obezbeđivao ravnotežu u federaciji, jer su pokrajinski glasovi imali istu težinu kao i republički. Pokrajine su skoro u svemu nastupale samostalno i, gotovo po pravilu, suprotno od republike Srbije. Taj nesumnjivi antagonizam između pokrajina i Srbije je i omogućavao da se postigne ravnoteža na kojoj je, po mnogim mišljenjima, Jugoslavija i počivala.

Nisu samo u Jugoslaviji mnogi uvereni da je decentralizacija do koje je došlo posle donošenja Ustava iz 1974. bila glavni generator raspada. Tako misle i neki strani istoričari, ali nedostaje odgovor na pitanje šta je bila moguća alternativa. U samoj Jugoslaviji u to vreme, oni koji su bili svesni da se bliži Titov fizički kraj, mogli su da se opedeljuju za neki drugi oblik „meke“ diktature posle Tita, ili za temeljnu reformu čiji je ishod krajnje neizvestan.

ODLAZAK TITA. Jugoslavija je tih godina bila u pravom smislu na raskršću: da li ići utabanim stazama, koje isključuju svaku ozbiljniju promenu, ili otvoriti vrata novim vetrovima, koji donose nove ideje. Toliko hvaljeni politički sistem, u čijem centru je radničko samouporavljanje, pokazivao je nemoć i neefikasnost, a ekonomija, i pored obilate pomoći sa zapada, bila je praktično u permanentnoj krizi koja je rešavana povremenim kampanjama „borbe za stabilizaciju“ koje nisu davale rezultate. Tito je bio pragmatičan političar i nije se uljuljkivao uspešnim rešavanjem kriza izazvanih albanskim separatizmom, hrvatskim maspokom i srpskim liberalizmom. Strahovao je od najvećeg bauka, od nacionalizma koji je pretio da poništi sve rezultate njegove vladavine. Otud i njegovo okretanje armiji i verovanje da armijski kadrovi nisu opterećeni međurepubličkim razmiricama i narastajućim nacionalizmima. Tako se vratio glavnoj polugi svoje moći.

Slučajno ili ne, gotovo paralelno sa ovim političkim izazovima, ostareli Tito ima i druge probleme: njegov brak sa Jovankom zapada u krizu koja prevazilazi privatnu dimenziju i preti da postane državno pitanje prvog reda, jer iza bračnih nesuglasica se kriju odnosi u državnom i partijskom rukovodstvu na koje nezadovoljna supruga ukazuje kao na razlog svojih bračnih problema. Ona sumnjiči ne samo ljude iz službi koje brinu o Titu za nemaran odnos prema njoj i njenom suprugu, već i Titove najbliže

političke saradnike da rade Titu iza leđa. Takve optužbe od druge strane dočekane su zaključkom da ona hoće vlast.

Tito je tako između dve vatre: s jedne strane je bračni drug, sa druge njegovi politički saradnici. Dovoljno da sve zajedno preraste u prvorazredni politički skandal. Najviša partijska i državna rukovodstva 1974. se iscrpljuju na pitanju Jovanke Broz, a sam Tito će na kraju te teške godine i za svoj brak, ali i za državu koju je stvarao i vodio, pokušati da spase i brak i odnose u državnom vrhu odlukom da „zamrzne“ čitav slučaj. Tako je sukob između Jovanke i državnog i partijskog vrha, ali i između nje i Tita, tinjao još tri godine, naravno daleko od javnosti, ali je 1977. konačno morao da završi razdvajanjem dvoje supružnika.

Da li raspad tog braka i te veze simbolično nagoveštava i raspad ideje vodilje kojom se Tito u godinama rata i tri decenije posle rata nadahnjivao u veri da je Jugoslavija na čvrstim temeljima i da bratstvo i jedinstvo njenih naroda ništa ne može da naruši? Da li je slučajno da je bračna kriza nastupila upravo u trenutku kada se Jugoslavija i institucionalno, kroz Ustav iz 1974, opredelila za dezintegraciju koja vodi ka raspadu?

Jovanka će završiti u izolaciji, a Tito će svoje poslednje godine provesti izolovan od svakodnevnih unutrašnjih političkih problema, čije je rešavanje prepustio mlađima, možda manje svojom voljom, a više zbog zdravstvenog stanja, prihvatajući tako da ga najbliži saradnici „štede“ i često mu serviraju „frizirane“ informacije. Sam se angažovao, koliko su mu zdravlje i snaga dopuštali, na međunarodnom planu, nastavljajući da gradi mit o sebi kao mirotvorcu i uvaženom sagovorniku vodećih svetskih državnika. Njegova smrt 4. maja 1980. bila je svetska vest broj jedan, a sahrana je okupila na jednom mestu do tada najveći broj šefova država i vlada, krunisanih glava i istaknutih ličnosti iz čitavog sveta.

Titova sahrana: zvanice iz celog sveta

IX KRIZA

* Bez Tita, i Titove Jugoslavije * Krleža: „Kad Tito zatvori oči, biće kud koji, mili moji!“ * Dugovi rastu, ekonomija tone * Sahrana Aleksandra Rankovića digla je celu Srbiju * Vraćanje na nestašice, bonove i crnu berzu * Da li je Memorandum SANU velikosrpski projekt? * Ko su bili ljudi iz Simine 9a?* Opozicionari kao dekor vlasti * Kako je Milošević postao popularniji od Tita * Kosovo – jabuka razdora * Raspad Saveza komunista – uvod u raspad Jugoslavije * Kako je Ante Marković preokrenuo ekonomiju? * Slobodan Milošević saopštava naciji: „Rat je na pomolu!“ *

Uprkos uveravanjima političkih funkcionera da će i „posle Tita biti Tito“, nema više ni Tita, ali ni onoga što se s pravom zvalo Titova Jugoslavija. Sada državu vodi državno - partijska garnitura, sastavljena od odabranih predstavnika republika i pokrajina, u kojoj je samo mali broj Titovih dugogodišnjih saradnika. Većina pripada garnituri koja je svoju političku karijeru stvarala posle rata, ponajviše u vreme kada je čvrsta Jugoslavija popuštala pod naletom federalizacije partije i osamostavljivanja republika.

Šta će stvarno biti posle Tita? To je pitanje koje sa zebnjom mnogi postavljaju. Nepunih godinu dana pre Titove smrti, stari cinik Miroslav Krleža je progozirao: „Dok je Tito živ, strane vojske neće gaziti po našem tlu, a kasnije će sve to ovisiti o nama samima, o onima koji ostanu, ili koji preuzmu vlast... Kola su, izgleda, krenula nizbrdo. I to poodavno. Tito je star, ali ipak sve to još nekako drži na okupu snagom svoje ličnosti. A što će biti kada on zatvori oči? Kud koji, mili moji! Moguće je da se sve strasti ponovno razbuktaju na ovoj balkanskoj

plemenskoj vjetrometini, i da opet izazovu uzajamne makljaže, jer u biti ništa se ovdje nije promijenilo u posljednjih dvije stotine godina. Strasti su samo zapretene porazom nacional-fašističkih snaga u Drugom svjetskom ratu.“* (*Iz intervjua poznatoj hrvatskoj novinarki Dari Janeković, avgusta 1979.) Proročanski, nema šta!

Krleža: „Kad ode Tito, kud koji…“ Poslednji susret

Kolektivno rukovodstvo: članovi državnog Predsedništva na Titovom grobu

Ubrzo posle Titove smrti pokazaće se da je nasleđivanje Tita nemoguća misija, jer sam Tito je za života uspostavio takav hijerarhijski odnos u vrhu države, koji je praktično onemogućio da bilo koji pojedinac zauzme njegovo mesto. Kolektivno Predsedništvo savezne države sa ograničenim jednogodišnjim mandatom predsednika bilo je brana od isticanja i favorizovanja bilo kog pojedinca. Isto pravilo je važilo i u federalnom rukovodstvu Saveza komunista.

TEŠKA DECENIJA POSLE TITA. Nije trebalo da prođe mnogo vremena posle Titove smrti da bi započelo preispitivanje njegove ostavštine, pa i njegove istorijske uloge. U istoriografiji, književnosti, a naročito u publicistici došlo je do provale svih onih pitanja koja su godinama potiskivana i koja će u narednih nekoliko godina posle Titove smrti eskalirati u otvoreni sukob republičkih i nacionalnih elita.

Jugoslaviji su posle Titove smrti ostali dugovi od skoro 15 milijardi dolara, koji će tri godine kasnije dostići visinu od 20,5 milijardi dolara, što je tri puta više od duga iz 1975. To govori da su posle osamostaljenja

republika, kada su one stekle pravo da se same zadužuju, umesto dogovorenog pada zaduženosti, stvari krenule suprotnim smerom. Krajem osamdesetih, uoči rasprada, Jugoslavija se nalazila na listi 17 najzaduženijih zemalja u svetu. Neki domaći ekonomisti su izračunali da je Jugoslavija krajem osamdesetih morala za otplatu dugova da izdvaja svake godine deset procenata od vrednosti svog društvenog proizvoda, što je dvostruko više od procenta koji je Nemačka posle Prvog svetskog rata morala da izdvaja za ratne reparacije.

Od 1953. do 1965. prosečna godišnja stopa privrednog rasta u Jugoslaviji je iznosila 8,1 odsto. U narednom desetogodišnjem razdoblju ona je pala na 5,6 odsto, da bi u periodu od 1981. do 1985. prosečan rast iznoiso samo 0,6 odsto godišnje. Najkraće rečeno, posle Titove smrti, Jugoslavija se suočila sa najtežom ekonomskom krizom u svojoj istoriji, krizom koja, uprkos mnogobrojnim merama, nije popuštala sve do njenog raspada, tačnije do pred sam raspad, kada je vlada Ante Markovića uspela da privremeno zaustavi negativne trendove, ali je tada jedna druga kriza - politička, već bila na vrhuncu.

Dakle, kriza nije samo u domenu ekonomije. Sve više se produbljuje politička kriza kao posledica i teške ekomomske situacije, ali i nerešenih odnosa između federalnih jedinica. Samo godinu dana posle Titove smrti, na Kosovu se 1981. ponavljaju demonstracije i nemiri, koji se tada važećim političkim rečnikom nazivaju kontrarevolucija. Nema više Tita da stiša strasti i svojim autoritetom zavede red. Sada su potrebna druga sredstva - vojska i policija.

Kosovo 1981: Bez Tita moraju tenkovi

Na drugoj strani ekonomija tone. Nikoga više nije briga za zajednički interes. Svako gleda da ugrabi što više. Savezna vlada raspodeljuje prava na zaduživanje republika, a kada treba taj dug servisirati, ona pregovara sa međunarodnim kreditorima kao da je kasa u njenim rukama. Tako je Savezno izvršno veće (savezna vlada) 1979. na zahteve iz republika odobrilo zaduživanje od 8,5 milijardi dolara, iako je ukupni dug već dostigao 15 milijardi. Republike to prihvataju, ne misleći kako će toliki dug biti vraćen. Investira se u neproverene i nesigurne projekte, pa se grade megalomanska postrojenja, koja u startu stvaraju ogromne gubitke: „Medijapan“, „Feronikl“, Smederevska železara, „Celuloza“ u Ivangradu, Glogovac na Kosovu, Obrovac u Hrvatskoj i „Agrokomerc“ u Bosni. Iz ovog poslednjeg će izaći najveća privredna afera tog vremena. Ulaže se potpuno nezavisno od jugoslovenskog interesa i tada na površinu izbija ono što je opterećivalo odnose u federaciji mnogo godina pre toga. To je odnos razvijenih i nerazvijenih.

Sukob razvijenih i nerazvijenih star je koliko i Jugoslavija, računajući i Kraljevinu. Od njegovog rešavanja, svakako, zavisi stanje odnosa u

zajedničkoj državi i političko raspoloženje u čitavom društvu. Odmah posle rata donet je Zakon o planu kojim je predviđeno uklanjanje neravnomernosti u ekonomskom razvoju pojedinih republika i regiona i izgradnja FNRJ kao privredne celine. Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i Kosovo označeni su kao nerazvijeni i imali su prioritet u ulaganjima za razvoj i obnovu. Uprkos najvećem investiranju u nerazvijene krajeve, jaz između razvijenih i nerazvijenih u čitavom periodu socijalističke Jugoslavije nije se smanjivao. Sredinom osamdesetih društveni proizvod u Sloveniji bio je sedam i po puta veći od kosovskog. Slovenija je čak i u odnosu na razvijenije delove Jugoslavije odskakala. Centralna vlast je vremenom imala sve manje ingerencija da se u to meša i svaki njen pokušaj da interveniše proglašavan je za centralizam i unitarizam. Umesto da se sistem integriše, kako bi se ovaj jaz između razvijenih i nerazvijenih smanjivao, on je razbijen, zbog čega se nacionalne ekonomje zatvaraju u nacionalne granice. Siromašni traže više, a bogati, odnosno manje siromašni, žale se da previše daju. U takvoj Jugoslaviji svi su nezadovoljni.

Kada se pogleda odnos između nacionalnog dohotka i lične potrošnje po republikama, uočljivo je da su 1959. godine samo Slovenija i Hrvatska više privređivale nego što su trošile. U Sloveniji je nacionalni dohodak za 32 indeksna poena bio veći od potrošnje, a u Hrvatskoj za skromnih 6 indeksnih poena. Sve ostale republike su više trošile nego što su zarađivale: Srbija za 5,3 indeksna poena (ponajviše zbog Kosova), Makedonija za 16,5, Bosna i Hercegovina samo za 0,4, ali Crna Gora je rekorder – njena potrošnja je za 21 indeksni poen bila veća od nacionalnog dohodka. Taj odnos je, manje više, ostao do kraja Jugoslavije.

Na funkcijama u federalnim organima, osim Srba koji su najbrojniji, dominiraju Crnogorci. Tako je 1969. na saveznim izbornim funkcijama bilo 492 Srbina, 58 Crnogoraca, 32 Hrvata, 17 Makedonaca i 15 Slovenaca. Identičan odnos je kada su u pitanju ostali funkcioneri u saveznoj upravi. Najvećim delom je to posledica nezainteresovanosti Hrvata, posebno Slovenaca, za rad u federalnim organima, jer u svom zavičaju imaju sasvim pristojne uslove za život, dok ljudi koji dolaze iz manje razvijenih republika rad u federalnim organima smatraju ne samo kao društveno priznanje, već i kao šansu za bolji život.

„DEMONTAŽA“ CENTRA. Brionski plenum i smena Aleksandra Rankovića 1966. obično se smatra prekretnicom, koja je označila uspostavljanje novih odnosa u federaciji, kojima je započet proces „demontaže“ federalnog centra. Koliko je taj centar bio moćan i koliko je njegova moć trajala? Sudeći po žestini kojom se protiv njega obračunavalo, reklo bi se da je on čitave dve decenije posle uspostavljanja socijalističke Jugoslavije imao gotovo svu vlast u svojim rukama i onemogućavao razmah i samostalnost delovanja republika do te mere da je kad tad moralo doći do njegovog obuzdavanja.

Decentralizacija se, dakle, nametala kao nasušna potreba bez koje nema daljeg razvoja zajedničke države i demokratije. U prvoj posleratnoj deceniji, prioritetna je bila obnova cele zemlje posle ratnog pustošenja i čuvanje tekovina stečenih ratom i revolucijom i tada je fereralni Politbiro gotovo o svemu odlučivao. Kada se državna zajednica stablilizovala, krenulo se u decentralizaciju, koja je trebalo da otvori nove perspektive zajedničkoj državi.

Kakva je uloga federalnog centra u tim novim okolnostima, ko su ljudi koji sede u njemu i da li su oni bez nacije i bez teritorijalnog korena? Naravno da nisu i da i oni predstavljaju i zastupaju svoje republike. Videli smo da je čak i Tito na Osmom kongresu SKJ 1964. pored svog imena stavio svoju nacionalnu odrednicu, što ranije nije činio. Dakle, pitanje se nameće samo po sebi: protiv koga se bore republike, ako u tom federalnom centru sede, zapravo, njihovi predstavnici? Najlogičniji odgovor bi glasio: ako se ne bore protiv svojih predstavnika u federalnom centru, onda se bore protiv onih drugih, a to je ništa drugo nego borba između pojedinih delova savezne države, dakle, između republika. Već sama ta okolnost je dovoljna da se shvati kakav je položaj tog „moćnog“ centra u novim okolnostima, kada se politički vrh odlučio za decentralizaciju.

Centar je zapravo izgovor, pa su i izrazi unitarizam, jugoslovenski centralizam, ili čak velikosrpski hegemonizam, samo floskule koje prikrivaju pravu prirodu jugoslovenskog sukoba. Sa izuzetkom prvih posleratnih godina, kroz čitavo razdoblje posle toga, problem sprovođenja odluka donetih u centru bio je kamen spoticanja, jer su republička rukovodstva mnoge odluke donete u centru pokušavala da razvodne ili potpuno ignorišu.

Da li je Jugoslavija u nastojanju da olabavi centralističku stegu mogla da nađe neko drugo rešenje, umesto koncepta koji je federaciju praktično pretvorio u savez država, odnosno u konfederaciju? Većina teoretičara se slaže da je prelaz iz federacije u konfederaciju bio put u raspad. Nasuprot tome, ističe se uspešan prelazak iz konfederacije u federaciju, što govore primeri SAD i Švajcarske, koje su to učinile, pre svega, zbog jedinstvenog ekonomskog tržišta, jer konfederalistički koncept najčešće vodi ka blokadi sistema. Međutim, u onim zajednicama, koje su nacionalno podeljene u kompaktne celine, kao što je slučaj sa većinom jugoslovenskih republika, lako se rađaju separatističke težnje, koje ugrožavaju zajednički opstanak.

Za razliku od federacije, konfederacija ne omogućuje jedinstveno ekonomsko tržište, pa je posle Ustava iz 1974. jugoslovenska privreda isparcelisana na osam zatvorenih sistema, čija je efikasnost bivala sve manja, a ekonomsko zatvaranje u republičke, pa i pokrajinske granice, imalo je za posledicu i druga zatvaranja, najpre na kulturnom planu, što je zaustavilo protok ideja i male nacionalne kulture učinilo beznačajnim u odnosu na kulture velikih zemalja.

Koje su granice do kojih može da ide centralna vlast, odnosno postoji li idealan odnos izmedu centralizacije i decentralizacije, koji bi stvorio optimalne uslove za razvoj složene državne zajednice? Na ovakvo pitanje teoretičari nude razne odgovore, ali jugoslovenska praksa kroz čitavo razdoblje postojanja zajedničke države kao da nije ni pokušala da pronađe i uspostavi balans između ove dve krajnosti. Da li ga uopšte ima?

Neki teoretičari smatraju da ni decentralizacija ne može biti uspešna ako nije sposobna i efikasna centralna vlast. Najmanje je reč o centru, kao nosiocu moći, već kao organizatoru i distributeru te moći na niže nivoe vlasti sa ciljem da se poveća efikasnost u sprovođenju odluka. Dogovaranje i sprovođenje dogovorenog je od posebne važnosti i upravo to je teren na kome su jugoslovenska iskustva, uprkos proklamovanim željama, vrlo loša, jer se takozvano samoupravno dogovaranje i sporazumevanje pretvaralo u beskonačnu svađu oko svakog važnijeg pitanja. Zbog svega toga i još mnogo drugih razloga jugoslovenska decentralizacija nije izmakla zamci sepatratizma.

OTVARANJE STARIH RANA. Dugo se smatralo da je nacionalno pitanaje rešeno još u vreme narodno-oslobodilačke borbe i revolucije i da je ogroman jaz između nacija u prvom redu bio uslovljen velikim razllikama u ekonomskoj snazi, obrazovanju, kulturi, mentalitetu i navikama. Čuvajući se da se ne ponovi propali eksperiment Kraljevine Jugoslavije sa integralnim jugoslovenstvom, nove komunističke vlasti su sav posao oko građenja mostova među nacijama prepustile paroli „bratstvo i jedinstvo“. Na drugoj strani, politički odnosi između Hrvata i Srba, u čitavom razdoblju Titove Jugoslavije, bili su strogo kontrolisani i usmeravani od strane Partije, sa željom da se ne otvaraju stare rane, pa su i mržnja i netrpeljivost iz prošlosti bile zabranjene teme, a u istoriografiji često veštački izbalansirane.

Posle sloma Kraljevine Jugoslavije, u građanskom ratu koji se vodio paralelno sa ratom protiv okupatora, Hrvati i Srbi su se u partizanima udružili, ali izvan te zajedničke antifašističke borbe Srbi u marionetskoj državi Hrvatskoj su postali žrtve, koje su ustaške vlasti nemilosrdno progonile i ubijale. Sa tom hipotekom se izašlo iz rata i revolucije i sa njom je trebalo započeti novi zajednički život. Šta god neko mislio, ostaje pitanje: da li se novo zajedništvo moglo uspešnije graditi na prećutkivanju ratnih zločina ili na stalnom podsećanju na njih? Nove vlasti posle rata su se nemilosrdno obračunavale sa ratnim zločincima, ali je sigurno da su pokušavale i u dobroj meri uspevale, da stvore simetriju u kojoj je svaka strana podjednako kriva ili nevina, čime, kako to obično biva, nije zadovoljna nijedna strana. Takvo nezadovoljstvo tinja dok se ne raspali.

Tako je decenija posle Titove smrti ispunjena neprestanim previranjem koje je samo prividno posledica krize u ekonomiji, iza čega zapravo stoje mnogo krupnije stvari - odnosi između nacija. O tim odnosima sada se govori ne samo otvoreno, već i sa netolerancijom i prizvukom revanšizma i mržnje. Otvaraju se stare rane i prizivaju stari nacionalni mitovi. Svaka nacija ima svoju priču kojom opravdava svoje nezadovoljstvo zajedničkom državom, pa je tako Jugoslavija proglašena „tamnicom naroda“. Federalizovana i potpuno paralisana partija komunista potisnuta je u drugi plan. Igru sve više vode novi nacionalni lideri, udruženi sa nacionalistima svih boja, koji su dočekali svoju šansu. Obećavaju svojim narodima da će svi njihovi problemi biti rešeni u sopstvenim nacionalnim državama u kojima će se osećati kao „svoji na svome“.

Sedamdeset godina posle stvaranja prve Jugoslavije, od zajedničke države Južnih Slovena ostale su samo nemoćne i paralisane federalne institucije i najniže strasti koje su provalile svom snagom i koje će u predstojećem građanskom ratu razoriti sve što je decenijama stvarano, od ljudskih života i materijalnih dobara, do jugoslovenskog identiteta.

BUĐENJE KOSOVSKIH SRBA. Godine 1983, 19. avgusta, u 74. godini života, u Dubrovniku je umro Aleksandar Ranković. Njegova sahrana u Beogradu pretvorila se u manifestacije okupljenih građana, kojih je, prema mnogim procenama, bilo preko sto hiljada. Neuobičajeno za takav čin, okupljeni ljudi su aplaudirali i skandirali njegov nadimak „Leka, Leka!“ Zvanične vlasti koje su, opet neuobičajeno za jednog „otpadnika“, organizovale sahranu sa vojnim počastima i govorima, kao i grobnicom u Aleji heroja na beogradskom Novom groblju, bile su zatečene.

Sahrana Aleksandra Rankovića na Novom groblju u Beogradu

Uz sve mere opreznosti, malo ko je mogao da pretpostavi da jedna sahrana može spontano da se pretvori u političku demonstraciju kakvu

do tada Beograd nije video. Najviša partijska i državna rukovodstva analiziraju slučaj i pokušavaju da otkriju šta se iza toga krije. Po jednima, to je demonstracija bivših pripadnika službi bezbednosti, koji su zajedno sa Rankovićem razvlašćeni 17 godina ranije na Brionskom plenumu. Drugi pak, sumnjaju u mnogo dublje korene: u provalu srpskog nacionalizma, koji u Rankoviću, tek posle njegove smrti, vidi nevinu žrtvu koji je kao Srbin stradao u obračunu u vrhu tadašnje države, dakle, u obračunu kojim je trebalo oslabiti Srbiju.

Iako slučaj Ranković nikada nije do kraja razjašnjen, iako se sam Ranković posle pada potpuno povukao i nigde se nije eksponirao, njegova sahrana mnogima je poslužila, s jedne strane, kao dokaz da je on smenjen zbog toga što je smetao na visokom položaju drugog najmoćnijeg čoveka u zemlji, a s druge strane, da se budi srpski nacionalizam, koji sada u Rankovićevom slučaju vidi zaveru protv Srba. Tita nema već tri godine. Praznina, koja je iza njega ostala, udružena sa velikom ekonomskom krizom i narastanjem separatističkih zahteva kosovskih Albanaca, a sada i ova demonstracija na beogradskom groblju, otvaraju pitanje budućnosti zajedničke države.

Sedamnaest godina posle Brionskog plenuma slučaj Ranković, od dijagnoze o „deformacijama“ u službama bezbednosti i klimave optužbe da je prisluškivao Tita, pretvorio se sada u sumnju da je već tada na Brionima započela jugoslovenska dezintegracija, kojoj je Ranković bio najveća prepreka. Kao organizacioni sekretar partije i šef svih službi bezbednosti, pa i kao potpredsednik savezne države, Ranković je u svojim rukama imao ogromnu, zapravo najveću operativnu moć u Jugoslaviji. Važio je za čoveka koji se sav predao zadatku da od Jugoslavije napravi čvrstu i monolitnu državu, držeći sve konce u svojim rukama i enegično se boreći protiv svakog ko je na tom putu stajao. Njegov obračun sa svakim nacionalizmom, pa i sa srpskim, bio je beskompromisan, ponekad i brutalan.

Posle donošenja Ustava iz 1974. pojačava se iseljavanje Srba sa Kosova, koje je prisutno još od časa kada je republika Srbija posle pada Rankovića i zvanično prihvatila tezu o podređenom položaju Albanaca na Kosovu u periodu pre brionskog plenuma. Više niko nema sluha za pritužbe kosovskih Srba o njihovom teškom položaju i primoranosti da napuste svoja ognjišta, jer zvanična politika ne priznaje nikakav pritisak niti dopušta da se o tome javno govori.

Tek posle velikih nemira na Kosovu 1981. jugoslovensko rukovodstvo je smoglo snage da pogleda istini u oči i da zbog naraslog albanskog nacionalizma i separatizma pozove na odgovornost najviše albanske rukovodioce. Ali smena dvojice kosovskih čelnika Džavida Nimanija i Mahmuta Bakalija, uz hapšenje kolovođa antijugoslovenskih demonstracija, ništa bitnije nije promenila. Ostali albanski rukovodioci, pošto su se posuli pepelom i u horu priznali greške i obećali bespoštednu borbu protiv nacionalista i separatista, nastavili su po starom, a iseljavanje Srba i Crnogoraca je krenulo još bržim tempom.

Posle pada Rankovića, kosovski Albanci su gotovo horski ponavljali da su ih njegove službe zavile u crno. Osetili su da je došao trenutak da u Jugoslaviji zahtevaju ono što u njegovo vreme nisu smeli ni da pomisle. Na srpskoj strani sve je više onih koji su uvereni da je albanski nacionalizam i separatizam na Kosovu direktna posledica Rankovićevog pada. Sada je Ranković, od velikog Jugoslovena i progonitelja i srpskih nacionalista, u njihovim očima postao srpska ikona. Srbi sa Kosova se žale da je Rankovićev pad označio početak albanskog terora nad njima i da, pred naraslim albanskim nacionalizmom, moraju da napuštaju svoja ognjišta i da se sele u Srbiju.

U zapadnim delovima Jugoslavije na ove tvrdnje gleda se sa mnogo rezerve. Slovenci i Hrvati su skloni da poveruju više žalbama kosovskih Albanaca o njihovom teškom položaju u vreme Rankovića i da pritužbe kosovskih Srba tumače kao žal za supermacijom koju su imali na Kosovu, dok je Ranković tamo „zavodio red“. Tako je Kosovo postalo jugoslovenska jabuka razdora, koja će u godinama koje dolaze izbaciti na površinu nepomirljive razlike u gledanju na dalji razvoj međunacionalnih odnosa i na sudbinu zajedničke države.

LJUBLJANSKI HOTEL „MRAK“. Teška ekonomska situacija, izazvana visokim zaduženjem i potaknuta svetskom energetskom krizom, uz unutrašnje bezuspešne pokušaje da se konsoliduje platni bilans, smanji uvoz i poveća izvoz, sredinom osamdesetih vraćaju Jugoslaviju u prve posleratne godine, kada je svega nedostajalo. Nestašice benzina, jestivog ulja, električne struje, kafe, čokolade i drugih proizvoda svakodnevne potrošnje podsećaju na vreme posleratne obnove i racionisane potrošnje, na vreme tačkica, bonova i potrošačkih karti. Titov socijalistički raj sve više liči na zemlje istočnog bloka,

domaćinstvima se povremeno isključuje struja, vozači svoje automobile mogu da voze svaki drugi dan, uvode se bonovi za benzin, ponovo se domaćice snalaze kao njihove bake sa surogatima kafe, a deci umesto čokolade daju se šećerne table. Jugoslavija tih osamdesetih godina puca po mnogim šavovima, političkim, ekonomskim i međunacionalnim.

Sada se glasno javljaju i oponenti komunističkog sistema, koji više nisu osuđeni na ćutanje. Sa krizom je i sloboda govora sve izraženija, ali ona se najmanje koristi za promovisanje novih ideja o političkom sistemu i za prevazilaženje krize u odnosima među nacijama, već za međusobne optužbe za takvo stanje i za vraćanje u istoriju koja treba da bude putokaz za budućnost. A istorija na jugoslovenskim prostorima, koju nude nove elite kao putokaz, zapravo je put u ponor.

Skoro dve i po decenije posle polemike dvojice istaknutih intelektualaca, Slovenca Dušana Pirjeveca i Srbina Dobrice Ćosića, u Ljubljani će 16. septembra 1985. predstavnici intelektualne elite Slovenije i Srbije pokušati da nađu zajednički jezik o budućnosti Jugoslavije, koja se našla u najdubljoj krizi do tada. Tu je opet Dobrica Ćosić sa svojim prijateljima i istomišljenicima, akdemicima Mihailom Markovićam i Ljubomirom Tadićem. Na slovenačkoj strani su članovi redakcije časopisa „Nova revija“, takođe istaknuti slovenački intelektualci, koji već neko vreme, preko svog časopisa, promovišu ideje koje, jednostavno rečeno, ne vide nikakvu budućnost za Jugoslaviju bez Evrope i evropskih demokratskih vrednosti i bez odupiranja svakom pokušaju centralizacije.

Ljubljanski hotel, čiji naziv „Mrak“ budi sumorne asocijacije, bio je mesto sastanka srpskih i slovenačkih intelektualca, koji se, posle osam sati razgovora i ubeđivanja, završio pat pozicijom. „Srpska strana“ je pokušala da zainteresuje Slovence za donošenje zajedničke opozicione platforme, koja treba ne samo da sačuva zajedničku državu, već i da je reformiše i učini otpornijom na dezintegraciju, koja vodi u raspad. Za njih je glavna prepreka Ustav iz 1974. koji je, po njihovom mišljenju, Jugoslaviju doveo u krajnje kritičnu poziciju. Spominjanje Ustava iz 1974. kao prepreke, za Slovence je bio znak da njihove srpske kolege ne uvažavaju ono što je njima najvažnije - punu nacionalnu autonomiju. Ćosić će o ovom neuspešnom susretu kasnije u knjizi „Čovek u svom vremenu“ napisati: „Vodio sam beleške ovog razgovora. U jednom trenutku toliko sam bio zapanjen njihovim snažnim osećanjem

ugroženosti slovenačke nacije u Jugoslaviji i antijugoslovenstvom da sam prestao da zapisujem u blok ono što su govorili...“

MEMORANDUM I POSLEDICE. Godinu dana posle ove ljubljanske epizode, u tada najtiražnijem dnevnom listu, beogradskim „Večernjim novostima“, 24. septembra 1986. preko cele prve stranice osvanuo je veliki naslov „Ponuda beznađa“. Iza ovog naslova se skriva obračun sa dokumentom, koji će od tada, pa sve do današnjih dana, biti smatran platformom velikosrpskog nacionalizma. Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti označen je tada kao „plan za razbijanje Jugoslavije“ i „program Velike Srbije“, koji je pokrenuo nacionalističku lavinu, zbog čega će, u godinama koje dolaze, biti okrivljen da je podstrekač međunacionalnog obračuna na tlu Jugoslavije.

U već napetoj atmosferi međunacinalnog podozrenja i poremećenih odnosa, pojavljivanje u javnosti samo delova ovog dokumenta, bilo je dovoljno za raspirivanje ionako uzavrelih strasti. Memorandum na kome je radila grupa istaknutih srpskih akademika bio je tek u radnoj fazi, dakle nikako konačan dokument, a naknadna istraživanja, kako se dogodilo da taj radni materijal dođe u javnost i kome je to trebalo, nisu nimalo doprinela smirivanju strasti, naprotiv.

Memorandum u prvom redu izlaže oštroj kritici federalizam, koji je zasnovan na Ustavu iz 1974. Tako se kaže: „Dve najrazvijenije republike, koje su ovim Ustavom ostvarile svoje nacionalne programe* (*Misli se, naravno, na Hrvatsku i Sloveniju) nastupaju danas kao uporni branioci postojećeg sistema. Zahvaljujući političkom položaju svojih lidera u centrima političke moći* (*Očigledno se misli na Tita i Kardelja), one su i pre i posle prelomnih šezdesetih godina imale inicijativu u svim pitanjima političkog i privrednog sistema. Po svojoj meri i potrebama one su krojile društveno i ekonomsko uređenje Jugoslavije.“

Dalje se upozorava da je privreda Srbije diskriminisana, za razliku od slovenačke i hrvatske i da je ekonomska podređenost Srbije posledica njenog „inferiornog“ političkog položaja, koji je, opet, posledica nastojanja da se isprave greške iz prve Jugoslavije, zbog čega je srpski narod „pod stalnim optužbama da je ’ugnjetački’, ’unitaristički’, ’centralistički’ i ’pandurski’...“

Sledi zaključak da „odnos prema ekonomskom zaostajanju Srbije pokazuje da revanšistička politika prema njoj s vremenom nije slabila“, da se pretvorila u „ideju vodilju - slaba Srbija, jaka Jugoslavija“.

Autori Memoranduma za ovakve tvrdnje imaju dokaz u podeli Srbije na tri dela, odnosno u izjednačavanju autonomnih pokrajina sa republikama, čime je „političko-pravni položaj uže Srbije sasvim neodređen, to nije ni republika ni pokrajina“, zbog čega su odnosi u Srbiji „konfuzni“. Iz svega sledi konstatacija: „Nacija koja je posle duge i krvave borbe ponovo došla do svoje države, koja se sama izborila i za građansku demokratiju i koja je u poslednja dva rata izgubila 2,5 miliona sunarodnika doživela je da... posle četiri decenije, u novoj Jugoslaviji, jedino ona nema svoju državu. Gori istorijski poraz u miru ne da se zamisliti“.

Na samom kraju ovog dokumenta njegovi autori govore o Jugoslaviji, ali kao federativnoj zajednici, nasuprot konfederalne, koja je praktično promovisana Ustavom iz 1974: „Zalažući se za avnojevska opredeljenja, Srbija mora računati i sa time da to ne zavisi samo od nje, da ostali mogu imati i neke druge alternative“.

Imajući u vidu da je upravo avnojevska Jugoslavija, u mnogim delovima ovog dokumenta, izložena oštroj kritici kao tvorevina koja srpskom narodu nije donela ništa dobro, nameće se pitanje da li je zalaganje za avnojevska opredeljenja na samom kraju Memoranduma pokušaj ublažavanja svega što je u dokumentu bez uvijanja izrečeno, ili je to iskren stav da treba sačuvati Jugoslaviju, pod uslovom da se promeni Ustav, koji doprinosi njenom razbijanju i srpskom narodu obezbedi mesto u toj zajednici koje mu je do tada bilo uskraćeno?

Kako god da je, i to pokazuje da je javnosti predstavljena sirova verzija jednog dokumenta, koji je tek u nastajanju i u kome se čak suprostavljaju pojedina gledišta, iz čega se može zaključiti da ni njegovi tvorci nisu bili u svemu saglasni i da bi tek daljim radom na njemu bilo moguće jasnije sagledati pravu dimenziju onoga za šta se srpski akademici zalažu. Ali, bez obzira na to, Memorandum je u javnosti eksplodirao takvom silinom da ni tri decenije posle njegovog pojavljivanja i svega što se u međuvremenu događalo na jugoslovenskom prostoru, nije prestao da izaziva kontroverze i sporenja.

S obzirom na osudu ovog dokumenta od tadašnje srpske vlasti, prve reakcije iz ostalih republika bile su usmerene i u skladu sa reagovanjem srpskih vlasti. Ali ubzo će doći vreme kada se u Srbiji, a posebno u vrhovima njene vlasti, sve više govori jezikom Memoranduma, dakle rešavanje „spskog pitanja“ se nameće kao uslov svih uslova za razgovore o daljem opstanku Jugoslavije.

INTELEKTUALNA ELITA. Srpska intelektualna elita je, i bez Memoranduma, uključena u rešavanje srpskog nacionalnog pitanja na način koji znači napuštanje jugoslovenstva i njegovu zamenu svesrpstvom. Ali i vodeći intelektualci u drugim delovima Jugoslavije, pre svega u Hrvatskoj i Sloveniji, samo se prividno bave rušenjem komunističke diktature, dok zapravo rade na nacionalnim projektima kojima je Jugoslavija prepreka koju treba ukloniti. Opozicija postojećem režimu u svim delovima Jugoslavije nema jedinstveno idejno i političko usmerenje. Ona se kreće u širokom rasponu, od liberalno - kapitalističkog do patrijahalno - domaćinskog, od četničko - monarhističkog do klerofašističkog, ali svi zajedno Jugoslaviju vide kao prepreku za ostvarivanje svojih ideja.

Za sve vreme postojanja druge Jugoslavije, komunističke vlasti su bile suočene sa tihom opozicijom koja je morala da se skriva i radi iz potaje. U počeku su to bili pripadnici i simpatizeri snaga poraženih u građanskom ratu, koji se paralelno vodio sa borbom protiv okupatora, ali se ubrzo javljaju grupe i pojedinci, koji su većinom potekli iz same komunistiučke partije. U Srbiji su to bili čuveni „siminovci“, čiji su počeci vezani za okupljanja u jednom stanu u beogradskoj ulici Simina 9a*. (*Iako je ovaj krug u Siminoj ulici delovao samo dve godine, od 1945. do 1947, da bi kasnija okupljanja nastavili u porodičnoj kući jednog od njegovih članova, naziv Simina i „siminovci“ ostao je za njih vezan do današnjih dana.). Jezgro tog intelektualnog kruga, kojeg su većinom činili nekad mladi razbarušenii otpadnici od komunizma, postaće jednog dana uvaženi akademici, ali do današnjeg dana je ostala nedoumica da li su njegovi pripadnici bili istinski opozicionari ili su, strogo kontrolisani od strane vlasti, svesno ili nesvesno služili komunističkom režimu kao dokaz da je jugoslovenski komunizam liberalan.

Iako neki pripadnici tog kruga, kao Dobrica Ćosić naprimer, tvrde da su „siminovci“ bili „embrion intelektualne opozicije“, ima i onih koji smatraju da su oni bili samo opozicioni dekor potreban vlastima i da su

ustvari bili strogo kontrolisani, pa čak i saradnici Titove tajne policije. Tako Latinka Perović tvrdi da su „svi 'siminovci' prošli kroz partiju" i sami su stvorili mit o „žarištu otpora Titovom režimu", a ustvari su „radili unutar njega". Nikad nisu bili stvarno proganjani, nikad zatvarani i većina je završila kao uvaženi akademici.* (*Intervju „Njusviku" povodom izlaska knjige „Dominantna i neželjena elita", 2016.).

Da li su tačne tvrdnje da su neki pripadnici tog kružoka bili u dosluhu sa Titovom tajnom policijom? Latinka Perović navodi događaj kome je lično prisustvovala. Naime, u vreme kada je i sama bila na visokoj političkoj funkciji sekretara Centralnog komiteta Saveza komunsta Srbije i dobijala poverljive izveštaje, iz savezne Udbe je stigao izveštaj da se tadašnji vodeći jugoslovenski disident Milovan Đilas „opservira" preko jednog od poznatih „siminovaca"* (*Autor ove knjige namerno izostavlja ime.) koji je odlazio kod Đilasa, razgovarao sa njim, „a onda te razgovore prenosio Udbi".

Dan kasnije Perovićka je, sa još nekoliko visokih srpskih funkconera, bila pozvana kod Tita koji ih je oštro ukorio zbog nebudnosti, pa im je pročitao imena disidenata sa kojima se i komunistički funcioneri često sastaju, među njima i ime Đilasovog „opservatora". Latinka Perović tvrdi da je tada reagovala upravo na spomen ovog imena, upozorivši Tita na izveštaj Udbe iz koga se vidi da on sarađuje sa „službom".

Zdravko Vuković, nekadašnji direktor Radio televizije Srbije i u vreme liberala visoki partijski funkcioner, ovu epizodu kod Tita, kojoj je lično prisustvovao, opisuje u knjizi „Od deformacije SDB do Maspoka i liberalizma". Tu se vidi da je razgovor Tita sa srpskim rukovodstvom održan 11. aprila 1972. i da je to početak obračuna sa srpskim liberalima. Tito zamera srpskom partijskom rukovodstvu nebudnost prema „unutrašnjem neprijatelju", pa im pokazuje spisak tadašnjih disidenata i između ostalog pita: ko je taj i taj i kome služi, a Latinka Perović odgovara: „On je služio razniim službama, a sada je otišao u inostranstvo".

Cela ova priča, bila tačna ili ne, začinjena je nespornim podatkom da su gotovo svi članovi spomenutog kruga iz Simine 9a uživali državne stipendije prilikom stručnog usavršavanja u inostranstvu, kao što je nesporno da su oni, ne samo u Jugoslaviji, nego i u svetu, označeni kao okosnica srpskog nacionalnog pokreta protiv Titove politike i „antisrpske koalicije".

Treba znati šta je uopšte značila mogućnost da se krajem četrdesetih i početkom pedesetih putuje u inostranstvo i to ne u bilo kakvo inostranstvo, već na zapad. To je bilo omogućeno samo odabranima i proverenima, po pravilu onima koji su imali „specijalne zadatke“. Sam Ćosić se kasnije hvalio da je on zaslužan što su 1951. svi siminovci dobili ne samo dozvolu da putuju u inostranstvo na stručno usavršavanje, već su za to dobili i državne stipendije.

Kasnijih godina se javljaju, ne samo u Srbiji, nove grupe i pojedinci koji takođe upozoravaju na deformacije ili nedoslednosti u sprovođenju komunističke ideologije, da bi se na kraju formiralo jezgro koje u komunizmu vidi kočnicu za dalji razvoj države i društva i traži uvođenje parlamentarne demokratije i višestranačkog sistema. Ali među njih se sve više uvlači struja novih opozicionara, stasalih u vreme jugoslovenske dezintegracije, koji se priklanjaju idejama novih mesija o vraćanju starim nacionalnim vrednostima i stvaranju jakih nacionalnih zajednica, koje više neće morati da zavise od volje drugih. I ova struja dolazi, pre svega, iz intelektualnih krugova i ona će uoči raspada zajedničke države diktirati aktivnosti opozicije i određivati dalje pravce borbe za preuređenje i države i njene ideologije. Njen uticaj će i u Srbiji i u Hrvatskoj i u Sloveniji do te mere porasti da će i same komunističke vlasti, voljno ili nevoljno, prihvatiti njihove ideje.

Istovremeno, iz Srbije i Hrvatske, ali i iz drugih republika dolaze pozivi na rehabilitaciju politike i ljudi koje je istorija odavno osudila. Komunističko rukovodstvo zemlje kao da ne shvata ozbiljno ove izazove, ono se bavi sobom i međusobnim razmiricama, ali istovremeno pazeći da se u svojim sredinama ne zameraju onima koji traže reviziju istorije, već se oštro suprotstavljaju takvim pojavama u drugim sredinama i upozoravaju na njihovo pogubno dejstvo. Time se, zapravo, sve više udaljavaju jedni od drugih, umesto da zbijenim snagama sa pozicije vlasti koju još uvek formalno imaju, budu nosioci reformi i nužnih promena.

„BUĐENJE“ SRBIJE. U Srbiji, sredinom osamdesetih godina, zbog naraslog nezadovoljstva položajem Srba na Kosovu i njihovim iseljavanjem, raste neraspoloženje prema Sloveniji i Hrvatskoj koje, prema ocenama iz Srbije, koče obračun sa albanskim nacionalizmom i

separatizmom i nemaju nimalo razumevanja za položaj Srba na Kosovu. Okupljanja kosovskih Srba u Beogradu, gde traže da se reši njihov položaj gotovo je svakodnevno i ti skupovi prerastaju u političke demonstracije i bunt koji ozbiljno preti oficijelnim vlastima.

U takvim okolnostima jedan čovek izbija u prvi plan. Slobodan Milošević (1941-2006) je prvi sa pozicije visokog partijskog funkcionera otvoreno rekao šta misli o Kosovu i o položaju tamošnjih Srba, čime mu je popularnost u Srbiji preko noći narasla do visina kakve ni Tito nije dostigao. On se ne poziva na Memorandum, ali njegovi praktični koraci ka rešavanju jugoslovenske krize sasvim jasno pokazuju da su mu ideje iz ovog nedovršenog dokumenta veoma bliske. Milošević se ne zaustavlja samo na rešavanju položaja Srbije, već bespoštedno kritikuje stanje u celoj Jugoslaviji i za to optužuje nemoćna rukovodstva u svim republikama, najavljujući da je došlo vreme korenitih promena koje Jugoslaviju treba da postave na nove temelje.

Antibirokratska revolucija, kako je u Srbiji nazvan pokret pod Miloševićevom palicom, preti da se preseli u pokrajine, ali i u druge republike, što se ubrzo događa u obe pokrajine i u Crnoj Gori, sa očiglednom tendencijom da se nametne i ostalima koji ne prihvataju njegovu politiku. U februaru 1989. Skupština Srbije je odobrila amandmane na republički ustav, kojima je pokrajinama ukinut status konstitutivnih delova federacije, čime je praktično nestala ustavna ravnoteža u federaciji. Ostale republike su ovako krupnu promenu prećutno prihvatile, ponajmanje da bi smirile ratobornog Miloševića. Naime, vrlo brzo će postati jasno da su Hrvatska i Slovenija već tada digle ruke od Jugoslavije i da im ovako krupna promena ništa ne znači.

Novi Sad: „jogurt revolucija“

Srpska opoziciona intelektualna elita na Miloševića gleda sa simpatijama, a Dobrica Ćosić, kao najuticajniji predstavnik te elite, zapisaće da je Milošević: „najuspešniji rušilac Titovog državnog poretka“, „najzaslužniji čovek za izlazak Srbije iz poluvekovne potčinjenosti antisrpskoj koaliciji“, „komunist koji je uspostavio srpsku državu koju su srpski komunisti poništili, političar koji je probudio istorijsku svest miliona Srba...“* (*Iz knjige „Promene“, objavljene 1992.)

Samo koju godinu kasnije, posle razlaza sa Miloševićem i smenjivanja sa funkcije predsednika onoga što je posle raspada Jugoslavije ostalo pod nazivom Savezna Republika Jugoslavija (Srbija sa Crnom Gorom), Ćosić će u petoj knjizi „Pišćevi zapisi“ o Miloševiću zapisati: „Taj čovek je koban po Srbiju... Tog čoveka sada, bez malo kolebanja, vidim kao opasnog vlastoljupca... On je spreman da upropasti Srbiju da bi sačuvao vlast. Znao sam da je samovoljan i vlastodržac, ali nisam znao da je toliko beskrupulozan. I nisam ni slutio da je, zaista, politički lažov.“

Ali krajem osamdesetih u Srbiji gotovo svi veruju Miloševiću i u njemu vide spasioca. U Hrvatskoj i Sloveniji smatraju da je on čovek čija demagogija i populizam predstavljaju pretnju za čitavu zemlju. U jugoslovenskom partijskom vrhu, u kome pored visokih predstavnika svih republika i pokrajina Milošević predstavlja Srbiju, započinje bespoštedna borba koja će posle tri godine rezultirati raspadom Saveza

komunista Jugoslavije na prekinutom 14. kongresu u januaru 1990. Vrata za raspad jugoslovenske države su otvorena.

KONJANICI, FINALE. Srpski knez na svom konju i rukom ispruženom prema jugu tih godina posmatraće sa svojih visina tužne kolone onih koji su osetili da je došlo vreme da dignu glas zbog nepravdi, zbog lošeg života, zbog svega što se nakupilo u vremenu razdora i pretećeg sukoba, puni strepnje za sutrašnjicu, ali i nade da dolazi vreme sa više sloboda i manje diktature. Trg kod pozorišta postao je početkom devedesetih pozornica na kojoj narod pokušava da preuzme glavnu ulogu u borbi za više demokratije, a kneževa ispružena ruka pokazuje na jug. Tamo je i Kosovo, jabuka jugoslovenskog razdora.

Centralni zagrebački trg 16. oktobar 1990. Posle više od četiri decenije Josip Jelačić se vraća na mesto sa kojeg je 1947. uklonjen jedne noći pod tajanstvenim okolnostima. Veliki kran spušta na trg bana na konju sa sabljom u ruci koja pokazuje pravac, ali ne više sever, prema Mađarskoj, već jug. Tamo je Jadran, tamo je Dalmacija, tamo je vekovni san svih Hrvata da se spoje. Ne mari ništa što je taj san ostvaren u zajednici koja je nosila ime Jugoslavija i koje uskoro neće biti.

Povratak bana: Ponovo na trgu koji nosi njegovo ime i sa sabljom koja više ne pokazuje sever već jug

BESPOŠTEDNI OBRAČUN. U poslednjim godinama formalne komunističke vlasti u Jugoslaviji, Slovenija je inicijator svih ideja koje se u Srbiji tumače kao atak na zajedničku državu. Slovenačko komunističko vođstvo, suočeno sa raspoloženjem u samoj Sloveniji, zahteva preuređenje federalne države i uspostavljanje novih odnosa u federaciji, koji bi praktično od federacije, koja je već kliznula u konfederaciju, napravili asimetričnu zajednicu suverenih i samostalnih država. To je za Miloševića neprihvatljivo, jer njegov koncept nove zajednice je potpuno suprotan onome što Slovenci traže. Za njega su Slovenci i svi koji podržavaju njihov koncept razbijači Jugoslavije. On ne mora da krije, jer to svi vide, da njegova antibirokratska revolucija vodi ka unitarnoj zajednici, koja se u prošlosti pokazala kao promašaj. Miloševićev vokabular je ratoboran i u njemu protivnici vide pretnju, a način kako je svoju antibirokartsku revoluciju preneo u obe pokrajine i Crnu Goru, jasno pokazuje da mu je namera da svoj plan zaokruži na čitavom jugoslovenskm prostoru.

Ali ovakav Miloševićev plan suočen je sa izazovima izvan Jugoslavije. Posle pada berlinskog zida, ubrzano padaju i komunistički režimi u Istočnoj Evropi. Tamo gde decenijama nije bilo demokratije sada se uvodi višestranački sistem. Komunizam je prošlost, a Milošević zaobilazi tu realnost populističkim parolama o narodnoj demokratiji u kojoj neće biti klasičnih političkih partija. To više nisu suprotstavljeni samo nacionalni koncepti, već i koncept političkog uređenja u kome Srbija zajedničku državu i dalje vidi u prevaziđenom komunističkom šablonu.

Svetska javnost Jugoslaviju doživljava kao najopasnije žarište, a svet će imati priliku da se definitivno uveri da ratoborna retorika zaista ne isključuje oružje kao metod razračunavanja između posvađanih jugoslovenskih republika. Za to će se postarati lično Slobodan Milošević koji je, prilikom proslave 600. godišnjice kosovske bitke na Vidovdan 1989. na Gazimestanu, izgovorio čuvenu rečenicu: „Šest vekova kasnije, danas, opet smo u bitkama. One nisu oružane, mada i takve još nisu isključene...“

Kosovski mit: Slobodan Milošević govori na Gazimestanu

Odsustvo oštrije reakcije međunarodne javnosti, koja je ovu poluprikrivenu pretnju vrlo mlako prokomentarisala, može se objasniti činjenicom da je, paralelno sa Gazimestanom, proslava godišnjice kosovske bitke organizovana i u Kninu. Svet kao da je već tada osetio gde je vruće i gde će se pretnje sa Gazimestana najpre ostvariti. Ta kninska proslava organizovana je po oprobanom receptu događanja naroda i uz prisustvo putujućih militantnih grupa srpskih nacionalista. Pokazalo se da i druga strana ima narod koji može da se „dogodi“, pa na reakciju te strane nije trebalo dugo čekati: u nekim mestima hrvatskog primorja stradaju nedužni turisti iz Srbije, uništavaju se i bacaju u more automobili sa registarskim tablicama srpskih gradova i tako se najavljuje masovni sukob među nacijama. Duh je pušten iz boce!

RASPAD PARTIJE. Čitava godina pre 14. kongresa Saveza komunista kao da je bila usmerena na to da kongres završi kako je završio - prekidom i konačnim razlazom jugoslovenskih komunista. Da je to značilo samo raskid sa komunizmom i okretanje demokratiji, možda bi se i obistinila optimistička predviđanja Ante Markovića, tadašnjeg saveznog premijera i jednog od retkih političara u zemlji koji je ozbiljno

pokušavao da zaustavi raspad zajedničke države. On je odmah po izlasku iz velike dvorane Sava centra posle prekida kongresa, na pitanje okupljenih o daljoj budućnosti Jugoslavije, sa svojim poznatim osmehom, uveravao da raspad SKJ ne treba shvatiti tragično, da će Jugoslavija opstati kao država i bez svoje do tada jedine partije.

Možda je Ante Marković tada u ovakvom ishodu kongresa stvarno video šansu da se Jugoslavija oslobodi jednopartijskog tereta i zapliva vodama demokratije, iako je valjda i sam bio svestan da je komunistička partija punih 45 godina bila, kakav - takav, kohezioni faktor jugoslovenskog zajedništva. Računao je, svakako, i na obećanje iz Evrope da je Jugoslavija, posle uspešne ekonomske reforme, koju sprovodi njegova vlada, već viđena kao prva članica Evropske unije iz redova zemalja takozvanog komunističkog bloka.

Slovenački lider Milan Kučan napušta 14. kongres SKJ

Suze: Slovenački delegati napuštaju 14. kongres SKJ

Posle raspada jugoslovenske partije komunista međunarodna javnost ne zaobilazi eksplozivnu temu o eventualnoj intervenciji vojske. Da se o njoj uveliko razmišlja potvrđuje i tadašnji predsednik federalnog državnog Predsedništva Borisav Jović u svojim dnevničkim zapisima u kojima tvrdi da se tadašnji ministar vojni, general Veljko Kadijević složio „da se u Sloveniji i na Kosovu mora pojačavati vojno prisustvo“ i da armija „mora biti spremna na akciju u roku od nekoliko sati, na svim terenima.“

POKUŠAJ SPASAVANJA EKONOMIJE. Svakako najteži problem druge Jugoslavije je ekonomska neefikasnost i lutanje u ekonomskoj sferi, uz beskrajne reforme koje ništa ne rešavaju. To je, u stvari, strah od radikalnijih promena koje bi mogle da ugroze i sam politički sistem. Poslednja jugoslovenska vlada je pokazala najozbiljniju ambiciju da sa tim jednom zauvek raščisti.

Nije slučajno što je Jugoslavija pred raspad bila na pragu ulaska u EU, prva i u tom momentu jedina od svih istočnoevropskih zemalja. Razlog

je, ne samo uspešan početak reformi koje je vodila vlada Ante Markovića, već i činjenica da je jugoslovenska privreda u jednom dužem periodu, još od kraja šezdesetih, bila po svojoj strukturi vrlo kompatibilna sa evropskom. Zato je u to vreme Jugoslavija bila prva zemlja koja je sa EU (koja je tada brojala samo 12 članica) sklopila ugovor o trgovinskoj razmeni.

Reforme Ante Markovića, uz finansijsku pomoć zapada, vrlo brzo su počele da daju rezultate: dinar je stabilizovan, inflacija zaustavljena, životni standard je počeo da raste. Dinar je postao prva konvertibilna valuta u jednoj socijalističkoj zemlji, devizne rezerve su porasle sa 1,5 milijarde dolara na 12,2 milijarde. Samo za godinu i po dana spoljni dug Jugoslavije smanjen je sa 21,5 na 12,2 milijarde dolara. Mesečna inflacija je sa 56 odsto u decembru 1989. godine, u januaru 1990. smanjena na 17,3 odsto, u februaru na 8,4 odsto, a u martu na 2,4 odsto, što se može smatrati neverovatnim uspehom.

Ali Marković je suočen sa otporom republičkih vrhuški koje u njemu vide smetnju za ostvarivanje svojih planova. Shvatio je da sa premijerske pozicije neće moći da obuzda sveopštu razbijačku psihozu, koja u postojanju zajedničke države vidi prepreku za ostvarenje parcijalnih interesa i koja nezaustavljivo vodi u raspad, uz veliku opasnost da se sve to pretvori u krvavi rat. Odlučio je da takvim namerama parira osnivanjem sopstvene stranke, kojom će na izborima pokušati da osigura legitimitet za sprovođenje daljih reformi. Tako je u julu 1990. na Kozari promovisao Savez reformskih snaga Jugoslavije, očekujući da će na predstojećim izborima biti potvrđena njegova popularnost koju je nesumnjivo uživao u najširoj javnosti.

Jugoslovenska stvarnost: Ante Marković govori na Kozari 1990.

Posle žestokih napada iz većine jugoslovenskih republika, reformska stranka Ante Markovića je na izborima pretrpela poraz. Kasnije će sam Marković govoriti da je uoči osnivanja stranke razgovarao sa svim republičkim rukovodstvima i da je od svih dobio uveravanja da su za Jugoslaviju. Svi se slažu da za gubitak reformista na izborima nema racionalnog objašnjenja. Jedino objašnjenje bi moglo da bude da je Marković zakasnio, jer su svetla u balkanskoj krčmi već bila pogašena.

Republičke vrhuške su već odlučile kojim putem će ići i Marković je smetao svima. Iz Srbije je otpor došao u vidu monetarnog udara na Narodnu banku Jugoslavije iz koje je, posredstvom Narodne banke Srbije, izvučeno 18,2 milijarde dinara. Hrvatskoj se zamerio stavljanjem embarga na uvoz oružja, a Sloveniji pokušajem da obezbedi granične prelaze koje su Slovenci ostavili bez kontrole. Jugoslovenskoj narodnoj armiji se zamerio, jer je tražio smenu njenog rukovodstva i postavljanje novih ljudi.

PRIPREME ZA RAT. Početkom 1991. stanje u Jugoslaviji je stanje priprema za rat. Slobodan Milošević je 16. marta preko televizije saopštio naciji da je „rat na pomolu“ i da je Jugoslavija ušla u završnu

fazu svoje agonije. Naoružavaju se paravojne formacije u Hrvatskoj i Srbiji (uz znanje i podršku vlasti i u Hrvatskoj i u Srbij), a u Sloveniji se uveliko vrše pripreme za proglašenje potpune samostalnosti.

Markovićeva vizija izlaska Jugoslavije iz krize, u prvom redu kroz stabilizaciju ekonomije, sve više posustaje pred otporom onih koji izlaze traže u odbrani parcijalnih interesa ili odbrani komunizma, što i jedno i drugo, neminovno vodi u sukob. Ostala mu je samo borba za goli život. U oktobru 1991. saopštiće makedonskom predsedniku Kiri Gligorovu da se sprema da napusti Beograd u kome se oseća nebezbedno, a u poslednjem susretu sa autorom ove knjige će reći da, zbog stalnih pretnji iz Srbije i Hrvatske, spava sa „pištoljem pod jastukom“. Autor ove knjige je spominjanje „pištolja pod jastukom“ shvatio kao metaforu, ili bar kao oporu šalu. Kasnije će se uveriti da je Ante Marković to spomenuo i u pisanoj izjavi Haškom tribunalu.

Ipak će, pre nego zauvek napusti Beograd, Ante Marković krajem novembra 1991. zatražiti razgovor sa Miloševićem, kome će u lice reći da je uništio Jugoslaviju i da mu je još ostalo da ubije i njega, Markovića. Milošević ga je, tvrdi Marković, tada upitao da li se plaši toga, na što mu je Marković odgovorio da je on „već proživio svoj život“. Tada ga je upozorio na ono što se sprema u Bosni i Hercegovini: „Rat će biti krvav!“. Milošević je na to reagovao: „Koji rat?“ Marković zaključuje: „Tako je uvijek reagirao, uvijek je radio jedno, a govorio drugo...“* (*Ova epizoda zabeležena je u dokumentu tužilaštva Haškog tribunala pod brojem 569, koji nosi naziv „Sažetak“ i odnosi se na svedočenje Ante Markovića u procesu protiv Slobodana Miloševića pred tribunalom u oktobru 2003. Milošević je na samom suđenju negirao da je ovakav ragovor sa Markovićem ikada vođen.)

Poslednje Markovićevo pojavljivanje u javnosti kao premijera je na konferenciji za novinare 20. decembra 1991, na kojoj je saopštio da mandat vraća građanima Jugoslavije, jer više ne postoji nijedan državni organ kome bi mogao da podnese ostavku. Ostale su njegove proročanske reči: „Zablude ćemo plaćati siromaštvom, trovanjem duha i položajem daleke periferije u Evropi“.

X. RASPAD I RAT

* Preko noći svi su do zuba naoružani * Politika kao unosan biznis, demokratija kao pokriće * Suverenitet pod nadzorom Međunarodnog monetarnog fonda * Nove državice višestruko uvećale jugoslovenski dug * Pljačkaška privatizacija kao pratilja tranzicije * Traženje novih identiteta u istoriji i mitovima * Obračun sa idejom da se može živeti zajedno * Da li bivši Jugosloveni više žale za komunizmom nego za Jugoslavijom? * Šta je ostalo od jugoslovenske kulture? * Zašto neki misle da je u zajedničkoj državi bilo bolje? *

PROGOVORILO JE ORUŽJE. Uprkos tromesečnom moratorijumu, savezna država je praktično prestala da postoji mnogo ranije, već u novembru 1991, kada je tzv. Badinterova komisija konstatovala da je Jugoslavija „u procesu raspadanja“. Četiri jugoslovenske republike su do sredine 1992. proglasile svoju samostalnost, a kao zvanični datum nestanka jugoslovenske države svakako bi mogao da se označi 4. jul 1992, kada je spomenuta komisija zaključila da jugoslovenske institucije više ne ispunjavaju kriterijume svojstvene saveznoj državi. Srbija i Crna Gora proglašavaju novu zajedničku državu - Saveznu Republiku Jugoslaviju, kojoj nije dozvoljeno da učestvuje u aktivnostima Ujedinjenih nacija, pa je tako ostala nepriznata od strane međunarodne zajednice sve do pada Miloševićevog režima. Za sve to vreme SFRJ je figurirala kao član UN, uprkos činjenici da više ne postoji.

Rezultati ekonomske reforme istopili su se zajedno sa Jugoslavijom. Počelo je neko novo vreme u kome nema mesta ni za razum ni za reforme. Progovorilo je oružje. Ostaće, ipak, zabeleženo da je

Jugoslavija, kada je započeo njen raspad, upravo bila na izlasku iz ekonomske krize. Ali jedna druga, mnogo opasnija kriza bila je jača.

Gotovo začuđujuće deluje koliko su glavni akteri jugoslovenskog raspada i oružanog sukoba bili spremni za rat. Takoreći preko noći su svi do zuba naoružani. Tome je svakako doprinela i zvanična ratna doktrina Jugoslavije, koja se za suprotstavljanje eventualnoj spoljnoj agresiji opredelila za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu (ONO i DSZ), koja je podrazumevala naoružan i uvežban narod.

Institucionalno ozvaničena, ovakva doktrina je, paralelno sa regularnom armijom, razvijana u svim sredinama. U školama je postala obavezan predmet, a štabovi za opštenarodnu odbranu su postojali na svim nivoima, od fabričkih, opštinskih do republičkih. U okviru te odbrambene strategije delovale su i posebne oružane snage, tzv. teritorijalna odbrana, koja je bila organizovana na nivou svake republike, nezavisno od JNA i čiji je osnov bila organizacija odbrane na opštinskom nivou, uz pomoć lokalnog stanovništva. Jedinice teritorijalne odbrane raspolagale su naoružanjem i sredstvima za vođenje rata, a njihovo ljudstvo se godinama pre toga na redovnim vežbama, koje su trebalo da budu u interesu zajedničke države, uvežbavalo, ustvari, za međusobni obračun.

Ovako razuđen i decentralizovan sistem odbrane predstavljao je u suštini opasnost po bezbednost države, jer su mnogi poverljivi dokumenti od značaja za tu bezbednst bili dostupni i onima koji su upravo radili na njenoj destabilizaciji. Slučaj koji se odigrao u vreme Titove bolesti 1980. najbolje ilustruje stanje bezbednosti u razuđenim službama i u decentralizovanom sistemu odbrane. Petnaestog marta 1980. dežurnoj službi partijskog komiteta u Karlovcu u kasno veče telefonom se javilo nepoznato lice, koje se legitimisalo najpoverljivijom državnom šifrom „Vihor“ i zahtevalo povratnu lozinku. Dežurni je bio ili zbunjen ili dovoljno lukav, jer je odgovorio da ne zna lozinku. Glas sa druge strane je insistirao na odgovoru i ljutito pripretio da će dežurni biti pozvan na odgovornost, jer ne zna da odgovori na šifru. Završeno je tako što je slučaj prijavljen najvišim državnim organima, pa je Predsedništvo SFRJ promptno promenilo državnu šifru i naložilo temeljnu istragu.

Državno Predsedništvo posle ovog slučaja donosi novu šifru „Čelik“, ali ni ona nije bila dugog veka. Valjda zbog straha da se ne ponovi slučaj od

pre godinu dana, 25. februara 1981. Predsedništvo donosi novu šifru „Rubin-81“. Ali jedva da je prošlo mesec dana šifra se ponovo menja, jer je ustanovljeno da je saopštavanje njenog imena u nekim opštinskim službama, opet u Hrvatskoj, obavljano krajnje amaterski i neodgovorno – preko telefona. Tako je za samo godinu i po dana državna šifra menjana nekoliko puta, a istraga o sliučaju sa šifrom „Vihor“ nikad nije završena. Jedna od posledica ovih čudnih događaja sa državnom šifrom svakako je i nepoverenje oružanih snaga prema civilnom sistemu teritorijalne odbrane.

Raspad, rat i zločini na svim stranama zaprepastili su svet. Istorija kao da se ponavlja: simboli, način oblačenja, pesme koje se pevaju, parole koje se uzvikuju, sve to neodoljivo podseća na vremena prethodnog bratoubilačkog rata. Kao da je neko želeo da razlaz Jugoslovena bude što krvaviji i da posle njega nema povratka. Razum je potpuno otkazao na svim stranama, mržnja je zaslepila i one koji su morali da misle i na budućnost i da se zapitaju - šta će biti posle.

Dalji razvoj događaja je poznat, ali skoro tri decenije posle raspada socijalističke Jugoslavije mnoga pitanja vezana za taj čin još uvek čekaju odgovore. Za sada je evidentno da su posledice tog raspada (i ratnog obračuna koji je s njim povezan) i dalje prisutne, da odnosi među narodima nekadašnje Jugoslavije nisu ništa bolji.

PLODOVI DEMOKRATIJE. Jugoslovenski razlaz je specifičan po tome što se odvijao paralelno na dva koloseka. Prvi je razlaz sa komunizmom i ostvarivanje političkih sloboda koje donosi demokratija. Drugi je ostvarivanje samostalnosti i punog suvereniteta za svaku od nekadašnjih članica jugoslovenske zajednice. Da li je to moralo da ide zajedno, da li je moglo jedno bez drugog? Da li je padom komunizma morala da padne i Jugoslavija? Ili, da li je samo raspadom Jugoslavije mogao da padne komunizam?

Da bi se bolje razumele posledice takvog razlaza dovoljno je pogledati šta su nove državice na bivšem jugoslovenskom prostoru dobile posle osamostaljivanja i sticanja suvereniteta. Formalno, sve su dobile demokratiju u kojoj je njihovim građanima omogućen slobodan izbor i izjašnjavanje bez pritiska vlasti. Dakle, posle komunizma došle su političke slobode, koje su u prethodnom režimu bile nezamislive. Ali to

je samo privid. Relano stanje, u gotovo svim nekadašnjim jugoslovenskim republikama, pokazuje nastavak jedne prakse iz komunističkog vremena kada je pripadanje partiji bilo ulaznica za sve. Sada je razlika samo u tome što ima više partija i pripadanje bilo kojoj koja ima potencijal da vrši vlast znači privilegiju koja otvara mnoga vrata.

Politika je postala unosan biznis, a demokratija je samo pokriće. Političke stranke se sve manje bave politikom, to su preduzeća čije interesovanje je okrenuto ka goloj vlasti kao izvoru profita i privilegija. Ako je nekada bilo previše ideologije u politici, danas je uopšte nema. Partijski programi, bilo tobožnje levice ili tobožnje desnice, su gotovo identični - svi se kunu u slavnu prošlost i podilaze narodu istovetnim obećanjima.

A šta je sa toliko željenim suverenitetom za koji su mnogi dali živote? Sam pojam suvereniteta se kroz istoriju menjao, a poslednjih decenija u svetu je sve prisutnija njegova relativizacija. To odavno nije apsolutno postojana vlast države, koja spolja ne zavisi ni od koje druge vlasti, a unutar države je viša od svake druge vlasti. Takav suvereninet oduvek su mogli da imaju samo najveći i najjači, koji manjima i slabijima određuju meru njihovog suvereniteta, a poslednjih decenija sa promenjenim odnosom snaga u svetu sve manje se vodi računa o načelu nemešanja jedne države, ili međunarodnih organizacija, u unutrašnje poslove druge države. Međunarodne finansijske organizacije, bez čijih kredita male države ne mogu da opstanu, diktiraju pravila igre i određuju ponašanje „suverenih“ državica po meri krupnog kapitala, držeći ih praktično u svojevrsnom dužničkom ropstvu.

Jugoslavija je, nema sumnje, bila jedna od najzaduženijih zemalja na svetu. Uoči raspada njen dug je iznosio skoro 22 miljarde dolara, ali kako je rečeno, Markovićeva vlada je taj dug vrlo brzo gotovo prepolovila. Skoro tri decenije posle raspada Jugoslavije njene naslednice su svakako rekorderi. Spoljni dug Srbije u junu 2019. iznosio je 27,8 milijardi evra, spoljni dug Hrvatske iste godine 44,6 milijardi evra, Slovenije sredinom 2019. godine 43,6 milijardi evra, Makedonije 7,8 milijadu evra, BiH 4,2 milijarde evra i Crne Gore 7,7 milijardi evra. Sve ukupno, to je 135,7 milijardi evra, odnosno 148,2 milijarde dolara, dakle šest i po puta više od bivše zajedničke države! Čak i ako se ima u

vidu današnja kupovna moć dolara, ukupni dug bivših jugolsovenskuh republika je bar pet puta veći od duga iz vremena vlade Ante Markovića.

Ekonomisti stalno tvrde da je Jugoslavija živela na dugovima. Šta reći danas za njene naslednice, čak i one najrazvijenije, koje ih s teškoćama otplaćuju, a Srbija i Hrvatska otplaćuju samo kamate, dok se otplata glavnica odlaže unedogled i ko zna kada će i da li će ikada biti otplaćene. Tako je dužnička omča, manje više, svima oko vrata, pa je jasno da od očekivanog ekonomskog prosperiteta i političkog suvereniteta nema ništa.

Tranzicija iz planske privrede u tržišnu trebalo je socijalistička preduzeća da stavi na ravnopravan teren sa novim tržišnim konkurentima, što bi bio glavni korak u prelasku iz socijalizma u kapitalizam. Taj prelazak je bolan, ali u slučaju bivših jugoslovenskih republika je rezultirao drastičnim padom proizvodnje, gubitkom tržišta, sporim osvajanjem novih tržišta i sporim uključivanjem u svetske tokove roba i usluga, naglim porastom nezaposlenosti i osiromašenjem većine stanovnika.

Umesto Markovićeve privatizacije, u većini bivših republika, uveden je model prodaje državnog kapitala, koji se izrodio u „tajkunsku privatizaciju“, jer je državni kapital kupovan u bescenje. Umesto da ozdravi privredu, privatizacija se pretvorila u puko prenošenje svega u privatne ruke, pa su tako stradali i najbolji industrijski pogoni koji su imali svetsku reputaciju i rezultate. A šta reći za strane investitore koji u potrazi za jeftinom radnom snagom ulažu u najsiromašnije zemlje sveta, pa su i u većini bivših jugoslovenskih republika namirisale bogat plen? Umesto da zaštite svoje građane „demokratske“ vlasti širom otvaraju vrata takvim investitorima i njihovom najčešće prljavom kapitalu i svoje građane pretvaraju u robove.

U TRAGANJU ZA NOVIM IDENTITETIMA. Gotovo sve nacije sa bivšeg jugoslovenskog prostora, tačnije, njihove elite, posle raspada zajedničke države preispituju same sebe i pokušavaju da nađu svoj novi identitet. Uz stare mitove iz istorije otkrivaju se i novi, sve sa namerom da se što više distancira od onih sa kojima se 70 godina zajedno živelo. Jugoslavija je ne samo zabluda, već i opasna pretnja koja može da se povampiri, pa je zato treba negirati i ocrnjivati svim sredstvima. To više nije klasičan nacionalizam, u kome se krivci za sve traže u pripadnicima

drugih nacija, to je obračun sa idejom da se može živeti zajedno, da je zapravo svako ko zagovara tako nešto opasniji neprijatelj od pripadnika bilo kog drugog naroda.

Da bi se što više distanciralo od Jugoslavije i ideje o njoj, traže se novi identiteti u kvaziistoriji. U Hrvatskoj su sve prisutniji pokušaji distanciraja od slovenskog porekla, Makedonci svoje korene traže u antičkoj Grčkoj, a Muslimanima, odnosno Bošnjacima, jedan od njihovih verskih vođa Mustafa Cerić poručuje: „Mi jesmo Turci po našem istorijskom određenju i identitetu islama koji su nam Turci donijeli."

Crna Gora posle raspada Jugoslavije nastoji da zađe dublje u istoriju svog prostora, pa neki intelektualni krugovi pronalaze u staroj Duklji svoje korene, a stare rasprave i razmirice o crnogorskoj i srpskoj naciji se zaoštravaju do usijanja.

Srbi nemaju potrebe da otkrivaju nove korene. Dovoljno im je podsećanje na kosovski mit i svetosavlje, koji su za vreme socijalističke Jugoslavije bili potisnuti, a sada izbijaju eruptivnom snagom praćeni krilaticom o Srbima kao *nebeskom narodu*.

Tendencija da se prepusti zaboravu sve ono što je činilo njihov jugoslovenski identitet prisutna je i kod Slovenaca, a Ustavni sud Slovenije je odluku o zabrani davanja ulicama Titovog imena obrazložio zaključkom da je Jugoslavija bila diktatorska država u kojoj su kršena ljudska prava.

JUGOSLOVENI KAO NACIJA? SFR Jugoslavija je bila uređena na federativnom principu i u njoj je bilo priznato šest nacija – Srbi, Hrvati, Slovenci, Makedonci, Muslimani i Crnogorci. Ostali su smatrani nacionalnim manjinama. Jugosloveni kao nacija nisu postojali sve do 1971. godine, iako se već početkom šezdesetih godina zapazilo da sve veći broj jugoslovenskih građana, u prvom redu mladi i obrazovani, iskazuju neki oblik jugoslovenskog ideniteta.

Na popisu stanovništva 1971. godine građanima je prvi put pružena mogućnost da se izjasne kao Jugosloveni, dakle kao posebna grupa, za razliku od popisa iz 1961. godine, kada se uz Jugosloven dodavalo „neopredeljen“. Te 1971. godine 273.077, ili 1,33 odsto građana se izjasnilo kao Jugosloveni. Deset godina kasnije na popisu stanovništva

1981. broj Jugoslovena je enormno porastao. Čak 1,219.024 ili 5,4 odsto celokupne populacije u SFRJ deklarisalo se kao Jugosloveni i to je najveći broj Jugoslovena ikad zabeležen na jednom popisu. Ovakav rezultat predstavljao je veliko iznenađenje, jer upravo je prethodnih godina, a posebno Ustavom iz 1974, nastupila veća samostalnost republika i pokrajina, što je predstavljalo praktičnu konfederalzaciju Jugoslavije.

Dakle, rezultati popisa iz 1981. u koliziji su sa zvanično usvojenim stavovima o daljem razvoju zajedničke države kao zajednice samostalnih država, pa je razumljivo da je to izazvalo i brojne reakcije i debate o jugoslovenstvu. Posebno je indikativno da se na ovom popisu čak petina članova Saveza komunista izjasnila kao Jugosloveni, što takođe nije u saglasnosti sa federalizacijom Saveza komunista, jer odstupa od očekivanog ponašanja dobrog dela onih koji su dužni da disciplinovano sprovode proklamovanu politiku o samostalnosti republika. Možda se ovakvi rezultati mogu tumačiti i kao reakcija na konfederalizovanje Jugoslavije posle donošenja Ustava iz 1974, ili su oni, ko zna, svojevrsni omaž Titu iza čije smrti je ostala praznina koja nagoveštava dolazak teških godina.

Ali pogledajmo ko su oni koji, u vremenima distanciranja od Jugoslavije i od jugoslovenstva, svojim izjašnjavanjem na određeni način daju otpor tom kursu i svoj nacionalni identitet vezuju za zajedničku državu, iskazujući veće osećanja pripadnosti federaciji kao državnoj zajednici nego republčkim (para)državama. Istraživanja iz 1988, dakle uoči raspada Jugoslavije, pokazuju da se za jugoslovenstvo opredeljuju mahom pripadnici mlade, gradske i obrazovane populacije, zatim pripadnici manjinskih zajednica u svojim republikama i veliki broj članova partije.

U SFRJ pitanje sedme nacije izazivalo je dosta polemika. Jedni su još tada upozoravali da priznanje Jugoslovena kao nacije predstavlja veštačko potiskivanje autentičnih nacionalnih osećanja, dok su zagovonici jugoslovenske nacije smatrali da je ovakva identifikacija i moguća i poželjna i da bi realan broj onih koji su se izjašnjavali kao Jugosloveni bio i veći, nego što popisni rezultati pokazuju, da nije postojao takozvani nacionalni ključ, kojim su u mešovitim sredinama rešavani mnogi životni problemi, od radnog mesta do izbora na razne niže ili više funkcije. Kako god da je, posle raspada jugoslovenske

države jugoslovenski identitet je postao nepoželjan u svim bivšim jugoslovenskim republikama, pa su se mnogi građani, koji su se u Jugoslaviji izjašnjavali kao Jugosloveni, vratili korenima nekog od svojih predaka. Taj trend je uočljiv već na popisu iz 1991, dakle uoči oružanih sukoba i raspada Jugoslavije.

Na prostorima nekadašnje zajedničke države postoje ljudi koji nastoje da pokažu kako jugoslovenska ideja i dalje živi. U Puli, Zagrebu, Subotici, Beogradu i Splitu niču udruženja, čiji je zajednički imenitelj borba za očuvanje kulturnog identiteta, istorijske, umetničke, jezičke i književne baštine nekadašnje Jugoslavije. Među njima su i oni koji traže pravo da se i nacionalno izjašnjavaju kao Jugosloveni. Nema ih mnogo, ali su uporni, a na godišnjice Titovog rođenja i smrti redovno se okupljaju u Kumrovcu kod Titove rodne kuće, u Beogradu na vođinom grobu, a u Crnoj Gori, u Tivtu i Nikšiću, poslednjih godina na nekadašnji Dan mladosti organizuje se proslava uz simboličnu predaju Titove štafete. Naglašavajući da je osećaj nacionalne pripadnosti stvar slobodnog izjašnjavanja i pravo svakog pojedinca, današnje pristalice jugoslovenstva traže da im se ta sloboda prizna i pozivaju se na Povelju Ujedinjenih nacija o pravima čoveka i na Evropsku konvenciju o ljudskim pravima.

Novi Jugosloveni. Šta danas mladi misle o državi svojih očeva?

Nostalgija: Doček Titove štafete 2017. u Tivtu, Crna Gora

NOSTALGIJA I REALNOST. Šta danas bivši Jugosloveni ili njihovi potomci misle o državi u kojoj su živeli oni ili njihovi preci, kakav je njihov odnos prema nekadašnjoj zajedničkoj državi? Većina odgovora na ovo pitanje polazi od poređenja Jugoslavije sa njihovim današnjim državama, polazeći od elementarnih uslova za život, pri čemu je jasno da, kako god pitanje bilo formulisano, odgovor je isti: u Jugoslaviji se živelo bolje. To na prvi pogled pokazuje da bivši Jugosloveni, koliko god toga nisu svesni, više žale za komunizmom nego za samom Jugoslavijom.

Idilična slika Titove Jugoslavije postaje sve prisutnija i ubedljivija, srazmerno izneverenim očekivanjima mnogih ljudi koji su postali žrtve tranzicije koja predugo traje i ne vidi joj se kraj. Komunizam jednakih stomaka za mnoge ljude je bolji od onoga što su dobili njegovim rušenjem. To je, naravno, još jedna zabluda, ali ona pokazuje nemoć novih političkih elita da svojim građanima pruže najosnovnije uslove za život, umesto parola o nacionalnom i demokratskom preporodu. To je

upravo znak da se raspadom komunizma i zajedničke države raspalo i društvo, koje se svelo na malobrojnu političku i finansijsku elitu i osiromašene građane, između kojih je ogroman jaz, jer gotovo da nema srednjeg sloja kao stuba svakog civilizovanog društva.

Zbog toga, uprkos mnogobrojnim objektivnim pokazateljima o neodrživosti jugoslovenskog zajedništva, potkrepljenih istorijskim činjenicama o raskolima i razdorima, o nerazumevanju i sukobljavanju, krizama, lomovima i lutanjima, koja vode u beznađe i u zaključak da je prvobitna ideja bila velika zabluda, dakle uprkos svemu tome, današnji život ljudi sa nekadašnjeg jugoslovenskog prostora postaje generator ideje da u toj i takvoj zajednici i nje bilo tako loše.

Ne misli tako samo „mali čovek“. Mnogi istaknuti pojedinci se ne libe da otvoreno iskažu svoja osećanja i raspad Jugoslavije označe kao tešku istorijsku grešku. Poslednji predsednik jugoslovenske države Raif Dizdarević smatra da je Jugoslavija bila „veliki civilizacijski projekt“, koji nije doživeo da se dalje razvija, a grešku vidi „u nama, koji smo bili odgovorni za stanje u državi“.

Istaknuti slovenački i jugoslovenski glumac Radko Polič je bez dlake na jeziku: „Šljam sastavljen od ratnih profitera, kvazinacionalista i politikanata nedoraslih istorijskim okolnostima razorio je moju domovinu Jugoslaviju... Svaki put se rastužim kada neko kaže bivša SFRJ. Neke pametnije, odlučnije i organizovanije generacije stvoriće je u budućnosti iznova“.

Pozorišni reditelj iz Srbije Kokan Mladenović: „Mi smo ipak odrastali u zemlji sa jasno postavljenim sistemom vrednosti, kolektivnim idealom pod kojim se podrazumevalo zajedništvo, bratstvo-jedinstvo, poštenje, pravda, jugoslovenstvo. Naša generacija je imala cilj da završi školu, da se obrazuje, da se nečim bavi; današnja shvata da ih pamet, obrazovanje i etičnost neminovno vode na dno društvene lestvice.“

Književnik i profesor književnosti na Filozofskom fakultetu u Sarajevu Enver Kazas: „Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija je u odnosu na ono što sada živimo bila ozbiljna civilizacija, u kojoj su ovdašnji narodići zapravo doživjeli svoj historijski i civilizacijski maksimum“.

Boris Buden, hrvatski filozof i publicista: „Sve što su te nacije u svojoj nacionalnoj historiji postigle, postigle su u Jugoslaviji. To je bio optimum u smislu suverenosti, prosperiteta, nacionalnog i kulturnog identiteta i socijalnog sadržaja nacionalnog projekta. Gledajući u retrospektivi nekadašnju ulogu Jugoslavije, u ideji nesvrstanosti je ona bila puno naprednija, progresivnija i omogućavala daleko intenzivniji doživljaj svijeta, nego ovo natjecanje da se upadne u provincijalnu Evropu“.

Vedrana Rudan, hrvatska književnica: „Pamtite li Jugoslaviju? Nije bilo droge. Nije bilo dvadesetosatnog radnog vremena. Trudnicama se nisu uručivali otkazi. Kriminalci su smeli krasti i ubijati samo izvan Jugoslavije... Vratite mi Jugoslaviju!“

Dževad Prekazi, nekadašnji poznati fudbaler: „Živim u Beogradu, od 16. godine sam u ’Partizanu’, a dok sam bio u rodnoj Kosovskoj Mitrovici, vaspitavan sam kao Jugosloven i uživao sam svaki put dok sam pevao ’Hej, Sloveni’. To što i danas mislim da sam nekad živeo u najlepšoj zemlji - to je moje pravo i niko ne može da mi ga oduzme“.

Miljenko Jergović, hrvatski književnik: "S relativnim izuzetkom Slovenije, nakon propasti zadnje Jugoslavije nastale su na njezinome mjestu male, antipatične šovenske državice, s nacionalizmom kao jedinom artikuliranom idejom vlastitoga postojanja. Svaka od njih ponosi se demokracijom i višestranačjem, ali tamo gdje se vlada uz pomoć nacionalizma, demokracije nema, niti je može biti".

Mehmed Baždarević, nekadašnji bosansko-hercegovački fudbaler i višestruku reprezentativac Jugoslavije: „Jugoslavija je moja zemlja i smatraću je takvom dok sam živ. Mi sportisti smo mislili da je nemoguće da se takva država raspadne, međutim to su drugi želeli“.

Darko Šilović, nekadašni jugoslovenski diplomata: „Ranih 80-ih, dok sam bio zamjenik stalnog predstavnika SFRJ pri UN-u, nezavisne institucije ocijenile su da je Jugoslavija bila među pet najutjecajnijih zemalja u Ujedinjenim narodima. Jugoslavija je to bila zahvaljujući politici nesvrstanosti i svojoj ulozi u tom pokretu. Desetljećima su dva vojna bloka de facto blokirala jedan drugoga, a nesvrstani, koji su imali većinu, uspijevali su progurati razne inicijative kroz Glavnu skupštinu UN-a. A Jugoslavija ih je predvodila“.

TITOVA ULOGA: Najstrašnija posledica raspada Jugoslavije su svakako besmisleni ratovi koji su vođeni za jugoslovensko nasleđe, u kojima su počinjeni teški zločini i veiliki broj ljudi izgubio život, a mnoge porodice ostale bez svojih domova. Ali većina onih koji su preživeli, koji su dobili svoje državice, nemaju onaj osećaj dostojanstva malih naroda kakav su imali u Jugoslaviji. Svet se u poslednjih trideset godina dramatično promenio i mali narodi opet su na margini i žrtve novog svetskog poretka.

Tu već dolazimo na neizbežno pitanje Titove uloge u uspostavljanju druge, socijalističke Jugoslavije, njenom razvoju, ali i njenom padu. Nesumnjivo je da je Tito bio onaj odlučujući činilac, koji je uspeo da od raspale kraljevine napravi novu državu i dovede je do jednog stepena razvoja, koji je u poređenju sa ostalim komunističkim režimima u Evropi imao zavidan nivo. Ako je u početku bio samo vazal Staljina i Sovjetskog saveza, Tito je posle Rezolucije Informbiroa shvatio da je samostalan put jedini kojim Jugoslavija treba da ide. Njegove ambicije nisu se završavale samo na ravnopravnosti u međunarodnim odnosima, on je Jugoslaviju, a time i sebe, napravio liderom jednog dobrog dela sveta i to liderstvo su priznavali i najmoćniji.

Nekadašnji predsednik SAD Ričard Nikson je to svojevremeno vrlo slikovito objasnio: „Pod njegovim rukovodstvom Jugoslavija je postala jedna od najcenjenijih i najuglednijih zemalja u svetu. Ona je veličine naše Luizijane – a ko u svetu zna za Luizijanu, a za Jugoslaviju znaju svi.“

Stav prema Titu je stav prema Jugoslaviji. Skoro četvrt stoleća od njenog raspada u bivšim jugoslovenskim republikama mišljenja su podeljena. Antun Vrdoljak, poznati filmski režiser, jedan od bliskih saradnika Franje Tuđmana, sa rezignacijom primećuje: „Ako je Tito išta uspio za vrijeme svoga života – uspio nas je sve posvaditi oko sebe. I danas u ovom gradu* (*Zagrebu), u Hrvatskoj, žive dvije grupe ljudi, dva pola potpuno suprotstavljena: pred nekima ne smijete dirnuti u Tita, pred nekima ne smijete hvaliti Tita.“

Da li je to i pravi odnos hrvatskog društva prema Titu, a time i prema Jugoslaviji? Svakako da nije. Ali indikativno je i ono što kaže nekadašnji

komunistički funkcioner, istoričar i potonji hrvatski akademik Dušan Bilandžić: „Vrijeme prolazi, a Tito se vraća sve veći i veći“.

Da li je to znak da u Hrvatskoj sazreva svest da Jugoslavija nije baš „tamnica“, da je njen tvorac i vođa, ipak, imao viziju koju su drugi pokvarili? Kako god bilo, čini se da je Vrdoljak pogodio u pravu metu, jer je upravo u Hrvatskoj ta polarizacija oko Tita najizrazitija. Po jednima, on je zločinac koji je ojadio hrvatski narod, drugi, pak, misle sasvim suprotno. Ne čudi što je visoki komunistički funkcioner iz Hrvatske Stipe Šuvar, i sam za života osporavan, napadan, pa i šikaniran u Hrvatskoj posle raspada Jugoslavije, za Tita rekao da je bio „jedini Hrvat koji je ušao u svjetsku povijest i u njoj ostao“. Pridružuje mu se i Predrag Matvejević, književnik: „Sudbina nije podarila Hrvatskoj povijesnu i političku figuru međunarodnoga značenja usporedivu s Titom.“

Stjepan Mesić, drugi predsednik samostalne Hrvatske, se znatno razlikuje od hrvatskih nacionalista, koji u Titu vide samo zločinca. U maju 2011. izjavljuje: „Josip Broz Tito bio je velika ličnost svog vremena, bio je netko koga se valja sjećati i kojemu treba odati priznanje i za ono što je napravio tijekom Drugog svjetskog rata i za ono u poslijeratnom razdoblju. Je li pravio pogreške? Jest, svakako, ali u strateškim odlukama kada je pozvao na ustanak protiv okupatora i njegovih pomagača, kad je odbio Staljinov diktat, kad se opredijelio za radničko samoupravljanje, kad je udario čvrste temelje Pokreta nesvrstanih i kad je dao poticaj za donošenje Ustava iz 1974. godine nije griješio”.

U velikoj anketi sprovedenoj u Sloveniji 2011, čak 83 odsto anketiranih građana je izrazilo neslaganje sa promenom naziva trgova i ulica koje nose ime Josipa Broza Tita. Na izborima za predsednika Slovenije 2012. predsednički kandidati su tokom izborne kampanje morali da se izjašnjavaju i o temama iz prošlosti, među ostalim, u suočavanju na nacionalnoj televiziji morali su da odgovore na pitanje da li je Josip Broz Tito bio zločinac i da li je zvezda petokraka totalitarni simbol. Tadašnji premijer, a kasniji predsednik Slovenije Borut Pahor je izjavo da su njegova osećanja prema Titu pomešana - i pozitivna i negativana, ali da je Tito „ipak istorijska figura“, pa da, zbog toga, ne može da se složi sa zahtevima za promenu naziva ulica i trgova koje nose Titovo ime. A onda, u nastupu iskrenosti, Pahor kaže:

„Dopustite da podelim s vama svoje lično mišljenje o Josipu Brozu Titu, koje nemam nameru da skrivam. Kuća mojih roditelja je udaljena od italijanske granice toliko da bacite kamen. Ja sam čovek iz Primorske. Bez partizana, kojima je zapovedao Tito, Primorska možda nikada ne bi ponovo bila deo Slovenije, toga sam svestan".

Pahor upravo zbog toga vidi parizanski pokret kao nešto „što je donelo slobodu i bilo deo udružene pobede nad nacizmom i fašizmom", ali istovremeno naglašava da treba napraviti jasnu razliku kada je reč o njegovom mišljenju o Titu za vreme i neposredno posle rata, „zbog njegove odgovornosti za likvidaciju protivnika po okončanju Drugog svetskog rata".

U Srbiji je problem sa nazivima trgova i ulica odavno rešen. Niti u Beogradu, niti u većim gradovima nema Titovog imena. Ali, što je najzanimljivije, u nekim prigradskim naseljima na obodu Beograda još uvek ima ulica koje nose naziv maršala Tita, što se može objasniti ne samo nezainteresovanošću vlasti da se bavi seoskim sokacima, već i činjenicom da su u pitanju naselja u kojima su posle Drugog svetskog rata naseljeni partizanski borci iz Like, Korduna i Bosne, čiji potomci ostaju dosledni tradiciji svojih predaka.

Ali u Srbiji se poslednjih godina događaju zanimljive stvari. Dok su demokratske vlasti posle Miloševića dosledno uklanjale Titovo ime i partizanske simbole, dolaskom na vlast nekadašnjih radikala, koji su marširali na Titov grob sa glogovim kocem da „probodu vampira", odnos prema Titu se neočekivano menja: tada aktuelni srpski predsednik Tomislav Nikolić, koji je svojevemeno titulisan kao četnički vojvoda, sasvim ozbiljno izjavljuje da je Titova spoljna politika uzor koji treba da sledi i nova srpska vlast.

U Srbiji Tito ulazi u modu ili, kako se to savremenim jezikom kaže, postaje brend. Pri tome je za javnost najinteresantniji njegov privatni život: šta je voleo da jede, kakav je bio sa ženama, koje je filmove gledao. Njegov tobožnji hedonizam je uvek u prvom planu, to je ljudima, posebno mladima, intrigantno i dobro se prodaje. Politika je u drugom planu, a njegove navodne zločine malo ko spominje. Titovi mrzitelji su, zbog toga, očajni, jer, eto, on se ipak „povampirio". Ali ima i ozbiljnih pokušaja da se ljudima ukaže na pravu dimenziju i kompleksnost Titove ličnosti, pre svega sa aspekta njegovog ratnog i političkog doprinosa,

njegovih zasluga, ali i promašaja koji su ugrađeni u ono što se zvalo Jugoslavija.

Ima i emotivnih izliva, koji se ne bi očekivali od ljudi koji su bili „sa druge strane“. Tako je 1. juna 2015. srpska televizija objavila izjavu poznatog filmskog i tv reditelja Đorđa Kadijevića, povodom otkrića značajnog filmskog materijala o Titu u depoima Filmskih novosti, od koga je Kadijeviću ponuđeno da napravi zanimljivu filmsku storiju. Kadijević je dugo smatran srpskim nacionalistom i predstavnikom filmskog *crnog talasa,* koji je bio veliki kritičar Titovog režima. Zato je i njegova spomenuta izjava na televiziji, ne samo zbog onoga što je rekao, već i zbog emocija koje je pritom pokazao, za mnoge iznenađujuća:

„Tita nisam mrzeo i čak ne samo da ga nisam mrzeo, reći ću otvoreno, istinu: kada ga je savladala smrt ja sam pustio suzu“. I stvarno, izgovorivši to, Kadijević je zajecao i nastavio: „Sad neko može da pita zašto... Poći tada na Hitlera, četrdesetprve godine, u trenutku najveće moći kad on gazi ceo svet! To ne može neko tek tako. I bez obzira na mog oca i na moju ličnu tragediju, ja moram priznati veličinu tog čoveka... Mislim da je bilo mnogo lakše razbiti Jugoslaviju nego razbiti jugoslovensku kulturu i mislim da će jugoslovenska kultura ne samo još dugo živeti, nego da će ona doprineti rađanju jedne potpuno nove svesti da, ustvari, jugoslovenstvo nikada nije u suštinskom smislu ni razbijeno, jer njega ne čini ni država ni sistem ni ideologija ni institucije. Njega čini ono duhovno što je jače od svega i ono jedino što ostaje, a ostaće umetnička dela, među njima i filmovi.“

Nasuprot Kadijeviću, vodeći srpski pisac i disident iz Titovog vremena Dobrica Ćosić u početku je oduševljen Titom, da bi kasnije iskazao prezir prema njemu. Kada ga je u leto 1955. Aleksandar Ranković predstavio Titu, Ćosić je u knjizi *Pišćevi zapisi* zabeležio svoje impresije:

„Prvi put sam se rukovao s Titom i sedeo s njim i Markom* (*Rankovićem). Neobična, impresivna ličnost. Snaga, zdravlje, muška lepota, jednostavnost i superiornost. Bio sam začuđen običnošću velikog vođe.“

Posle raskida sa Titom i Savezom komunista Čosić će zapisati: „Tito je svojim ličnim životom, pohlepom za vlašću, bogatstvom, luksuzom, dvorovima i balovima, slavom i ordenjem, kinđurenjem i farbanjem, neradom i turizmom, neviđenim, neograničenim rasipništvom, označio

moralni slom revolucije, podržao i produbio taj slom svojom politikom i stilom vladanja, utvrdivši laž umesto istine u društvu, omogućio najpre duhovnu i moralnu kontrarevoluciju“.

JUGOSLOVENSKI FILM. Ipak, Kadijevićeva misao da je bilo lakše razbiti Jugoslaviju nego njenu kulturu govori o uverenju mnogih jugoslovenskih stvaralaca i umetnika iz Titovog vremena da je upravo to područje ljudskog delovanja bilo ponajviše otvoreno prema sopstvenim građanima, ali i prema svetu, i predstavljalo je jugoslovensku zajednicu u najboljem mogućem svetlu. Kulturno stvaralaštvo je, kao nijedna druga oblast, doprinosilo kritičkom sagledavanju jugoslovenske stvarnosti, iz njega su se rađale ideje i pokreti koji su ne samo razvijali kritičku misao, već su uticali na širenje sloboda i otvaranje jednih prema drugima i svih zajedno prema svetu. Možda je jugoslovenski film u tome najdalje otišao, upravo zbog ogromne popularnost koju sedma umetnost uživa i komunikativnosti koju ostvaruje prema najširem auditoriju. Kao kolektivno umetničko delo on je i primer međusobne saradnje, jer gotovo da nema značajnijeg jugoslovenskog filma koji ne nosi autorski potpis stvaralaca iz raznih delova zemlje.

Od 1947. i prvog igranog filma *Slavica,* do 1992, u Jugoslaviji je snimljeno više hiljada dugometražnih i kratkometražnih filmova, igranih, dokumentarnih i animiranih. Od toga je preko 800 igranih filmova* (*Od 802 do 807 filmova, zavisno od kriterija šta se podrazumeva pod jugoslovenski film, a šta je koprodukcija.). Najveći broj ovih filmova, gotovo 90 procenata, je u pravom smislu jugoslovenski, jer u njihovoj realizaciji su učestvovali stvaraoci sa svih jugoslovenskih prostora, bez obzira iz koje je republike producentska kuća.

Jugoslovenski igrani filmovi pobrali su pregršt nagrada na najprestižnijim svetskim filmskim festivalima - u Berlinu, Veneciji, Moskvi, Kanu, Karlovim Varima. Šest puta su jugoslovenski filmovi bili nominovani za *Oskara* u konkurenciji za najbolji strani film, što znači da su bili među pet najboljih svetskih filmova u godinama nominacije.

Za sve to vreme, u tako bogatoj produkciji, sedam filmova je bilo pod budnim okom cenzora, ali samo jedan od njih (omnibus *Grad* iz 1963.) je bio sudski zabranjen. Ostalih šest su, ili privremeno „bunkerisani“ bez sudske zabrane, ili su obilazili svetske festivale, a u zemlji su tek kasnije prikazani.

Jedna od specifičnosti položaja filmske umetnosti u zajedničkoj državi je i zanimljiva okolnost da je „vođa“ bio pasionirani filmofil, zbog čega je film imao poseban položaj u društvu. Ako su u početku snimani mahom filmovi u kojima je glorifikovana narodno-oslobodilačka borba i revolucija, kasnijih godina jugoslovenski film se sve više bavi društvenim i životnim temama sa svih aspekata, pa i sa kritičkog. Tito je to budno pratio i svakako da nije bio zadovoljan kada se kroz filmove upućuju kritike na stanje u društvu koje on vodi, ali se malo mešao. Bilo je, naravno, i zabrana i pokušaja zabrana, ali u celini gledano jugoslovenski film je svoj objekivni pristup društvenim temama izborio u prvom redu zahvaljujući društvenoj klimi u kojoj se nisu „skidale glave“ zbog umetničkog delovanja.

Đorđe Kadijević, za razliku od prethodnog citata, o tome govori smireno i bez emocija i u širem kontekstu koji se ne odnosi samo na film, već na kulturno stvaralaštvo u celini: „U Titovo vreme kultura je bila konstitutivni deo državne politike i sistema, za razliku od danas... Kako bi izgledala današnja umetnost da nije postojao Tito, to ne znam. Da nije Tita, ja se nikad ne bih bavio filmom. U njegovo vreme kultura je dosegla nivo koji će teško ponoviti.“

Da li se Tito mešao u umetnost? Po Kadijeviću, mešao se i to vrlo mnogo, ali od toga je bilo koristi, jer je on, posle rezolucije Informbiroa, bio inicijator raskida sa socrealizmom. To su bile političke odluke koje su promenile fizionomiju umetnosti u tadašnjoj Jugoslaviji i koje, istovremeno, dokazuju da se politika uvek mešala u kulturu i da su umetničke slobode relativna stvar, da one nikad nisu potpune. Ali u slučaju napuštanja socrealizma to mešanje je dalo pozitivne efekte.

JUGOSLOVENSKI SPORT. Nije kultura jedino područje u kojem jugonostalgičari nalaze inspiraciju za svoje opredeljenje. Tu je i sport, čiji su uspešni rezultati nekadašnje Jugoslovene činili ponosnim. Veliki broj medalja sa najznačajnijih svetskih i evropskih takmičenja svrstavaju Jugoslaviju u red uspešnih sportskih zemalja. Od prvih olimpijskih igara 1920. u Antverpenu do igara u Seulu 1988. jugoslovenski sportisti su učestvovali na 15 najvećih i po značaju najcenjenijih svetskih sportskih nadmetanja. Nisu učestvovali samo 1932. na olimpijadi u Los Anđelesu, jer je to za tadašnju kraljevinu bilo preskupo, pa je u defileu u dalekoj Americi jedan Jugosloven imenom Veljko Narandić simbolično proneo

jugoslovensku zastavu, zbog čega neki smatraju da je Jugoslavija formalno učestvovala i na ovim igrama.

Sa 15 olimpijskih nadmetanja jugoslovenski sportisti su doneli 83 medalje - 26 zlatnih, 29 srebrnih i 28 bronzanih. Još četiri medalje su osvojili sjajni slovenački skijaši na zimskim olimpijskim igarama - tri srebrne i jednu bronzanu. Tu su i brojne medalje sa svetskih i evropskih prvenstava, što je sve zajedno doprinelo da se jugoslovenski sport nađe na zavidnom mestu u svetu i postane značajan ambasador i propagator svoje zemlje. Posle Leona Štukelja još jedan izvanredni gimnastičar iz Slovenije svrstao se u legende jugoslovenskog sporta. Miroslav Cerar se sa dve olimpijade vraćao sa osvojenim zlatnim medaljama, a bio je i četorostruki svetski prvak i deset puta prvak Evrope.

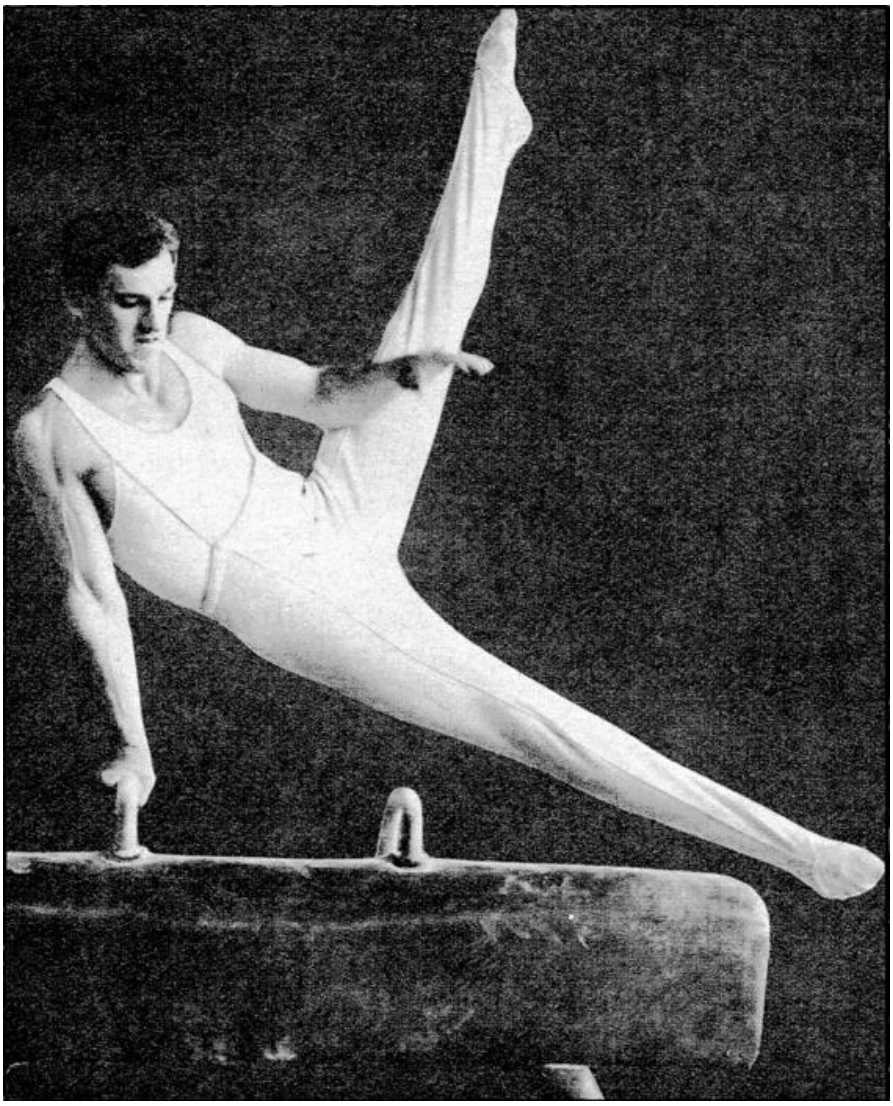

Slovenac Miroslav Cerar, legenda jugoslovenskog sporta

Ipak, jedna od često spominjanih karakteristika jugoslovenskog sporta, o kojoj je vladalo nepodeljeno mišljenje, potkrepljeno i sportskim rezultatima, jeste izuzetna uspešnost jugoslovenskih sportista u kolektivnim sportovima. Prve olimpijske medalje posle Drugog svetskog rata osvojili su fudbaleri najuspešnije generacije, koju su predvodili Srbin Rajko Mitić i Hrvat Stjepan Bobek. Oni su sa svojim drugovima osvojli srebrne medalje na prvim posleratnim olimpijskim igrama u Londonu 1948. i Helsinkiju 1952, a na prvim posleratnim svetskim prvenstvima u Brazilu 1950. i Švajcarskoj 1954. plasirali su se među osam najboljih.

Kasnijih godina, u prvi plan, izbili su izvanredni jugoslovenski košarkaši, koji su za Jugoslaviju izborili pregršt medalja na svim svetskim takmičenjima, olimpijskim igrama, svetskim i evropskim prvenstvima. Njima uz rame su i jugoslovenski vaterpolisti takođe olimpijski, svetski i evropski prvaci, a tu su i rukometaši koji su 1972. i 1984. bili olimpijski pobednici, a 1986. svetski prvaci, i rukometašice koje su 1973. bile svetske prvakinje, a 1984. i olimpijske pobednice.

Sportski stručnjaci smatraju da se uspešnost u kolektivnim sportovima može objasniti mentalitetom i urođenim darom za nadigravanje, koji prevladava kod ljudi sa jugoslovenskog podneblja. Ali uspešnost svakog kolektiva počiva i na međusobnom razumevanju, a to je već nešto što ukazuje na zajedništvo i harmonične odnose među pojedincima, koji taj kolektiv čine. Samo tako se može objasniti uspešnost brojnih generacija mladih ljudi, koji su svojim sportskim rezultatima doprinosili ugledu države za koju su se iskreno i svim srcem borili.

Iz takvog zajedništva, među najuspešnijim jugoslovenskim sportistima, rađala su se i prijateljstva, koja su bila više od partnerstva u sportskoj igri i koja su nastavljena i posle završetka sportske karijere. Rajko Mitić i Stjepan Bobek su bili na terenu ljuti protivnici, jer su predvodili dva rivalska kluba „Crvenu zvezdu“ i „Partizan“, ali njihovo prijateljstvo van terena ostalo je do kraja njihovih života, a svakako je rođeno u zajedničkom igranju za reprezentaciju Jugoslavije.

Rivali i prijatelji: Rajko Mitić i Stjepan Bobek

Kod košarkaša je poznato prijateljstvo između dvojice najuspešnijih jugoslovenskih košarkaša, Hrvata Dražena Petrovića i Srbina Vlade Divca, koje je prekinuto dvostrukom nesrećom - ratnim raspadom Jugoslavije i tragičnom pogibijom Dražena Petrovića u automobilskoj nesreći 1993. Posle toga su nastale priče tako karakteristične za potonje odnose između Srba i Hrvata i svega što je vezano za njih. U tim pričama tačno se vidi koliko je nekima važno da to prijateljstvo bace u blato, da ga proglase nepostojećim.

Okolnost da su Divac i Dražen Petrović bili prvi Evropljani, koji su zaigrali u američkoj NBA ligi, svakako, je bila odlučujuća da čuvena američka tv mreža ESPN u koprodukciji sa američkom Nacionalnom košarkaškom asocijacijom 2010. snimi dugometražni dokumentarni film „Jednom braća“, koji govori o tom prijateljstvu kojeg je prekinuo rat. Od nacionalista je ovaj film proglašen propagandom samo zato što je kroz priču o Divcu i Draženu pokušao da objektivizuje sukob između dve nacije ne pretežući ni na jednu stranu. Ipak, film je na čitavom jugoslovenskom prostoru, uključujući i Hrvatsku, veoma dobro primljen. Reči koje je Divac izgovorio u filmu - „prijateljstvo se gradi godinama, a uništi u samo jednoj sekundi“ - najbolje objašnjavaju ne samo ono što se desilo između njega i Dražena, već i kako je jedna država posle decenija zajedništva nestala takoreći preko noći.

„Jednom braća“: Vlade Divac i Dražen Petrović

XI. POTROŠENA IDEJA

* Četvrt veka bez pravog pomirenja * Nova vladajuća klasa * Sećanje na Jugoslaviju - „zabranjena zona“ * Rušilačko brisanje identiteta * Zakasnelo priznanje sveta * Sumorna perspektiva „regiona“ i Evrope kojoj se teži * Šta će biti kada i Evropa počne da se raspada?

Sve je više ljudi u nekadašnjim jugoslovenskim republikama koji veruju da je u zajedničkoj državi bilo bolje. Razočaranje posle razlaza sa protekom vremena je sve veće. Izneverena očekivanja još više doprinose lakiranju prošlosti, pa tako nove generacije koje su rođene posle raspada Jugoslavije, stiču utisak da su njihovi roditelji i dedovi živeli u srećnoj državi, skoro u blagostanju. Da je i to jedna od zabluda, ne treba mnogo dokazivati. Optimizam, kojeg su vlasti za Titovog života umele da plasiraju svojim građanima, direktno je korenspondirao sa ugledom Jugoslavije u svetu. Priče o crvenom pasošu, koji otvara vrata čitavog sveta, o ponosu koji su građani Jugoslavije osećali što pripadaju zemlji sa takvim ugledom, o svetskim velikanima koji su se divili Titu i Jugoslaviji (Žan Pol Sartr: „Titova Jugoslavija je realizacija moje filozofije“) danas su mamac na koji se mnogi ljudi hvataju.

Ali tu su zato filmovi „crnog talasa“, i ne samo oni, koji bez ulepšavanja govore o životu, nekad čak i sa preterivanjem, ali svakako sa osudom postojećeg stanja. Iako ne govore o celini života, iako pokrivaju samo njegove margine, oni ipak opominju, što tadašnje vlasti nije ostavljalo ravnodušnim, pa je i sa najvišeg mesta upozoravano da „sreću čoveku ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička stranka, sreću čovek može stvoriti samo on sam, ali ne on sam kao jedinka, nego samo u ravnopravnom odnosu sa drugim ljudima“*. (*Edvard Kardelj: Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.) Taj deo nedavne prošlosti, ta tamna strana jugoslovenske stvarnosti, zahvaljujući filmu nije stavljana pod tepih. O tome se govorilo otvoreno, što je još jedan dokaz da su u

Jugoslaviji postojale bar elementarne slobode delovanja onih koji su spremni da kritikuju i zahtevaju promene.

Slika sveta se u poslednje tri decenije dramatično izmenila. Padom komunizma nestao je bipolarni svet i pravila diktira samo jedna strana. Oslobođena opasnosti od komunizma, ta strana se toliko zaigrala, da je počela da zaboravlja na elementarne ljudske potrebe. Socijaldemokratske ideje uzmiču pred neoliberalnim kapitalizmom, koji sve podređuje profitu i efikasnosti. Bogati su sve bogatiji, siromašni sve siromašniji i to je trend u čitavom svetu, koji pogađa i pojedince i čitave narode i države.

Kroz tu prizmu treba posmatrati i stanje u nekadašnjim jugoslovenskim republikama i nezadovoljstvo većine njihovih građana životom u njima. Kada bošnjački književnik Abdulah Sidran kaže: „Čak i da je danas sto puta bolje nego što jeste, i dalje je sto puta gore nego u Titovo vrijeme“, ili glumac Rade Šerbedžija: “Onome ko ne zna koliko je dobro živeo pod Titom, ja pomoći ne mogu”, to su samo refleksije jednog šireg pogleda na svet u kome ni 70 godina posle najvećeg ratnog pustošenja u istoriji ništa nije rešeno. „Pobeda“ kapitalizma nad komunizmom iz devedesetih je pokazala da ideologija sama po sebi ništa ne rešava, da stari antagonizmi ostaju i da svet čak bolje funkcioniše u okolnostima postojanja dva suprostavljena bloka, u takozvanoj ravnoteži straha, nego u novim okolnostima u kojima jedna strana daje sebi pravo da o svemu odlučuje.

Prošlo je skoro tri decenije kako nema Jugoslavije. Zakopane su ratne sekire iz devedesetih, očekuje se da se svi nađu u jednoj drugoj, evropskoj zajednici. Ali strasti se ne smiruju. Posle kratkotrajnih perioda otvaranja jednih prema drugima i nagoveštaja saradnje, svaka sitnica, svaki nesporazum na tom putu se uveličava i govori da je do saradnje i suživota još dug put. Tri decenije posle stvaranja novih država na tlu nekadašnje Jugoslavije nije dovoljno da se uspostave novi odnosi, da se stišaju i suzbiju strasti, koje su zajedničku državu razorile. Umesto saradnje, na svim stranama se pokazuje „ozbiljnost stare mržnje”.

JUGOSLOVENSKA OSTAVŠTINA. Gotovo da se uopšte ne govori, niti analizira činjenica da je u raspadu Jugoslavije važan motiv, na koji je potrošena velika energija, bio uspostavljanje nove klasne podele i da je u svim republikama nekadašnje zajedničke države stvorena vladajuća

klasa, koja se mahom sastoji od ratnih profitera i ratnih bubnjara. Toj novoj klasi je od bitnog značaja da i dalje drži pod zabranom ono što je u Jugoslaviji kao ideji i konceptu bio potencijal. Samoupravljanje je za vreme Jugoslavije bilo izloženo skrivenom podsmehu. Danas su mnogi nekadašnji kritičari samoupravljanja spremni da priznaju da je ono bilo važan deo socijalističkog koncepta, zahvaljujući kome je došlo do enormnog rasta Jugoslavije. To da je Jugoslavija bila moćnija država od Srbije, Hrvatske ili Slovenije, ne teba dokazivati. Ali ona je i manje provincijalna u kulturnom i političkom smislu nego njene naslednice.

Na bivšem jugoslovenskom prostoru svest o tome je sve manje prisutna, ali izvan njega događaju se zanimljive i pomalo čudne stvari: sve češće se o Jugoslaviji govori na način koji teži objektivnom sagledavanju ne samo njene uloge u svetu, već i njenih dostignuća u nekim značajnim oblastima. Sredinom jula 2018. u Njujorku u Muzeju moderne umetnosti (MoMA) otvorena je reprezentativna izložba jugoslovenske arhitekture iz perioda 1948 – 1980. Ako se ima u vidu da je njujorški muzej institucija svetskog značaja, onda je jasno da je i jugoslovenskoj arhitekturi iz Titovog doba posvećena svetska pažnja. Organizator izložbe naglašava da jugoslovenska arhitektura iz tog doba i danas ima veliki uticaj u svetu, jer je „manifestovala veliku raznolikost, hibridnost i idealizam, koji su karakterisali i samu jugoslovensku državu“ koja je bila „pozicionirana između kapitalističkog zapada i socijalističkog istoka“. Tu je i priznanje da je odmah posle uspostavljanja komunističke vlasti u zemlji započela „ubrzana modernizacija i izgradnja u cilju unapređenja svakodnevnog života građana i afirmisanja raznovrsnosti kultura u regionu“ i da su ti napori proširenі i izvan granica Jugoslavije „unapređujući i izgradnju širom zemalja u razvoju“.

Ovo zakasnelo predstavljanje izuzetnih dela vodećih arhitekata socijalističke Jugoslavije američkoj i svetskoj javnosti, skoro tri decenije posle nestanka te države, može naći svoje opravdanje u činjenici da je „napredno razmišljanje“ jugoslovenske modernističke arhitekture izazivalo međunarodno intereseovanje i tokom 45 godina postojanja SFRJ i da ono ima uticaj i danas.

Nostalgičarima je svakako uteha što njujorška izložba izaziva divljenje sveta, što ona istovremeno pokazuje da su, ne samo arhitektura, već i mnoge druge oblasti ljudskog stvaranja u Jugoslaviji, išle u korak sa svetom, a ponekad i ispred njega. Ako to nije dovoljno da ublaži osećaj

nostalgije za zemljom koje više nema, možda je bar utešno kada se uporedi sa onim što danas postoji.

ZABRANJENO SEĆANJE. Jugoslavija je prošlost i mnogi nostalgičari se mire sa tim da se ta prošlost više nikad neće vratiti. Ali ima i onih koji upozoravaju da u današnjem svetu nema solidarnosti, da u njemu prevladava sistem ravan robovlasničkom u kome su radnici pretvoreni u robove. Upravo zbog toga se ljudi sve više sećaju vremena kada su u socijalizmu učili o solidarnosti i zajedništvu, zbog čega to vreme mnogima danas izgleda kao herojsko vreme. Na drugoj strani, sudeći po ponašanju novih političlkih elita, sećanje na Jugoslaviju je zabranjena zona. Danas se mnogi nostalgičari, ipak, teše da je ono na čemu je Jugoslavija stvorena, a što je prostor nekog kulturnog identiteta i sličnih istorijskih iskustava, da je to ostalo i ne samo da je ostalo, već i dalje funkcioniše.

Brisanje jugoslovenskog identiteta započelo je odmah sa prvim ratnim sukobima devedesetih. Temeljno su rušeni spomenici i obeležja prethodne države, pod izgovorom da su to „komunistička obeležja“, ne obazirući se na činjenicu da su oni pre svega simboli antifašističke borbe. U Hrvatskoj je za deset godina, od 1990. do 2000. uništeno 2.900 spomen obeležja NOB-e, od čega je 740 spomenika. To je gotovo plovina spomen obeležja, koja su predstavljala socijalističku baštinu. Ostali su prepušteni propadanju i zaboravu, čime je zaokružen proces „brisanja nepoželjne memorije“. U Valjevu je više puta oskrnavljena bista Stjepana Steve Filipovića, da bi na kraju bila uklonjena, čime je pokazana nemoć pred naletom vandalizma. Veliki spomenik heroja sa uzdignutim rukama ispod vešala, podignut na brdu iznad grada, meta je stalnih napada onih kojima je kukasti krst draži od petokrake, a u rodnom Opuzenu u Hrvatskoj je pod okriljem noći u junu 1991. spomenik ovom heroju miniran.

I dok se na prostoru bivše države ruše ili propadajui spomenici sa „opravdanjem“ da su to relikti komunizma, u Evropi se preispituje odnos prema graditeljskoj baštini tog istog komunizma i zaključuje da je i ona deo evropske kulture, da je to zajedničko kulturno nasleđe bivše podeljene Evrope i naglašava potreba očuvanja posleratne baštine 20. veka u postsocijalističkim zemljama.

Spomenici koji su srušeni ili prepušteni propadanju na prostoru bivše Jugoslavije su dela najboljih jugoslovenskih vajara i arhitekata i danas bi tebalo da budu tretirani kao umetnička dela univerzalne vrednosti i kolektivne memorije, koja bi trebalo da budu oslobođena od vladajuće ideologije prošlog, ali i današnjeg vremena. Naravno, ne svi, jer se u Jugoslaviji posle Drugog svetskog rata svakako preterivalo u njihovoj gradnji*. (*Podignuto je preko 15.000 spomenika i spomen obeležja.) Ali dela Bogdana Bogdanovića (zapušteno Partizansko spomen groblje u Mostaru), Vojina Bakića (spomenik Pobede naroda Slavonije u Kamenskoj, miniran 1992.), Antuna Augustinčića (spomenik na Visu oštećen i uklonjen 1994.), kao i mnoga druga dela najpoznatijih jugoslovenskih autora predstavljaju vredna umetnička i graditeljska ostvarenja, koja su svakako iznad bivše i sadašnje vladajuće ideologije.

SUMORNA BUDUĆNOST. Za 70 godina postojanja Jugoslavije broj njenih stanovnika se skoro udvostručio, sa 12 miliona 1921. na 23,5 miliona 1991, što govori da čak ni Drugi svetski rat, sa velikim brojem ljudskih žrtava, nije mogao da zaustavi dinamičan rast populacije, pa je već na prvom posleratnom popisu 1948. Jugoslavija imala 15,77 miliona stanovnika. Kroz čitavo posleratno razdoblje broj stanovnika se uvećavao i, sudeći po tempu rasta u zajedničkoj državi, očekivani broj bi trebalo da iznosi oko 25 miliona. Prema popisima održanim između 2011. i 2013. godine, u bivšim jugoslovenskim republikama je živelo 21,8 miliona građana, što je za preko tri miliona manje od očekivanog, odnosno za 1,8 miliona manje u odnosu na poslednji popis uoči raspada. Dakle, na području nekadašnje zajedničke države, posle dugog perioda demografskog rasta, nastupilo je razdoblje pada, zbog čega je neizbežno pitanje – kakvog smisla ima borba za očuvanje suverenosti i samostalnosti ako se takvim tempom topi najvažniji - ljudski resurs?

Može li priča o jugoslovenstvu, o ideji koja je završila kao zabluda, da posluži kao upozorenje za budućnost? Simpatična Brehtova pričica o zabludi, citirana na početku, kao moto ove knjige, u svom naslovu naglašava da su zablude *muka najboljih*. Na jugoslovenskoj ideji, baš kao i na evropskoj, radili su najumniji i najhrabriji. Da li se balkanski sindrom prenosi u Evropu i da li će i evropska ideja završiti kao što je završila jugoslovenska? U Evropi se naziru pukotine, koje bi mogle da promene i evropsku mapu, čime bi se pokazalo da je raspad

jugoslovenske države označio samo prvu etapu jedne mnogo šire dezintegracije

Tako se krug zatvara: jugoslovenska ideja je završila kao zabluda, a ono što je posle te zablude postalo nova ideja – suverenitet i samostalnost za svaku od bivših jugoslovenskih republika – sve je bliže novoj zabludi.

O AUTORU

Andrija Čolak (1938) pripada generaciji novinara, koja je najveći deo svog radnog veka provela u državi koja se zvala Jugoslavija. Radio je u *Mladosti, Večernjem listu* (dopisnik iz Beograda), *Četvrtom julu* (direktor i glavni i odgovorni urednik), *Vjesniku* (dopisnik i politički analitičar iz Beograda), u *Predsedništvu CK SKJ* (savetnik za medije) i, na kraju, kao slobodni novinar. Objavljivao je u većini tada vodećih jugoslovenskih listova.

Knjige: *Paklena rezidencija Brozovih,* (objavljena i u Sloveniji pod naslovom *Peklenska rezidenca Brozovih*), *Agonija Jugoslavije* (slovenačko izdanje pod naslovom *Razpad Jugoslavije*), *Jugoslavija - zabluda najboljih, Tito i Jovanka - od idile do pakla i Dnevnik mog oca.*

Živi i radi u Beogradu.